

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XIII/2
2022

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Roman Jurkowski (sekretarz naukowy)
Norbert Kasparek | Helena Pocietchina | Dariusz Radziwiłłowicz | Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Orbitza 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<http://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Saule Abisheva (Ałmaty) | Milosav Čarkiċ (Belgrad) | Selim Chazbijewicz (Olsztyn)
Jim Dingley (London) | Victor D nninghaus (L neberg) | Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa)
Michael Fleischer (Wrocław) | Ęriks Ęċabsons (Ryga) | Natalia Korina (Wiedeń)
Holger Kusse (Drezno) | Andrzej de Lazari (Łódź) | Marek Melnyk (Olsztyn)
Nadeřda Morozova (Wilno) | Larisa Naidich (Jeruzalem) | Iwona Ndiaye (Olsztyn)
Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Czerkasy)
Grigorijus Potashenko (Wilno) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Andrzej Sitarski (Poznań)
Żanna Śładkiewicz (Gdańsk) | Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa)
Henryk Stroński (Olsztyn) | Andrzej Szmyt (Olsztyn) | Ainagul Tumanova (Ałmaty)
Bj rn Wiemer (Moguncja) | Anatol Zahnitko (Winnica)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM

ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 28,8; ark. druk. 24,5
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 565

SPIS TREŚCI

HISTORIA

SLAWOMIR AUGUSIEWICZ (Olsztyn)	
Przyczynek do badań nad szlachtą ruską w Wielkim Księstwie Litewskim. Część II. Genealogia Woyniłłowiczów z Boryszyna do początku XIX w.	9
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn)	
Ziemiaństwo polskie wobec dyskusji o zasadzie przymusowego wywłaszczenia ziemi w I Dumie Państwowej. Zjazd agrarny w Warszawie 27-30 listopada 1906 r. i jego znaczenie	21
Юрій Бірюльов (Львів)	
Між різними стилєвими полюсами: творчість жінок-скульпторок у Львові в 1919-1939	33

EKONOMIKA

MARIUSZ PRÓCHNIAK (Warszawa)	
Modele kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w porównaniu z Europą Zachodnią w obszarze konkurencji na rynku produktów	51
WIESŁAWA LIZIŃSKA ROMAN KISIEL (Olsztyn Elbląg)	
Pozycja Polski na ścieżce inwestycyjno-rozwojowej na tle wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej	67
ZBIGNIEW KLIMIUK (Płock)	
Ekonomista z Podola. Jerzy Zdziechowski – życiorys, poglądy oraz działalność publiczna	81
ADAM OLEKSIUK (Warszawa)	
Zaprawy ekonomiczne Václava Havla w kontekście bezpieczeństwa gospodarczego i geopolitycznego Europy Środkowo-Wschodniej. Część 1	95

SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

MIROSLAW MINKINA (Siedlce)	
The relations of the Russian Federation with the West between 1991 and 2014	111
RAFAŁ CZACHOR (Kraków)	
Koncepcja modernizacji Rosji w okresie prezydentury Dmitrija Miedwiediewa (2008-2012)	125
PIOTR ZEMSZAL (Toruń)	
Stereotyp Europy w dyskursie radykalnego ruchu prawosławnego w Rosji. Część II	139
TERESA ASTRAMOWICZ-LEYK YARYNA TURCHYN (Olsztyn Lwów)	
The European Union's Eastern partnership initiative under the polyhybrid aggression of the Russian Federation	151
PAWEŁ LETKO (Olsztyn)	
International functions of sport (based on the example of bilateral relations between Russia and the Baltic States)	167
MAREK MELNYK (Olsztyn)	
Dialog prawosławno-protestancki na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej (przełom XVI i XVII w.)	177

RELACJE POLITYCZNO-WOJSKOWE POLSKI Z ROSJĄ W CZASACH WSPÓŁCZESNYCH

Wstęp	187
WOJCIECH WŁODARKIEWICZ (Warszawa)	
Stosunki wojskowe między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Radzieckim w latach 1921-1939	189
JANUSZ ZUZIĄK (Częstochowa)	
Okoliczności zerwania przez Związek Sowiecki stosunków dyplomatycznych z Polską w kwietniu 1943 r.	201
WITOLD JARNO (Łódź)	
Zadania i rozwój wojsk operacyjnych Sił Zbrojnych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w pierwszych 15 latach funkcjonowania Układu Warszawskiego	217
ANDRZEJ DRZEWIECKI (Gdynia)	
Morski wymiar polsko-radzieckiej współpracy wojskowej w latach 1945-1989	231

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

РОКСОЛАНА ЖАРКОВА (Львів)	
Жіноче письмо, авторка, героїня в українському літературознавстві часів незалежності	249
ANNA GAJDIS (Wrocław)	
Sarmacja Johanna Bobrowskiego (1917-1965) w perspektywie geopoetyki. Litewskie reminiscencje	261
MONIKA SIDOR (Lublin)	
Od duchowości do literatury. Aspekty pamięci w publicystyce Wadima Borisowa	273
LYUDMILA SAFRONOVA AIDA NURBAYEVA (Almaty)	
Erotic images and motives as a broadcast of the dominant social status (Based on the "Kazakh Erotic Novel" by Berik Dzhilkibaev)	285

JĘZYK

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Pragmatic aspects of street protests discourse (exemplified with protests in Belarus in 2020)	297
STANISŁAW GOŹDŹ-ROSKOWSKI JULIA MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA (Łódź)	
The status of generic structure in expert opinions. Insights from a comparative analysis of American, Russian and Bulgarian documents.....	317
АЛЛА КОЖИНОВА (Warszawa)	
Энантioseмические явления в процессе формирования номинаций здоровья в диалектной речи	333
OLEG LESZCZAK MICHAŁ ROBAK (Kielce)	
Ulterior lexical markers of sacredness in Boris Grebenshikov's song lyrics (a linguoconceptual analysis)	345
АННА ПАВЛОВА (Mainz)	
Структурно-полевой подход к синтаксической фразеологии русского языка. Часть I ...	361
АИМГУЛЬ КАЗКЕНОВА ГАЛИНА КАДЫРОВА АМИРКУЛ АМАНОВ (Алматы)	
Нарушение согласования по роду в русской речи студентов-казахов: опыт корпусного исследования	377

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

SLAWOMIR AUGUSIEWICZ (Olsztyn) A contribution to the study of Ruthenian nobility in the Grand Duchy of Lithuania. Part II. The genealogy of the Woyniłłowicz family from Boryszyn family until the beginning of the 19th century	9
ROMAN JURKOWSKI (Olsztyn) Polish landed gentry in the face of the discussion on the principle of compulsory expropriation of land in the 1st State Duma. The agrarian convention in Warsaw of November 27-30, 1906, and its significance	21
YURI BIRYULOV (Lviv) Between different stylistic poles: the work of women sculptors in Lviv in the years 1919-1939	33

ECONOMICS

MARIUSZ PRÓCHNIAK (Warsaw) Models of capitalism in Central and Eastern Europe in comparison with Western Europe in the area of product market competition	51
WIESŁAWA LIZIŃSKA ROMAN KISIEL (Olsztyn Elbląg) Poland's position on the investment development path compared to selected countries in Central and Eastern Europe	67
ZBIGNIEW KLIMIUK (Płock) An economist from Podolia. Jerzy Zdziechowski – biography, views and public activities	81
ADAM OLEKSIUK (Warsaw) Václav Havel's economic attitudes in the context of economic and geopolitical security in Central and Eastern Europe. Part I	95

SOCIETY, POLITICS, AND INTERNATIONAL RELATIONS

MIROSLAW MINKINA (Siedlce) The relations of the Russian Federation with the West between 1991 and 2014	111
RAFAŁ CZACHOR (Cracow) The concept of modernizing Russia during Dmitry Medvedev's presidency (2008-2012)	125
PIOTR ZEMSZAL (Toruń) The stereotype of Europe in the discourse of the radical Orthodox Church movement in Russia. Part II	139
TERESA ASTRAMOWICZ-LEYK YARYNA TURCHYN (Olsztyn Lviv) The European Union's Eastern partnership initiative under the polyhybrid aggression of the Russian Federation	151
PAWEŁ LETKO (Olsztyn) International functions of sport (based on the example of bilateral relations between Russia and the Baltic States)	167
MAREK MELNYK (Olsztyn) The Orthodox-Protestant dialogue in the Ruthenian territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (at the turn of the 16th and 17th centuries)	177

**POLITICAL AND MILITARY RELATIONS BETWEEN POLAND AND RUSSIA
IN CONTEMPORARY TIMES**

Introduction	187
WOJCIECH WŁODARKIEWICZ (Warsaw)	
The military relations between the Republic of Poland and the Soviet Union in the years 1921-1939	189
JANUSZ ZUZIĄK (Częstochowa)	
The circumstances of the Soviet Union's breaking off diplomatic relations with Poland in April 1943	201
WITOLD JARNO (Łódź)	
The tasks and development of the operational troops of the Armed Forces of the Polish People's Republic in the first fifteen years of the functioning of the Warsaw Pact	217
ANDRZEJ DRZEWIECKI (Gdynia)	
The maritime dimension of the Polish-Soviet military cooperation in the years 1945-1989	231

CULTURE, LITERATURE, MEDIA

ROKSOLANA ZHARKOVA (Lviv)	
Women's writing, women-author, heroine in the Ukrainian literary criticism of Independence	249
ANNA GAJDIS (Wrocław)	
Johannes Bobrowski's (1917-1965) Sarmatia in the geo-poetical perspective. Lithuanian reminiscences	261
MONIKA SIDOR (Lublin)	
From spirituality to literature. Aspects of memory in the works by Vadim Borisov	273
LYUDMILA SAFRONOVA AIDA NURBAYEVA (Almaty)	
Erotic images and motives as a broadcast of the dominant social status (Base on the "Kazakh Erotic Novel" by Berik Dzhilkibaev)	285

LANGUAGE

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Pragmatic aspects of street protests discourse (exemplified with protests in Belarus in 2020)	297
STANISŁAW GOŹDŹ-ROSZKOWSKI JULIA MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA (Łódź)	
The status of generic structure in expert opinions. Insights from a comparative analysis of American, Russian and Bulgarian documents.....	317
ALLA KOZHINOWA (Warsaw)	
Enantiosemic phenomena in the naming process of 'health' units in dialect speech	333
OLEG LESZCZAK MICHAŁ ROBAK (Kielce)	
Ulterior lexical markers of sacredness in Boris Grebenshikov's song lyrics (a linguoconceptual analysis)	345
ANNA PAVLOVA (Mainz)	
Structural-field approach to syntactic phraseology of Russian. Part I	361
AIMGUL KAZKENOVA GALINA KADYROVA AMIRKUL AMANOV (Almaty)	
Gender disagreement in the Russian language used by Kazakh students: a corpus-based study	377

HISTORIA

DOI: 10.31648/pw.8445

SŁAWOMIR AUGUSIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5875-2550>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD SZLACHTĄ RUSKĄ W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM. CZEŚĆ II. GENEALOGIA WOYNIŁŁOWICZÓW Z BORYSZYNA DO POCZĄTKU XIX W.

**A contribution to the study of Ruthenian nobility
in the Grand Duchy of Lithuania.**

**Part II. The genealogy of the Woyniłłowicz
from Boryszyn family until the beginning of the 19th century**

ABSTRACT: The progenitor of the Woyniłłowicz's from Boryszyn ancestral line was Stefan, a son of Iwan Woyniłłowicz. In 1653, one of his three sons, Trojan, bought Boryszyn, which gave the name of this family line. Trojan was a wealthy man – except Boryszyn, he came into possession of much of the part of Niańków (by buying his brothers' heritage from them), as well as Sieliszcze and Łukonica. Boryszyn was inherited by his son, Jan Teodor. Then, it became part of the inheritance of his grandson, Józef, and a great-grandson, Florian, who succeeded Trojan as the head of the Woyniłłowicz's from Boryszyn ancestry line.

KEYWORDS: Lithuania, Belarus, nobility, Woyniłłowicz, genealogy

4. Stefan Iwanowicz Woyniłłowicz

Protoplastą rodu Woyniłłowiczów z Boryszyna był Stefan, syn Iwana Michajłowicza i Połonei Siemienowny. W publikacji dotyczącej sawickiej gałęzi rodu omyłkowo, jak się okazuje, uznałem jednak Stefana za syna Siemiona Iwanowicza, potomka Olechna, a brata Iwana i Adama (Augusiewicz 2006, 31, 39). Sformułowałem ten wniosek na podstawie rejestru dokumentów złożonych w wywodowej komisji deputackiej w 1836 r. (LMAB, f. 135, nr 280) i sporządzonego na ich podstawie drzewa genealogicznego (LMAB, f. 135, nr 281), być może jeszcze w 1798 r., kiedy Woyniłłowicze boryszyńscy wywodzili swoje szlachectwo po raz pierwszy (LMAB, f. 135, nr 279). Niestety, nie zachowały się oryginalne dokumenty, które pozwoliłyby jednoznacznie rozwiązać problem, wg ich opisu we wspomnianym rejestrze bracia Stefan, Iwan i Adam, synowie Siemona, dokonali podziału Niańkowa między sobą

w 1591 r. Jednak zapis w dokumencie komisji wywodowej z 1838 r., uznającym szlacheckie pochodzenie Woyniłłowiczów z Boryszyna, jako protoplastę wymienia Stefana Iwanowicza, a nie Stefana Siemienowicza (LMAB, f. 135, nr 283, 1).

Dokumentom wywodowym szlacheckim nie można odmówić znaczącej wartości źródłowej, jednak wymagają one, zwłaszcza w odniesieniu do najstarszych pokoleń, weryfikacji wiarygodności poprzez analizę porównawczą z innymi źródłami. Zwracała na to uwagę już Łowmiański: „[...] Stopień wiarygodności zależał nie tylko od tego, jakiego rodzaju materiałem rozporządzali wystawcy, lecz również od ich dobrej woli oraz od umiejętności korzystania z dostępnych danych” (Łowmiański 1939, 21-23). Pochodzenie Stefana od Iwana Michajłowicza potwierdza znacznie bardziej od nich wiarygodne źródło, cytowany w części pierwszej pozw przed sąd ziemski Jana Kiszki przez Woyniłłowiczów z 1585 r. Dokument ten wymienia również Iwana, brata Stefana. (AGAD, AR X, nr 430, 11). Ustalenie tożsamości Iwana jest ważne, gdyż od niego wywodzą się osobne gałęzie rodu, m.in. mokrańska, choć akurat w tym miejscu stanowi problem poboczny (Kojalłowicz 1897, 277; Augustowicz 2006, 29-30). Poważnym utrudnieniem jest częste występowanie imienia Iwan u Woyniłłowiczów, nosił je np. równocześnie ze wspomnianym wyżej także syn Siemiona Iwanowicza i jego żony Rainy (BUW, nr 317, 35-40; LNB, f. 5, nr 5411, 5), co mogłoby potwierdzać w jego przypadku prawidłowość wspomnianego na wstępie wywodu z 1798 r.

Postępujące rozdrobnienie dziedzicznych wsi w kolejnych pokoleniach sprawiło, że ród u schyłku XVI w. zaliczyć można raczej do drobnej szlachty. Najwcześniej potwierdzeni źródłowo Woyniłłowicze, w bardziej niż polskie zróżnicowanym społeczeństwie i niejednolitym do reformy lat 1565-1566 i III Statutu Litewskiego (1588 r.) stanie szlacheckim Wielkiego Księstwa, zawsze byli wymieniani jako pełnoprawni bojarzy gospodarscy, podlegający tylko wielkiemu księciu i tylko wobec niego zobowiązani do służby wojennej (Zakrzewski 2103, 62-64; Prochaska 1912, 33-36; Petrauskas 2011, 666-667; Rachuba 1987). Informacje o ich statusie majątkowym w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. może przynieść analiza rejestrów popisowych pospolitego ruszenia, która daje „najbogatszą informację o składzie i strukturze społecznej stanu szlacheckiego” (Łowmiański 1983, 461) wg kryterium liczby wystawianych koni. Prawodawstwo litewskie od 1528 r. zobowiązywało szlachtę do wystawiania 1 konia „z każdego ośmiu służb¹ ludzi”, a od 1567 r. z 10 służb (Radaman | Yanushkevich 2014, 338; Łowmiański 1983, 456-461). Pomijając tu kwestię zasad przeliczania służb na liczbę dymów kmiecych, a tych z kolei na liczbę głów w dymie, szczegółowo omówioną w literaturze przedmiotu i porzeczając na przyjętej przez Łowmiańskiego „średniej wartości demograficznej konia na popisie 91 głów ludności” chłopskich (kmiecych) (Łowmiański 1983, 461-462), można obliczyć, że Michno (3 konie na popisie w 1514 r.) i Siemion Woyniłłowicz

¹ „Jednostka obciążenia feudalnego ludności poddańczej (chłopów)” (Łowmiański 1983, 461).

(4 konie na popisie w 1528 r.) mieli odpowiednio ok. 270 i ok. 350 poddanych, należeli więc do warstwy średniej, jeśli nawet nie do bogatej szlachty (Radzivillovskije akty 2002, 27, 30; Perepis voyska 2003, 53; RIB 1915, XXXIII, 13). W latach 60. XVI w. co najwyżej Andrzeja (wdowa po nim wystawiła na popisie 1567 r. łącznie 3 konie) można zaliczać do tej grupy. Pozostali Woyniłłowicze wystawiali po jednym koniu (mniej niż 90 głów kmiecych), a Iwan Siemienowicz Rusin i Fedor Michajłowicz, jako ziemianie zależni już od panów, wystawiali służby rycerskie do chorągwi powiatowych w ramach ich pocztów (RIB 1915, XXXIII, 813, 815-816; Radaman | Yanushkevich 2014, 441).

O Stefanie Iwanowiczu Woyniłłowiczu (zm. przed 1623 r.) wiemy niewiele. Rzekomo pełnił urząd podstolego słonimskiego. Był dwukrotnie żonaty, wg przypuszczalnej kolejności mariaży po raz pierwszy z nieznaną z imienia Korsakówną, z którą miał dwie córki Jadwigę i Helenę. Pozostawił także trzech synów z drugiego małżeństwa z Ewą Podolcówną: Rafała, Tomasza i Trojana, oraz córkę Eleonorę (późniejsza marszałkowa rzeczyczka Filonowa Aleksandrowiczowa Judycka) (LMAB, f. 135, nr 281; BUW, nr 317, 26; 50-51; LNB, f. 5, nr 5411, 61-66 i n.; Niesiecki 1842, IX, 439; Żychliński 1881, III, 310). Brak podstaw źródłowych, aby utożsamiać go ze Stefanem Woyniłłowiczem, służącym w 1567 r. w chorągwi Filona Kmity Czarnobyłskiego (ASD 1867, 215; Górski 1893, 300). Na pewno za to brał udział w zwołanym przez biskupa wileńskiego Benedykta Wojnę zjeździe senatorsko-szlacheckim w Nowogródzku 23 września 1606 r., gdyż podpisał jego uchwałę (Akta zjazdów 2009, 164). To jedyny ślad jego działalności publicznej.

5. Rafał, Tomasz Kazimierz i Trojan, synowie Stefana Woyniłłowicza

K. Niesiecki (1842, IX, 439) jako pierwszy, a za nim inni autorzy herbarzy (Żychliński 1881, III, 310; Kosiński 1883, III, 609) informują, że syn Stefana Rafał był karmelitą bosym, przeorem klasztoru w Grodnie. Prawdopodobnie mylą oni dwie różne osoby. Klasztor w Grodnie został ufundowany w drugiej połowie XVII w., kiedy Rafał Stefanowicz już nie żył (zm. ok. 1640 r.) (BUW, nr 317, 59). Zwracają jednak uwagę na zachodzący w tym okresie proces konwersji z prawosławia na katolicyzm lub wyznania protestanckie. Określenie konfesji osoby, zwłaszcza momentu przyjęcia przez nią innego wyznania, sprawia wiele trudności, kiedy brakuje bezpośrednich, źródłowych informacji dotyczących tego wydarzenia. Jak złożony to problem i jak zawodne mogą być pośrednie metody badawcze i niektóre kryteria, przyjmowane jako świadectwo konfesji badanej osoby lub grupy, przedstawiła M. Liedke (2004, 15-18). Dla XVI w. tradycyjne, etnicznie ruskie imiona nadawane w kolejnych pokoleniach Woyniłłowiczów, dokonywane przez nich fundacje cerkwi w Niańkowie (pod koniec XVIII w. służyła unitom) i Skrędziewiczach (LNB, f. 5, nr 5411, 82; ASD, 1904, XV, 98-99; Testamenty 2012, 490) jednoznacznie świadczą

o ich przynależności do prawosławia. Jednak pojawiające się od schyłku XVI w., a potem już wyraźnie dominujące w rodzinie imiona charakterystycznie katolickie (Ludwik, Kazimierz, Adam etc.), niekoniecznie muszą świadczyć o wyznaniu osoby, a tym samym wskazać w rodowodzie moment konwersji (Liedke 2004, 17). W przypadku Woyniłłowiczów boryszyńskich można przypuszczać, że najpóźniej pokolenie synów Stefana, Rafała, Tomasza i Trojana było już katolickie, gdyż córki dwóch ostatnich wstąpiły do klasztorów benedyktynek i bernardynek.

Źródła nie informują o działalności Rafała Woyniłłowicza (zm. przed 10 IV 1640 r.). Żonaty z Anną (Hanną) z Kiersnowskich zapisał jej w 1639 r. należną mu po ojcu część Niańkowa, którą 10 kwietnia 1640 r., zapewne już po śmierci Rafała, wykupił Trojan (LNB, f. 5, nr 5411, 3, 55-58; BUW, nr 317, 57-68). Miał syna Stefana (późniejszego podstolego Nowogródka Siewierskiego), którym po śmierci Rafała do 1654 r., do uzyskania pełnoletności, opiekował się stryj Trojan (LNB, f. 5, nr 5411, 73-74). Niestety, nie zachowały się dokumenty złożone w 1829 r. w grodzieńskiej komisji wywodowej, które wniosłyby nieco więcej informacji o Rafale. Z rejestru wiadomo, że znalazły się tam kwitacje z jego opieki nad Janem Wojniłłowiczem w 1630 r., akta procesowe z Iwanem Woyniłłowiczem z 1636 r., wreszcie testament Rafała z 5 I 1640 (LNB, f. 5, nr 5411, 3).

Awans majątkowy i społeczny, wyrażany również w zawieranych przezeń małżeństwach z pannami z bogatych, nawet magnackich rodów litewskich, gałąź Stefana zawdzięcza działalności Tomasza Kazimierza i Trojana. Pierwszy z nich przez wiele lat był sekretarzem w kancelarii królewskiej (najpóźniej od 1645 r.), pełnił urzędy ziemskie: stolnika mozyrskiego (już 5 II 1650 r.) i chorążego wołkowyskiego (już w 1662 r.) (VL 1860, IV, 244; AVAK 1870, III, 342; AVAK 1893, XX, 355; Kojalowicz 1897). Brał udział, obok Trojana i przedstawicieli innych gałęzi Woyniłłowiczów, w elekcji Jana Kazimierza w listopadzie 1648 r. (VL 1860, IV, 107). W lipcu 1651 r. wystawił poczet z 4 koni na pospolite ruszenie województwa nowogródzkiego zebrane w obozie pod Turowem nad Prypecią (AGAD, AR VI, nr II-50, 86) być może uczestniczył w kampanii Janusza Radziwiłła przeciw Kozakom w tymże roku. W grudniu 1655 r. wraz z bratem Trojanem znalazł się wśród 2 tys. szlachty litewskiej, która przed Siemionem Urusowem złożyła przysięgę na wierność carowi Aleksemu Michajłowiczowi (Rejestr przysięgowy 1999, 75). Trzykrotnie posłował na sejm: w 1658 r. z sejmiku mozyrskiego i w latach 1662 i 1664 z sejmiku wołkowyskiego (Ochmann-Staniszevska | Staniszevski 2000, 398), w 1658 r. wszedł w skład komisji do zapłaty zaległego żołdu wojsku litewskiemu (VL 1860, IV, 244). W styczniu 1663 r. prawdopodobnie posłował w imieniu króla do obozu skonfederowanych wojsk koronnych (Augustiewicz 2012, 125). W 1664 r. został wybrany na sejmiku wołkowyskim deputatem do Trybunału Głównego W.Ks.L. (Deputaci 2007, 292).

W 1643 r. Tomasz sprzedał odziedziczoną po ojcu część Niańkowa Trojanowi (LNB, f. 5, nr 5411, 3, 61-66; BUW, nr 317, 70). Sam posiadał majątek Horno-

stajewicze w powiecie wołkowyskim. Z małżeństwa z Eufrozyną Tyszkiewiczówną, córką kasztelana smoleńskiego Piotra, miał córkę Joannę. Po śmierci Tomasza (ok. 1669 r.) opiekę nad nią przejęli jego brat Trojan i siostra Eleonora Judycka oraz wojski nowogródzki Teofil Olenowski (LNB, f. 5, nr 5411, 95, 101-103; 115-116). Po 1669 r. Joanna wstąpiła do zakonu benedyktynek, być może była tożsama z księżnią konwentu nieświeskiego z 1679 r. (LNB, f. 5, nr 5411, 209; LNB, f. 5, nr 5410, II, 807-810; BUW, nr 317, 112).

Trojan Woyniłłowicz doszedł do wyższego niż Tomasz urzędu w hierarchii ziemskiej, zgromadził też znacznie większy majątek. Był podczaszym mściławskim już w 1648 r., wojskim nowogródzkim już w 1658 r., wreszcie podkomorzym nowogródzkim od 1669 r. (Kojałowicz 1897, 277; Niesiecki 1842, IX, 439; Rachuba 1987; Augusiewicz 2006, 23). Młodość spędził na dworze Kazimierza Leona Sapichy (od 1645 r. podkanclerzego litewskiego), znajdował się w jego orszaku w lutym 1635 r. podczas poselstwa do Moskwy, mającego odebrać zaprzysiężenie traktatu pokojowego w Polanowie od cara Aleksego Michajłowicza (ASD 1867, IV, 215). Wiosną 1651 r. z polecenia Sapichy jeździł „w pewnych konferencyjach” do hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła, jednak z powodu choroby nie dotarł ostatecznie do ówczesnego hetmana polnego litewskiego (Korespondencja wojskowa 2019, 668, 686). W 1660 r. bronił Lachowicz przed wojskami moskiewskimi, miał też rzekomo prowadzić przeciw nim działania zaczepne (Maskiewicz 1861, 287-288; Moraczewski 1863, 12). Po 1660 r. jego pozycja i wpływy wśród lokalnej szlachty były na tyle znaczące, że Bogusław Radziwiłł prosił go o popieranie swoich spraw na sejmiku nowogródzkim w 1662 r. (AGAD, AR V, nr 17726, 1-2).

Po wykupieniu od wdowy po Rafale i od Tomasza ojczystych części Niankowa Trojan nabył również od dominikanów wileńskich część przypadającą na zakonika tegoż konwentu ks. Michała Stanisława, syna Lwa Woyniłłowicza cześnika słonimskiego (BUW, nr 317, 80-81; LNB, f. 5, nr 5411, 81-82). Poślubiona ok. 1651 r. Justyna Połubińska, córka Stanisława Połubińskiego podkomorzego Słonimskiego, wniosła mu w posagu wieś Łukonica w powiecie słonimskim (NGAB, f. 1730, vop. 1, nr 2, 1685-1686v; f. 1785, vop. 1, nr 40). W 1653 r. roku Trojan kupił od Aleksandra Szemiota Boryszyn, który odtąd stał się główną siedzibą tej gałęzi Woyniłłowiczów (BUW, nr 317, 74-77; LNB, f. 5, nr 5411, 409-410). Rok później nabył jeszcze od Stanisława Bieniakowskiego majątność Kościuki (BUW, nr 317, 79-79), stając się właścicielem 4 wsi, który to majątek sytuował go w czołówce okolicznej średniej szlachty. Wojna podkopała nieco jego status majątkowy, „ochędóstwa, szaty, pieniądze gotowe, złoto i srebro do skrzyń” złożone i ukryte (zakopane) w Boryszynie zostały po części skradzione w 1657 r. przez „Kazimierza Terlikowskiego wyrostka swego”, a w większości po 1658 r. przez wojska moskiewskie (LNB, f. 5, nr 5411, 75-76; Maskiewicz 1961, 287-288).

6. Potomstwo Trojana Woyniłłowicza

Nie jest znana data śmierci Justyny, pierwszej żony Trojana, ostatni raz została wymieniona w źródłach w styczniu 1663 r. (BUW, nr 317, 96-97). Drugie małżeństwo zawarł z Halszką Haraburdzianką, z którą miał córkę Zofię, późniejszą bernardynkę o zakonnym imieniu Kolumba w wileńskim konwencie św. Michała (BUW, nr 317, 158-159; LNB, f. 5, nr 5410, I, 63-64; LNB, f. 5, nr 5410, II, 755-758). Trojan zmarł 17 grudnia 1675 r. w Boryszynie (LNB, f. 5, nr 5410, I, 369). Nieletnim synom Janowi Teodorowi, Pawłowi i Michałowi oraz dwóm następnym córkom, Katarzynie i Teresie „rezydującym wprzód w habicie świeckim w klasztorze, a potem z woli bożej za wstąpieniem do tegoż klasztoru w konwencie nieświeskim ichm. panien benedyktanek”, testamentem wyznaczył im opiekunów w osobach Aleksandra Hilarego Połubińskiego, Bogusława Maskiewicza i bratanka Stefana (LNB, f. 5, nr 5411, 129-131, 135-145; BUW, nr 317, 112; Maskiewicz 1961, 50-51). Czwarta córka, Halszka (Elżbieta), ok. 1672 wyszła za Jarosława Szemiota podczaszego mozyrskiego (Poczobut-Odlanicki 1987, 267; LNB, f. 5, nr 5410, II, 547-556; LMAB, f. 18, nr 126, 106). Prawdopodobnie przed 1675 r. zmarł trzeci syn Trojana Michał, wymieniany w źródłach jeszcze w 1674 r. (LNB, f. 5, nr 5411, 1).

Stefan Woyniłłowicz i Bogusław Maskiewicz okazali się fatalnymi opiekunami młodych Trojanowiczów. Kościuki i Łukonice zostały zastawione (LNB, f. 5, nr 5411, 115-116; 123-126, 149-156), gdyż, jak wyjaśniali w 1678 r.,

z [...] dóbr leżących intrat ruchomych po nieboszczyku pozostałych ponieważ wystarczyć nie mogło, wprzód na pogrzebienie ciała nieboszczykowskiego, tak też na prowidowanie i na ochędóstwo pozostałemu potomstwu pp. podkomorzycóm uczącym się w szkołach, a pp. podkomorzankóm [...] za wstąpieniem do [...] klasztoru w konwencie nieświeskim ichm. panien benedyktanek, na obłoczyny, onym koszt musiał być złożony, niemniejszy też i na wypłacenie długów przez nieboszczyka jm. pana podkomorzego za żywa onego zaciągnionych i za życia jeszcze samego, gdy dekreta trybunalskie z niemiałemi rozkazami na majątności nieboszczyka nazwanej Boryszyn w woj. nowogródzkim leżącej wypadły (LNB, f. 5, nr 5411, 129-131).

W rzeczywistości nie wypłacili posagów Trojanowiczównom, co w konsekwencji skończyło się pozwaniem Stefana Woyniłłowicza, Maskiewicza i Połubińskiego przez benedyktyнки nieświeskie w 1679 r. (BUW, nr 317, 112). Zofii Kolumbie, która pięć lat później pisała do opiekunów, żeby „o niej wiedzieli, bo z łaski mieszka w klasztorze nic nie płaci” (LNB, f. 5, nr 5410, II, 755-758), posag wypłacił dopiero w 1701 r. jej brat Jan Teodor (BUW, nr 317, 158-159; LNB, f. 5, nr 5410, I, 63-64). Spór z Bazyliem Bohuszewiczem o dług zapisany na Niańkowie i Boryszynie zakończył się obłożeniem banicją zarówno na młodych Woyniłłowiczów, jak i Stefana oraz Maskiewicza w 1683 r. (BUW, nr 317, 118-121; LNB, f. 5, nr 5411, 173-182; Maskiewicz 1961, 50-51). Stosunki z braćmi stryjecznymi układały się Stefanowi

również nie najlepiej, oskarżano go o zabranie z Niańkowa niektórych sprzętów domowych i rachunków gospodarczych oraz klejnotów, które rzekomo miał zastawić (LNB, f. 5, nr 5411, 211). Do jakichś zatargów doszło również z wdową po Trojanie, które próbował łagodzić Połubiński (LNB, f. 5, nr 5410, II, 445-448).

O działalności publicznej Stefana Woyniłłowicza niewiele wiadomo. Urząd podstolego otrzymał przed 1677 r. Zmarł po 1697 r. (ML 2002, 123, 144, 148). Stefanowi poświęcono tu więcej miejsca ze względu na jego opiekę, a właściwie jej skutki, nad potomstwem Trojana. W istocie od niego wywodzi się już boczna gałąź rodu, podobnie jak od młodszego, jak się wydaje, podkomorzycza nowogródzkiego Pawła, który jeszcze w 1690 r. płacił podymne z odziedziczonych po ojcu części Niańkowa, Boryszyna i Łukonicy (ML 2002, 41, 121, 143), ale już w 1696 r. sprzedał swoją część Niańkowa bratu, a sam pozostał w dziedzicznej Łukonicy (LMAB, f. 135, nr 283, 1v; LMAB, f. 135, nr 280; LNB, f. 5, nr 5411, 4).

Dziedzicem Boryszyna i kontynuatorem linii boryszyńskiej był Jan Teodor (LMAB, f. 135, nr 283, 1v; ML 2002, 48). Oprócz tego posiadał już w 1690 r. wieś Dworzec leżącą w powiecie nowogródzkim (ML 2002, 111; BUW, nr 317, 136-140), w źródłach brak informacji, kiedy i w jaki sposób wszedł w jej posiadanie. W 1711 r. odkupił od Andrzeja Protasowicza część Niańkowa, która znalazła się w posiadaniu tejże rodziny po 1605 r. w wyniku małżeństwa przodka Andrzeja Fedora z Rainą Hołownianką, wdową po Siemionie Iwanowiczu Olechnowiczu. W 1694 r. został deputatem w trybunale litewskim z województwa nowogródzkiego, a w listopadzie 1697 r. otrzymał nominację na urząd podwojewodziego nowogródzkiego (LMAB, f. 135, nr 283, 2; LNB, f. 5, nr 5411, 1; BUW, nr 317, 132-135; Deputaci 2007, 374). Urząd sądowy podwojewodziego u schyłku XVII w. odpowiadał podstarościemu w strukturze urzędów grodzkich litewskich i posiadał część jego kompetencji.

W latach 90. (źródła potwierdzają lata 1690-1696) Jan Teodor służył w armii litewskiej w chorągwi pancernej hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy (LNB, f. 5, nr 5411, 199-200; LNB, f. 5, nr 5410, I, 229-231). Brak przekazów o jego działalności wojskowej. Należał do klienteli sapieżyńskiej, co wyrażało się nie tylko służbą w rocie hetmańskiej, lecz także politycznym zaangażowaniem po stronie Sapiechów w okresie walki opozycji z ich hegemonią na Litwie, zakończonej wojną domową (Wićko 2014, 34).

Był raczej „swawolnym” żołnierzem i człowiekiem dość gwałtownego charakteru. W 1690 r. został pozwany przed sąd hetmański wskutek skargi Stanisława Niezabitowskiego za napad na jego dwór, „dozorcy majątności Jan Żylińskiego i małżonki jm., tudzież innej dwornej czeladzi okrutne i niemiłosierne posieczenie, samego pana Żylińskiego w prawą rękę skaleczenie” (LNB, f. 5, nr 5411, 199-200). Rok później biskup wileński Konstanty Brzostowski obłożył go ekskomuniką za pobicie dominikanów z konwentu w Nowogródku (BUW, nr 317, 126-128).

Z pierwszą małżonką Joanną (zm. ok. 1696 r.), córką Kaspra Kiersnowskiego, łowczego nowogródzkiego, poślubioną przed 1694 r. (LNB, f. 5, nr 5411, 201-203, 274;

BUW, nr 317, 128-131), miał Jan Teodor dwie córki: Benedyktę i Scholastykę, primo voto Heliaszowa Makowiecka (ślub 1706 r., zm. 1712 r.) (LNB, f. 5, nr 5410, t. II, 669-672; LMAB, f. 9, nr 142, 3-4; BUW, nr 317, 179, 183-186). Z drugiego małżeństwa z Katarzyną Chreptowiczówną, zawartego przed 1702 r., urodził się syn Józef i córki Anna (przed 1722 r. ślub z Jerzym Piotrem Bułhakiem), Barbara (przed 1717 r. wyszła za Franciszka Kiersnowskiego) oraz Marcjanna (LMAB, f. 9, nr 142, 2; BUW, nr 317, 179-182, 202-203; NGAB, f. 1730, vop. 1, nr 2, 610-611v). Jan Teodor zmarł wiosną (w marcu lub kwietniu) 1714 r. (LMAB, f. 135, nr 280; BUW, nr 317, 168-171), Katarzyna ok. 1723 r. (LNB, f. 5, nr 5411, 4, 269-271). Nieletniemu Józefowi na opiekunów wyznaczono dalekich krewnych z innych gałęzi Woyniłłowiczów Pawła podczaszego słonimskiego, Antoniego skarbnika słonimskiego i Franciszka podczaszego mozyrskiego (LNB, f. 5, nr 5411, 279).

Y. K. Anishchchanka (2008, 100-102) utożsamia podwojewódzica nowogródzkiego Józefa Janowicza Woyniłłowicza (ur. przed 1714 r.) z łowczym nowogródzkim od 1786 r., zmarłym przed 3 lipca 1790 r. Odziedziczył po ojcu Boryszyn, Niańków i Sieliszcze, które zapisał testamentem w 1766 r. żonie Judycie z Bułharynow i synowi Florianowi (LNB, f. 5, nr 5411, 341). W historii rodu Józef zapisał się przede wszystkim licznymi procesami i sporami z krewnymi i sąsiadami (Korsakami) (BUW, nr 317, 205-223; NGAB, F. 1730, vop. 1, nr 2, 610-611v).

7. Florian Woyniłłowicz i jego potomkowie

Znacznie bogatszy życiorys miał syn Józefa, Florian. Niewielki biogram poświęcił mu J. Kowecki w edycji diariusza A. Trębickiego (1967, 514). Do 1776 r. studiował filozofię na Uniwersytecie Wileńskim. Po ukończeniu nauki wstąpił do armii litewskiej i stopniowo robił w niej karierę oficerską. Otrzymał stopień chorążego w regimencie hetmana polnego litewskiego Józefa Sosnowskiego od 10 września 1776 r., rotmistrza w 1793 r. w brygadzie kawalerii narodowej W.Ks.L. W 1808 r. został generałem majorem w armii Księstwa Warszawskiego. W 1794 r. piastował urząd sędziego ziemskiego nowogródzkiego (LMAB, f. 135, nr 280; LMAB, f. 135, nr 283, 2v; LNB, f. 5, nr 5411, 1, 349-351, 359, 377, 387, 405, 410; Anishchchanka 2008, 100-102)

W okresie Sejmu Czteroletniego (w latach 1788-1792) popierał stronnictwo reformatorskie, za co król Stanisław August nagrodził go orderem św. Stanisława w 1792 r. Jednak już w 1793 r. przystąpił do konfederacji targowickiej, został konsyliarzem z woj. nowogródzkiego i posłem na sejm grodzieński. Wiosną 1794 r., w przededniu insurekcji, kiedy wzrosły na Litwie nastroje powstańcze, Florian, jako targowiczanie, został pobity przez zdymisjonowanych oficerów kawalerii narodowej (Żychliński 1890, XII, 150; Trębicki 1967, 117; Sułek 1982, 122). Wkrótce jednak udał się do Warszawy, gdzie „uczestniczył w walkach z Rosjanami 17-18 IV,

znalazł się nawet wśród organizatorów i dowódców improwizowanych oddziałów ludu” (Kowecki 1967, 514). Został jednak aresztowany (Sułek 1982, 269) i

[...] omal na stryczku nie skończył. Z opresji tej wyratował [go] generał rosyjski Bauer (wzięty do niewoli podczas zdobycia ambasady). Dzięki świadectwu jego oraz patriotów warszawskich [...], którzy Woyniłłowicza w pełnym uzbrojeniu walczącego pod ambasadą na Koziej [widzieli] [...] rotmistrz buławy polnej z gmachu został wypuszczony na wolność (LNB, f. 5, nr 5410, I, 865).

Po 1816 r. Florian Woyniłłowicz był członkiem, wraz z innymi przedstawicielami rodu, nowo powstałej w Nowogródku loży masońskiej Bogini Ceres (Małachowski-Łempicki 1930, 50-51, 142). Odziedziczył Boryszyn, Niańków i Sieliszcze. Ok. 1785 r. ożenił się z Łucją, córką Michała Kaszyca, z którą miał synów Augusta, Józefa i Karola (LNB, f. 5, nr 5411, 377). Zmarł 15 sierpnia 1829 r., o czym donosił Kurier Litewski (1829, 101), zamieszczając poświęcony mu nekrolog. Na Florianie nie wygasła linia boryszyńska, kontynuował ją jego syn Józef, który odziedziczył Boryszyn.

Zakończenie

Przedstawiono powyżej powiązania genealogiczne i ogólny zarys biografii poszczególnych przedstawicieli rodu Woyniłłowiczów z Boryszyna. Z pewnością stanowi to niewielki tylko i fragmentaryczny zarys problemu, do którego wykorzystano zaledwie część zgromadzonego w ciągu kilkunastu lat badań materiału. Treść, obszerność i szczegółowość informacji musiała odpowiadać przyjętej na ogół objętości artykułu. Historia i genealogia Woyniłłowiczów może stać się przedmiotem monografii, musi być jednak poprzedzona kontynuacją kwerendy, pogłębionej i szeroko zakrojonej, obejmującej rękopiśmienne zbiory polskie, litewskie, białoruskie, ukraińskie i rosyjskie.

Bibliografia

Rękopisy

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Radziwiłłów (AR), dział V, nr 17726, 17729; dział VI, nr II-50;
Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Gabinet Rękopisów, nr 317.
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius (LMAB), f. 9, nr 142; f. 18, nr 126; f. 135, nr 279, 280, 281, 283.
L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukraïni im. V. Stefánika (LNB) [Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка], f. 5, nr 5472, 5410, 5411.
Natsyyanal'ny gistorychny arkhiv Belarusi, Minsk (NGAB) [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск], f. 1730, воп. 1, nr 2; f. 1785, воп. 1, nr 40.

Publikacje źródłowe

- Akty Vilenskoj arkheograficheskoj komissii (AVAK) (1870-1893), III, XX. Vil'na. [Акты Виленской археографической комиссии (1870-1893), III, XX. Вильна.]
- Akta zjazdów (2009), Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. II. Okresy panowań królów elekcyjnych XVI-XVII wiek. Lulewicz, H. (opr.). Warszawa.
- Arkheograficheskiy sbornik dokumentov, odnosyashchiysya k istorii Severo-Zapadnoy Rusi (ASD) (1867, 1904), IV. XV. Vil'na. [Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. (1867, 1904), IV. XV. Вильна.]
- Korespondencja wojskowa (2019), Korespondencja wojskowa hetmana Janusz Radziwiłła w latach 1646-1655. I. Diariusz kancelaryjny 1649-1653. Nagielski, M. | Bobiatyński, K. | Gawron, P. | Kossarzewski, K. | Kroll, P. | Majewski, A.A. | Milewski, D. (oprac.). Warszawa.
- Kurier Litewski (1829), nr 101.
- MASKIEWICZ, S. (1961), Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII). Sajkowski, A. | Czaplinski, W. (wyd.). Wrocław.
- Metryka Litewska (ML) (2002), Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r. Lulewicz, H. | Rachuba, A. (wyd.). Warszawa.
- Perepis voyska (2003), Perepis voyska Velikaga knyastva Litoŭskaga 1528 goda. Metryka Velikaga Knyastva litoŭskaga. Kniha 523. Minsk. [Перепис войска Вликага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Велікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў. Мінск.]
- POCZOBUT-ODLANICKI, J. W. (1987), Pamiętnik (1640-1684). Rachuba, A. (wyd.). Warszawa.
- Radzivillovskiye akty (2002), Radzivillovskiye akty iz sobraniya Rossiyskoj natsional'noy biblioteki, pervaya polovina XVI v (2002), Krom, M. M. (sost.). In: Monumenta Historia Res Gestas Europae Orientalis Illustranta. Fontem XV-XVII sec., VI. Moskwa – Warszawa. [Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки, первая половина XVI в. Кром, М. М. (сост.). В: Monumenta Historia Res Gestas Europae Orientalis Illustranta. Fontem XV-XVII sec., VI. Moskwa – Warszawa.]
- Rejestr przysięgowy (1999), Rejestr przysięgowy szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego 1655 r. Kulecki, M. (wyd.). W: Monumenta Historia Res Gestas Europae Orientalis Illustranta. Fontem XV-XVII sec. VI. Moskwa – Warszawa.
- Russkaya istoricheskaya biblioteka (RIB) (1915), Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavayemaya Arkheograficheskoj komissiej. XXXIII. Sankt-Peterburg. [Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией (1915). XXXIII. Санкт-Петербург.]
- Tastamenty (2012), Tastamenty shlyakhty i myash-chan Belarusi drugoy palovy XVI st. (z aktavykh knig Natsyyanal'naga gistorychnaga arkhiva Belarusi). Alyksandrava, A. F. | Babkova, V. U. | Bober, I. M. (sklad). Minsk. [Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі). Аляксандрава, А. Ф. | Бабкова, В. У. | Бобер, І. М. (склад). Мінск.]
- TRĘBICKI, A. (1967), Opisanie sejmu extraordinaryjnego podziałowego w Grodnie. O rewolucji roku 1794. Kowecki, J. (wyd.). Warszawa.
- Volumina legum (VL) (1860), IV. Petersburg.

Opracowania

- ANISHCHANKA, Y. K. (2008), Uradniki belaruskikh zemlyaŭ VKL pry Stanislave Panyatoŭskim. Minsk. [Анішчанка, Я. К. (2008), Ураднікі беларускіх земляў ВКЛ пры Станіславе Панятоўскім. Мінск.]
- AUGUSIEWICZ, S. (2006), Rodowód Woyniłowiczów na Sawiczach. W: Przegląd Wschodni. X (1), 21-40.
- AUGUSIEWICZ, S. (2012), Gabriel Woyniłowicz, oficer jazdy koronnej z poł. XVII w. Zarys biografii. W: Studia z dziejów wojskowości. 1, 101-128.

- Deputaci (2007), Deputaci Trybunału Głównego W.Ks.L. 1582-1696, Spis. Lulewicz, H. | Rachuba, A. (opr.). Warszawa.
- GÓRSKI, K. (1893), Historia jazdy polskiej. Kraków.
- KOJAŁOWICZ, W. (1897), Herbarz rycerstwa W.X. Litewskiego tak zwany Compendium. Kraków.
- KOSIŃSKI, A. (1881), Przewodnik heraldyczny, III. Warszawa.
- LIEDKE, M. (2004), Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. Białystok.
- ŁOWMIAŃSKI, H. (1939), Wykaz wywodów szlachectwa na Litwie przeważnie z lat 1773-1799. W: Miesięcznik Heraldyczny. XVIII (2).
- ŁOWMIAŃSKI, H. (1983), Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia. W: Łowmiański, H., Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań.
- MAŁACHOWSKI-ŁEMPICKI, S. (1930), Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776-1822. Dzieje i materiały. Wilno.
- MORACZEWSKI, J. (1863), Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej, IX. Poznań.
- NIESIECKI, K. (1842), Herbarz polski, IX. Lipsk, 438-449.
- OCHMANN-STANISZEWSKA, S. | STANISZEWSKI, Z. (2000), Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka, II. Wrocław.
- PETRAUSKAS, R. (2011), Stosunki pokrewieństwa. W: Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy. Ališauskas, V. | Jovaiša, L. | Paknys, M. | Petrauskas, R. | Raila, E. (opr.). Kraków, 697-712.
- PROCHASKA, A. (1912), Nowsze poglądy na ustrój wewnętrzny starej Litwy. W: Przegląd Historyczny. XV (1), 30-54.
- RACHUBA A. (1987), Poczobutowie Odlanicy. W: Poczobut Odlanicki J. W., Pamiętnik (1640-1684), Rachuba, A. (wyd.), Warszawa.
- RADAMAN, A. | YANUSHKEVICH, A. (2014), Radaman, A. | Yanushkevich, A. (2014), Shlyakhta Novagardskaga paveta ŷ paspalıtym rush-enni VKL 1567 goda. In: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI-XVIII wieku). Górzyński, S. | Nagielski, M. Warszawa, 337-381. [Радаман, А. | Янушкевич, А. (2014), Шляхта Новагародскага павета ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 года. В: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI-XVIII wieku). Górzyński, S. | Nagielski, M. Warszawa, 337-381.]
- SULEK, Z. (1982), Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego. Warszawa.
- WIĆKO, D. (2014), Kampania przedsejmowa 1699 roku w Wielkim Księstwie Litewskim. W: Zapiski Historyczne. LXXIX (2), 29-53.
- ZAKRZEWSKI, A. (2013), Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Warszawa.
- ŻYCHLIŃSKI, T. (1881, 1890), Złota księga szlachty polskiej, III, XII. Poznań.

DOI: 10.31648/pw.8446

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**ZIEMIAŃSTWO POLSKIE WOBEC
DYSKUSJI O ZASADZIE PRZYMUSOWEGO
WYWŁASZCZENIA ZIEMI
W I DUMIE PAŃSTWOWEJ.
ZJAZD AGRARNY W WARSZAWIE
27-30 LISTOPADA 1906 R. I JEGO ZNACZENIE**

**Polish landed gentry in the face of the discussion on the principle
of compulsory expropriation of land in the 1st State Duma.**

**The agrarian convention in Warsaw
of November 27-30, 1906, and its significance**

ABSTRACT: The article concerns the attitude of the Polish landed gentry to the principle of compulsory expropriation of land, which was accepted in the 1st State Duma by the Polish Circle of the Kingdom of Poland. The Polish conservatives grouped in the Party of Real Politics were decisive opponents of the forced expropriation of private land. In November 1906, they organized a special congress on the agrarian issue in Warsaw in order to receive an assurance from the National-Democratic Party that the party would not support any projects of forced expropriation of lands in the future Duma. At the agrarian congress, the participants discussed ways to restore agriculture in Russia and the Kingdom of Poland, as well as the future cooperation of both parties in the upcoming elections to the Second State Duma (1907).

KEYWORDS: I State Duma, Polish landed gentry, forced expropriation, convention on agrarian matters, elections to the 2nd Duma

Nienaruszalność własności prywatnej to nie tylko jeden z podstawowych składników państwa prawa, lecz także ostoja porządku prawnego i opartego na nim stabilnego systemu społeczno-ekonomicznego. Na ziemiach polskich w XIX w. zasadę, że własność jest święta i nietykalna głosiła Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 22 VII 1807 r. i powtarzał artykuł 11 Statutu Organicznego Królestwa Polskiego z 14 II 1832 r.¹ W Imperium Rosyjskim, państwie, w którym do końca

¹ Daty podawane są w kalendarzu juliańskim.

istnienia nie było konstytucji, o nienaruszalności prawa własności mówiły *Prawa zasadnicze Imperium Rosyjskiego* (cz. 2, § 35) w ich zmienionej redakcji z 23 IV 1906 r. (Polnoye Sobraniye 1905)². Niemniej wydarzenia rewolucyjne w latach 1904-1905, Manifest październikowy z 17 X 1905 i w jego konsekwencji wybory oraz powstanie I Dumy Państwowej, w której znalazła się znaczna liczba posłów chłopskich, spowodowały, że kwestia agrarna stała się kluczowa w obradach pierwszego parlamentu rosyjskiego. Ona też doprowadziła do szybkiego rozwiązania pierwszego w dziejach Rosji przedstawicielstwa narodowego.

Zygmunt Łukawski, polski historyk, który jako pierwszy napisał monografię poświęconą Kołu Polskiemu w Dumie Państwowej, tak wyraził się o kwestii agrarnej w I Dumie: „Nie było wówczas w Rosji bardziej istotnego problemu, który by tak rozpałał umysły i powodował tak burzliwe dyskusje, [...] jak właśnie problem agrarny” (Łukawski 1967, 33). Nie mogły tej sprawy uniknąć także obydwie koła skupiające Polaków w I Dumie, czyli Koło Polskie z Królestwa Polskiego i Koło Posłów Polaków z Guberni Zachodnich, zwane także Kołem Terytorialnym. Do dyskusji o sposobach likwidacji chłopskiego głodu ziemi poprzez przymusowe wywłaszczenie zdecydowanie lepiej przygotowani byli polscy posłowie z Koła Terytorialnego już choćby z tej przyczyny, że wśród osiemnastu jego członków dwóch było chłopami, dwóch księżmi (w tym biskup należący do rodziny ziemiańskiej – baron Edward von der Ropp), pozostali zaś wywodzili się z polskiego ziemiaństwa. Nawet Aleksander Lednicki, jeden z liderów partii kadeckiej (skrót od nazwy: Stronnictwo Konstytucyjno-Demokratyczne) był zdecydowanym przeciwnikiem zasady przymusowego wywłaszczenia majątków prywatnych, a o to przecież toczyła się główna batalia polityczna w krótkim żywocie pierwszego rosyjskiego ciała przedstawicielskiego. Dla posłów polskich z guberni zachodnich najważniejszym zadaniem w całej ich działalności w I Dumie stało się niedopuszczenie do uchwalenia przez nią zasady przymusowego wywłaszczenia prywatnych majątków ziemskich. Natomiast gdy chodziło o przymusowe wywłaszczenie dóbr należących do cerkwi, państwa rosyjskiego czy domu carskiego, to posłowie kresowi nie wnosili żadnych zastrzeżeń. W odniesieniu do dóbr ziemskich rodziny carskiej było w tym sporo obłudy, gdyż majątki należące osobiście np. do cara Mikołaja II, tzw. dobra apanażowe, też stanowiły jego prywatną własność, tak samo jak dobra Romana Skirmunta czy hr. Józefa Potockiego.

Stosunek obydwu kół polskich do kwestii agrarnej w I Dumie Państwowej przedstawiłem w obszernym artykule w 2002 r. (Jurkowski 2002), dlatego w tym

² Mówił on: „Własność jest nienaruszalna. Przymusowe wywłaszczenie majątków nieruchomości w razie konieczności państwowej lub społecznej, jest dopuszczalne nie inaczej jak za sprawiedliwym i godnym wynagrodzeniem” („Собственность неприкосновенна. Принудительное отчуждение недвижимых имуществ, когда сие необходимо для какой-либо государственной или общественной пользы, допускается не иначе, как за справедливое и приличное вознаграждение”).

miejsu wspomnę tylko, że dyskusja toczyła się nad dwoma projektami agrarnymi: kadeckim tzw. projektem 42 i Partii Pracy (trudowickim) – tzw. projektem 104. Obydwa zakładały przeprowadzenie przymusowego wywłaszczenia ziemi należącej do państwa, cerkwi, rodziny carskiej i pozostającej w rękach prywatnych z tym, że projekt kadecki chciał wywłaszczać za odszkodowaniem równym wartości zabranej ziemi, a następnie zmierzał do utworzenia z tych obszarów tzw. funduszu państwowego, z którego instytucje państwowe wydzierzawiałyby odpowiednie nadziały potrzebującym chłopom. Znacznie dalej szedł projekt trudowicki, który chciał pozostawić właścicielom tylko tyle ziemi, ile zdołają oni uprawiać własnymi rękami, a odszkodowanie dla nich miało mieć jedynie formę stałej emerytury na starość lub pokrycia kosztów utrzymania w przytułku.

Posłowie z Koła Terytorialnego jasno artykułowali swoje poglądy, jednoznacznie występując przeciw jakimkolwiek formom przymusowej ekspropriacji ziemi. Już podczas dyskusji nad odpowiedzią Dumy na mowę tronową największym echem w prasie polskiej odbiło się krytyczne wystąpienie posła wołyńskiego hr. Józefa Potockiego 2 V 1906 r. (Gosudarstvennaya Duma 1906-1907, zasiedanie 4; L 1906), a następnie posła mińskiego Romana Skirmunta 16 V 1906 r. wskazujące na ogromne koszty finansowe, jakie musiałoby ponieść państwo podczas realizacji wywłaszczenia (Gosudarstvennaya Duma 1906-1907, zasiedanie 10). Natomiast Koło Polskie z Królestwa Polskiego, licząc na autonomię guberni polskich, którą w swoim programie jako jedyni posiadali kadeci, poparło ich projekt przymusowego wywłaszczenia, zwłaszcza że obiecywali oni podjąć kwestię autonomii Kongresówki po zaakceptowaniu ich programu agrarnego. Mimo iż poseł z guberni lubelskiej Jan Stecki, przedstawiający 24 V 1906 r. w Dumie stanowisko Koła Polskiego poparcie to warunkował pozostawieniem decyzji o wywłaszczeniu organom autonomicznym, to taka decyzja wywołała oburzenie środowisk ziemiańskich w Królestwie Polskim, a szczególnie w 9 guberniach zachodnich. Ziemianie, znajdujący oparcie w Stronnictwie Polityki Realnej (dalej SPR), z niepokojem patrzyli na ich zdaniem zbyt daleko idące zbliżenie Koła Polskiego z kadetami przejawiające się m.in. w formie akceptacji programu agrarnego kadetów.

Wszystkie spory, emocje, projekty i kontrprojekty przerwał rząd, kierowany przez Piotra Stołypina, który skłonił Mikołaja II do rozwiązania (8 VII 1906 r.) I Dumy Państwowej i jednocześnie ogłoszenia, iż w lutym 1907 r. odbędą się w całym państwie kolejne wybory do Dumy.

Wprawdzie rząd rosyjski i monarcha rozwiązując pierwszy w historii Rosji parlament, wyraźnie dali do zrozumienia, że nie zgodzą się na żadne daleko idące eksperymenty z systemowym naruszaniem prawa własności ziemi, ale nie uspokajało to polskich środowisk ziemiańskich, tym bardziej że nawet krótki żywot I Dumy wyraźnie pokazał ogromny rozdźwięk między wyobrazeniami elit rządzących, dotyczących posłów chłopskich w Dumie, a postępowaniem tych ostatnich w rosyjskim parlamencie. Głęboko niepokojący dla przywódców zarówno SPR,

jak i Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego był też fakt rozbieżności w obydwu kołach polskich dotyczących tak podstawowej kwestii jak stosunek do prawa własności. Osłabiała to polski jednolity front stawiający sobie autonomię Królestwa jako cel zasadniczy obecności i działalności Polaków w rosyjskich ciałach ustawodawczych. Przywódcy SPR zamierzali także, wobec zbliżających się wyborów, o wiele aktywniej włączyć się do działalności parlamentarnej, a to wymagało współpracy ze Stronnictwem Narodowo-Demokratycznym, które w przyszłej Dumie, podobnie jak w pierwszej, miało być najsilniejszą partią reprezentującą ludność polską. Endecy zaś ze swej strony szukali szerszej reprezentacji społeczeństwa polskiego w parlamencie rosyjskim, a to oznaczało, że w przyszłych wyborach chętnie pójdą na współpracę zarówno z realistami, jak i postępowcami. A że w tym triumwiracie wpływy i znaczenie mieli *de facto* tylko endecy i realiści – u schyłku jesieni 1906 r. można się było spodziewać pierwszych prób ustalenia stanowisk polityczno-programowych, przed spodziewaną fuzją wyborczą tych dwóch partii.

Zgodnie z zasadami gry politycznej o wiele większą aktywność w środowiskach ziemiańskich przed wyborami do II Dumy przejawiali realiści, którym bardziej zależało na wprowadzeniu swoich posłów do parlamentu. Od razu trzeba przyznać, że bardzo inteligentnie zaplanowali i zrealizowali plan doprowadzenia do wspólnego udziału w wyborach wraz z Narodową Demokracją. Kością niezgody było oczywiście przymusowe wywłaszczenie ziemi zaakceptowane w imieniu Koła Polskiego przez Jana Steckiego (ziemianina!) we wspomnianym już oświadczeniu złożonym na forum Dumy 24 V 1906 r. Chodziło o uzyskanie oficjalnego wycofania się endecji z popierania wszelkich rozwiązań ekspropriacyjnych. I niewiele tutaj zmieniał fakt, iż czołowi przywódcy Stronnictwa Polityki Realnej i ziemianie z Rady Państwa zdawali sobie sprawę, że deklaracja Koła Polskiego z 24 V miała tylko taktyczny charakter, a obwarowanie jej zastrzeżeniem o pozostawieniu instytucjom autonomicznym w Królestwie ostatecznej decyzji o wprowadzeniu jej w życie – faktycznie sprowadzało do zera zagrożenie przymusowego wywłaszczenia majątków ziemskich. Wszak, aby to zrealizować, najpierw Królestwo Polskie musiałoby uzyskać autonomię od Dumy i cesarza, a dopiero potem dyskutować (co także nie znaczyło, że akceptować i wprowadzać w życie) o wywłaszczeniu własności prywatnej. Patrząc więc realnie na potencjalne niebezpieczeństwo wywłaszczenia, można stwierdzić, że nie było ono groźne w jakiejś bliskiej perspektywie czasowej. Było natomiast w zbliżających się wyborach dość istotną barierą natury psychologicznej (a tym samym i częściowo politycznej) wśród ziemian stanowiących naturalne i podstawowe zaplecze polityczne SPR.

Aby nie być gołosłownym w wyrażanych opiniach o zdecydowanej wrogości ziemian (a także polskich chłopów) wobec zasady wywłaszczenia ziemi, należało więc najpierw przedstawić stanowisko jak najliczniejszej grupy ziemian wobec idei odebrania jednym własności i oddania drugim. W tym celu od 9 VII 1906 r. warszawski konserwatywny dziennik „Słowo”, będący organem prasowym SPR,

na wniosek Fortunata Zdziechowskiego³ zaczął publikować odpowiedzi znanych przedstawicieli polskiego środowiska ziemiańskiego oraz inteligencji wywodzącej się spośród ziemian ze wszystkich zaborów na tzw. ankietę agrarną składającą się z czterech pytań (Nasza ankietka 1906)⁴. Redakcja „Słowa” rozesłała ją do około „200 wybitnych osobistości w Królestwie, Kraju Zachodnim, i innych dzielnicach Polski” (Godlewski 1907, 26), a wśród otrzymanych „200 odpowiedzi zaledwie kilka głosów oświadczyło się za przymusowym wywłaszczeniem i to z wielką ostrożnością i z różnymi zastrzeżeniami” (ibidem, 27).

Uzyskawszy tak wyraźnie sformułowane silne poparcie własnej grupy społecznej, należało następnie stworzyć program odnośnie do wywłaszczenia przymusowego i jednocześnie połączyć go z innymi proponowanymi elementami reformy ustroju rolnego w Rosji i Królestwie Polskim. I to był jeden z głównych powodów zorganizowania w końcu listopada 1906 r. zjazdu agrarnego w Warszawie. Jego inicjatorami, którzy uzyskali zgodę władz rosyjskich, byli dwaj członkowie rosyjskiej Rady Państwa z wyboru: Józef Ostrowski (prezes Koła Polskiego z Królestwa w Radzie Państwa), baron Leopold Kronenberg, ksiączę Włodzimierz Czetwertyński i hrabia Władysław Potocki (Z Królestwa Polskiego 1906). Zebranie w sali Stowarzyszenia Techników na ul. Włodzimierskiej otworzył L. Kronenberg, witając licznych gości (ok. 450) przybyłych ze wszystkich zaborów i z głębi Cesarstwa Rosyjskiego. Szczególnie liczna i reprezentowana przez znane postacie była grupa działaczy ziemiańskich z 9 guberni zachodnich (kowieńska, wileńska, grodzieńska, mińska, witebska, mohylewska, wołyńska, podolska i kijowska), wśród których byli m.in. wiceprezes Mińskiego Towarzystwa Rolniczego i poseł miński do Rady Państwa, a także prezes połączonych Kół Polskich w tejże izbie – Edward Woyńłowicz; prezes Witebskiego Towarzystwa Rolniczego, poseł witebski do Rady Państwa – Stanisław Łopaciński; poseł wileński do Rady Państwa – Hipolit Korwin-Milewski; poseł grodzieński do Rady Państwa i wiceprezes Grodzieńskiego Towarzystwa Rolniczego – Dymitr Korybut-Daszkievicz; były poseł miński do I Dumy Państwowej – ksiączę Hieronim Drucki-Lubecki; poseł wołyński do I Dumy – Szczęsny Poniatowski – jedyny Polak, który jako sekretarz zasiadał w prezydium rozwiązanej izby; Józef Montwiłł – dyrektor Wileńskiego Banku Ziemskiego i znany filantrop wileński. Sprawozdawcy prasowi odnotowali także obecność znanych ziemian i arystokratów: hr. Adama Krasińskiego, Michała Sobańskiego, hr. Zygmunta Platara, Jana Popiela, hr. Jerzego Moszyńskiego i Ludwika Górskiego

³ Fortunat Zdziechowski (1 II 1868-23 XI 1923), radca z guberni kieleckiej w Dyrekcji Głównej w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim, brat prof. Mariana Zdziechowskiego.

⁴ Były one następujące (w skrócie): 1. Czy przymusowe wywłaszczenie za wynagrodzeniem można uważać za odpowiednik wywłaszczenia dla celów publicznych?; 2. Czy można przymusowe wywłaszczenie uzasadniać tym, że następuje wzrost ludności i trzeba więcej ziemi dla przybywających?; 3. Czy takie wywłaszczenie należy w Kraju Zachodnim uważać za potrzebne i pożądane?; 4. Jeśli jest ono potrzebne i pożądane, to jak je pogodzić z zasadą własności prywatnej?

– nestora działaczy rolniczych z Królestwa, długoletniego prezesa Komitetu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Z referatami występowali także znani publicyści i działacze ziemianscy: Stefan Godlewski, Józef Jeziorański, Juliusz Waliszewski, Antoni Donimirski. Dużym sukcesem organizatorów było zaproszenie i przybycie na zjazd głównych polityków Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego: Romana Dmowskiego, Zygmunta Balickiego i Władysława Grabskiego. Szczególnie ciepło i z dużą atencją witano kilku przedstawicieli organizacji ziemiańskich przybyłych z Wielkopolski: adwokata dr. Zygmunta Rychłowskiego, dyrektora Banku Ziemskiego w Poznaniu, i Marcina Biedermanna, znanego polskiego przedsiębiorcy parcelacyjnego. Ich wystąpienia jako doświadczonych praktyków w działalności kredytowo-parcelacyjnej wzbudziły ogólne zainteresowanie i ożywioną dyskusję.

Cele zjazdu przedstawił Ostrowski, który sprowadził je do „ustalenia zasad polskiej polityki agrarnej w nowej fazie, w jakiej znalazło się państwo całe, a z nim i wszystkie dzielnice dawnej Polski w jego skład wchodzące” (F. 1906). Określił on także przedmiot obrad trzech dni zjazdu zawierający się w czterech punktach, tj. stworzenia organizacji rolniczej, której „interesa związane są z interesem ogółu”; komasacji gruntów; parcelacji zorganizowanej oraz taniego kredytu rolnego.

Obradowano przez trzy dni w sesjach ranno-południowych i popołudniowo-wieczornych. Przebieg pierwszych dwóch dni obrad był podobny: na początku wygłaszano jeden lub dwa referaty programowe, następnie wysłuchiowano kontrreferatów lub polemik (o ile takie były), zaś w dalszym ciągu dawano odpowiedzi na pytania i pojawiały się głosy w dyskusji. Wystąpienia były obszerne, nielimitowane czasem, ale niestety z tego pierwszego powodu niezachowane w całości, gdyż sprawozdania prasowe publikowały tylko zwięzłe streszczenia. Jedynym, znanym w całości przemówieniem programowym jest wymieniany już tutaj referat Godlewskiego (ziemianina i dziennikarza, późniejszego posła kieleckiego do Rady Państwa), wydrukowany nakładem autora i dzięki temu zachowany do naszych czasów. Niemniej wiadomo, że w pierwszym dniu obrad, w pierwszej sesji, poza wspomnianym już Godlewskim, oceniającym obok spraw rolnych także pozycję i postępowanie Koła Polskiego, hr. Potocki obszernie omówił stan rolnictwa w Rosji i potrzeby agrarne Królestwa Polskiego, po zaś nim hr. Krasieński, w kwiecistej mowie, zdecydowanie skrytykował politykę agrarną Koła Polskiego w I Dumie. Wywołało to obszerne wystąpienie Dmowskiego, o czym niżej. Po południu przemawiał Woyniłłowicz, który metodycznie, jak to miał w zwyczaju, odniósł się do wypowiedzi Dmowskiego dotyczących strategii i taktyki Koła Polskiego w I Dumie. Wyjaśnił wiele kwestii pominiętych lub przemilczanych przez Dmowskiego i podobnie jak wszyscy przedmówcy zdecydowanie przeciwstawił się jakimkolwiek pomysłom wprowadzenia przymusowego wywłaszczenia ziemi. Dobitnie stwierdził też, że „na Litwie sprawa agrarna jest sprawą bytu polskiego” (Zjazd rolny 1906b) – wyjaśniając, że w Królestwie Polskim majątek polskiego ziemianina po rozparcelowaniu pozostaje w rękach polskich i katolickich chłopów,

a więc w żadnym stopniu nie szkodzi to interesowi narodu polskiego. Natomiast w guberniach zachodnich rozparcelowany majątek polskiego ziemianina dostaje się zazwyczaj w ręce prawosławnego białoruskiego czy ukraińskiego chłopca, a więc po parcelacji w żadnej formie nie służy już utrzymywaniu i wzmacnianiu polskości.

W drugim dniu obrad, w pierwszej sesji, podstawowymi referatami były oparte na praktycznych osiągnięciach prelekcje „ekspertów” z Poznania dotyczące zasad finansowania zdrowej, systematycznej i kontrolowanej przez państwo, ale opartej na środkach prywatnych parcelacji. Mówił o tym dr Rychłowski. Drugie było wystąpienie Biedermanna dającego konkretne wskazówki, jak i od kogo skupować ziemię dla parcelacji wśród chłopów i jak następnie prawidłowo ją parcelować. Obydwa wystąpienia wywołały gorącą dyskusję, w której zabrakło głosu (nierzadko z wygłoszeniem długich prelekcji) sześć osób, a wśród nich: Korwin-Milewski, Łopaciński, hr. Moszyński i Dmowski. Po południu referowało 11 prelegentów, wśród których wyróżniał się dr Grabski (wówczas sekretarz Sekcji Rolnej Centralnego Towarzystwa Rolniczego) z długim tekstem analizującym fatalny stan ekonomiczny gospodarstw należących do chłopów polskich i wskazującym na brak systemowo prowadzonej parcelacji majątków ziemiańskich. Wszyscy mówcy krytykowali organizację, finansowanie i działalność Banku Włociańskiego w Królestwie Polskim.

W trzecim, ostatnim dniu obrad, już bez podziału na sesje, zajmowano się parcelacją, komasacją, krótkoterminowymi i długoterminowymi kredytami rolnymi. Aby zjazd nie zakończył się tylko na dyskusjach i referatach, postanowiono stworzyć czteroosobową komisję ds. Reform Agrarnych (Kownacki, Jeziorański, Grabski, Ostrowski), która miała pracować także po zamknięciu obrad. Na koniec sformułowano i przegłosowano uchwały zjazdu we wszystkich kluczowych zagadnieniach stanowiących przedmiot rozpraw.

Trzydniowy zjazd agrarny w Warszawie zorganizowany w przededniu wyborów do II Dumy Państwowej należy oceniać w kilku aspektach. Było to niewątpliwie duże osiągnięcie od strony organizacyjnej. I nie chodzi tutaj o stronę techniczną przygotowania tak dużego zgromadzenia kilkuset osób, ale przede wszystkim o jego ponadzaborowy charakter. Zauważył to dziennikarz krakowski „Czasu”, pisząc: „jest to właściwie pierwszy od niepamiętnych czasów wypadek publicznego obradowania naszych współobywateli z tak zwanych zabranych krajów wspólnie z przedstawicielami tutejszego obywatelstwa” (Zet 1906). Dodajmy nie tylko ziemian z 9 guberni zachodnich, lecz także z Wielkopolski, Pomorza i z głębi cesarstwa. Wiadomo, że byli też ziemianie z Galicji, ale nie przejawiali na zjeździe widoczniejszej aktywności. Fakt przyjazdu oraz aktywnego uczestnictwa dużej i bardzo reprezentatywnej grupy polskich ziemian z Litwy i Rusi był widoczny i szczególnie podkreślany przez organizatorów. W ostatnim dniu obrad: „Na wniosek p. J. Kownackiego, obecni uczcili przez powstanie gości przybyłych z dalszych stron. Przemawiali przy tej sposobności panowie: Woyniłłowicz,

[Korwin-] Milewski, ks. Drucki-Lubecki i p. Zygmunt Balicki” (Zjazd rolny 1906c). Co więcej, to Polacy z dalekich kresów dawnej Rzeczypospolitej o wiele częściej niż ci z Królestwa mówili o narodzie polskim, o interesie narodowym, o szacunku dla polskości i tradycji. Zauważono to natychmiast. Nie omieszkiał tego opisać w warszawskim „Słowie” Wincenty Kosiakiewicz posługujący się pseudonimem „Wuk”. „Słuchałem też z uwagą i nie bez wzruszenia mów p. Woyniłłowicza, ks. [Druckiego] Lubeckiego i Poniatowskiego. A tak samo słuchali wszyscy obecni niezawodnie. Przy wyjściu, ktoś, trochę zdziwiony widocznie, ale stokroć jeszcze więcej uradowany, szepnął mi do ucha: – «ależ oni tam mają ludzi». Wiedziałem o tym od dawna i Bogu niech za to będą dzięki” (Wuk 1906). Dodać należy, iż gdy Woyniłłowicz, prezes połączonych Kół Polskich w Radzie Państwa, a więc „jako najwyższy godnością honorową” dziękował za ten wyraz szacunku zebranych dla działaczy kresowych, to podkreślił, że to „zbliżenie na tle obecnego zebrania będzie miało i dalsze następstwa wspólnej i zgodnej pracy na polu spraw narodowego znaczenia” (Zjazd agrarny 1906).

Kolejnym sukcesem zjazdu była, przy jednoznacznym zanegowaniu zasady przymusowego wywłaszczenia, konstruktywna praca nad innymi sposobami ulepszenia rolnictwa, jak parcelacja, komasacja, likwidacja szachownic i serwitutów oraz rozwój kredytów rolnych. Podejmując tę tematykę (jak też m.in. kwestię szkolnictwa rolniczego, ubezpieczeń dla robotników rolnych, kredytów na zakup i unowocześnienie maszyn i narzędzi), polscy ziemianie udowodnili, że przyjechali do Warszawy nie tylko, aby protestować i krytykować, lecz także żeby pracować nad realną modernizacją rolnictwa w Królestwie Polskim i całej Rosji. Stąd wiele głosów w dyskusji i wystąpieniach miało bardzo praktyczny, niemalże instruktażowy charakter.

Ziemiańskie pokazywały też swoją troskę o problemy społeczne i położenie ekonomiczne ludności chłopskiej. Nie zamknęli się tylko w skorupie własnej klasy społecznej i własnego interesu klasowego. Mieli świadomość, że pierwsza rewolucja i zaburzenia chłopskie to zarówno przejaw działalności oraz agitacji partii rewolucyjnych, jak i przede wszystkim wyraźny symptom coraz szybciej postępującej erozji archaicznego rosyjskiego systemu polityczno-społecznego. Krytycy zjazdu rolnego, np. gazeta „Ludzkość” (Zjazd rolny 1906a)⁵, zarzucali organizatorom, że zjazd wyraża poglądy i opinie tylko jednego stanu społecznego i jednej partii politycznej, że ziemiańskie polscy występują tylko w obronie swoich interesów, ale rezolucje zjazdu dotyczące planowej parcelacji, dobrze zorganizowanej pod względem finansowym, świadczyły też o myśleniu kategoriami całego rolnictwa w Królestwie Polskim. Na zarzuty ze strony „Ludzkości” o brak na zjeździe przed-

⁵ Tak pisała redakcja „Ludzkości”: „Zjazd ma tę zasadniczą wadę, że posiada już kierunek i tendencje z góry naznaczone. Organizatorowie wyłączyli z udziału w dyskusji przedstawicieli tych opinii społeczno-politycznych, którzy hołdują innym w tej mierze teoriom, którzy mogliby przeciwstawić ważne argumenty przeciw jednostronnemu traktowaniu tej kwestii”.

stawiciele innych grup społecznych i zawodowych chyba dość trafnie odpowiadał Donimirski w warszawskim „Słowie”: „Zbierają się przemysłowcy, aby radzić o sprawach przemysłu, zbierają się kupcy, by radzić nad sprawami handlu, czemuż by więksi właściciele ziemscy nie mieli zbierać się, aby nad swoimi radzić interesami” (A. D. 1906).

Niezmiernie ważny był także aspekt polityczny zjazdu związany nie tylko z oceną programu rolnego Koła Polskiego w byłej już I Dumie, lecz także odnoszący się do nadchodzących wyborów do II Dumy i łączący się z pomysłami wspólnej akcji wyborczej realistów i endeków. W momencie zwoływania zjazdu i formowania jego programu większość obserwatorów politycznych spodziewała się, jak pisał „Kurier Warszawski”, że „Stronnictwo Polityki Realnej chce tą drogą potępić taktykę Koła Polskiego w b. Dumie wobec dyskutowanej tam kwestii rolnej, a zarazem wyrazić głośny protest przeciw ewentualnym w przyszłości liberalnym zakusom na interesy większej własności. Zapowiadało się ostre starcie partii na tym terenie” (O zjeździe rolnym 1906). Tymczasem, jak stwierdza tenże „Kurier Warszawski”: „nic z tego nie sprawdziło się. Zamarkowano stanowiska, różni mówcy wygłaszali różne opinie [...] nie powzięto, nawet nie proponowano żadnych uchwał proklamujących walkę partyjną”. Bardzo dobrym pomysłem organizatorów zjazdu było zaproszenie Dmowskiego, który zabierał wielokrotnie głos, ale głównie w pierwszym dniu zjazdu, odpowiadając, wyjaśniając i polemizując z krytyką programu rolnego Koła Polskiego wygłoszoną przez Godlewskiego, Potockiego i Krasińskiego. Przywódca Narodowej Demokracji wiedząc, że przemawia do środowiska ludzi umiających czytać dokumenty i relacje prasowe, nie wchodził w szczegóły dotyczące powodów zaakceptowania przez Koło Polskie kadeckiego programu agrarnego, zwłaszcza że zdawał sobie sprawę, iż przynajmniej znaczna część obecnych rozumiała czysto taktyczny i jednocześnie nierealny w realizacji powód takiej decyzji Koła Polskiego. Skupił się więc na podkreśleniu, że politykę agrarną Koła Polskiego „należy całkowicie zaliczyć do dziedziny strategii i taktyki”, a „wszystkie deklaracje naszych posłów miały na celu jedynie zaznaczenie, że dla nas główną kwestią jest sprawa narodowa, a nie agrarna” (Zjazd rolny 1906b), przy czym „sprawę narodową” utożsamiał z autonomią Królestwa Polskiego. Było więc jasne, że sprawę agrarną w Królestwie, według Dmowskiego, będzie można podjąć dopiero, gdy uzyska ono autonomię, a więc w raczej odległej niż bliższej przyszłości. Podczas wystąpienia Dmowski nie zapomniał, że jego partia ma wyborców także wśród ludności chłopskiej, dlatego przestrzegał uczestników zjazdu „przed organizowaniem polityki agrarnej w gronie osób należących do jednej tylko klasy społecznej większych właścicieli”. To ostatnie zdanie można było odczytać również inaczej, a mianowicie jako ofertę dla realistów podjęcia współpracy z endekami w nadchodzących wyborach. Obecni na zjeździe pilnie śledzili wypowiedzi Dmowskiego i Grabskiego, uchodzącego za eksperta od spraw rolniczych. Ten ostatni w długim wystąpieniu szczegółowo mówił o „kolonizacji wewnętrznej i planowej

parcelacji majątków za odszkodowaniem i przy pomocy Parcelacyjnego Banku Włościańskiego, którego powołanie uważał w tym momencie za najważniejsze” (Narady agrarne 1906). Nie uszło uwadze zebranych, że w trzecim dniu zjazdu Dmowski zaakceptował „słuszność protestu zjazdu przeciw zasadzie przymusowego wywłaszczenia” (Godlewski 1907, 5). Dla głównego krytyka programu agrarnego Koła Polskiego w I Dumie – Godlewskiego – była to deklaracja w zupełności wystarczająca, aby przejść do porządku dziennego nad oceną postępowania Koła Polskiego w byłej już izbie. Dlatego po rycersku i honorowo potraktował tę wypowiedź Dmowskiego: „albowiem dla grupy politycznej jest ciężką ofiarą, graniczącą niemal z bohaterstwem, przyznanie się do błędu” (ibidem, 6).

Obydwu partiom była potrzebna współpraca w szybko przebiegającej kampanii wyborczej do II Dumy. Realści zyskiwali, mogli wprowadzić swoich posłów do Dumy, sami bowiem nie mieli żadnych szans na sukces wyborczy. Endecy zaś nie tylko rozszerzali bazę społeczną dla swoich koncepcji politycznych, lecz także dzięki współpracy z realistami zyskiwali poparcie ich reprezentantów w Radzie Państwa, co znacząco wzmacniało Koło Polskie w Dumie. W dniu 11 XII 1906 r. ukazał się w prasie komunikat o utworzeniu Koncentracji Narodowej składającej się z Narodowej Demokracji, Stronnictwa Polityki Realnej i Polskiej Partii Postępowej. Jej celem było „usunięcie o ile możliwości walk partyjnych przy zbliżających się wyborach do Izby państwowej”. Dalej komunikat mówił iż „wszystkie trzy powyższe grupy, nie zrzekając się samoistności swych programów politycznych i społecznych, stanęły na wspólnym gruncie programu autonomicznego oraz solidarności przedstawicielstwa kraju w Izbie państwowej” (Komunikat 1906). W II Dumie Państwowej współpraca ta dała owoce w postaci znacznie silniejszej pozycji Koła Polskiego, które ku niezadowoleniu rosyjskiej większości w wielu przypadkach odgrywało rolę jęczyczka u wagi w sporach parlamentarnych.

Bibliografia

- A. D. [Antoni Donimirski] (1906), Zjazd rolny. W: Słowo. 323, 1.
 F. (1906), Z Warszawy. W: Dziennik Poznański. 272.
 GODLEWSKI, S. (1907), Wywłaszczenie przymusowe w Dumie i głos opinii w sprawie agrarnej. Referat odczytany na zjeździe agrarnym w Warszawie w dniu 27 listopada 1906 roku, uzupełniony przemówieniami dodatkowymi i objaśnieniem wstępnym referenta. Warszawa.
 Gosudarstvennaya Duma (1906-1907), Gosudarstvennaya Duma, pervyy sozyv. Stenograficheskiye otchety. T. 1. S. Petersburg. [Государственная Дума (1906-1907), Государственная Дума, первый созыв. Стенографические отчеты. Т. 1. С. Петербург.]
 JURKOWSKI, R. (2002), Koło Polskie i Koło Poselskie Litwy i Rusi wobec problemu agrarnego w I Dumie Państwowej. W: Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur, cz. III. Zbiór studiów pod red. R. Wąpińskiego. Gdańsk, 103-121.
 Komunikat (1906), Komunikat. W: Słowo. 335, 1.
 L. (1906), Przemówienie hrabiego Potockiego. W: Kurier Litewski. 105, 3.

- ŁUKAWSKI, Z. (1967), *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906-1909*. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Narady agrarne (1906), *Narady agrarne*. W: *Kurier Litewski*. 264.
- Nasza ankieta (1906), *Nasza ankieta*. W: *Słowo*. 183.
- O zjeździe rolnym (1906), *O zjeździe rolnym*. W: *Kurier Warszawski*. 332, 1.
- Polnoye Sobraniye (1905), *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii. Sobraniye tret'ye. T. XXV, 1905, Otdeleniye I., № 27805* [Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание третье. Т. XXV, 1905, Отделение I., № 27805.]
- Wuk [Wincenty Kosiakiewicz] (1906), *Garść wrażeń*. W: *Słowo*. 323, 1.
- Zet (1906), *Zjazd w sprawie agrarnej, Warszawa 30 listopada*. W: *Czas*. 276, 1.
- Zjazd agrarny (1906), *Zjazd agrarny*. W: *Kurier Warszawski*. 330.
- Zjazd rolny (1906a), *Zjazd rolny. Co piszą inni*. W: *Słowo*. 324.
- Zjazd rolny (1906b), *Zjazd rolny. Posiedzenie wczorajsze*. W: *Słowo*. 323.
- Zjazd rolny (1906c), *Zjazd rolny*. W: *Słowo*. 324, 4.
- Z Królestwa Polskiego (1906), *Z Królestwa Polskiego*. W: *Czas*. 272, 2.

DOI: 10.31648/pw.8447

YURI BIRYULOV | ЮРІЙ БІРЮЛЬОВ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3455-9614>

Lviv National Academy of Arts

МІЖ РІЗНИМИ СТИЛЬОВИМИ ПОЛЮСАМИ: ТВОРЧІСТЬ ЖІНОК-СКУЛЬПТОРОК У ЛЬВОВІ В 1919-1939

Between different stylistic poles: the work of women sculptors in Lviv in the years 1919-1939

ABSTRACT: For the first time in the study of art, this article presents, in an integrated manner, the view of imaginative-stylistic originality of sculptural heritage of the Lviv women of that period, which has not been explored until the present time, and it provides new biographical details. Based on the principles of A. Rodin, A. Maillol and E.-A. Bourdelle, the artists developed the ideas of post-impressionism, neo-symbolism and archaization on a local basis. They were especially interested in the problems of form and construction, rhythmic composition and simplification of all elements. The desire for generalized and closed volumes as well as geometrized forms sometimes led to a rethinking of cubism. After 1930, avant-garde works, close to the principles of constructivism, cubism, futurism and geometric abstractionism, appeared. They also used bold technical innovations: collages, synthesis of sculpture and painting.

KEYWORDS: Lviv, women, sculpture, styles, bas-relief, three-dimensional figure, monument, composition, form

1. Вступні зауваження

Після 1918 року у львівській скульптурі рішуче утвердились модерністичні тенденції. Нові напрямки, що з'явилися ще перед Першою світовою війною, широко розповсюдились і проходили різні модифікації.

Популярний ще від 1913, а особливо від 1925 року стиль ар деко поширювався переважно у львівській декоративно-монументальній скульптурі та ужитковому мистецтві. В пластиці, поєднаній з архітектурою, це знайшло вираз у декорі будівель, окремих монументах, церковних вітварях. У міжвоєнному двадцятилітті декоративно-монументальна скульптура у Львові продовжувала мати велике значення, хоч у порівнянні з попереднім періодом її діапазон і кількісні показники помітно зменшились – в зв'язку з розвитком

архітектури після 1928 р. у напрямку пуристичного функціоналізму з мінімальним залученням об'ємної пластики. Певний вплив мав і політичний чинник: значне скорочення державних замовлень, оскільки Львів втратив столичний статус. Пошуки синтезу просторових мистецтв у Львові в 1930-х рр. зосереджувались не стільки на оздобленні споруд, скільки на сепулькральній і храмовій пластиці (статуях і вівтарях). Станкові та ужиткові твори вперше в історії львівської скульптурної школи стали кількісно і якісно перемагати монументальні.

Виходячи із засад О. Родена, А. Майоля і Е.-А. Бурделя, мисткині розвивали на місцевому ґрунті ідеї постімпресіонізму, неосимволізму, неокласицизму й архаїзації, особливо цікавлячись проблемами форми та конструкції, ритмічним компонуванням і спрощенням всіх елементів. Стремління до узагальнених і замкнених об'ємів, геометризованих форм часом приводило до переосмислення кубізму.

2. Концепція

Мета статті: визначити та систематизувати основні образно-стильові особливості творчості львівських скульпторок періоду 1919-1939 рр. Мисткині творили у багатокультурному і поліетнічному місті, що знаходилось тоді у складі Другої Речі Посполитої.

Для досягнення мети автор використав різноманітні джерела, що являють собою як друковані матеріали, так і неопубліковану архівну документацію, переважно зі львівських архівів та бібліотек. Значну джерельну базу складають статті, репортажі й повідомлення, знайдені у періодиці. Опрацьовуючи тему, автор спирався як на твори, відомі сьогодні тільки з описів й ілюстрацій, так і на збережені об'єкти – музейні експонати, скульптури, взаємодіючі з будівлями та пам'ятники.

В основі дослідження – методи естетико-мистецтвознавчого та порівняльно-історичного аналізів на основі системно-структурного і діалектично-філософського підходів. Автор застосовує також біографічний метод як засіб реконструкції творчих особистостей.

3. Аналіз фактичного матеріалу

Звернення до теоретичних концепцій та творчих досягнень французьких майстрів, особливо Е.-А. Бурделя, А. Майоля, Ш. Деспію, Ж.-Е. Бернара визначило напрямки діяльності багатьох львівських скульпторів. Вирішальний вплив французької пластики на сучасне мистецтво підкреслила в 1935 році

відома львівська дослідниця Гелена Блюм у статті “Французька скульптура: Роден – Майоль – Деспіо” (Blumówna 1935). Львівські митці цікавились, зокрема, композиційними рішеннями нової французької пластики, можливістю виявлення універсальної структури; їхнім тодішнім світоглядним кредо була фраза Бурделя “Скульптура – це архітектура об’ємів”. При збереженні психологічності образів митці прагнули докладно переосмислити конструкцію твору, досягти монолітності мас, виразності силуетів і ритмічної організації об’ємів.

Перші післявоєнні інспіровані Бурделем і французьким неокласицизмом скульптури з’явилися на львівських виставках в 1919-1920 роках. Несподіваним стало, що, випередивши скульпторів-чоловіків, їх виконали мисткині. Восени 1919 р. на виставці Товариства шанувальників красних мистецтв (далі скорочено: ТШКМ) Іза Моленд експонувала гіпсові роботи, енергійні в моделюванні, міцні в характеристиці: чотири чоловічі портрети, “Маску чоловіка” і фігуру “Сидячий легіоніст” (Kozicki 1919). Яніна Райндль в грудні 1920 року показала, крім портретних студій, “Погруддя Богоматері”, стилізовані жіночі акти і композицію “Алегорія”. Учениця П. Війтовича Лія (Теофіла) Копаницька-Кідонь, дружина живописця Юзефа Кідоня, навесні 1922 року у львівському товаристві “Захента” виставила класицизуючу гіпсову фігуру гетьмана С. Жолкевського, трактовану як проект пам’ятника (Вук 1922). В 1927-1930 роках ця художниця працювала в Парижі под впливом Бурделя.

Уважне вивчення нової французької пластики було помітне в скульптурах Ядвіги Лоншан де Бер’є (1895-1964). Вона дебютувала на львівських виставках у квітні 1918 року, експонуючи “Голову жінки” в гіпсі. В збірці Львівської національної галереї мистецтв (далі скорочено: ЛНГМ) знаходиться її випалена в теракоті жіноча статуетка “Материнство” (1927). Для цього твору є характерною структурно замкнена форма оголеного тіла, трактованого лапідарними засобами.

В 1930-х роках застосовувала ідеї Бурделя, зокрема, акцентуючи взаємодію об’єму, конструкції та ритму Марія Кветневська (1888-1960), учениця Я. Нальборчика у львівській Художньо-промисловій школі (1928-1932). В 1933 р. вона мала у Львові персональну виставку – 15 гіпсових скульптур, портретів і релігійних композицій. Використовуючи декілька шарів тонування, Кветневська підкреслювала об’єм (фігура “Пілот”), іноді її гострі спрощення посилювали експресію пластичного виразу, прикладом чого була “Голова мислителя” (1933) з сильними деформаціями об’єму (Rzeźby M. Kwietniewskiej 1933). В деяких її працях на цій виставці (“Мадонна Благовіщення”, “Святий Франциск Ассізький”) був помічений вплив релігійних творів Я. Райхерт-Тот, однак водночас Кветневська рішуче рухалась шляхом архаїзуючої трансформації відомих прототипів. Особливо виділялась “Страждальна Богоматір”

– “ієратична, майже готична група, тверда, різьблена в гіпсі, як у дереві” (як зауважила Я. Кіліан-Станіславська) (Kilian-Stanisławska 1933b).

У 1936 році на виставці мистецького об’єднання “Степ” (“Кермо”) у Львові Кветневська знову показала велику групу портретів і релігійних композицій (11 скульптур у тонованому гіпсі). Головну увагу звертали на себе повнооб’ємні скульптури: “Щаслива Богоматір” (що викликала в пам’яті твори Луки делла Роббіа), експресивна голова “Стражденний Христос” і дві трактовані в дусі стилізації примітивів “Фантастичні маски” (Lauterbach 1936). В останніх її львівських скульптурах (1937-1938), виконаних перед від’їздом до Варшави, проявилось загострення емоційного виразу (“Кобзар Мороз”, “Маска святої”, “Портрет Фуллі”, всі в тонованому гіпсі) (Lauterbach 1938), а також стремління до монументальності форми, наприклад, у гіпсовій групі “Подружжя Кюрі” (1937). Ця скульптура була в 1950 р. перетворена на пам’ятник Марії та П’єра Кюрі в саду паризького Інституту Кюрі.

Серед львівських жінок-скульпторів міжвоєнного часу найбільш відомою була Яніна Райхерт-Тот (1895-1986). Після навчання у львівській Художньо-промисловій школі (на відділі декоративної скульптури в 1915-1918) і в краківській Академії (у К. Лящки в 1919-1921) вона заснувала у Львові власну майстерню в родинній кам’яниці на вул. Курковій (Лисенка), а після одруження з Фридеріком Тотом в грудні 1935 мала нову майстерню в особняку на вул. Одровонжів, тепер Літній, 4.

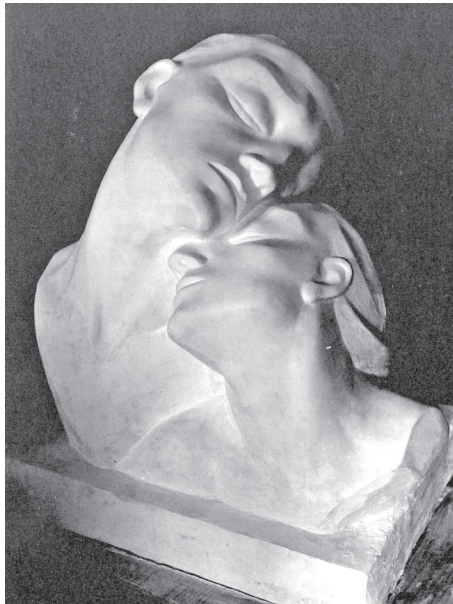
Перші скульптури – портретні погруддя, два жіночі акти в імпресіоністично-сецесійній стилістиці – Райхерт-Тот створила під час навчання у Львові в 1915-1917 рр. В краківських працях, зокрема, в статуйі “Ранішня зоря” (1920, гіпс) (Grodziska 2009, 37) й дерев’яних головах, показаних у львівському Весняному салоні 1922 р. помітні елементи модерністичної архаїзації в дусі Е.-А. Бурделя. Особливо цікавилась Райхерт-Тот можливістю переосмислення та інтерпретації середньовічних і ранньоренесансних скульптур (під час подорожі по Італії та Франції особливо захоплювалась статуями катедри в Страсбурзі) (Аkviliev 1941). Певний час перебувала під впливом П. Пікассо, Ж. Ліпшица і К. Бранкузі – сліди знайомства з кубізмом залишилися в деяких її творах. Після періоду наступних інспірацій, зокрема, стилістикою ар деко, Райхерт-Тот сформувала власний почерк, зі стремлінням до тектонічності, конструкції та ритму. Завершеність власної творчої манери продемонструвала на персональній виставці у Львові в травні-червні 1927 р., де експонувала 20 скульптур і два графічні ескізи.

В портретних скульптурах 1920-х років Райхерт-Тот завжди намагалась виявити внутрішні, духовні цінності моделі, часто підкреслюючи вираз зосередженості і замислення. В чоловічих погруддях застосовувала рішучі технічні прийоми, оперувала гострою світлотінню і широкими площинами, показувала енергійні, впевнені в собі обличчя, зокрема, в портреті скульптора

Юзефа Ружиського (1925, тонований гіпс) або погрудді Валеріана Лукасінського (1927-1929, гіпс, ЛНГМ).

Натомість жіночі голови й погруддя 1920-х років (в гіпсі, алебастрі та дереві) Райхерт-Тот моделювала в синтетичних, спрощених площинах, з неокласичною або архаїзуючою стилізацією, передаючи відповідний психологічний стан моделей, наприклад, в обох гіпсових портретах пані Г. В. (1919, 1924), пані Р. (1924, гіпс), вирізьблених в дереві масці (1926), жіночій голові (1927) і алебастровій голові (1930). У створеній бл. 1925 року голові дівчини (гіпс, ЛНГМ) заделегідь продуманий точний ритм ліній засвідчив про вплив ар деко. Інша голова дівчини (1926, дерево, показана в грудні 1940 на виставці мистецтва Західної України в Москві), вирізьблена сумарно, зі схематично трактованим хвилястим волоссям та обличчям, нагадувала образи з фресок Кватроченто і вказувала на звернення до ідей Бурделя.

В гіпсовій композиції “Невільники кохання” (бл. 1929-1930, ЛНГМ) Райхерт-Тот контрастно зіставила дві голови, чоловічу та жіночу. Їх поєднують в цілісну, закриту групу загальні лінії силуетів з пружними, еластичними контурами, ритміка мас і елегантність образів. Гладко оброблена, шляхетна фактура створює ілюзію іншого матеріалу, не гіпсу, а каррарського мармуру. В. Козицький (Kozicki 1930) писав: “Проникнення в різноманітні емоційні стани, [...] заглиблення в смертельну втому тіл і безнадійність душ знайшло свій вираз у досконало скомпонованих головах «Невільників»”.

Мал. 1. Яніна Райхерт-Тот. Невільники кохання. 1929-1930, гіпс. Львівська національна галерея мистецтв

Вишуканість пластичного рисунка, нерозривно сполученого з об'ємом і ритмічними каденціями окремих частин твору характеризує станкові фігурні композиції Райхерт-Тот. Скульптура “Пілот” (1924-1926, бронза, мармур, ЛНГМ) первісно виникла як гіпсовий проект пам'ятника для Цвинтаря орлят. Відлита в бронзі і показана в 1927-1930 на декількох виставках, сприймалась вже як станкова. Добре побудованій, дещо геометризований статуї льотчика з піднятим над головою пропелером художниця надала продуману гармонійну ритміку. Модифікація елліністичних прототипів відзначала статую Єви (1925, гіпс), схоплену у повільному, смутному русі. “Танцівниця” (1926, гіпс) вражала глядачів львівського Весняного салону 1930 р. надзвичайною плинністю ліній і площин, гармонійною цілісністю всіх елементів форми (Kubiszyna-Majerska 1930), а чоловіче погруддя “Прохання” (бл. 1929, тонований гіпс) із загостреною, концентрованою емоційністю стало рідкісним прикладом звернення Райхерт-Тот до стилістики експресіонізму.

Релігійні сюжети художниця трактувала здебільшого лагідно й лірично, з досконало продуманою композицією та ритмом геометрично замкнених, півкруглих чи еліптичних ліній. Часом була помітна інтерпретація творів італійського ренесансу. Це були, зокрема, станкові скульптури: “Мадонна” (1926, дерево), алебастрове тондо “Богоматір з ангелами” (1927), гіпсова “Мадонна в хмарах” (1926), “Голова ангела” (1929, дерево).

Ще більше її майстерність оперування виразним контуром, дотримання засад статичності в композиції, відчуття об'єму, акцентування вертикальних пропорцій і субтельність образів проявлялись в декоративно-монументальних скульптурах 1925-1939 років, пов'язаних із культовими спорудами. Власне замовлення римсько-католицької Церкви, що грали тоді важливу роль в мистецькому меценатстві, дозволили Райхерт-Тот відмовитись від педагогічної роботи в гімназії назаретянок та Вищій жіночій школі домашнього господарства і присвятити скульптурі значно більше часу.

В 1925-1926 роках вона виконала вітвар в костелі св. Марії Магдалини у Львові – перший і один із найкращих своїх релігійних творів. У співпраці з архітектором Вітольдом Мінкевичем узгодила групу двох ангелів (поліхромоване дерево) і чотирьох алебастрових янголят, що встановлені на мармуровому престолі, з архітектурним простором пресбітерія і з маньєристичним стюковим вітварем XVII ст. Цей твір відрізняється власною, оригінальною стилістикою, хоч і з деякими ремінісценціями сецесії й ар деко: цікавий силует крилатих ангелів, що тримають корону, своїми хвилястими контурними лініями залишає враження динамічної асиметрії. Рішучий рух фігур, з вертикальним вихором волосся, підтримує експресивну композиційну напругу, але ця динаміка прямує в точних геометричних рамках, і група загалом стає цілісним і ніби живим організмом.

Сама Райхерт-Тот вважала своєю найкращою працею створені в 1929 в поліхромованому дереві головний та бічний вівтарі костелу Найсвятішої Діви Марії в Полянці (тепер дільниця м. Кросна Підкарпатського воєводства, архітектор М. Осінський). У головному вівтарі центральне місце займає статуя Богоматері з Дитям, до неї симетрично, з боків, звернені з молитвою два ангели. Легкий, ажурний ореол з короною навколо Богоматері утворюють ангельські фігурки. У бічному вівтарі знаходиться статуя Благословляючого Христа з серцем на грудях. У стилістиці вівтарів помітні елементи ар деко, особливо в геометричній, кубізуючій стилізації форм та пропорціях.

В 1932-1933 роках Райхерт-Тот виконала головний вівтар парафіяльного костелу в Тернополі (архітектор В. Дайчак, знищений під час Другої світової війни). В нижній частині вівтаря розміщувалась група з двох ангелів, що тримають корону над табернаклем, вище, між вікнами апсиди стояли на постаментах вісім ангелів-рицарів у молитовному зосередженні; завершувала вівтар скульптура “Трон Божої благодаті” із зображенням Бога Отця з Розп’яттям. Скульптури були зроблені зі штучного каменю (Kilian-Stanisławska 1935).

У вересні 1934 року було посвячено головний вівтар костелу св. Єлизавети у Львові (архітектурну частину в “кришталевій” стилістиці ар деко виконали у 1928-1934 Ю. Шостакевич, Л. Дьюркович і В. Дайчак). Райхерт-Тот вирізьбила у мармурі та журавненському алебастрі статуї, що своїми стилізованими, узагальненими формами, широкими площинами і ритмічними складками одягу були добре узгоджені з вівтарною конструкцією. Це були фігури під балдахіном – св. Єлизавети (Ельжбети), св. Станіслава зі Щепанова, блаженного Якова Стрепи, постаті двох уклінних ангелів на престолі перед табернаклем і двох інших ангелів, що стояли по краях балдахіну. Статую св. Єлизавети в фінальній версії порівняно з попередніми моделями художниця змінила – пом’якшила експресію ар деко, форми зробила більш неокласичними. Сьогодні ця статуя стоїть у правому крилі трансепту. Фігури Станіслава-єпископа, Якова Стрепи і два ангели з престолу знаходяться на музичному хорі і на сходах до нього.

В 1936 р. був вирізьблений у липовому дереві вівтар шпитальної каплиці в Томашові-Любельському, де у великій ніші з рельєфним обрамленням з геометрично стилізованих ангелів встановлено статую Богоматері з немовлям.

Крім вівтарів Райхерт-Тот виконала декілька стюкових барельєфів на фасадах львівських храмів, у т. ч. в 1934 році – на фронтоні костелу Остробрамської Богоматері композицію з ангелами у польоті, що тримають корону Марії. Бл. 1930 р. була вирізьблена в камені статуя Богородиці з Дитям на тильному (з боку подвір’я) фасаді костелу францисканок.

Серед її монументальних творів важливе місце займав пам’ятник польським піхотинцям, встановлений у червні 1933 року на площі перед замком у Бережанах (після 1939 був розібраний). На високому п’єдесталі біля колони

(архітектор В. Дайчак) стояла кам'яна група з трьох воїнів, готових до бою. Окремі елементи цього твору (архітектурні та скульптурні) були пов'язані між собою, композиція викликала комбіноване відчуття – водночас руху й гармонійної цілісності. Ритмічним повторенням частин композиції (торсів, плечей, ніг) Райхерт-Тот добивалась міцних акцентів. Важливе композиційне значення мала також діагональ, яка ділила групу (при огляді зі сходу) на два симетричні трикутники й синтезувала все в єдине ціле. Узагальнене трактування фігур підвищувало монументальний характер твору (Kubiszyna-Majerska 1933).

Тільки в моделях залишились львівські пам'ятники Ю. Словацькому, М. Конопницькій, В. Бандурському.

У 1928 році Я. Райхерт-Тот запропонувала свою гіпсову модель пам'ятника Словацькому, з акцентованою ритмікою і пафосом рухів фігур. Фігура Словацького на високому постаменті була вдало вкомпонована в еліпсоїдальну основу. Трактвана широкими площинами постать мала підкреслені вертикальні пропорції та пружні лінії контура. Бічні грані п'єдесталу заповняли барельєфи з алегоричними композиціями “Слава”, “Поєзія”, “Польща містиків” (“Неволя”). У стилістиці цього проекту поєднувались неокласицизм і ар деко (Kozicki 1928). У 1929 р. цю модель відхилило Міністерство віросповідань та освіти, несправедливо закидаючи автору брак композиційної єдності.

В 1934 р. комітет зі спорудження пам'ятника М. Конопницькій затвердив пропозицію Я. Райхерт-Тот і відмовився від первісної моделі Л. Дрекслер (1931) (Projekt pamiatnyka M. Konopnyts'koi u L'vovi). Філософська ідея “Орача землі” (уособлення літературних творів Конопницької про народну долю) була розгорнута в останній версії композиції в березні 1938 р. В своїй майстерні на вул. Одровонжів (тепер вул. Літня), 4 Райхерт-Тот виставила для публічного огляду гіпсову модель у розмірі 1:1 монументально вирішеної композиції. На постаменті заввишки 3 м, фронтальну стіну якого оздоблював портретний медальйон, знаходилась велика (3,7 м висока) статуя молодого селянина, схиленого під час орання. Обличчя, скривлене від зусилля й страждання, із вперто затиснутим ротом, мало експресивний вираз волі і витримки. Енергійно було трактовано також тіло плугатаря з напруженими м'язами шиї та грудної клітки.

Цей пам'ятник готувався до відливки у бронзі і мав стояти на майдані перед ставком у Стрийському парку (ситуаційний план виконав архітектор З. Взорек) (Kubiszyna-Majerska 1938). Влітку 1939 року підготовчі роботи мали закінчитись, а відкриття пам'ятника планувалось на жовтень 1939. Модель, вивезена в 1938 р. на фабрику братів Лопенських, на жаль, була знищена німцями під час окупації Варшави.

Райхерт-Тот також працювала над пам'ятником єпископу Владиславу Бандурському. Замовлення на цей твір вона отримала в квітні 1936 року,

за результатом конкурсу 1933-1935 років. Вибрана для реалізації модель авторства Райхерт-Тот (спільно з архітектором З. Взореком) представляла статую єпископа заввишки 5,6 м, в момент проповіді. Фігура була сповнена драматичної експресії, зокрема, в позі й імпресіоністично схопленому русі, в динамічному трактуванні складок одягу (Pamiętnyk V. Bandurs'komu u L'vovi). Кам'яний постамент планувався висотою 3,7 м. Пам'ятник хотіли відкрити в 1940 р. на пл. Бандурського (нині пл. Митна) перед костелом кларисок. Завершена в грудні 1938 р. у глині в розмірі 1:1 модель, готова для відливки в бронзі, не збереглась і нині відома лише з описів та архівної фотографії (Grodziska 2009, 116-120). Як і модель пам'ятника Конопницькій, вона була відправлена до Варшави (влітку 1939) і там загинула.

Вплив особистості й творів Райхерт-Тот в 1930-х роках позначився на скульптурах двох інших львівських художниць – З. Дзелінської-Балтарович і Я. Городиської.

Зофія Дзелінська-Балтарович (1894-1970), дружина живописця Казимира-Яна Дзелінського, вчилася у Львові у С. К. Батовського, в художній школі для жінок (Kunstschule für Frauen) у Відні та два роки у краківській Академії у К. Ляцки (1917-1918, як перша тут студентка). Від 1931 року працювала у Львові. Дебютувала на львівських виставках ще раніше, влітку 1930, експонуючи гіпсову фігуру оголеного чоловіка та інспіровану символізмом Б. Бегаса дерев'яну чоловічу голову з трьома усміхненими обличчями, під назвою “Композиція”. Цю ж скульптуру, вже під назвою “Потрійний акорд”, показала в наступному році на Весняній виставці ТШКМ у Львові, разом з бронзовим “Актом” і гіпсовою групою “Мріяння”.

У червні 1933 року у львівському Художньо-промисловому музеї відбулась персональна виставка Дзелінської-Балтарович. Критики помітили в її творах вплив Райхерт-Тот, зокрема, в стилізованих лініях гіпсової композиції “Коли повсякденність перервала чарівний сон” (Blumówna 1933). В портретних головах (гіпс тонований під бронзу) художниця поєднувала натуралістичну форму з символістськими аксесурами. Натомість намагання вирішити проблеми сучасної форми і пошуки власної мети проявились в експонованих на цій же виставці погруддях, вирізьблених у дереві з гостро накладеними одна на одну площинами, з досконало схопленим настроєм моделі (“Данута”, “Волоцюга”) (Kilian-Stanisławska 1933a).

Від 1933 року Дзелінська-Балтарович почала цікавитись спортивною тематикою і в 1933-1936 створила серію статуеток із зображеннями тенісистів, альпіністів, лижників, танцюристів і т. п. При динамічній передачі швидких рухів і фізичної напруги тіл ці скульптури відзначались конструктивною рівновагою (“Тенісист”, 1934, бронза; “На сніжну вершину”, “Лижник”, 1934, гіпс; “Волейбол”, 1936, штучний камінь). Схоплення руху і лаконічне трак-

тування об'єму характеризували бронзову фігуру “Стрибок через вогонь”, показану на львівському Весняному салоні 1936 року.

В останніх роках перед Другої світовою війною працювала у Львові Ядвіга Городиська (1905-1973), донька живописця Францішека Городиського, учениця львівської Художньо-промислової школи (1927-1929) і Королівської академії в Римі (1929-1932). Перші твори виконала в Римі – горельєф “Розлука” (1931-1932, гіпс), голову дівчини під назвою “Фатум” (1932, бронза), дипломну працю “Єва” (1932) (Smirnow 2005, 11-12). Шукаючи власний шлях, молода художниця ще перебувала під впливом роденівської традиції та італійського неокласицизму.

Після повернення до Львова Городиська стала відомою завдяки своїм релігійним скульптурам і декоративним статуеткам, які вона від 1932 р. створювала в алебастрі на фабриці Казимира і Гелени Чарторийських в Журавному. Її численні храмові скульптури 1933-1939 років, інспіровані архаїзуючою поетикою Бурделя, творчістю Райхерт-Тот (особливо вівтарем в костелі св. Єлизавети) та естетизмом ар деко, слід вважати кращими її досягненнями.

Першими такими реалізаціями в 1933 стали (у співпраці з архітектором Ю. Шостакевичем) монументальні статуї святих апостолів Петра і Павла у вівтарі гарнізонного костелу в Рівному, фігури чотирьох євангелістів, св. Терези, св. Станіслава Костки в краківському костелі босих кармелітів, а також композиція “Богородиця з двома ангелами” для костелу в с. Забежув під Краковом. Всі ці вирізьблені в білому алебастрі скульптури відзначались вишуканими формами, ритмічною побудовою ліній, точністю деталей.

Під час другого перебування в Римі в 1934 р. Городиська відлила в бронзі рельєф “Благовіщення”. Тут композиція спиралась на контрастному зіставленні нервового руху архангела Гавриїла і спокійно модельованої фігури Марії. Цей рельєф був закуплений Міністерством закордонних справ Польщі для польського костелу в Парижі.

Інші її храмові скульптури 1934-1935 років знову були вирізьблені в улюбленому білому журавненському алебастрі. Це, зокрема, були твори: “Ангели, що тримають корону над табернаклем”, група для костелу в Ченжковицях (Тарнувський повіт), створена під впливом подібних композицій Райхерт-Тот, статуї “Найсвятіше Серце Ісуса” і “Богородиця, що благословляє дітей” в курортній каплиці м. Рабка, багатофігурний барельєф “Вознесіння Марії” для костелу в м. Гель – всі зі спокійним ритмом ліній, гармонійною і симетричною композицією, однак з підкресленими вертикальними осями.

В 1936 році Городиська виконала велику неокласичну статую Богоматері для костелу в Комарному, монументальну кам'яну фігуру Христа на вежі костелу в м. Радом і дві алебастрові вівтарні предели для старого і нового (Христа-Царя) костелів у Жешуві. Барельєфні сцени на цих пределлах (на одній з ангелами-музикантами, на другій з ангелами на молитві) вирізняються

гострим рисунком одягу і крил, а в загальній стилістиці – трансформацією в дусі ар деко середньовічного та ранньоренесансного мистецтва (Smirnow 2005, 31).

В 1936-1937 рр. вона вирізьбила барельєфи табернаклів і горельєфи антепендіїв у двох бічних вівтарях Вірменської катедрі у Львові (алебастр та мармур). Вісім сцен із життя Христа на південному вівтарі собору та шість композицій, присвячених Богородиці на північному вівтарі різьбярка виконала у містичному настрої, з ритмізацією і вертикалізмом фігур, вони добре узгоджені зі стінописом Я.-Г. Розена.

Мал. 2. Ядвіга Городиська. Ангел. 1937, алебастр. Вірменська катедрa у Львові

Водночас, у 1936-1937, в білому і чорному алебастрі Городиська створила головний вівтар з фігурами ангелів, що моляться до табернакля у львівському костелі кармеліток босих Матері Божої Громничої (архітектор Ю. Шостакевич, вівтар був посвячений 19 травня 1937, у 1979 перенесений до фондів ЛНГМ). Ці скульптури відзначала типова для ар деко геометрична стилізація. В каплиці, що замикає правий бічний неф костелу св. Єлизавети, в 1937 р. був встановлений вівтар Найсвятішого серця Ісуса з великою триметровою статуєю Христа. Вирізьблена лапідарно і водночас декоративно фігура, встановлена у ніші, була оточена витесаними у камені рослинними і гостро кристалічними орнаментами ар деко. Нині ця статуя стоїть у головному вівтарі храму.

Синтетичне спрощення у моделюванні фігур Городиська застосувала у рельєфі “Благовіщення” (1937, алебастр) та у бронзовій статуй Богоматері (1938, ЛНГМ) – цей останній твір, що є зменшеним варіантом триметрової алебастрової фігури, експонованої в 1937 році на XVII Східних ярмарках в павільйоні фабрики Журавна, характеризується субтальною стилізацією лінійної структури та підкресленням вертикальної композиційної осі. Творчій манері мисткині особливо були властиві акцентування вертикалізму й вишукана стилізація лінійного рисунку. Яскравим прикладом цього стали фігури св. Кирила та Мефодія (алебастр, 1938, для костелу у м. Пекари Сілезькі, Польща).

Крім сакральних композицій Городиська створювала психологічні портрети (виставлялися у Львові в 1937-1938) – погруддя Станіслава Кремера (бл. 1935, тонований гіпс, бронзовий відлив був встановлений на нагробку Кремера на цвинтарі в Ходорові), “Фердинанда” (мармур), голову дівчини під назвою “Фатум” (1932, бронза). Виконана у Львові в 1938 “Іродіада” (чорний алебастр) експонувалася в 1939 році на Всесвітній виставці у Нью-Йорку (нині у Польському музеї в Чикаго, США).

Інші повнооб’ємні скульптури Городиської, зокрема, “Торс” (1934, мармур), “Юнак з кулею” (1934, бронза) і “Оголена дівчина” (1939, білий алебастр) були виразною луною роденівського мистецтва в поєднанні з неокласицизмом. Після війни Городиська працювала в Кракові як професор Політехніки, продовжувала товаришувати з Я. Райхерт-Тот.

Уродженка Львова Наталія Мілян (1896-1942) вчилася й працювала у Кракові, але підтримувала з родинним містом тісні зв’язки – зокрема, брала участь у шостій виставці Асоціації незалежних українських митців (АНУМ, грудень 1934 – січень 1935) з барельєфом “Богоматір” і трьома гіпсовими головами (Dragan 1934), в Ретроспективній виставці українського мистецтва (1935), на якій показала рельєф з портретом Ольги Кобилянської і статую “Мати” (“Материнство”).

Улюбленою її темою, як і у А. Павлося, був жіночий акт, при передачі якого віддавала перевагу, крім схоплення спокійного руху, тонкій емоційності загального настрою. У 20-х роках це були “роденівські” статуї (“Пробудження”, 1924), пізніше, після подорожі по Італії в 1930 р., створювала композиції під впливом Майоля або Бурделя – “На річці”, “Чотири стихії” (1937), “Страх” (бл. 1939, гіпс) (Sanots’ka 1988). Гармонійні пропорції, лаконічні лінії силуету, гладка фактура і лагідний настрій характерні для відомої гіпсової групи жінки з дитиною – “Материнство” (або “Оголена”, 1930, НМЛ). Часом Мілян стилізувала взірці мистецтва Кватроченто (показаний на виставці АНУМ гіпсовий рельєф “Мадонна”, 1934, скульптури “Відпочинок”, “Русалка”, “Чекання”) або давньоєгипетської пластики (“Адам і Єва”, бл. 1937-1938, гіпс).

У численних гіпсових портретах Мілян свідомо відмовлялась від психологізації, шукаючи синтетичну форму й замкнену конструкцію (“Голова жінки”, ЛНГМ, “Портрет сестри Ольги”, “Портрет Олени Корвач”, “Погруддя Б. Лепкого” (1932), “Студент”, три погруддя у збірці Національного музею у Львові), медальйони з портретами Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, О. Кобилянської, В. Стефаніка.

Навесні 1943 р. Мілян планувала відкрити у Львові свою персональну виставку, однак 29 вересня 1942 р. раптово померла у Кракові від тифу. Посмертно на виставці Спілки праці українських образотворчих митців у Львові в 1943 були експоновані її скульптури “Дівчина з кучерями”, “Голова хлопця”, “Голова дівчини”, “Акт”, рельєф “Мадонна”.

Скульптури Марії Яреми 1933-1939 років, як і твори інших членів “Краківської групи” демонстрували вкрай авангардні (для тогочасної львівської пластики) художні прагнення. Об’єднання “Краківська група”, сформоване при організаційній та теоретичній підтримці професора Львівського університету Леона Хвістека, вперше виступило у Львові в жовтні 1933 року на Осінній виставці ТШКМ. Свої скульптури показали Ярема (п’ять творів – “Скульптура I, II, III”, “Голова”, “Вавельська голова”) та Г. Віцінський (“Скульптура I”, “Скульптура II”, з додатковою назвою “Агітатор”). Всі твори були в тонованому гіпсі (Sobieraj 1979, 55-56).

Марія Ярема (1908-1958) народилась, як і Я. Райхерт-Тот, в Старому Самборі. Роки ранньої молодості провела у Львові і пізніше, працюючи в Кракові, продовжувала утримувати зв’язок з містом під Високим замком, яке вважала рідним. Виставлені в 1933 році у Львові композиції Яреми та Віцінського виражали ідеї кубізму, конструктивізму й абстракціонізму, джерелом яких були твори О. Архипенка, К. Бранкузі, Ж. Ліпшица, А. Певзнера, Н. Габо і Ф. Леже. Скульптури на львівській виставці 1933 року вразили глядачів і мистецьких критиків створенням особливого, замкненого просторового середовища з розташуванням у ньому безпредметних, геометризованих або стилізовано-примітивних об’єктів.

В творах Яреми, вважав Мар’ян Мініх, були подекуди використані досягнення конструктивізму в засобах розподілу і нашарування низки об’ємів. На думку цього львівського художнього критика (Minich 1933), втілений в скульптурах Яреми формізм

[...] зводить всі реальні форми до гармонійного, ритмічного синтезу, до гри опуклостей та заглиблень, м’яких площин і гострих заломів, перерваних абстрактними пустотами, пожвавленими подекуди кубістичною силою формування матерії, що колихається. Ці композиції, до яких як до експресіонізму не можна прив’язувати натуралістичні критерії, радше спрямовані на музичну гру абстрактних площин.

З експонованих в 1933 р. у Львові скульптур Яреми дійшла до нашого часу “Фігура” (бл. 1933, тонований гіпс, приватна збірка в Польщі) (Шkosz 1998, 77). В невеликій (40 см висоти) статуї музиканта з тамбурином людські рухи передані розбитою тектонікою, ритмікою заломів площин, заглиблень і виступів поверхні. З виставленою у 1933 “Головою” Яреми можна ідентифікувати гіперболізовану, з огрубленими в дусі африканської пластики рисами обличчя “Голову Віцінського” (бл. 1933, сучасний бронзовий відлив, Національний музей у Познані).

Теоретичними обґрунтуваннями цих тенденцій скульптурного авангарду, що з’явились як пояснення львівської виставки 1933 року, стали виступи у Львові письменниці Дебори Фогель “Про абстрактне мистецтво” (виступ на радіо в грудні 1933 і журнальна стаття 1934 р.), а також Леона Хвістека “Боротьба за нове мистецтво” (доповідь в січні 1934 в Художньо-промисловому музеї). Д. Фогель, зокрема, оцінила твори Яреми як прояв “унізму” (мистецького напрямку, започаткованого Владиславом Стшемінським), “коли скульптура мислиться як формування не об’єму, а простору” (Vogel 1934).

Мал. 3. Марія Ярема. Акт II. Близько 1936, бронза. Національний музей у Кракові

Абстрактні скульптури, в динамічних, органічних формах Ярема створювала і в 1934-1936 роках. Такі її гіпсові скульптури, названі умовно “Композиції” та “Голови”, львів’яни побачили в палаці Бєсядецьких на виставці Салону професійних союзів художників-пластиків в травні-червні 1936 р. (Mars 1936; Sobieraj 1979, 71-72). Можна їх ідентифікувати з творами Яреми, що нині зберігаються в польських музеях: “Композиція I” (1934-1936, сучасний відлив у бронзі, Національний музей у Познані), “Композиція II” (бл. 1935, тонований гіпс, Національний музей у Познані), “Акт I” (бл. 1935-1936, тонований гіпс, Національний музей у Кракові), “Акт II” (бл. 1936, бронза, Національний музей у Кракові). Ярема при збереженні елементів предметності піддавала сильній деформації гротескні форми таких скульптур, як “Помона” (бл. 1932, гіпс, Національний музей у Познані), “Материнство” (бл. 1934, бронза, Художній музей у Лодзі) та “Танцівниця” (1934-1935, бронза, приватна збірка в Торуні).

4. Результати дослідження

Інспірація неокласицизмом А. Майоля, доповнена також зверненням до творів Ш. Деспю і Ж.-Е. Бєрнара, у львівській жіночій скульптурній творчості 1919-1939 рр. виражалась у застосуванні статичних, гармонійних композицій, прозорих контурів, гладко оброблених і прецизійних мас, позбавлених зайвих деталей. Так, натхнена шедеврами нової французької пластики, шукаючи синтетичну форму й замкнену конструкцію, різбила свої неокласичні статуї Наталія Мілян. В 1930-х роках застосовувала ідеї Е.-А. Бурделя, зокрема, акцентуючи взаємодію об’єму, конструкції та ритму Марія Кветневська. Як у монументально-декоративній, так і у станковій пластичі твори високого художнього рівня залишила Яніна Райхерт-Тот. Її скульптури відрізнялись власною, оригінальною стилістикою, хоч і з певним впливом ар деко; їм властиві майстерність оперування виразним контуром, дотримання засад статичності в композиції, відчуття об’єму, акцентування вертикальних пропорцій і субтельність образів.

Натомість на протилежному полюсі формоутворення знаходились скульпторки (особливо Марія Ярема), які захоплювались формізмом, німецьким експресіонізмом, французьким кубізмом. Вони зосереджувались на метафізичних алюзіях чи гротескно загострених суспільних проблемах, втілених у динамічних, асиметричних формах.

Бібліографія

- AKVILIEV, O. (1941), Ioanna Raikherht-Tot i Frydrykh Tot. In: Vilna Ukraina. 111 (498), 3. [Аквілев, О. (1941), Иоанна Райхерт-Тот і Фридрих Тот. В: Вільна Україна. 111 (498), 3.]
- BLUMÓWNA, H. (1933), Rzeźby Zofii Bałtarowicz-Dzielińskiej. W: Słowo Polskie. 158 (11 VI), 6.
- BLUMÓWNA, H. (1935), Rzeźba francuska: Rodin – Maillol – Despiau. W: Kurier Literacko-Naukowy (dod. niedzielny Kuriera Lwowskiego). 13 (31 III), VI.
- ВУК, Е. (1922), Z “Zachęty”. W: Wiek Nowy 6252 (13 IV), 2.
- DRAGAN, M. (1934), VI-ta vystava A.N.U.M. W: Dilo. 352 (30 XII), 4. [Драган, М. (1934), VI-та вистава А.Н.У.М. В: Діло. 352 (30 XII), 4.]
- GRODZISKA, K. (2009), Zapomniana rzeźbiarka. Janina Reichert-Toth 1895-1986 i jej twórczość. Kraków.
- ILKOSZ, B. (1998), Maria Jarema 1908-1958. Warszawa.
- KILIAN-STANISŁAWSKA, J. (1933), Pokaz rzeźb Zofii Bałtarowicz-Dzielińskiej. W: Gazeta Poranna. 10332 (21 VI), 12.
- KILIAN-STANISŁAWSKA, J. (1933), Wystawa jesienna TPSP. W: Gazeta Poranna. 10446 (13 X), 3.
- KILIAN-STANISŁAWSKA, J. (1935), Twórczość rzeźbiarska Janiny Reichertówny. W: Kurier Literacko-Naukowy (dodatek do Kuriera Lwowskiego). 26 (23 VI), III.
- KOZICKI, W. (1919), Życie sztuki we Lwowie. W: Słowo Polskie. 353 (9 XI), 2.
- KOZICKI, W. (1928), Pomnik J. Słowackiego we Lwowie według projektu Janiny Reichertówny. W: Słowo Polskie. 356 (25 XII), 15.
- KOZICKI, W. (1930), Z salonu wiosennego. W: Słowo Polskie. 129 (14 V), 7.
- KUBISZYNA-MAJERSKA, M. (1930), Salon Wiosenny TPSP Lwów. W: Wiek Nowy. 8669 (14 V), 5.
- KUBISZYNA-MAJERSKA, M. (1933), Pomnik poległych w Brzeżanach. W: Wiek Nowy. 9642 (5 III), 12.
- KUBISZYNA-MAJERSKA, M. (1938), Pomnik ku twórczości M. Konopnickiej. W: Wiek Nowy. 26 III, 9.
- LAUTERBACH, A. (1936), „Ster”. W: Chwila. 6307 (11 X), 9.
- LAUTERBACH, A. (1938), Wystawy lwowskie. W: Chwila Poranna. 6775 (30 I), 11.
- MARS, A. M. (1936), Salon Plastyków. W: Nowe Czasy. 10 (1 VI), 4.
- MINICH, M. (1933), Salon Jesienny w TPSP (II). W: Kurier Lwowski. 297 (25 X), 7.
- Pamiętnik V. Bandurs'komu u L'vovi (1936). In: Lwowska Narodowa Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka, dział rękopisów, fond O/N-1605, 141-144; fond UK-19, 249-250, fond UK-61, 77-88. [Пам'ятник В. Бандурському у Львові. В: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, фонд О/Н-1605, 134-144; фонд УК-19, 249-250, фонд УК-61, 77-88.]
- Projekt pamiętnika M. Konopnyts'koi u L'vovi (1934). In: Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie, fond 835, opis 1, sprawa 1840, 1-2; Lwowska Narodowa Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka, dział rękopisów, fond UK-44, 28-34. [Проект пам'ятника М. Конопницької у Львові. В: Центральний державний історичний архів України у Львові, фонд 835, opis 1, sprawa 1840, 1-2; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, фонд УК-44, 28-34.]
- Rzeźby (1933), Rzeźby M. Kwietniewskiej na wystawie TPSP. W: Dodatek niedzielny Gazety Porannej. 45 (6 XI), III, foto.
- SANOŃSKA, K. (1988), Nedospivana pisnia. In: Vsesvit. 10, 151-154. [Саноцька, Х. (1988), Недоспівана пісня. В: Всесвіт. 10, 151-154.]
- SMIRNOW, J. (2005), Jadwiga Horodyska: Życie i twórczość artystyczna. Lwów.
- SOBIERAJ, M. (1979), Awangarda artystyczna w kręgu KPP – Wystawa Grupy Krakowskiej 1932-1937: Katalog. Kraków.
- VOGEL, D. (1934), O sztuce abstrakcyjnej. W: Wiadomości Literackie. 25 (17 VI), 6.

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.8448

MARIUSZ PRÓCHNIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2642-9510>

SGH Warsaw School of Economics

MODELE KAPITALIZMU W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W PORÓWNANIU Z EUROPA ZACHODNIĄ W OBSZARZE KONKURENCJI NA RYNKU PRODUKTÓW

Models of capitalism in Central and Eastern Europe in comparison with Western Europe in the area of product market competition

ABSTRACT: The article compares 11 Central and Eastern European (CEE) countries, which are new EU members, with 7 countries of Western Europe representing 4 Western European models of capitalism (continental, Mediterranean, Nordic, and Anglo-Saxon) in the area of product market competition. The analysis covers the 2010-2020 period. One of the goals of the study is to determine the degree of similarity of the institutional architecture of the CEE countries in relation to the reference models in the last year before the coronavirus pandemic outbreak and to analyze the changes in these results over the last decade. Particular emphasis was placed on changes in the degree of similarity between two snapshots: 2010 and 2019. The study includes 26 variables characterizing the product market competition. These variables describe both the institutional architecture of the product market competition (the so-called input variables) and the effects of a given institutional order (output variables). The comparison of countries is based on our own concept of the similarity coefficient. One of the elements of novelty and originality is the analysis of robustness in terms of various Western European countries, which are a reference point, as well as alternative methods of calculating the similarity coefficient. The study shows that the results are robust to the assumptions made. The CEE countries are closest to the Mediterranean model of capitalism (both Spain and Italy). The Nordic model ranks last. The classification of Western European models of capitalism in terms of institutional proximity to the CEE countries is also robust to the exact method of calculating the similarity coefficient.

KEYWORDS: models of capitalism, varieties of capitalism, product market competition, capitalism, Central and Eastern Europe

1. Badania nad modelami kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej

W niniejszym artykule dokonano porównania wybranych elementów systemu instytucjonalnego krajów Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) do krajów Europy Zachodniej, uznanych za idealnych reprezentantów danego modelu kapitalizmu. Analiza dotyczy jednego z obszarów instytucjonalnych, a mianowicie konkurencji na rynku produktów. Badanie obejmuje 11 krajów EŚW, będących nowymi członkami Unii Europejskiej (UE).

W istniejących badaniach nad modelami kapitalizmu kraje są charakteryzowane na podstawie wielu zmiennych obejmujących różne aspekty polityczne, społeczne i ekonomiczne. Na podstawie wartości tych wskaźników można dokonać klasyfikacji krajów. W ramach jednej grupy umieszczane są państwa, które mają wspólne cechy i mogą być traktowane jako jeden model kapitalizmu. W literaturze ekonomicznej istnieją różne sposoby klasyfikacji odmian kapitalizmu (zob. Amable 2003; Coates 2000; Hall | Soskice 2001; Nölke | Vliegenthart 2009). Badania nad modelami kapitalizmu w krajach postsocjalistycznych pojawiają się stosunkowo rzadko (zob. np. Knell | Srholec 2007; Hanson 2007; Babos 2010; Farkas 2011; 2016; Ahlborn | Ahrens | Schweickert 2016; Rapacki 2019)¹.

W badaniu M. Próchniaka, R. Rapackiego, J. Gardawskiego i in. (2017) zaproponowano nowy sposób obliczania współczynnika podobieństwa pozwalającego na porównanie systemu instytucjonalnego krajów pod względem zmiennych przyjmujących wartości z różnego przedziału liczbowego. W niniejszym artykule dokonano analizy odporności wyników w dwóch aspektach. Po pierwsze, sprawdzono, na ile wyniki są odporne w zależności od przyjętego parametru, reprezentującego punkt graniczny we współczynniku podobieństwa. Po drugie, jeden z wniosków z przywołanego tekstu jest następujący: państwa EŚW są najbardziej podobne do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu, jednak w niektórych obszarach śródziemnomorski model kapitalizmu jest reprezentowany przez Hiszpanię, a w innych – przez Włochy. W niniejszych rozważaniach zweryfikowano, czy ma znaczenie, jaki kraj zostanie uwzględniony jako reprezentant danego modelu kapitalizmu.

Artykuł nawiązuje do badań przeprowadzonych przez B. Amable (2003), w których autor zastosował analizę głównych składowych i analizę klastrów, aby zidentyfikować grupy krajów reprezentujących dany model kapitalizmu w dobrze rozwiniętych gospodarkach rynkowych. Amable uwzględnił pięć obszarów instytucjonalnych, w tym konkurencję na rynku produktów. Obecna praca rozszerza także wcześniejsze badania dotyczące krajów EŚW (np. Próchniak | Rapacki |

¹ Niniejszy artykuł nie ma charakteru przeglądowego i z uwagi na ograniczenia objętościowe nie opisujemy szczegółowo cytowanych prac nad modelami kapitalizmu. Szczegółowy przegląd badań dotyczący wyłaniających się odmian kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej zawiera artykuł (Rapacki | Gardawski | Czerniak et al. 2018).

Gardawski et al. 2017), w których analizę różnych obszarów instytucjonalnych, w tym konkurencji na rynku produktów, przeprowadzono na znacznie mniejszej liczbie zmiennych. W niniejszym badaniu wykorzystano 26 zmiennych.

Artykuł składa się z czterech części. W kolejnym punkcie przedstawiono dane wykorzystane w analizie oraz metodologię badania, w tym autorską koncepcję obliczania współczynnika podobieństwa. Część 3 zawiera prezentację i interpretację wyników. Ostatni punkt jest podsumowaniem analizy.

2. Metoda analizy i dane

Badanie obejmuje 11 krajów EŚW i okres 2010-2020 (dla niektórych zmiennych liczba obserwacji jest mniejsza z powodu braku danych). Każdy z tych krajów porównano do następujących referencyjnych krajów Europy Zachodniej reprezentujących cztery modele kapitalizmu: Niemcy i Francja (model kontynentalny), Hiszpania i Włochy (model śródziemnomorski), Szwecja i Finlandia (model skandynawski, inaczej: nordycki), Wielka Brytania (model anglosaski). Niektóre modele kapitalizmu są reprezentowane przez dwa państwa, co pozwala na przeprowadzenie analizy odporności wyników.

Wybór modeli kapitalizmu stanowiących punkt odniesienia wynika z wcześniejszych badań w tym zakresie, prowadzonych m.in. przez Amable'a (2003). Cytowany autor wyróżnił pięć modeli kapitalizmu występujących w świecie zachodnim: model anglosaski, model kontynentalny europejski, model socjaldemokratyczny (inaczej: skandynawski lub nordycki), model śródziemnomorski oraz model azjatycki. W niniejszym badaniu jako punkty odniesienia uwzględniono cztery pierwsze modele kapitalizmu, gdyż z racji zakresu geograficznego model azjatycki nie jest tutaj właściwy.

Podobieństwo między krajem EŚW a referencyjnym krajem Europy Zachodniej określono na podstawie autorskiej koncepcji współczynników podobieństwa. Współczynnik podobieństwa przyjmuje wartości z przedziału od 0 do 100. Wartość 100 oznacza sytuację, gdy kraj EŚW oraz kraj referencyjny osiągają dokładnie te same wyniki pod względem danej cechy (zmiennej). Jest to odzwierciedleniem całkowitego podobieństwa. Wartość 0 oznacza kompletny brak podobieństwa i występuje, gdy różnica między wartością cechy w kraju EŚW i w kraju referencyjnym przekracza pewną wartość graniczną (niezależnie od kierunku). W wariancie podstawowym wartością graniczną są 3 odchylenia standardowe danej zmiennej w pełnej próbie (tzn. mnożnik k we wzorach (1)-(3) wynosi 3). W niniejszym badaniu przeprowadzono analizę odporności wyników na inne wartości graniczne ($k = 1$, $k = 5$, $k = 10$ i $k = 100$).

Współczynnik podobieństwa dla zmiennej x (P^x) między dwoma krajami a i b w roku t obliczony jest według następującego wzoru:

$$P_{abt}^x = \left(1 - \frac{|x_{at} - x_{bt}|}{k \times \sigma(x_t)} \right) \times 100 \quad (1)$$

gdzie jest odchyleniem standardowym danej cechy w pełnej grupie 18 państw, zaś k jest mnożnikiem wyznaczającym punkt krytyczny dla granicy podobieństwa. Wzór (1) ma zastosowanie w sytuacji, gdy:

$$|x_{at} - x_{bt}| \leq k \times \sigma(x_t). \quad (2)$$

W przeciwnym przypadku, tj. gdy:

$$|x_{at} - x_{bt}| > k \times \sigma(x_t) \quad (3)$$

wartość współczynnika podobieństwa wynosi 0.

W teoretycznych i empirycznych badaniach uwzględnionych może być szereg zmiennych dotyczących konkurencji na rynku produktów. Wskaźniki można podzielić na trzy kategorie:

- zmienne mikroekonomiczne na poziomie poszczególnych firm, np. wskaźnik Boone'a, indeks Lerner'a, liczba konkurentów, narzut cen na koszty, marża zysku (zob. Lin | Liu | Chan 2021);
- zmienne mikroekonomiczne na poziomie sektorowym, np. współczynnik koncentracji, indeks Herfindahla-Hirschmana, HHI (zob. Asgharian | Liu 2022; Cumming | Nguyen | Nguyen 2022);
- zmienne makroekonomiczne, np. wskaźniki regulacji rynku produktów (zob. Amable 2003).

M. Alexeev i Y. Song (2013) w analizie związków między konkurencją na rynku produktów a korupcją w ok. 60 krajach uwzględniają sześć wskaźników konkurencji na rynku produktów: reakcję konsumentów na hipotetyczny wzrost cen, narzut na koszty, indeks HHI, liczbę konkurentów, udział w rynku krajowym oraz udział w rynku lokalnym.

Tabela 1 przedstawia listę zmiennych wykorzystanych w badaniu wraz z podstawowymi statystykami opisowymi (średnia, wartość minimalna i maksymalna) dla dwóch grup krajów (kraje EŚW i referencyjne kraje Europy Zachodniej).

Niniejsze badanie obejmuje dwie grupy zmiennych. Pierwszą są zmienne reprezentujące determinanty konkurencji na rynku produktów (tj. architekturę instytucjonalną konkurencji na rynku produktów). Są to zmienne opisujące łatwość prowadzenia biznesu oraz politykę państwa wpływającą na otoczenie instytucjonalne konkurencji na rynku produktów. W tabeli 1 grupa ta jest wyrażona przez

zmienne pochodzące z baz danych Banku Światowego, World Economic Forum i Heritage Foundation. Drugą grupą są zmienne pokazujące skutki (efekty) konkurencji. W badaniu grupę tę reprezentują zmienne dotyczące liczby przedsiębiorstw, pochodzące z bazy Eurostatu (<http://ec.europa.eu/eurostat>). Zmienne wchodzące w skład poszczególnych grup można nazwać odpowiednio zmiennymi wejściowymi oraz wyjściowymi.

Tabela 1. Zmienne wykorzystane w analizie

Lp.	Zmienna	Kraje EŚW			Kraje referencyjne		
		śred-nia	min.	max.	śred-nia	min.	max.
1	2	3	4	5	6	7	8
<i>Zmienne z bazy Banku Światowego</i>							
1.	Czas potrzebny do rozpoczęcia działalności gospodarczej (dni)	17,5	3,5	39,0	12,9	3,5	61,0
2.	Liczba procedur niezbędnych do rozpoczęcia działalności gospodarczej	5,9	2,0	9,0	5,9	3,0	11,0
3.	Koszt rozpoczęcia działalności gospodarczej (% DNB <i>per capita</i>)	3,9	0,0	16,7	4,4	0,0	18,7
4.	Czas potrzebny do zarejestrowania własności (dni)	35,9	3,5	391,0	32,8	7,0	113,0
5.	Liczba procedur niezbędnych do zarejestrowania własności	4,9	3,0	8,0	4,9	1,0	8,0
6.	Czas potrzebny do wyegzekwowania umowy (dni)	621,6	300,0	1290,0	559,8	375,0	1210,0
7.	Liczba procedur niezbędnych do wyegzekwowania umowy ^a	33,1	27,0	38,0	33,1	29,0	41,0
8.	Czas potrzebny na przygotowanie i zapłatę podatków (godziny rocznie)	236,2	50,0	598,0	161,7	90,0	314,0
9.	Liczba płatności podatkowych (rocznie)	16,0	7,0	113,0	9,1	6,0	14,0
<i>Zmienne z bazy World Economic Forum^e</i>							
10.	Konkurencja krajowa ^b	52,6	40,1	62,5	63,8	56,0	73,2
11.	Konkurencja zagraniczna (otwartość na handel zagraniczny) ^b	63,3	56,6	69,1	67,3	61,5	71,5
<i>Zmienne z bazy Heritage Foundation</i>							
12.	Wolność biznesu	71,5	53,6	85,7	84,6	66,3	95,5
13.	Wolność fiskalna	79,9	58,1	94,0	56,2	36,7	67,5
14.	Wolność od wydatków państwa	48,4	0,0	70,4	26,0	0,0	54,8
<i>Zmienne z bazy Eurostatu</i>							
15.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze B: górnictwo i wydobywanie (na milion mieszkańców) ^{c, d}	60	20	178	54	15	172
16.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze C: przetwórstwo przemysłowe (na milion mieszkańców) ^{c, d}	7001	2230	16983	3890	1946	7210
17.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze D: wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną i powietrze do układów klimatyzacyjnych (na milion mieszkańców) ^{c, d}	272	44	1117	225	10	877

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8
18.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze E: dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją (na milion mieszkańców) ^{c,d}	216	95	669	153	56	275
19.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze F: budownictwo (na milion mieszkańców) ^{c,d}	8094	2154	20023	7170	2921	10415
20.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze G: handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych i motocykli (na milion mieszkańców) ^{b,d}	15004	8174	23617	11309	5570	19833
21.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze H: transport i gospodarka magazynowa (na milion mieszkańców) ^{b,d}	3373	1570	7490	2503	1051	4508
22.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze I: działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi (na milion mieszkańców) ^{b,d}	3077	1100	6167	3652	2029	6607
23.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze J: informacja i komunikacja (na milion mieszkańców) ^{b,d}	2716	736	5161	2421	1043	6181
24.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze L: działalność związana z obsługą rynku nieruchomości (na milion mieszkańców) ^{b,d}	2929	609	7533	3426	1204	6712
25.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze M: działalność profesjonalna, naukowa i techniczna (na milion mieszkańców) ^{b,d}	9354	2453	18824	9037	4254	18495
26.	Liczba przedsiębiorstw w sektorze N: działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca (na milion mieszkańców) ^{b,d}	2713	765	7523	2829	1568	3998

^a Brak danych za lata 2016-2020.

^b Brak danych za 2020 r.

^c W przypadku Wielkiej Brytanii i Włoch dla 2020 r. zostały wzięte wartości z 2019 r.

^d W przypadku Wielkiej Brytanii dla 2019 r. zostały wzięte wartości z 2018 r.

^e Z uwagi na zmianę metodologii konstrukcji wskaźników konkurencyjności przez World Economic Forum lata 2010-2016 nie są uwzględnione przy kalkulacji statystyk w tabeli 1 w celu zapewnienia porównywalności danych przedstawionych w tabeli. Są one jednak uwzględnione w analizie przy obliczaniu współczynników podobieństwa, gdzie zmiana metodologii liczenia nie zniekształca wyników.

Źródło: opracowanie własne na podstawie World Bank, World Economic Forum, Heritage Foundation i Eurostat

Dwie zmienne publikowane przez World Economic Forum (konkurencja krajowa i konkurencja zagraniczna) to kompozytowe wskaźniki, składające się z wielu zmiennych składowych. Są one jednocześnie częścią zagregowanego wskaźnika konkurencyjności gospodarki (*global competitiveness index* – GCI). Obie te zmienne uwzględniają rozłączne obszary konkurencyjności (reprezentowane przez różne zmienne składowe), a w konstrukcji wskaźnika GCI należą do tego samego poziomu agregacji danych.

Na podstawie współczynników podobieństwa dla poszczególnych zmiennych obliczamy zagregowane współczynniki podobieństwa obejmujące zmienne pochodzące z tego samego źródła danych (ZP^y , gdzie y oznacza źródło danych).

Dla zmiennych z Banku Światowego, World Economic Forum i Heritage Foundation zagregowane współczynniki podobieństwa są średnią arytmetyczną współczynników dla poszczególnych zmiennych:

$$ZP_{abt}^y = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n P_{abt}^i, \quad (4)$$

gdzie n oznacza liczbę zmiennych pochodzących z danego źródła ($n = 9$ dla Banku Światowego, $n = 2$ dla World Economic Forum, $n = 3$ dla Heritage Foundation).

W przypadku zmiennych z Eurostatu zagregowane współczynniki podobieństwa są średnią ważoną współczynników podobieństwa dla zmiennych mierzących liczbę przedsiębiorstw (na milion mieszkańców) w poszczególnych sektorach gospodarki, gdzie wagami są wkłady danego sektora w tworzenie wartości dodanej (wagi są zmienne w latach). Przy porównaniu kraju EŚW (a) z referencyjnym krajem Europy Zachodniej (b) wagą jest zawsze struktura sektorowa gospodarki w kraju EŚW. A zatem:

$$ZP_{abt}^{Eurostat} = \frac{\sum_{i=1}^{12} W_{at}^i P_{abt}^i}{\sum_{i=1}^{12} W_{at}^i}, \quad (5)$$

gdzie oznacza procentowy udział i -tego sektora w tworzeniu wartości dodanej w kraju a w roku t . Ponieważ analiza nie obejmuje wszystkich sektorów gospodarki (z uwagi na brak danych), wyrażenie znajdujące się w liczniku we wzorze (5) zostało podzielone przez sumę wag.

Zagregowany współczynnik podobieństwa dla dwóch krajów (ZPK) jest średnią arytmetyczną czterech zagregowanych współczynników podobieństwa reprezentujących cztery źródła danych, obliczonych według wzorów (4) i (5). Oznacza to, że zagregowany wskaźnik podobieństwa dwóch krajów (a i b) w roku t jest obliczany według następującego wzoru:

$$ZPK_{abt} = \frac{1}{4} \sum_{i=1}^4 ZP_{abt}^i. \quad (6)$$

Podany wyżej sposób obliczania zagregowanych współczynników podobieństwa pozwala na pominięcie dwóch zagrożeń. Po pierwsze, zmienne z Banku Światowego, których jest więcej niż zmiennych z World Economic Forum oraz Heritage Foundation, nie marginalizują tych drugich. Zmienne z World Economic Forum oraz Heritage Foundation to syntetyczne indykatory kompilowane przez dane instytucje, składające się z wielu zmiennych składowych. Ich liczba jest zatem mniejsza niż liczba surowych zmiennych z Banku Światowego. Poprzez przypisanie każdemu

źródłu danych takiej samej wagi nie następuje marginalizacja syntetycznych zmiennych z World Economic Forum i Heritage Foundation.

Po drugie, uwzględnienie wag przy obliczaniu zagregowanego współczynnika podobieństwa dla liczby przedsiębiorstw pozwala uwzględnić różną rangę i różną wielkość poszczególnych sektorów gospodarki. Sektory o znikomym udziale w tworzeniu PKB (np. górnictwo i wydobywanie) nie powinny mieć takiego samego wpływu na wyniki jak sektory znacznie ważniejsze pod względem wkładu do dochodu narodowego (np. przetwórstwo przemysłowe).

3. Wyniki analizy

Współczynniki podobieństwa między 11 krajami EŚW a referencyjnymi krajami Europy Zachodniej dla lat 2010 i 2019 znajdują się w tabelach 2 i 3. Uwzględnienie w tabelach dwóch powyższych punktów czasowych wynika z następujących czynników.

Po pierwsze, w 2010 r. zakończył się globalny kryzys finansowy z lat 2007-2009, który znacząco wpłynął na sytuację wszystkich badanych krajów i mógł doprowadzić do nagłych szoków wytrącających gospodarkę ze średniookresowych ścieżek rozwojowych. Mimo że zmienne instytucjonalne nie wykazują gwałtownych wahań w poszczególnych latach i są dość odporne na krótkookresowe wstrząsy, to jednak niektóre ze wskaźników – jako swoje składowe – uwzględniają wyniki makroekonomiczne, które w okresie kryzysu mogą być zaburzone.

Po drugie, punkt końcowy w 2019 r. pozwala na wyeliminowanie z analizy innego nietypowego szoku, który wstrząsnął gospodarkami wszystkich badanych krajów, a mianowicie pandemii Covid-19. Zmiany, jakie nastąpiły od 2020 r. na skutek pandemii koronawirusa (również w obszarach instytucjonalnych), doprowadziły do silnych modyfikacji wcześniejszych trajektorii, którymi podążały poszczególne kraje. Biorąc pod uwagę cel badania, wyłączenie z analizy tego okresu jest zasadne.

Po trzecie, dla 2019 r. istnieje komplet prawie wszystkich danych (niedostępna jest jedynie zmienna „Liczba procedur niezbędnych do wyegzekwowania umowy”). Z kolei dla 2020 r. liczba brakujących obserwacji jest znacznie większa.

Z tego też względu szczegółowa analiza dotyczy dwóch punktów czasowych: 2010 i 2019 r. Współczynniki podobieństwa w tabelach 2 i 3 zostały obliczone w wariantcie podstawowym, dla którego mnożnik k we wzorach (1)-(3) wynosi 3.

W 2010 r. większość krajów EŚW (z wyjątkiem Estonii, Słowenii i Węgier) wykazywała największe podobieństwo do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu, reprezentowanego przez Hiszpanię lub Włochy. Dla sześciu państw EŚW najwyższy współczynnik podobieństwa został zanotowany względem Hiszpanii: Polska 73,3%, Łotwa 73,0%, Litwa 72,0%, Rumunia 69,3%, Słowacja 59,2% i Czechy 56,9%. W przypadku dwóch innych krajów EŚW (Bułgarii i Chorwacji) najwyższe

Tabela 2. Współczynniki podobieństwa między krajami Europy Środkowo-Wschodniej a referencyjnymi krajami Europy Zachodniej w obszarze konkurencji na rynku produktów w 2010 r. ($k = 3$)

Kraj EŚW	Referencyjny kraj Europy Zachodniej						
	model kontynentalny		model śródziemnomorski		model skandynawski		model anglosaski
	Niemcy	Francja	Hiszpania	Włochy	Szwecja	Finlandia	W. Brytania
Bułgaria	59,7	58,3	71,5	71,8	36,1	53,1	53,9
Chorwacja	58,6	54,8	69,6	71,5	33,5	51,9	53,0
Czechy	51,0	46,6	56,9	51,9	42,6	52,4	48,2
Estonia	68,5	68,6	60,7	49,1	62,8	79,0	71,8
Litwa	64,6	61,2	72,0	62,6	45,0	59,5	59,5
Łotwa	64,0	64,5	73,0	61,7	45,8	61,0	60,0
Polska	60,4	58,1	73,3	64,4	37,6	56,2	55,6
Rumunia	63,9	58,5	69,3	59,7	34,3	53,1	61,1
Słowacja	49,9	45,2	59,2	53,3	45,4	54,6	50,4
Słowenia	66,6	72,4	63,9	62,2	52,9	68,6	66,0
Węgry	60,5	65,2	67,4	71,3	60,9	72,3	61,2
ŚREDNIA	60,7	59,4	67,0	61,8	45,2	60,2	58,2

W każdym wierszu ciemnoszarym kolorem oznaczono kraj referencyjny, dla którego współczynnik podobieństwa był największy, zaś jasnoszarym – kraj referencyjny zajmujący drugie miejsce pod względem stopnia podobieństwa.

Źródło: opracowanie własne

podobieństwo wystąpiło w stosunku do Włoch ze współczynnikami podobieństwa bliskimi 72%. Jedynymi odstępstwami architektury instytucjonalnej w zakresie konkurencji na rynku produktów cechowały się Estonia, Słowenia, a częściowo także Węgry. Estonia i Węgry grawitowały w stronę skandynawskiego modelu kapitalizmu (współczynnik podobieństwa do Finlandii równy odpowiednio 79,0% i 72,3%), chociaż dla Węgrów różnica w porównaniu z Włochami jest niewielka (1 punkt procentowy). Z kolei Słowenia wykazywała bliskość instytucjonalną do modelu kontynentalnego reprezentowanego przez Francję (72,4%).

Zagregowane dane zawarte w ostatnim wierszu tabeli 2 sugerują, że przy porównaniach systemu instytucjonalnego państw postsocjalistycznych i krajów uznanych za idealno-typowe wzorce kapitalizmu nie ma znaczenia, czy jako model śródziemnomorski przyjęto Hiszpanię, czy Włochy. Grupa EŚW jako całość wykazywała w 2010 r. największe podobieństwo do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu reprezentowanego zarówno przez Hiszpanię, jak i Włochy. Średni współczynnik podobieństwa względem Hiszpanii wyniósł 67,0%, zaś względem Włoch był równy 61,8%. Były to najwyższe średnie w grupie EŚW11.

Dane dla 2019 r., zawarte w tabeli 3, potwierdzają słuszność podejścia, iż wyniki są względnie odporne na to, czy jako kraj referencyjny dla śródziemnomorskiego

modelu kapitalizmu przyjmie się Hiszpanię czy Włochy (odstępstwa występują tylko w przypadku trzech krajów: Estonii, Łotwy i Rumunii, dla których drugim pod względem bliskości instytucjonalnej krajem jest Wielka Brytania, nie są zaś Włochy). W 2019 r. większość krajów EŚW była nadal bardziej podobna do Hiszpanii niż Włoch. Podobieństwo do Włoch było mniejsze, ale w ujęciu średnim dla całej grupy Włochy nadal pozostawały na drugim miejscu.

Szczegółowe dane w tabeli 3 pokazują, że dziesięć państw EŚW wykazało największe podobieństwo instytucjonalne w zakresie konkurencji na rynku produktów do Hiszpanii. Były to następujące kraje (licząc od najbardziej podobnego): Estonia (współczynnik podobieństwa równy 77,1%), Łotwa (74,8%), Polska (73,1%), Chorwacja (69,8%), Węgry (68,5%), Bułgaria (65,8%), Czechy (64,8%), Rumunia (64,4%), Litwa (63,3%) i Słowacja (60,0%). Krajem, który w 2019 r. charakteryzował się największą bliskością instytucjonalną do Włoch, była Słowenia (73,1%), chociaż podobieństwo tego kraju do Hiszpanii było także wysokie (72,5%).

Tabela 3. Współczynniki podobieństwa między krajami Europy Środkowo-Wschodniej a referencyjnymi krajami Europy Zachodniej w obszarze konkurencji na rynku produktów w 2019 r. ($k = 3$)

Kraj EŚW	Referencyjny kraj Europy Zachodniej						
	model kontynentalny		model śródziemnomorski		model skandynawski		model anglosaski
	Niemcy	Francja	Hiszpania	Włochy	Szwecja	Finlandia	W. Brytania
Bułgaria	42,5	50,6	65,8	57,7	37,1	38,8	46,9
Chorwacja	59,8	58,9	69,8	66,2	44,6	50,1	55,2
Czechy	47,0	48,7	64,8	58,4	44,0	42,8	50,0
Estonia	59,6	67,8	77,1	65,8	68,2	67,1	73,2
Litwa	41,4	51,9	63,3	55,5	48,1	45,2	53,3
Łotwa	55,8	64,4	74,8	63,5	60,4	59,6	66,9
Polska	53,7	56,0	73,1	64,6	46,2	49,6	56,5
Rumunia	47,9	52,5	64,4	52,4	38,7	43,7	54,5
Słowacja	37,6	39,8	60,0	52,6	37,3	34,8	42,3
Słowenia	65,9	72,4	72,5	73,1	65,5	60,6	68,1
Węgry	50,3	54,8	68,5	66,0	50,8	45,2	50,6
ŚREDNIA	51,0	56,2	68,6	61,4	49,2	48,9	56,1

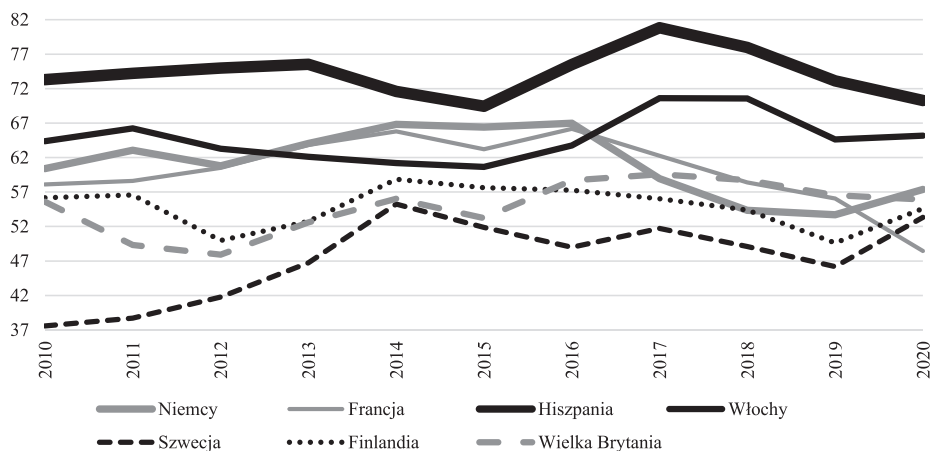
Objaśnienia jak w tabeli 2.

Źródło: opracowanie własne

Dane zagregowane dla grupy EŚW11 jako całości pokazują, że wyniki są relatywnie odporne na to, jaki konkretny kraj odniesienia będzie reprezentantem danego modelu kapitalizmu. Powyższa prawidłowość dotyczy zarówno modelu śródziemnomorskiego, jak i skandynawskiego.

Dwa kraje odniesienia reprezentujące śródziemnomorski model kapitalizmu zajmują dwa pierwsze miejsca pod względem stopnia podobieństwa dla grupy ESW11 jako całości w 2019 r. (ze współczynnikami równymi odpowiednio 68,6% i 61,4%). Z kolei na dwóch ostatnich pozycjach znajdują się kraje nordyckie: Szwecja (49,2%) i Finlandia (48,9%). Kraje reprezentujące kontynentalny i anglosaski model kapitalizmu są pośrodku rankingu, przy czym średni współczynnik podobieństwa w stosunku do Wielkiej Brytanii (56,1%) jest bardzo zbliżony do współczynnika w stosunku do Francji (56,2%). Współczynnik dla Niemiec jest bardziej odległy (51,0%).

Rysunek 1 przedstawia wartości współczynników podobieństwa między Polską a krajami referencyjnymi we wszystkich kolejnych latach objętych analizą (od 2010 do 2020 r.). Pozwala on określić, czy sytuacja zaobserwowana w początkowym okresie analizy (tabela 2) i końcowym (tabela 3) jest relatywnie stabilna, czy też stopień podobieństwa systemu instytucjonalnego wykazuje duże wahania w poszczególnych latach.

Rys. 1. Współczynniki podobieństwa między Polską a krajami referencyjnymi ($k = 3$)

Źródło: opracowanie własne

Z danych wynika, iż architektura instytucjonalna konkurencji na rynku produktów była względnie stabilna, a zmiany w czasie zarówno w Polsce, jak i krajach odniesienia zachodziły powoli. W efekcie współczynniki podobieństwa Polski względem poszczególnych krajów referencyjnych wykazywały niewielkie wahania w kolejnych latach, co obrazują w miarę płaskie krzywe na rysunku 1.

Rysunek 1 potwierdza jednocześnie, że w obszarze konkurencji na rynku produktów we wszystkich latach objętych analizą Polska była najbardziej zbliżona do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu. We wszystkich latach krajem o największym stopniu pokrewieństwa była Hiszpania. Dodatkowo w okresie 2010-2012

i 2017-2020 państwem znajdującym się na drugim miejscu pod względem bliskości instytucjonalnej do Polski były Włochy.

Polska wykazywała jednocześnie, zwłaszcza w połowie badanego okresu, względnie duże podobieństwo do modelu kontynentalnego reprezentowanego przez Niemcy i Francję. Co więcej, krzywe dla tych dwóch krajów odniesienia niemal się ze sobą pokrywają, co oznacza, że w stosunku do Polski oba państwa (Niemcy i Francja) są równorzędnymi wzorcami w kategoriach określonego modelu kapitalizmu w obszarze konkurencji na rynku produktów.

W ostatnich kilku latach badanego okresu pojawiła się wyraźna dwubiegowość matrycy instytucjonalnej krajów Europy Zachodniej względem Polski. Reprezentanci śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu (Hiszpania i Włochy) istotnie dominują pod względem stopnia bliskości instytucjonalnej z Polską. Natomiast wszystkie pozostałe kraje Europy Zachodniej należące do trzech innych modeli kapitalizmu (Niemcy, Francja, Szwecja, Finlandia, Wielka Brytania) tworzą jedną w miarę spójną grupę bez wyraźnego lidera, jeśli chodzi o podobieństwo względem Polski. A zatem, o ile do ok. 2017 r. drugim pod względem kolejności modelem kapitalizmu, do którego podobna była Polska, był model kontynentalny, o tyle w ostatnich latach nie można jednoznacznie określić, który z tych modeli plasował się na drugim miejscu względem Polski.

Kolejny element w badaniu odporności wyników dotyczy różnych wartości mnożnika k , reprezentującego punkt graniczny przy obliczaniu współczynnika podobieństwa. W wariacie podstawowym przyjęto, że mnożnik wynosi 3. Wykonano także obliczenia dla alternatywnych wartości mnożnika k wynoszących 1, 5, 10 i 100. Tabela 4 przedstawia wyniki dla czterech krajów Grupy Wyszehradzkiej (Polski, Czech, Słowacji i Węgier) dla 2019 r.

W wariacie podstawowym ($k = 3$) kompletny brak podobieństwa (wartość 0 współczynnika podobieństwa) występuje wtedy, gdy różnica między krajem EŚW a państwem referencyjnym przekracza 3 odchylenia standardowe danej cechy w pełnej analizowanej grupie państw. W przypadku $k = 1$ punkt graniczny pojawia się szybciej – jeśli różnica przekracza już jedno odchylenie standardowe, współczynnik podobieństwa dla danej zmiennej przyjmuje wartość 0. W efekcie wartości zagregowanych współczynników podobieństwa podane w tabeli 4 dla $k = 1$ są niższe niż dla wariantu podstawowego. Analogicznie, w przypadku $k = 5$, $k = 10$ oraz $k = 100$ punkt graniczny znajduje się dalej i współczynniki podobieństwa są wyższe.

Trzeba podkreślić, że różne punkty graniczne (różne wartości mnożnika k) nie oznaczają tylko tego, że zagregowane współczynniki podobieństwa będą z innego zakresu liczbowego. Może się też zmienić kolejność krajów odniesienia (zob. tabela 4). Analiza odporności wyników na parametr k nie jest zatem tylko zabiegiem technicznym.

W przypadku Polski, niezależnie od wartości parametru k , największy stopień podobieństwa wystąpił względem Hiszpanii, a na drugim miejscu – względem Włoch.

Tabela 4. Współczynniki podobieństwa między czterema krajami Europy Środkowo-Wschodniej a referencyjnymi krajami Europy Zachodniej dla różnych wartości mnożnika k w 2019 r.

Mnożnik k	Referencyjny kraj Europy Zachodniej						
	Niemcy	Francja	Hiszpania	Włochy	Szwecja	Finlandia	W. Brytania
Polska							
$k = 1$	12,9	14,2	40,9	23,1	12,4	12,8	22,4
$k = 3$	53,7	56,0	73,1	64,6	46,2	49,6	56,5
$k = 5$	72,2	73,5	83,7	78,7	67,4	69,8	73,9
$k = 10$	86,1	86,8	91,9	89,4	83,7	84,9	86,9
$k = 100$	98,6	98,7	99,2	98,9	98,4	98,5	98,7
Czechy							
$k = 1$	12,5	18,5	25,2	30,2	8,3	12,3	16,0
$k = 3$	47,0	48,7	64,8	58,4	44,0	42,8	50,0
$k = 5$	67,0	68,3	78,1	74,8	66,0	64,9	68,4
$k = 10$	83,5	84,1	89,1	87,4	83,0	82,5	84,2
$k = 100$	98,3	98,4	98,9	98,7	98,3	98,2	98,4
Słowacja							
$k = 1$	14,0	9,3	25,2	13,6	9,4	12,8	17,3
$k = 3$	37,6	39,8	60,0	52,6	37,3	34,8	42,3
$k = 5$	61,2	63,8	76,0	71,3	62,4	60,5	64,6
$k = 10$	80,6	81,9	88,0	85,6	81,2	80,3	82,3
$k = 100$	98,1	98,2	98,8	98,6	98,1	98,0	98,2
Węgry							
$k = 1$	14,0	17,6	26,6	37,5	27,0	11,2	7,9
$k = 3$	50,3	54,8	68,5	66,0	50,8	45,2	50,6
$k = 5$	68,3	72,9	81,1	79,6	70,4	67,1	70,1
$k = 10$	84,2	86,4	90,5	89,8	85,2	83,6	85,1
$k = 100$	98,4	98,6	99,1	99,0	98,5	98,4	98,5

Źródło: opracowanie własne

Pozostałe kraje Grupy Wyszehradzkiej uzyskały zbliżone wyniki do Polski. Istotne różnice wystąpiły przy wartości mnożnika równej 1. Dla $k = 1$ Czechy i Węgry wykazywały największe podobieństwo do Włoch. Dla Słowacji i Węgier przy tej wartości parametru k na drugim miejscu pod względem stopnia pokrewieństwa znajdowały się, odpowiednio, Wielka Brytania i Szwecja.

Po przeprowadzeniu analizy odporności na różne wartości mnożnika k warto zadać pytanie, jakie wartości tego parametru są zalecane. Nie ma na nie jednej dobrej odpowiedzi. Wszystko zależy od roli, jaką przypisze się odległym obserwacjom, i od tego, jaki absolutny poziom podobieństwa chce się uzyskać. Dla Polski mnożnik k równy 1 daje współczynniki podobieństwa na przeciętnym poziomie

20% (tyle wynosi średnia dla wszystkich siedmiu współczynników). Takie podobieństwo maczyzy instytucjonalnej wydaje się zbyt małe. Z kolei przy $k = 100$ współczynniki podobieństwa wynoszą przeciętnie 99%, sugerując prawie pełne podobieństwo instytucjonalne między Polską a krajami Europy Zachodniej, co też trudno uznać za zadowalający wynik.

Jedną z metod wyboru pożądanej wartości mnożnika k jest przyjęcie założenia, po pierwsze, że przeciętny poziom podobieństwa maczyzy instytucjonalnej krajów EŚW do państw Europy Zachodniej nie powinien istotnie odbiegać od podobieństwa tych grup krajów pod względem poziomu dochodu. Na przykład, w latach 2020-2021 PKB *per capita* (liczony według parytetu siły nabywczej) stanowił w Polsce 73% średniego poziomu dochodu *per capita* w grupie siedmiu uwzględnionych w badaniu krajów odniesienia (średnia nieważona)².

Po drugie, wartość mnożnika powinna zapewnić odpowiedni sposób zróżnicowania krajów między sobą. Przy wysokich wartościach mnożnika wyniki bardzo się spłaszczają i różnice między wartościami współczynnika podobieństwa są mało widoczne.

Na podstawie powyższych przesłanek wybraliśmy mnożnik k równy 3 do modelu podstawowego. Parametr $k = 5$ także zapewniałby zadowalające wyniki. Ponieważ jednak daje on znacznie mniejsze zróżnicowanie krajów odniesienia, nie został uwzględniony w wariancie podstawowym. Oczywiście trzeba pamiętać, że powyższe rozważania dotyczą tylko umownego stopnia podobieństwa między krajami, wyrażonego w ujęciu procentowym, a w mniejszym stopniu wpływają na relatywne uporządkowanie krajów referencyjnych pod względem stopnia podobieństwa.

4. Podsumowanie

W badaniu porównano 11 krajów EŚW, będących nowymi członkami UE, z 7 państwami Europy Zachodniej, reprezentującymi 4 zachodnioeuropejskie modele kapitalizmu (kontynentalny, śródziemnomorski, skandynawski i anglosaski) w obszarze konkurencji na rynku produktów. Badanie miało na celu określenie stopnia podobieństwa architektury instytucjonalnej krajów EŚW w stosunku do modeli referencyjnych w ostatnim roku przed wybuchem pandemii koronawirusa i analizę zmian tych wyników w ciągu ostatniej dekady.

Analiza objęła okres 2010-2020, przy czym szczególny nacisk został położony na zmiany między dwoma punktami w czasie: rokiem 2010, czyli pierwszym rokiem po zakończeniu kryzysu globalnego z lat 2007-2009, a rokiem 2019, czyli ostatnim

² Obliczenia własne na podstawie danych MFW World Economic Outlook Database (International Monetary Fund 2022).

pełnym rokiem przed wybuchem pandemii Covid-19. W badaniu uwzględniono 26 zmiennych opisujących konkurencję na rynku produktów. Zmienne te reprezentują zarówno architekturę instytucjonalną konkurencji na rynku produktów (tzw. zmienne wejściowe), jak i efekty danego ładu instytucjonalnego (zmienne wyjściowe).

Porównanie krajów nastąpiło na podstawie autorskiej koncepcji współczynnika podobieństwa. Współczynnik ten jest unormowany i przyjmuje wartości od 0 (całkowity brak podobieństwa) do 100 (pełne podobieństwo).

Jednym z elementów nowości i oryginalności stała się analiza odporności wyników, prowadzona w dwóch aspektach. Pierwszy to sprawdzenie, czy ma znaczenie, jaki konkretnie kraj Europy Zachodniej traktowany jest jako idealny reprezentant danego modelu kapitalizmu. Drugi to zweryfikowanie, na ile wprowadzony punkt graniczny w obliczaniu współczynnika podobieństwa (mnożnik k we wzorach (1)-(3)) wpływa na uzyskane rezultaty.

Analiza pokazała, że kraje EŚW są najbardziej podobne do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu, reprezentowanego przez Hiszpanię lub Włochy (przy czym bliskość instytucjonalna w stosunku do tego pierwszego kraju jest większa). Z kolei najmniejszy stopień pokrewieństwa w obszarze konkurencji na rynku produktów występuje między krajami EŚW a nordyckim modelem kapitalizmu. W przypadku Polski na drugim miejscu w kolejności przez wiele lat znajdował się model kontynentalny. W ostatnich latach objętych analizą Polska charakteryzowała się dwubiegunowym wzorcem odniesienia: pierwszą grupę stanowiły dwa kraje śródziemnomorskie (Hiszpania i Włochy), do których podobieństwo Polski było największe, a drugą grupę – wszystkie pozostałe badane państwa Europy Zachodniej bez wyraźnego lidera wśród nich.

Jednocześnie należy stwierdzić wysoką odporność wyników na punkt graniczny we współczynniku podobieństwa (oczywiście dotyczy to tylko kolejności zachodnioeuropejskich modeli kapitalizmu pod względem stopnia bliskości z krajami EŚW, gdyż z natury rzeczy same wartości absolutne tego współczynnika są inne dla różnych punktów granicznych).

Bibliografia

- AHLBORN, M. | AHRENS, J. | SCHWEICKERT, R. (2016), Large-scale Transition of Economic Systems: Do CEECs Converge Towards Western Prototypes? Center for European Governance and Economic Development Research Discussion Papers (No. 280).
- ALEXEEV, M. | SONG, Y. (2013), Corruption and Product Market Competition: An Empirical Investigation. In: *Journal of Development Economics*. 103, 154-166.
- AMABLE, B. (2003), *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford.
- ASGHARIAN, H. | LIU, L. (2022), Product Market Competition and Stock Return Dependence. In: *Finance Research Letters*. 50, 103207 (DOI: 10.1016/j.frl.2022.103207).

- BABOS, P. (2010), Varieties of Capitalism in Central and Eastern Europe: Measuring the Co-ordination Index of a National Economy. In: SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe. 13 (4), 439-458.
- COATES, D. (2000), Models of Capitalism. Growth and Stagnation in the Modern Era. Cambridge.
- CUMMING, D. J. | NGUYEN, G. | NGUYEN, M. (2022), Product Market Competition, Venture Capital, and the Success of Entrepreneurial Firms. In: Journal of Banking & Finance. 144, 106561 (DOI: 10.1016/j.jbankfin.2022.106561).
- FARKAS, B. (2011), The Central and Eastern European Model of Capitalism. In: Post-Communist Economies. 23 (1), 15-34.
- FARKAS, B. (2016), Models of Capitalism in the European Union. Post-crisis Perspectives. London.
- HALL, P. | SOSKICE, D. (2001), Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford.
- HANSON, P. (2007), The Tasks Ahead in Comparative Economic Studies: What Should We Be Comparing? In: Japanese Journal of Comparative Economics. 44 (1), 1-14.
- KNELL, M. | SRHOLEC, M. (2007), Diverging Pathways in Central and Eastern Europe. In: Lane, D. | Myant, M. (eds.), Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries. Houndmills, Basingstoke, 40-62.
- LIN, Y. | LIU, Y. | CHAN, K. C. (2021), Political Connections and Product Market Competition: Effects and Channels. In: International Review of Economics and Finance. 76, 801-816.
- NÖLKE, A. | Vliegenthart, A. (2009), Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. In: World Politics. 61 (4), 670-702.
- PRÓCHNIK, M. | RAPACKI, R. | GARDAWSKI, J. et al. (2017), Wyłaniające się modele kapitalizmu w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej na tle Europy Zachodniej. W: Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. 489, 313-327.
- RAPACKI, R. (ed.) (2019), Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe. London.
- RAPACKI, R. | GARDAWSKI, J. | CZERNIAK, A. et al. (2018), Wyłaniające się odmiany kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej: przegląd badań. W: Ekonomista. 5, 523-553.

DOI: 10.31648/pw.8449

WIESŁAWA LIZIŃSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6957-2846>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ROMAN KISIEL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3282-1378>

University of Applied Sciences in Elbląg

POZYCJA POLSKI NA ŚCIEŻCE INWESTYCYJNO- -ROZWOJOWEJ NA TLE WYBRANYCH KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Poland's position on the investment development path compared to selected countries in Central and Eastern Europe

ABSTRACT: The concept of linking the position of a country in terms of inward and outward direct foreign investments and its economic development is the concept of the investment and development path - IDP (The Investment Development Path). The aim of the paper is an attempt to assess the development situation of the Polish economy against the background of selected economies of Central and Eastern Europe, in accordance with the above-mentioned concept. The analysis covers the years 1995–2020 and uses data from UNCTAD and the World Bank. On the basis of changes in the values of NOIP indicators and GDP per capita, it was found that in the case of Hungary and the Czech Republic, identification of the transition to one of the most significant stages on the investment and development path, which is stage III, is not difficult. However, it is debatable to identify the period in which Poland entered such a stage of development. This is due to, inter alia, from the low level of foreign direct investment.

KEYWORDS: foreign direct investment, investment development path, Poland, Central and Eastern Europe, economic development

Wstęp

Poglądy ekonomistów na temat oddziaływania bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ) na wzrost i rozwój gospodarczy nie są jednoznaczne. Wskazuje się, że z jednej strony nie ma bezpośrednich dowodów na znaczenie BIZ dla zmian tempa rozwoju gospodarczego (Gwiazda 1998), a z drugiej są wskazywane szerokie korzyści wynikające z napływu tego rodzaju inwestycji (Mączyńska 1999, 88-89). Koncepcją odnoszącą się do powiązania pozycji kraju w zakresie przyjmowanych i podejmowanych BIZ i jego rozwoju gospodarczego jest koncepcja ścieżki

inwestycyjno-rozwojowej. Koncepcja ścieżki rozwoju inwestycji zagranicznych (*The Investment Development Path, IDP*) została stworzona przez J. H. Dunninga i P. J. Buckleya w 1975 r. i jest poszerzeniem eklektycznej teorii zagranicznych inwestycji bezpośrednich (Buckley | Castro 1998). Najważniejszą dla późniejszych rozważań teorią jest zaproponowana przez Dunninga (1981) koncepcja ścieżki inwestycyjno-rozwojowej. Na podstawie przeprowadzonych badań w latach 1967-1978 na grupie 67 krajów stwierdził on, że występuje związek między rozwojem gospodarczym krajów, mierzonym produktem krajowym brutto *per capita*, a stanem należności z tytułu bezpośrednich inwestycji zagranicznych netto (*net outward investment, NOI*) lub inaczej pozycją inwestycyjną netto (*net outward investment position, NOIP*). Wartość inwestycji netto na jednego mieszkańca jest uzyskiwana poprzez odjęcie od wartości należności z tytułu BIZ wartości zobowiązań z tytułu BIZ na jednego mieszkańca.

Celem badań jest próba oceny sytuacji rozwojowej polskiej gospodarki na tle wybranych gospodarek Europy Środkowo-Wschodniej w związku z przepływami bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Analiza opiera się na identyfikacji etapów rozwoju gospodarczego w interpretacji ścieżki inwestycyjno-rozwojowej na podstawie oceny zmian przepływów kapitału zagranicznego, zmian należności i zobowiązań z tytułu BIZ oraz relacji tych zmiennych w stosunku do PKB *per capita*. Analizą objęto lata 1995-2020. Wykorzystano dane UNCTAD oraz Banku Światowego.

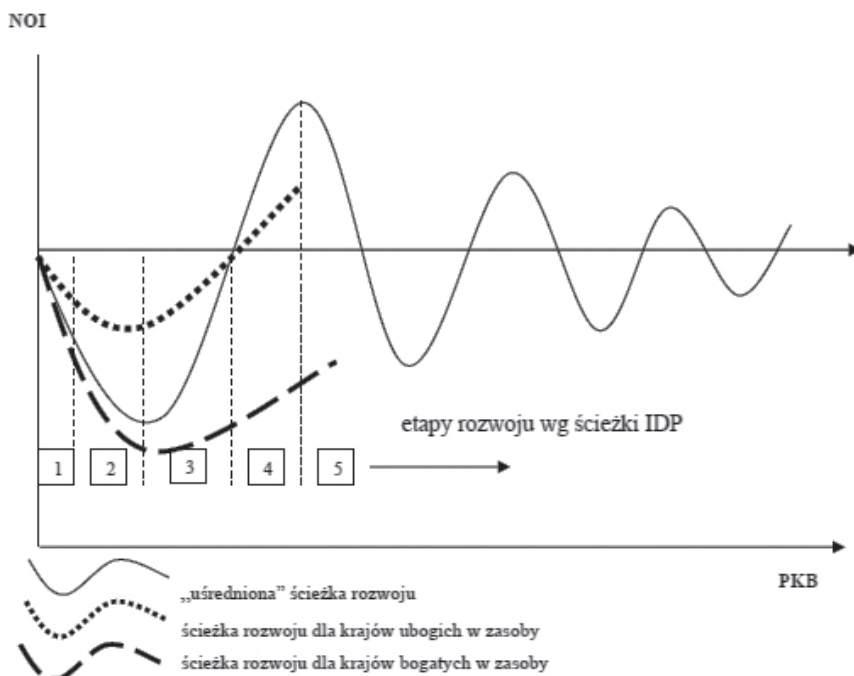
1. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne a rozwój społeczno-gospodarczy

Zarówno w literaturze krajowej, jak i zagranicznej nie ma jednoznacznej oceny wpływu inwestycji zagranicznych na kraj goszczący. Przedstawia się jednocześnie ich rolę np. w dziedzinie finansów, technologii, konkurencyjności przedsiębiorstw, powiązań z miejscowymi przedsiębiorstwami i społecznościami, zatrudnienia oraz ekologii (Adler | Stevens 1974; Lin 1995; Bojar 2001; Karaszewski 2004; Kojima 2000; Ozawa 1992; Pakulska | Poniatowska-Jaksch 2004). W dyskusji nad wpływem BIZ na gospodarkę krajów przyjmujących, w szczególności mniej rozwiniętych, wskazuje się, że w warunkach globalizacji zasadnicza rola BIZ w rozwoju ekonomicznym nie zmienia się, pojawia się natomiast większa różnorodność ich typów, korzyści z nimi związanych i sposobów oddziaływania na gospodarkę kraju przyjmującego (Witkowska 1996). Doświadczenia gospodarcze pokazują, iż kraje o niskim poziomie napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych charakteryzują się rosnącym dystansem rozwojowym w stosunku do krajów, które zyskują dzięki tym inwestycjom dodatkowe możliwości rozwojowe poprzez wzrost produkcji, podnoszenie poziomu kwalifikacji pracowników, wzrost zatrudnienia, wnoszenie

postępu i stymulowanie w gospodarce, jak również pozwalają na utrwalanie tych tendencji (Lizińska 2012). W przypadku Polski podkreślane jest znaczenie napływu bezpośrednich inwestycji w procesie prywatyzacji polskiej gospodarki (Jaworek 2006; Karaszewski 2004).

Teoria IDP korzysta z elementów teorii eklektycznej w celu wyjaśnienia procesu przejścia przez następujące po sobie fazy rozwoju gospodarczego kraju (Lizińska 2012, 35). Zgodnie z teorią ścieżki inwestycyjno-rozwojowej rozwój gospodarczy wiąże się ze zmianami strukturalnymi, a zmiany te pociągają za sobą dynamiczne relacje pomiędzy charakterem, rodzajem i wielkością bezpośrednich inwestycji zagranicznych, które napływają do danego kraju i są podejmowane przez podmioty gospodarcze za granicą (Durán | Ubeda 2001).

Koncepcja ścieżki inwestycyjno-rozwojowej zakłada istnienie pięciu faz rozwoju gospodarczego kraju ściśle związanych ze stopniem internacjonalizacji przedsiębiorstw funkcjonujących na jego terenie. Podstawą podziału rozwoju gospodarczego kraju na ww. fazy są różne kombinacje poziomów PKB *per capita* i pozycji inwestycyjnej netto *per capita* (Dunning 1980; Dunning | Narula 1996; Duran | Ubeda 2001; Lizińska | Marks-Bielska 2014; Narula 1996; Narula | Guimon 2010). Poszczególne kraje przechodzą kolejne etapy rozwoju IDP w określonej konfiguracji NOI i PKB (rys. 1).

Rys. 1. Model przechodzenia kolejnych etapów ścieżki inwestycyjno-rozwojowej
Źródło: Lizińska (2012, 125) na podstawie Narula (1996, 22 i n.)

Zgodnie z koncepcją IDP w fazie I wskaźnik NOI przyjmuje ujemne wartości bliskie zeru i powoli ulega obniżeniu (Kłysik-Uryszek 2012). W fazie tej poziom rozwoju gospodarczego jest niski. Można ją określić jako wstępną (preindustrialną), właściwą dla najsłabiej rozwiniętych gospodarek, w przypadku których wartość PKB *per capita* jest niewielka (Lizińska 2012, 35-36). W fazie II wzrasta skala napływu BIZ, a wskaźnik NOI dynamicznie pogłębia ujemne wartości na skutek dużo wolniejszego wzrostu wartości BIZ podejmowanych za granicą (Kola | Kuzel 2007).

W fazie III następuje znaczny wzrost tempa odpływu BIZ, który przekracza wzrost napływu, a wartość wskaźnika NOI nadal jest ujemna, ale wzrasta ze względu na zmniejszanie się różnicy między poziomem napływu a odpływu BIZ (Kłysik-Uryszek 2012). Na trzecim etapie rozwoju gospodarczego kluczowego znaczenia dla rozwoju gospodarki nabierają innowacje, a gospodarka zbliża się do osiągnięcia wysokiego poziomu rozwoju i dojrzałości. NOIP pozostaje ujemna, ale ulega zmniejszeniu różnica między wartością należności a zobowiązań z tytułu BIZ. Rozwój gospodarczy przyspiesza, co znajduje odwzorowanie w wyższej wartości PKB *per capita* (Dunning | Narula 1993).

W fazie IV skumulowana wartość bezpośrednich inwestycji zagranicznych odpływających z kraju rośnie szybciej niż wartość ich napływu. Ta faza charakteryzuje wysoko rozwinięte kraje, a wartość wskaźnika NOI wtedy jest dodatnia (Kłysik-Uryszek 2012). W ostatniej fazie – V wartość syntetycznego wskaźnika NOI początkowo ulega obniżeniu, lecz później utrzymuje się w okolicach zera. Jest to faza charakterystyczna dla krajów wysoko rozwiniętych. Państwa znajdujące się w tym stadium rozwoju w większym stopniu – niż w przypadku krajów fazy IV – bazują na wykorzystaniu zasobów wiedzy i mają większy udział sektorów najbardziej zaawansowanych technologicznie w strukturze gospodarki (Duran | Ubeda 2005).

W celu dokonania dokładniejszej identyfikacji momentu przechodzenia na kolejny etap IDP, szczególnie z fazy II do III, można posłużyć się dodatkowym wskaźnikiem – OPI (*outward FDI performance index*). W literaturze spotyka się dwa oznaczenia tego indeksu: OPI (Gorynia i in. 2010, 14) lub OND_i (UNCTAD). Jest to wskaźnik stosunku udziału BIZ danego kraju w światowych BIZ wobec udziału tego kraju w światowym PKB. Indeks odzwierciedla dwa zestawy czynników, które pośrednio wskazują, który kraj ma możliwość zbliżenia się do granicy fazy III ścieżki inwestycyjnej IDP. Wartość tego indeksu mniejsza niż 1 oznacza, że wartość udziału w światowych BIZ danego kraju jest mniejsza niż jego udział w światowym PKB (Lizińska 2012).

Narula i Guimon (2010) wskazują jednak, że w modelu należy zwrócić uwagę na dobór danych oraz ich agregację. Pierwszą nieścisłością jest brak standaryzacji miary przepływu BIZ. Dowolność używania danych w formie przepływów bądź skumulowanego stanu BIZ może prowadzić do rozbieżności wyników różnych badań oraz utrudnienia ich porównywalności. Wykorzystywanie tylko wskaźnika

NOIP opartego na wartościach odpływu i napływu BIZ do oceny zmian etapów IDP może budzić pewne wątpliwości, ponieważ nie uwzględnia wartości reinwestowanych zysków. Lepszym wskaźnikiem do oceny etapów IDP dla danego kraju jest ocena zmian wartości należności i zobowiązań z tytułu BIZ (Lizińska 2012). Zagadnienie poziomu rozwoju gospodarczego krajów w świetle teorii ścieżki inwestycyjno-rozwojowej Dunninga jest przedmiotem badań empirycznych wielu badaczy. Wśród czynników determinujących napływ kapitału zagranicznego w formie inwestycji bezpośrednich oraz trajektorię przechodzenia przez ścieżkę inwestycyjną IDP wskazuje się atrakcyjność inwestycyjną danego kraju (Kisiel | Graszewicz 2018).

2. Metodyka badań

Podstawowym wskaźnikiem wykorzystanym do identyfikacji stadium rozwoju kraju na gruncie ścieżki inwestycyjno-rozwojowej IDP (*Investment Development Path*) jest pozycja inwestycyjna netto NOIP (Lizińska 2012; Lizińska | Marks-Bielska 2014):

$$\text{NOIP} = \text{OFDI} - \text{IFDI}$$

gdzie:

NOIP (*net outward investment position*) – pozycja inwestycyjna netto *per capita*
OFDI (*outward foreign direct investments*) – poziom należności z tytułu BIZ *per capita*

IFDI (*inward foreign direct investments*) – poziom zobowiązań z tytułu BIZ *per capita*

Na potrzeby przeprowadzenia analizy zmian wartości wskaźnika NOIP *per capita* wykorzystano dane dotyczące bezpośrednich inwestycji zagranicznych na świecie publikowane przez UNCTAD w cyklicznych raportach *World Investment Report*. Prezentację danych dotyczących zmian wartości wskaźnika NOIP *per capita* poprzedzono analizą zmian stanu zobowiązań i należności z tytułu bezpośrednich inwestycji zagranicznych w wybranych latach 1995-2020. Analizą objęto Polskę oraz wybrane największe kraje Europy Środkowo-Wschodniej: Bułgarię, Czechy, Rumunię, Słowację i Węgry. Na podstawie wyników tego etapu badań do pogłębionej analizy wybrano kraje, które charakteryzowały się w porównaniu z Polską największymi wartościami zobowiązań i należności z tytułu BIZ w 2020 r. Były to Węgry i Czechy. Pogłębiona analiza obejmowała zmiany wartości wskaźnika NOIP *per capita* oraz PKB *per capita* w latach 1995-2020. Zakres czasowy badań wynikał z dostępności i aktualności danych prezentowanych w statystykach międzynarodowych. Te dotyczące wartości PKB *per capita* (w cenach bieżących) pozyskano z Banku Światowego.

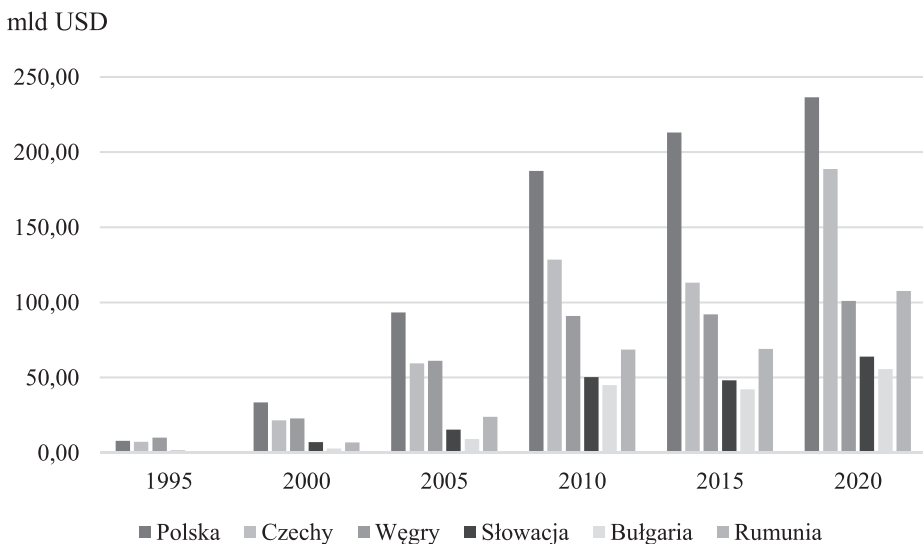
Na podstawie wzajemnego kształtowania się importu oraz eksportu BIZ zidentyfikowano ścieżkę przechodzenia do kolejnych etapów rozwoju gospodarczego badanych krajów. W przypadkach, gdy moment przejścia do kolejnej fazy nie był jednoznacznie możliwy do określenia przy wykorzystaniu wskaźnika NOIP, posłużono się pomocniczym wskaźnikiem OPI (*outward FDI performance index*):

$$\text{OPI} = \frac{\text{BIZ odpływające z kraju}/\text{światowe BIZ odpływające}}{\text{PKB kraju}/\text{PKB świata}}$$

Wskaźnik ten wyraża stosunek udziału krajowych BIZ w światowych przepływach do udziału kraju w światowym PKB. Wartości indeksu zbliżone bądź wyższe od 1 w danym okresie stanowią przesłankę do identyfikacji tego momentu jako czas przejścia do kolejnej fazy rozwoju na ścieżce IDP (Lizińska | Marks-Bielska 2014, 14).

3. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Polsce i wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej

Analiza zmian wartości kapitału zagranicznego napływającego do wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej wskazuje, że krajami, które w 2020 r. zdecydowanie dominowały pod względem stanu zobowiązań z tytułu BIZ, były Polska i Czechy (rys. 2). Można również zauważyć istotny wzrost wartości zobowiązań w przypadku Czech pomiędzy 2020 a 2015 r. Bezwzględne ujęcie wartości

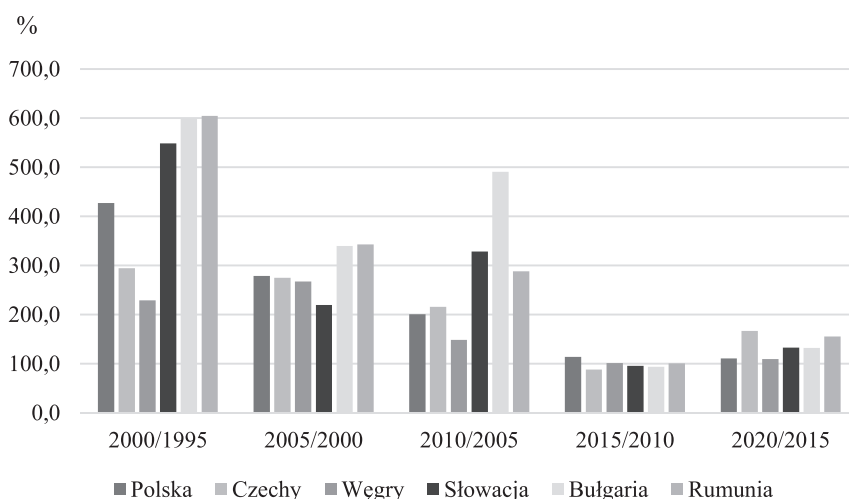

Rys. 2. Stan zobowiązań z tytułu BIZ w wybranych latach 1995-2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *World Investment Report* (dane dla analizowanych lat)

napływu BIZ pozwala jedynie na podstawową identyfikację pozycji krajów pod kątem nasycenia gospodarek kapitałem zagranicznym. Takie ujęcie problemu nie uwzględnia potencjału poszczególnych gospodarek, jednak umożliwia diagnozę krajów, które przyjmują najwięcej inwestycji bezpośrednich.

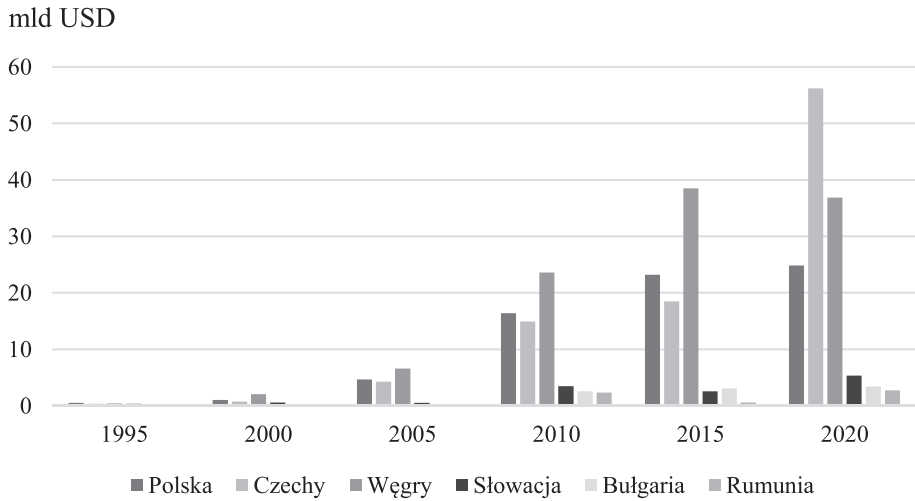
W wybranych do analizy okresach można zauważyć zdecydowanie różną dynamikę zmian wartości zobowiązań z tytułu BIZ. Średnio dla wszystkich krajów największą dynamiką wzrostu wartości zobowiązań charakteryzowały się lata 2000/1995, 2005/2000 oraz 2010/2005. Lata 2015/2010 oraz 2020/2015 to zdecydowanie niższe tempo wzrostu wartości zobowiązań z tytułu BIZ (rys. 3).

Rys. 3. Wskaźniki dynamiki stanu zobowiązań z tytułu BIZ w wybranych latach 1995-2020
Źródło: Opracowanie własne na podstawie *World Investment Report* (dane dla analizowanych lat)

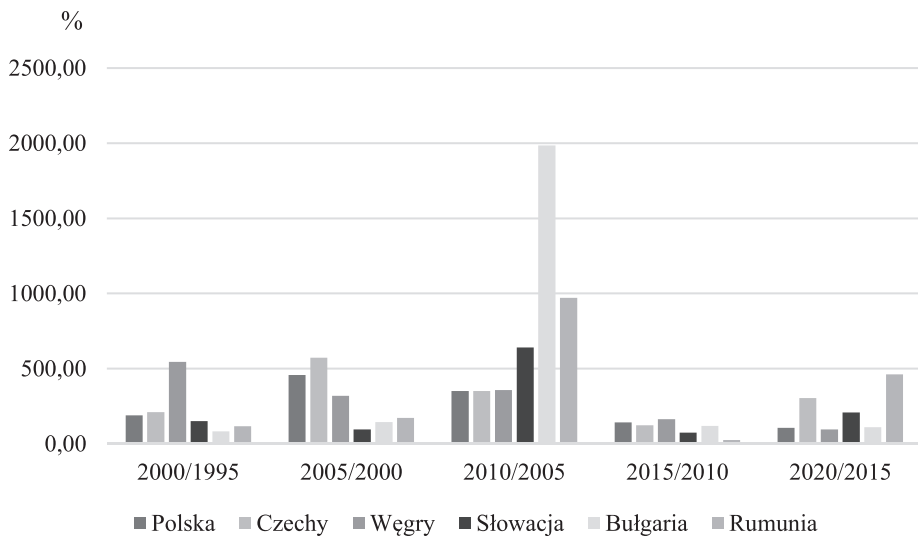
Jak wynika z założeń ścieżki inwestycyjno-rozwojowej, istotnym elementem pozwalającym charakteryzować kraje pod kątem BIZ jest również poziom aktywności przedsiębiorstw krajowych poza granicami. Ten etap charakterystyczny jest dla gospodarek, w których przedsiębiorstwa, posiadając i identyfikując przewagi (własnościowe, lokalizacyjne i wynikające z internalizacji), decydują się na rozpoczęcie działalności za granicą i mogą na nich efektywnie funkcjonować. Podstawową miarą pozwalającą identyfikować skalę podejmowanych bezpośrednich inwestycji zagranicznych przez rezydentów badanych krajów jest skumulowany stan należności z tytułu BIZ.

Z danych prezentowanych na rysunku 4 wynika, że zróżnicowanie skumulowanych wartości należności z tytułu BIZ dla poszczególnych krajów jest znaczne. W grupie krajów objętych analizą pod względem ww. wartości dominują Polska, Czechy oraz Węgry. Najwyższą dynamiką zmian wartości stanu należności określoną jako średnia dla wszystkich krajów charakteryzował się okres 2010/2005 (rys. 5).

Rys. 4. Stan należności z tytułu bezpośrednich inwestycji zagranicznych w wybranych latach 1995-2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *World Investment Report* (dane dla analizowanych lat)

Rys. 5. Wskaźniki dynamiki stanu należności z tytułu bezpośrednich inwestycji zagranicznych w wybranych latach 1995-2020

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w raporcie UNCTAD *World Investment Report* (dane dla analizowanych lat)

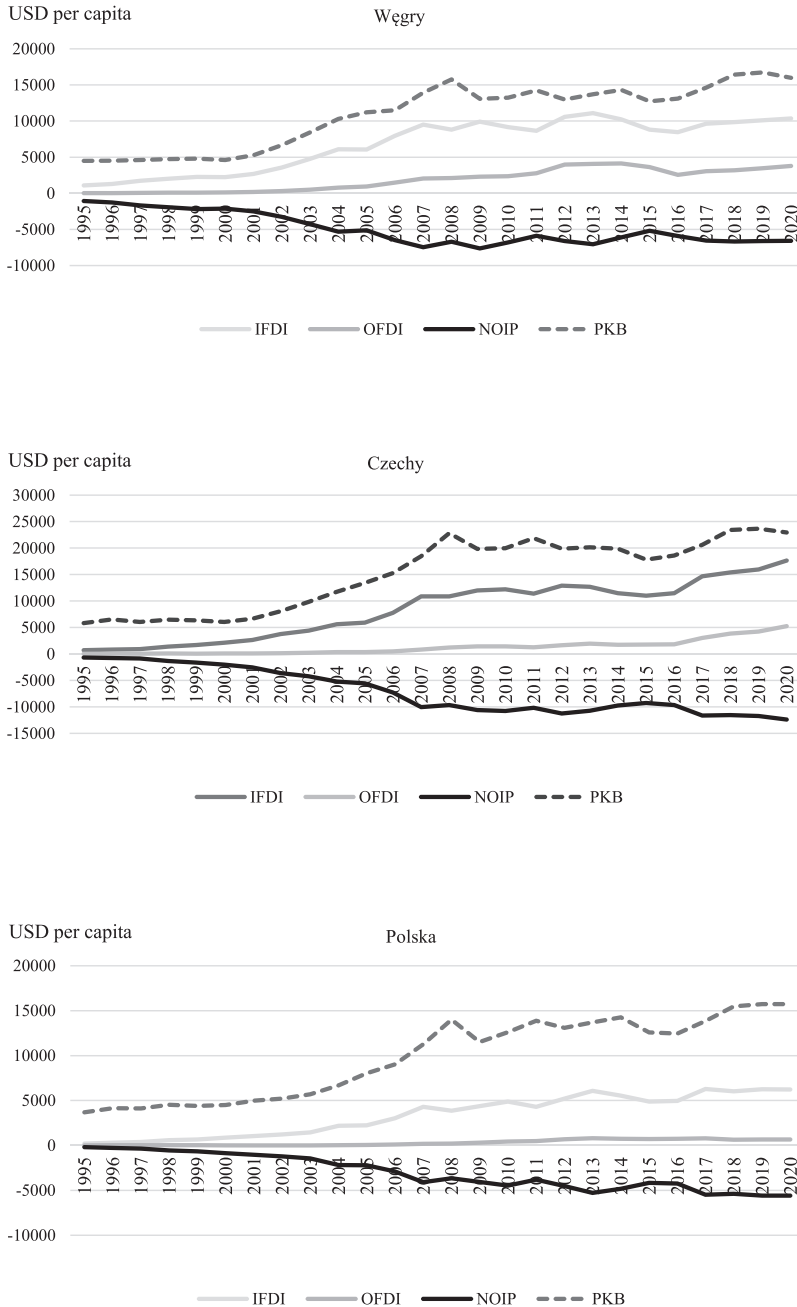
W latach 2000-1995 najwyższą dynamikę wzrostu odnotowano na Węgrzech. W latach 2005-2000 relatywnie wysoką dynamikę wzrostu wartości należności z tytułu BIZ można zauważyć w przypadku trzech krajów: Polski, Węgier i Czech, natomiast w kolejnym okresie analizy 2010-2005 najwyższą dynamiką wzrostu charakteryzowały się pozostałe kraje: Słowacja, Bułgaria i Rumunia. W kolejnych okresach 2015-2010 oraz 2020-2015 dynamika wzrostu stanu należności z tytułu BIZ nie była już tak wysoka jak w poprzednich okresach. Krajem, który znacznie wyróżnia się pod względem ww. wskaźnika, jest Rumunia w okresie 2020-2015.

4. Pozycja Polski, Czech i Węgier na ścieżce inwestycyjno-rozwojowej

Zgodnie z założeniami ścieżki inwestycyjno-rozwojowej, w celu porównania krajów pod względem kształtowania się wskaźnika inwestycji netto, posłużono się danymi względnymi (*per capita*). Na rysunku 6 przedstawiono stany zobowiązań (IFDI) i należności (OFDI) z tytułu BIZ oraz poziom inwestycji netto *per capita* (NOIP) dla wybranych krajów. We wszystkich przypadkach NOIP przybiera wartości ujemne, a więc poziom bezpośrednich inwestycji zagranicznych podejmowanych w tych krajach przekracza poziom inwestycji podejmowanych za granicą. W 1995 r. wartości strumieni BIZ w obie strony były niewielkie. Ze względu jednak na poziom ich napływu, który był większy – kraje te można zidentyfikować jako znajdujące się w fazie I rozwoju zgodnie z koncepcją IDP. Moment przejścia do kolejnych faz jest różny dla poszczególnych krajów. Wejście w fazę II rozwoju, według koncepcji IDP, powinien charakteryzować wzrost tempa napływu BIZ i, co za tym idzie, pogłębianie ujemnej wartości inwestycji netto. Poziom inwestycji podejmowanych za granicą w fazie II jest nadal niski. Okres trwania fazy I rozwoju wg ścieżki IDP jest różny dla poszczególnych krajów. W momencie, gdy poziom napływających BIZ zaczął rosnać w szybszym niż poprzednio tempie, kraje zaczęły przechodzić do etapu II ścieżki IDP. W Czechach i Polsce za ten moment można uznać 1998 r., a na Węgrzech 1995 r.

Jednym z trudniejszych do identyfikacji okresów występujących w koncepcji IDP jest wyznaczenie momentu wchodzenia w etap III IDP. W celu ułatwienia ww. identyfikacji wykorzystywany jest wskaźnik OPI (*outward FDI performance index*). Indeks ten odzwierciedla dwa zestawy czynników, które pośrednio wskazują, który kraj ma możliwość zbliżenia się do fazy III na ścieżce inwestycyjno-rozwojowej.

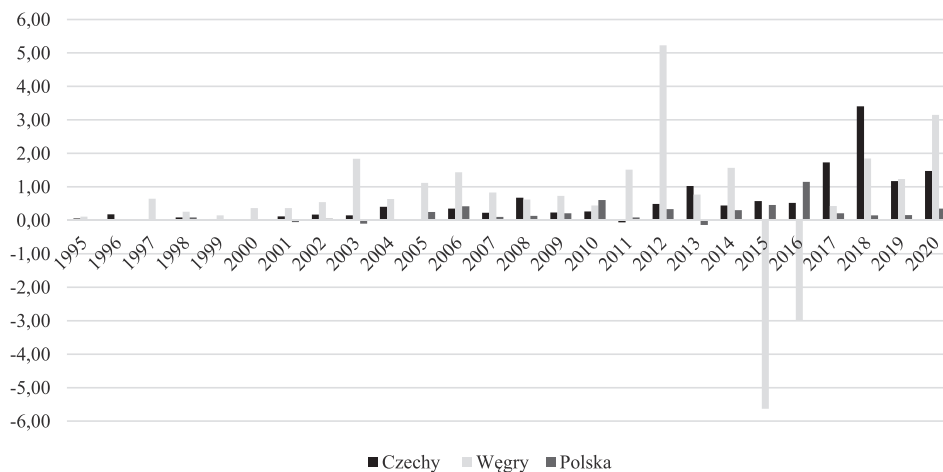
Wartości wskaźnika wyższe niż 1 oznaczają, że udział generowanych na zewnątrz BIZ danego kraju jest większy niż udział tego kraju w światowym PKB. Z punktu widzenia pozycjonowania na ścieżce IDP wartość indeksu danego kraju zbliżona lub wyższa od 1 oznacza, iż kraj jest bardziej gotowy, aby przejść na swojej trajektorii IDP na kolejny etap rozwoju i w tym przypadku osiągnąć poziom 3 (Lizińska | Marks-Bielska 2014, 14). Na Węgrzech wartość wskaźnika OPI powyżej 1

Rys. 6. NOIP oraz PKB per capita na Węgrzech, w Czechach i Polsce w latach 1995-2020 (USD)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych *World Investment Report* (dane dla analizowanych lat)

osiągnięto po raz pierwszy w 2003 r. Jego ustabilizowanie na poziomie wyższym od 1 przypada na 2005 i 2006 r. Na ten okres przypada również przyspieszenie tempa wzrostu inwestycji bezpośrednich podejmowanych za granicą. Zgodnie z przyjętymi założeniami ścieżki inwestycyjno-rozwojowej za moment przejścia do fazy III można uznać 2005 r. (rys. 7), chociaż w kolejnych latach wartość tego wskaźnika ulegała bardzo wyraźnym zmianom.

Rys. 7. Wartość wskaźnik OPI na Węgrzech, w Czechach i Polsce w latach 1995-2020

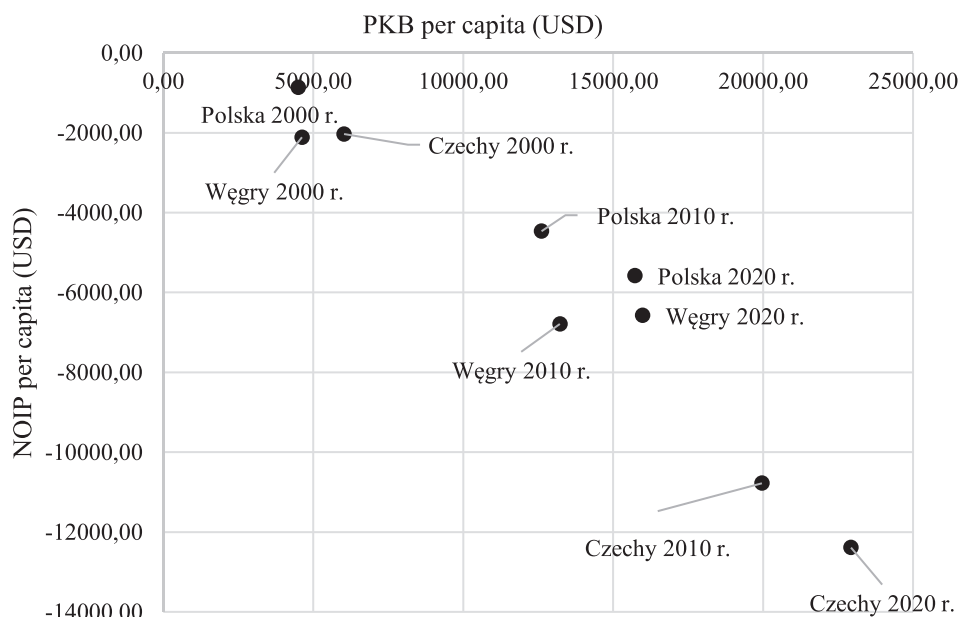
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych UNCTADSTAT

(<https://unctadstat.unctad.org/>)

W przypadku Czech rozpoczęcie tego etapu można zauważyć w 2007 r. Od tego roku widoczny jest wzrost inwestycji bezpośrednich podejmowanych za granicą, który w kolejnych latach utrzymywał się na zbliżonym poziomie. Wartość wskaźnika NOIP zaczęła się stabilizować i przekroczyła 1 w 2013 r.

Polska charakteryzuje się niskimi wartościami wskaźnika OFDI i IFDI w relacji do liczby mieszkańców. Skala podejmowanych bezpośrednich inwestycji zagranicznych w stosunku do wcześniej omawianych krajów jest niska i może stanowić przeszkodę w precyzyjnym identyfikowaniu ścieżki IDP, szczególnie momentu przejścia z fazy II do III IDP. Ze względu na wzrastającą dynamikę odpływu BIZ w latach 2004-2013 oraz wzrost wartości wskaźnika OPI w latach 2004-2005 można przyjąć ten okres za początek wchodzenia w fazę III. Biorąc jednak pod uwagę najniższy w analizowanej grupie krajów poziom OFDI, w świetle przyjętych założeń ścieżki inwestycyjno-rozwojowej nie można jednoznacznie określić, iż Polska przeszła z fazy II do III IDP w tym okresie. Można jednak stwierdzić, że zbliżyła się do tego etapu ścieżki z początkiem 2004 r.

Na rysunku 8 przedstawiono kształtowanie się zmian wartości wskaźnika NOIP i PKB *per capita* dla badanych krajów w 2000, 2010 i 2020 r. Prezentacja ww. zmiennych w takim ujęciu pozwala w szerszy sposób spojrzeć na problematykę ich miejsca na ścieżce IDP w kontekście poziomu rozwoju. Można zauważyć, że kraje te w 2000 r. charakteryzowały się zbliżonymi wartościami wskaźnika NOIP i PKB *per capita*. W kolejnych okresach można jednak zauważyć zróżnicowane tempo zmian – zarówno w obszarze bezpośrednich inwestycji zagranicznych, jak i PKB. Krajem, który znacznie odbiegał już w 2010 r. pod względem wartości wskaźnika NOIP i PKB *per capita*, są Czechy. W kolejnym okresie – 2020 r. – dystans ten uległ jeszcze zwiększeniu.

Rys. 8. Poziom wskaźnika NOIP a wartość PKB *per capita* w latach: 2000, 2010 i 2020
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych UNCTAD (*World Investment Report*)

W zależności od przyjętych założeń w dostępnych badaniach nad poruszaną tematyką czas przechodzenia krajów do kolejnych etapów rozwoju według koncepcji IDP jest różny. Również sam fakt osiągnięcia konkretnej fazy przez poszczególne kraje jest niejednorodny. Według Goryni i współautorów (2010, 13-14) Polska ze względu na rosnącą stopę wzrostu ujemnych wartości NOIP do 2006 r. nie osiągnęła jeszcze fazy III rozwoju IDP. W przypadku pozostałych krajów objętych badaniem, tj. Czech, Węgier, można mówić o osiągnięciu tego etapu. W podobnych okolicznościach Kola i Kuzel (2007, 183-185) wskazują 2004 r. za początek wchodzenia Polski do etapu III rozwoju. Według Stawickiej (2008) w 2006 r. Polska

znajdowała się na początku fazy III ścieżki IDP. W innym opracowaniu Gorynia i współautorzy (2019, 25-26) oraz Kuzel (2017) wskazują, że Polska osiągnęła etap III ścieżki IDP dopiero w 2013 r.

Podsumowanie

W krajach znajdujących się w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej przechodzenie przez pierwsze dwa etapy ścieżki inwestycyjno-rozwojowej IDP mogło dokonywać się stosunkowo szybko. Przechodzenie natomiast przez kolejne fazy może trwać dłużej, a tempo zmian będzie często coraz słabsze. Zasadnicze etapy podstawowych przemian w gospodarkach już się bowiem dokonały. Dotyczy to również okresu intensyfikacji przepływów bezpośrednich inwestycji zagranicznych związanej ze zniesieniem barier przepływu kapitału i wzrostem zaufania w okresie akcesji do Unii Europejskiej. Świadczy o tym m.in. znaczny spadek tempa zmian wartości zobowiązań z tytułu BIZ w ostatnich dwóch okresach 2020-2015 oraz 2015-2010.

W grupie krajów objętych analizą pod względem wartości zobowiązań i należności z tytułu BIZ dominują trzy kraje: Polska, Czechy i Węgry. W tej grupie w ujęciu *per capita* najwyższą wartością kapitału zagranicznego zainwestowanego w formie inwestycji bezpośrednich charakteryzowały się Czechy, następnie Węgry, natomiast w Polsce odnotowano najniższą wartość tego wskaźnika. Taką samą relację pomiędzy ww. krajami zanotowano również w przypadku stanu należności z tytułu BIZ.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że w przypadku Węgier i Czech identyfikacja przejścia do jednego z bardziej znaczących etapów na ścieżce inwestycyjno-rozwojowej, jakim jest etap III, nie sprawia trudności. Dyskusyjne jest natomiast zidentyfikowanie okresu, w którym Polska weszła w taki etap rozwoju. Wynika to m.in. z niskiego poziomu inwestycji bezpośrednich podejmowanych za granicą.

Bibliografia

- ADLER, M. | STEVENS, G. V. G. (1974), The trade effects of direct investment. In: *Journal of Finance*. 29 (2), 655-676.
- BOJAR, E. (2001), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w obszarach słabo rozwiniętych*. Warszawa.
- BUCKLEY, P. J. | CASTRO, F. B. (1998), The investment development path: The case of Portugal. In: *Transnational Corporations*. 7 (1), 1-15.
- DUNNING, J. H. (1980), Toward an Eclectic Theory of International Production: Some Empirical Tests. In: *Journal of International Business Studies*. 1, 9-31.
- DUNNING, J. H. (1981), Explaining the International Direct Investment Position of Countries: Towards a Dynamic or Development Approach. In: *Welwirtschaftliches Archiv*. 117, 30-64.
- DUNNING, J. H. | NARULA, R. (1993), *Transpacific foreign direct investment and the investment development path: the record assess*. Maastricht.

- DUNNING, J. H. | NARULA, R. (1996), *Foreign Direct Investment and Governments: Catalysts for Economic Restructuring*. London – New York.
- DURÁN, J. J. | UBEDA, F. (2001), The Investment Development Path: A New Empirical Approach and Some Theoretical Issues. In: *Transnational Corporations*. 10 (2), 1-34.
- DURAN, J. J. | UBEDA, F. (2005), The investment Development Path of Newly Developed Countries. In: *International Journal of the Economics of Business*. 12 (1), 123-137.
- GORYNIA, M. | NOWAK, J. | TRĄPCZYŃSKI, P. et al. (2019), Ścieżka rozwoju inwestycji zagranicznych Polski – próba syntezy. W: *Optimum. Economics Studies*. 2 (96), 18-36.
- GORYNIA, M. | NOWAK, J. | WOLNIAK, R. (2010), Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe: The IDP Trajectories of Selected Countries. In: *Poznań University of Economics Review*. 1 (10), 5-26.
- GWIAZDA, A. (1998), *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*. Toruń.
- JAWOREK, M. (2006), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w prywatyzacji polskiej gospodarki*. Toruń.
- KARASZEWSKI, W. (2004), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Polska na tle świata*. Toruń.
- KISIEL, R. | GRASZKIEWICZ, K. (2018), Atrakcyjność inwestycyjna a napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych (na przykładzie wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej). W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 9 (1), 33-48.
- KŁYSIK-URYSZEK, A. (2012), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne przedsiębiorstw działających w Polsce – wstępne wyniki badań. W: *Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego*. 31, 631-643.
- KOJIMA, K. (2000), The „flying geese” model of Asian economic development: origin, theoretical extension, and regional policy implications. In: *Journal of Asian Economics*. 11 (4), 375-401.
- KOLA, M. | KUZEL, M. (2007), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne polskich przedsiębiorstw na gruncie ścieżki inwestycyjno-rozwojowej. W: Karaszewski, W. (red.), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w budowaniu potencjału konkurencyjności przedsiębiorstw i regionów*. Toruń, 171-202.
- KUZEL, M. (2017), The IDP: Evidence from Poland and other countries of the Visegrád group. In: *Journal of East-West Business*. 23 (1), 1-40.
- LIN, A. (1995), Trade effects of foreign direct investment. Evidence for Taiwan with Four ASEA Countries. In: *Weltwirtschaftliches Archiv*. 4, 737-747.
- LIZIŃSKA, W. (2012), *Klimat inwestycyjny jako czynnik bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Polsce (studium na poziomie układów terytorialnych)*. Olsztyn.
- LIZIŃSKA, W. | MARKS-BIELSKA, R. (2014), *Napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych a rozwój gospodarczy Polski*. W: *Ekonomista*. 5, 707-731.
- MĄCZYŃSKA, E. (1999), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Światowe i lokalne czynniki dynamizujące*. W: *Ekonomista*. 1-2, 87-107.
- NARULA, B. (1996), *Multinational Investment and Economic Structure. Globalisation and Competitiveness*. Routledge, London – New York.
- NARULA, R. | GUIMON, J. (2010), The investment development path in a globalized world: implications for Eastern Europe. In: *Eastern Journal of European Studies*. 1 (2), 5-19.
- OZAWA, T. (1992), Foreign direct investment and economic development. In: *Transnational Corporations*. 1 (1), 27-54.
- PAKUŁSKA, T. | PONIATOWSKA-JAKSCH, M. (2004), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Europie Środkowo-Wschodniej. Koncentracja kapitału zagranicznego w Polsce*. Warszawa.
- STAWICKA, M. (2008), *Rola bezpośrednich inwestycji zagranicznych w zmniejszaniu dysproporcji rozwojowych nowych krajów członkowskich Unii Europejskiej*. W: *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*. 13, 295-305.
- The World Bank. United Nations Population Division (raporty opublikowane w latach 1996-2021).
- WITKOWSKA, J. (1996), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Europie Środkowowschodniej: próba interpretacji na gruncie teorii bezpośrednich inwestycji zagranicznych i teorii integracji*. Łódź.
- World Investment Report. UNCTAD, Geneva (raporty opublikowane latach 1996-2021).

DOI: 10.31648/pw.8450

ZBIGNIEW KLIMIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8555-3522>

The Mazovian Academy in Płock

EKONOMISTA Z PODOLA. JERZY ZDZIECHOWSKI – ŻYCIORYS, POGLĄDY ORAZ DZIAŁALNOŚĆ PUBLICZNA

An economist from Podolia.

Jerzy Zdziechowski – biography, views and public activities

ABSTRACT: Zdziechowski Jerzy (1880-1975) was a politician, economist and economic activist. In the period 1917-1918 he was a member of the Polish Council of the Inter-Party Union (Rada Polska Zjednoczenia Międzypartyjnego) in Russia and a co-organizer of the Polish Corps in Russia. In 1919, he was one of the main participants in the failed coup d'état attempting to overthrow the government of Jędrzej Moraczewski. In the period 1922-1927 he was a member of the Sejm from the Popular National Union. In the years 1925-1926 he was the Minister of the Treasury in the government of A. Skrzyński. He developed the economic and financial program for stabilizing the Polish zloty, which caused such side effects as, i.a.: reduced employment, lowered wages, and reduced exports of agricultural products, as well as significant increases in taxes and price increases. However, the program allowed to achieve balanced budget. The program's implementation resulted in the withdrawal of the Polish Socialist Party from the ruling coalition, which led to the fall of the government. In the years 1926-1933 he was a member of the Council of the Camp of Great Poland, which was founded and led by Roman Dmowski. Until 1939 he was an activist of economic organizations. From September 1939 he resided abroad. After World War II, he was the chairman of the Executive Department of the Political Council in London on behalf of the National Party. Jerzy Zdziechowski was characterized by theoretical eradication and the ability to achieve macroeconomic goals within the framework of economic policy, which he proved by managing financial issues in the period 1925-26 as well as by his creative criticism of Polish politics of the period 1926-39. His main publications include such works as: "The Finances of Poland 1924-1925" (published in 1925); "Myth of the Golden Currency" (published in 1937); "Economic Vision of Total Emergency" (1954 edition); "Treasury and Money 1919-1939" (published in 1955).

KEYWORDS: Jerzy Zdziechowski, interwar period, currency reform, Polish zloty, economic structure of Poland, economic parity of the zloty, monetary policy, economic policy, barriers to economic development

Wstęp

Jerzy Zdziechowski żył w latach 1880-1975. Urodził się we wsi Rozdół na Podolu (ówczesny powiat bałcki guberni podolskiej w zaborze rosyjskim), zaś swoje bardzo aktywne i długie życie zakończył w Krakowie. Pochodził z rodziny ziemiańskiej, był synem Czesława Zdziechowskiego i Zofii Dorożyńskiej. Zasłynął jako polityk, działacz gospodarczy oraz ekonomista. Zdziechowski przed I wojną światową działał szczególnie intensywnie w południowej Lubelszczyźnie, gdzie organizował instytucjonalne powiązania gospodarcze z oddzielną kordonem zaborczym Małopolską Wschodnią. Był członkiem tajnej Ligi Narodowej, która koordynowała politykę narodową w trzech zaborach. Był również aktywnym realizatorem polskiej polityki w czasie I wojny światowej na terenie Rosji. W 1917 r. został jednym z organizatorów Rady Politycznej Zjednoczenia Międzypartyjnego. W tych latach położył ogromne zasługi w formowaniu polskich jednostek wojskowych powstających na gruzach rozpadającej się armii rosyjskiej (Zdziechowski 1917).

Po powrocie do kraju należał do czołowych przywódców Związku Ludowo-Narodowego, powstałego z połączenia stronnictw narodowo-demokratycznych działających w byłych trzech zaborach i stanowiących krajowe oparcie dla polityki Romana Dmowskiego. W latach 1922-1927 Zdziechowski był posłem na Sejm z ramienia Związku Ludowo-Narodowego. Od 1923 r. pełnił funkcję generalnego referenta budżetu i przewodniczącego Komisji Budżetowej Sejmu. W tym też charakterze uczestniczył w przygotowaniu reformy walutowej, a od początku 1924 r. po powołaniu Władysława Grabskiego na jej realizatora jako premiera i ministra skarbu, organizował w Sejmie osłonę tej reformy.

1. Reforma walutowa w 1924 r.

Po wprowadzeniu złotego jako polskiej waluty w kwietniu 1924 r. Zdziechowski zwrócił uwagę na nadwartościowy poziom złotego przyjęty w stosunku do wycofanej z obiegu marki polskiej oraz walut zagranicznych. Spowodowało to wtórny kryzys, który pogłębił trudności powstałe na skutek szoku stabilizacyjnego. Kryzys ten wywołany nadwartościowym poziomem polskiego pieniądza pociągnął za sobą następujące konsekwencje: spadek produkcji i eksportu, silny wzrost importu, odpływ zarówno polskich rezerw złota, jak i walut zagranicznych, a także deficyt budżetowy. Wszystko to wskazywało na fakt, iż polska waluta była oderwana od krajowych realiów gospodarczych. Pod tym względem Zdziechowski solidaryzował się z polityką prezesa Banku Polskiego S.A. – Stanisławem Karpińskim, który kładł nacisk na stwierdzenie, iż podstawowym obowiązkiem Banku Polskiego jest obrona polskiej produkcji, a nie sztywnego kursu waluty. Przez cały ten okres Zdziechowski występował za przełamaniem kryzysu i stabilizacją gospodarczą

na poziomie dającym podstawy do dalszego wzrostu z wykorzystaniem własnych sił, przy niedopuszczaniu do oddania gospodarki polskiej, a w szczególności polskiej waluty i polskiego budżetu pod kuratelę międzynarodową (Davis 1975). W tym zakresie poglądy Zdziechowskiego pokrywały się ze stanowiskiem premiera i ministra skarbu Grabskiego broniącego suwerenności ekonomicznej Polski, pomimo różniących ich poglądów związanych z wyborem realnych dróg wyjścia z sytuacji kryzysowej. Ocenę ówczesnej polityki finansowej zawarł Zdziechowski w pracy pt. „Finanse Polski w latach 1924 i 1925” (Zdziechowski 1925)

W listopadzie 1925 r., kiedy Władysław Grabski podał się do dymisji, powstał nowy rząd Aleksandra Skrzyńskiego. Ministrem skarbu został w nim Zdziechowski i od razu podjął realizację głoszonych poprzednio poglądów, opierając swą politykę na koncepcji tzw. parytetu gospodarczego złotego, zamiast utrzymywania sztywnego kursu złotego. Wyrazem tej polityki było odnalezienie kursu racjonalnego w wysokości ok. 9 zł/dolara. Szybka decyzja dewaluacyjna i stabilizacyjna na nowym poziomie parytetu była niezbędna, aby przeciąć „wysysanie” potencjału z gospodarki na rzecz zagranicy i aparatu administracji państwowej. Trwała ona od ok. dwóch lat na skutek wadliwie ustalonego importu, spadku nie tylko eksportu, lecz także całego wolumenu produkcji, utracie jej konkurencyjności i obniżenia lub dla znacznej części – wprost utracie dochodowości przez przedsiębiorstwa, wzroście bezrobocia oraz spadku wpływów budżetowych przy nadmiernym obciążeniu podatkowym (Strasburger 1939). Sytuacja ta groziła wybuchem nowej fali inflacyjnej bądź ruiną gospodarczą wywołaną przez niszczącą deflację, występującą wszędzie tam, gdzie trzeba było ograniczyć wszystko, a nie było z czego. Zdziechowski poszukiwał oparcia dla kursu waluty w ożywieniu gospodarczym i koniunkturze gospodarczej (Zdziechowski 1955, 18-19).

2. Osiągnięcia naukowe

Zdziechowski cechował się erudycją teoretyczną i zdolnością osiągania celów makroekonomicznych w ramach polityki gospodarczej, co udowodnił, kierując zagadnieniami finansowymi w latach 1925-1926 oraz uprawiając twórczą krytykę tej polityki w okresie 1926-39. Do głównych jego publikacji należą prace:

- „Finanse Polski w latach 1924 i 1925” (wyd. 1925)
- „Mit złotej waluty” (wyd. 1937)
- „Wizja gospodarcza totalnego pogotowia” (wyd. 1954)
- „Skarb i pieniądź 1919-1939” (wyd. 1955)

W książce pt. „Mit złotej waluty” przeprowadził analizę polityki pieniężnej Polski w latach 1919-1937 i jej skutków ekonomicznych na tle porównawczym ówczesnej gospodarki światowej ze szczególnym uwzględnieniem mechanizmów rządzących pieniądzem i kredytem światowym. Przedstawił sprzeczności między walutami

narodowymi, rynkami kredytowymi i koniunkturą gospodarczą poszczególnych krajów a uświęconymi wówczas doktrynami monetarnymi i kryjącymi się za nimi interesami międzynarodowej oligarchii finansowej. Przeprowadził również analizę podejmowanych nowych strategii gospodarczych zrywających z dogmatami i otwierających możliwości wychodzenia z kryzysu w połączeniu z rozwojem gospodarczym. Jak stwierdził jej autor, książka była przeznaczona dla tych, którzy znając trudności gospodarcze i finansowe piętrzące się przed Polską, dobrze rozumieli te zagadnienia oraz rozumiejąc, wierzyli, że potrafią je przewyciężyć oraz szukali dróg dla osiągnięcia równowagi między potrzebami Skarbu a wymaganiami życia gospodarczego.

W kolejnej książce „Skarb i pieniądz 1918-1939” przedstawił przesłanki swoich koncepcji i decyzji po objęciu Ministerstwa Skarbu w grudniu 1925 r. Jak pisał „nie interweniowałbym dla obrony jakiegoś kursu teoretycznego. Przecież wysunąłem wtedy koncepcję odnalezienia gospodarczego parytetu pieniądza polskiego. Stała się ona następnie koncepcją zarówno dla funta szterlinga, gdy zachwiał się w 1931 r., i dla dolara, gdy załamał się w 1933 r.” (Zdziechowski 1955). Zdziechowski swymi działaniami podchodził do polityki finansowej jako do dźwigni rozwoju gospodarczego, który stanowił rzeczywisty cel polityki pieniężnej. Stabilizacja cen na poziomie zwanym przez niego „parytetem gospodarczym” nie została jednak osiągnięta w drodze ustawowej dewaluacji wraz ze wszystkimi jej niedogodnościami, a zwłaszcza z koniecznością posiadania znacznych rezerw złota i dewiz, aby bronić nowego kursu. Takich rezerw Bank Polski S.A. nie miał po „chudych latach” okresu 1924-1925. Parytet gospodarczy złotego Zdziechowski odnajdował stopniowo w wyniku zastosowania szeregu sprzężonych kierunków działań mających odtworzyć rentowność produkcji, a gospodarkę zabezpieczyć przed falą inflacyjną, która mogłaby zniweczyć pozytywne osiągnięcia początkowego impulsu inflacyjnego. Podkreślić należy elastyczność i dynamikę działania Zdziechowskiego jako ministra reagującego błyskawicznie w warunkach zmuszających do korzystania z drogi parlamentarnej.

W efekcie synchronizacji wszystkich elementów złoty odnalazł w praktyce propagowany przez Zdziechowskiego „parytet gospodarczy”, tj. poziom warunkujący dodatni bilans handlowy i dający wzrost obrotów oraz dochodowości producentom. Mechanizm zastosowany przez Zdziechowskiego dla osiągnięcia tego celu obejmował: impuls inflacyjny poprzez ograniczenie interwencji na rynku walutowym przez Bank Polski S.A. do niewielkich rozmiarów oraz czynniki deflacyjno-operacyjne, a także działania antyspekulacyjno-administracyjne (Zdziechowski 1926b, 6-15).

Założone przez Zdziechowskiego: operacja dewaluacyjna oraz zrównoważenie budżetu państwa dały pozytywne efekty, jednak wprowadzone oszczędności w wydatkach państwowych budziły również kontrowersje, w wyniku których z inspiracji marszałka Piłsudskiego 20 kwietnia 1926 r. PPS wystąpiła z koalicyjnego rządu. Doprowadziło to do jego dymisji po ok. dwóch tygodniach (5 maja)

pomimo utrzymania jeszcze większości w Sejmie (ok. 50 głosów), aby stworzyć mocniejszy układ polityczny niezbędny dla pokonania istniejących trudności. Do nowego rządu utworzonego przez Wicentego Witosa w dniu 10 maja wszedł również Zdziechowski w celu kontynuowania prowadzonej polityki gospodarczej. Zamierzał on m.in. w celu umocnienia międzynarodowej pozycji złotego spotkać się z przychylnym Polsce gubernatorem Federal Reserve Bank w Nowym Jorku Benjaminem Strongiem 15 maja w Paryżu, a następnie korzystając z jego poparcia, omówić w Londynie z Montagu Normanem (gubernatorem Banku Anglii) projekt pomocy pożyczkowej dla Polski na podstawie osiągniętych wyników gospodarczych, bez elementów dyskryminujących polską gospodarkę. Podsumowując dyskusję w sprawie ściągnięcia kapitału zagranicznego do Polski, Zdziechowski występując ostatni raz publicznie jako minister skarbu, oświadczył 30 kwietnia w Senacie, że „uzyskanie równowagi budżetowej i obniżka kosztów produkcji nie wystarcza dla ściągnięcia do Polski kapitału obcego. Potrzebne jest zaufanie wewnętrzne, a tego nie da się osiągnąć bez spełnienia warunków politycznych” (Zdziechowski 1937, 192).

3. Zamach majowy

W wyniku obalenia siłą rządu Witosa Zdziechowski utracił możliwość kierowania polityką gospodarczą. Niezależnie od wymuszonej dymisji padł ofiarą najścia w prywatnym mieszkaniu przez bojówkę oficerską, która go dotkliwie pobiła. Życie gospodarcze wyprowadzone przez Zdziechowskiego na drogę rozwoju utrzymało dynamikę aż do kryzysu w 1929 r. Destabilizacja związana z przewrotem nie zdołała zniszczyć realnego dorobku. Gospodarka polska (relacje cen i kosztów krajowych w stosunku do cen importowych) udowodniła, że stała się konkurencyjna przy „parytecie gospodarczym”, do którego dążył Zdziechowski. Uruchomiała jednocześnie detezauryzację rezerw walutowych z chwilą, gdy minęła psychoza destabilizacyjna wywoływana przygotowaniem zamachu majowego. Ostatecznie zwyciężyła idea „parytetu gospodarczego” Zdziechowskiego, nawet po jego odejściu od steru spraw gospodarczych Polski po zamachu majowym. Utrzymała się konkurencyjność polskiej produkcji, a tym samym zatrudnienia, zarówno na rynkach zagranicznych, jak i na rynku wewnętrznym aż do 1931 r., kiedy to dewaluacja funta i dostosowawcze ruchy innych walut zmniejszyły ją, a od momentu dewaluacji dolara o 41% ostatecznie zlikwidowały premię „podwartościowego” kursu złotego. Nastąpiło to jednak po ośmiu latach od obalenia Zdziechowskiego wraz z całym rządem Witosa w maju 1926 r. Bieżące efekty polityki Zdziechowskiego w latach 1926-1929 zdyskontowały władze sanacyjne. Produkcja przemysłowa wzrosła o ok. 44%, zatrudnienie o ok. 35%, eksport

o ok. 25%, a dochody budżetu państwa zwiększyły się o ok. 42%. Poglądy gospodarze Zdziechowskiego wynikały wprost z ideologii narodowej i były częścią jej monolitu, natomiast poglądy przedstawicieli sanacji, którzy objęli stery polityki gospodarczej Polski, stanowiły często połączenie sprzeczności. Zamach majowy nie tylko wyeliminował Zdziechowskiego z kierowania polską polityką gospodarczą, lecz także zaciążył fatalnie nad dalszym jej przebiegiem.

Zdziechowski jakkolwiek był czołowym reprezentantem Związku Ludowo-Narodowego w rządzie Skrzyńskiego wraz ze Stanisławem Grabskim (oficjalnie „tylko” ministrem wyznań i oświecenia publicznego), koncentrował się z powodzeniem na kierowaniu polityką gospodarczą. Po zamachu majowym poparł utworzenie z inicjatywy Dmowskiego Obozu Wielkiej Polski, jako członek jej kierownictwa (Wielkiej Rady) i jako autor jej programu gospodarczego. Wyrazem tego było wydanie w 1927 r. w ramach wskazań programowych OWP pracy pt. „Polityka finansowa”. Po powołaniu w 1928 r. w miejsce Związku Ludowo-Narodowego partii w postaci Stronnictwa Narodowego dla działalności parlamentarnej i samorządowej obok wychowawczo-strategicznej formacji Obozu Wielkiej Polski Zdziechowski wszedł również do Stronnictwa Narodowego (SN), gdzie reprezentował i artykułował jego bieżące stanowisko o politykę w sprawach gospodarczych (Wellisz 1939, 12-45). Opierając się na swoich praktycznych doświadczeniach oraz znajomości problematyki gospodarczo-finansowej również w skali światowej, podejmował wysiłki w celu zarówno bieżącego naświetlania polityki ekonomicznej obozu sanacyjnego, jak i formułowania pozytywnego programu ekonomicznego. Były one wyrazem interesów narodowych Polski w warunkach rzeczywistego stanu gospodarki odpowiednio do czasu, w którym dane zjawiska występowały lub zdominowały sytuację gospodarczą. W układzie chronologicznym działalność ta została scharakteryzowana przez samego Zdziechowskiego w pracy napisanej już po II wojnie światowej jako synteza pt. „Skarb i pieniądz 1918-1939 r.”. Jej redakcja została rozpoczęta od nawiązania do spraw, które Zdziechowski przygotowywał, a których realizację przerwał zamach majowy, a więc problemu obciążenia życia gospodarczego przez wydatki administracji (sprawa programu oszczędnościowego przygotowanego przez rząd Skrzyńskiego pod kierownictwem Zdziechowskiego) oraz trwałej stabilizacji złotego na rynkach międzynarodowych przy utrzymaniu parytetu gospodarczego wewnątrz kraju powiązanego z utrzymaniem niezależności polskiej polityki finansowej.

Parytet gospodarczy złotego, którego koncepcję Zdziechowski zdołał zrealizować do chwili obalenia rządu Witosa, zapewnił konkurencyjność gospodarki polskiej, ograniczył import, zwiększył eksport i produkcję, ograniczył bezrobocie, a także zapewnił napływ dewiz i złota oraz odbudował rezerwy Banku Polskiego S.A. stanowiące podstawę emisji pieniądza (Sachs 1963). Znalazło to odbicie w polityce gospodarczej w latach 1927-1929. Również we wzroście dochodów państwa, co rządy sanacyjne przekształciły (niestety) we wzrost wydatków administracyjnych.

„Lata tłuste” nie zostały bowiem wykorzystane do zreformowania systemu podatkowego. Był to pierwszy błąd rządów sanacyjnych wytknięty przez Zdziechowskiego. W swojej pracy „Skarb i pieniądz 1919-1939” podsumował powstałą sytuację następująco: „półtora miliarda złotych wydatków, z których znaczna część winna była zostać w życiu gospodarczym, jako podstawa dla kapitalizacji, zostanie u progu kryzysu wypompowanych przez wadliwy system podatkowy”. System był „ponad wydajny, czyli arcyfiskalny”. Dynamika obciążeń i wydatków publicznych wyprzedzała dynamikę gospodarczą (Zdziechowski 1955, 27). Niezależnie od dążenia do stabilizacji złotego na poziomie kursu odpowiadającego tzw. parytetowi gospodarczemu sformułowanego przez Zdziechowskiego, jako głównej linii jego polityki na stanowisku ministra skarbu, obok równoległego i wspomagającego dążenia do zmniejszenia obciążenia fiskalnego życia gospodarczego, podjął on również problem oparcia nowego kursu złotego na współpracy międzynarodowej zgodnej z interesami narodowymi Polski (Landau 1979, 147-159).

Po odmowie odwrótu od ustalonego „parytetu gospodarczego” poprzez deprecjację kursu złotego w stosunku do oderwanego od realiów gospodarczych kursu z 1924 r., na co naciskały międzynarodowe koła finansowe, w których imieniu wystąpił prof. Kemmerer na początku 1926 r., Zdziechowski przy udziale ambasadora Polski w Waszyngtonie Jana Ciechanowskiego przygotował współpracę z gubernatorem Federal Reserve Bank w Nowym Jorku Benjaminem Strongiem rozbijającą dotychczasową solidarność kół finansowych Waszyngtonu, Londynu i Berlina. Starły się one narzucić Polsce międzynarodową kuratelę (Carr 1961). Uzgodnione spotkanie w Paryżu na dzień 15 maja 1926 r., a następnie wspólna konferencja z gubernatorem Banku Angli Montagu Normanem nie doszły jednak do skutku wobec obalenia rządu w dniach 12-13 maja tego roku. Sprawę tę podjął już obóz sanacyjny w 1927 r. na bazie zupełnie innej sytuacji gospodarczej i finansowej, a zwłaszcza w warunkach znacznego wzrostu rezerw kruszcowych i dewizowych Banku Polskiego S.A. oraz nadwyżki budżetowej osiągniętej dzięki parytetowi gospodarczemu złotego przygotowanemu przez Zdziechowskiego. Osiągnięte rezultaty spowodowały nawet wycofanie się prof. Kemmerera z żądania powrotu do parytetu złotego z 1924 r. (5,18 zł/dol.) i uznania za prawidłowy kurs przybliżony do osiągniętego faktycznie w latach 1926-1927 na poziomie 8,91 zł/dol. Było to jednak i tak pewne deflacyjne cofnięcie się z korzystnego kursu podwartościowego 9,20 zł/ dol. z sierpnia 1926 r. (o 2-3%), co jednak wobec ożywionej koniunktury w latach 1927-1928 nie przyniosło większych ubocznych skutków. W realizacji tych wytycznych, jak pisze Zdziechowski w swej pracy „Skarb i pieniądz 1918-39” „rząd oświadcza, że zgodnie z rozporządzeniem z dnia 26 października 1926 r. zrzekł się prawa emisji biletów bankowych i że nie będzie ich więcej emitował. Bank Polski będzie jedyną instytucją emisyjną”. W ten sposób, jak odnotował Zdziechowski, „państwo zostało odsunięte od funkcji regulowania obiegu i kredytu”. Plan stabilizacyjny wprowadził Polskę ponownie do systemu

waluty złotej, zapewniając nieograniczoną wymiennalność na złoto lub dewizy według ustawowego parytetu. Przytoczone przez Karpińskiego przeznaczenie równowartości otrzymanych dewiz przez Bank Polski S.A. w ramach pożyczki przedstawiało się następująco: 1) 255 mln zł na uzdrowienie obiegu pieniężnego; 2) 75 mln zł na powiększenie kapitałów własnych Banku; 3) 75 mln zł na utworzenie rezerwy skarbowej ulokowanej na rachunku skarbu w Banku; 4) tylko ok. 140 mln zł na cele rozwoju ekonomicznego administrowane przez Bank i przeznaczone na kredyty dla przedsiębiorstw państwowych oraz kredyty rolnicze.

Wspomniane elementy planu i pożyczki stabilizacyjnej były dla Zdziechowskiego dostatecznymi argumentami, aby negatywnie ocenić je z punktu widzenia rozwoju gospodarczego. W szczególności negatywnie ocenił on powrót do systemu waluty złotej, tracącego coraz bardziej sens ekonomiczny wobec ówczesnych wyzwań i problemów w gospodarce światowej (Landau 1939). Po wystąpieniu z niego w 1931 r. bloku szterlingowego oraz Japonii i krajów skandynawskich, z którymi Polska była dość ściśle powiązana handlem zagranicznym, zagrożiło to bieżącym interesom finansowo-gospodarczym Polski. Po dewaluacji dolara stał się on źródłem poważnych strat:

- zmniejszenie wpływu państwa na obieg pieniądza i kredytu w gospodarce;
- sterylizacja większości aktywów pochodzących z pożyczek;
- wpływ na zmniejszenie wielkości emisji, a więc obiegu pieniężnego przy danych zasobach kruszcowo-dewizowych o 33,3%, co przy zbyt niskim obiegu było pogłębieniem strukturalnej niewydolności polskiej gospodarki funkcjonującej przy zmniejszonym „krwiobieg” pieniężnym;
- postawienie na „stałość” kursu dewizowego wbrew doświadczeniom z lat 1924-1926, co w sytuacji kryzysu światowego stało się przyczyną zjawiska zwanego „deflacją polską” (1930-1936). Spowodowała ona nie tylko poważną dekapitalizację polskiej gospodarki i stagnację koniunkturalną, lecz także doprowadziła „po 1929 r. do podkonsumpcji spożywczej, materiałowej i technicznej, ograniczającej wszelkie dziedziny życia” (Zdziechowski 1955, 32);
- ustanowienie i wprowadzenie stanowiska zagranicznego dla „doradcy” Banku Polskiego S.A., który jednocześnie wszedł do Rady Banku, jako kurateli z ramienia zagranicznych wierzycieli.

4. Plan stabilizacyjny

Zdziechowski zajął negatywne stanowisko wobec tzw. operacji stabilizacyjnej. Stanowiła ona integralną całość: 1) deklaracji rządowej przytoczonej wyżej; 2) merytorycznych warunków polityki pieniężnej narzucanych przez sfery biorące udział w operacjach banków centralnych; 3) pożyczki wraz z warunkami zarówno komercyjnymi (koszt pożyczki), jak i polityki pieniężnej w stosunku do pozyskanych

środków (narzucone kierunki wykorzystania pozyskanych środków w drodze pożyczki stabilizacyjnej). Odnaleziony po spadku kursu złotego w III kwartale 1925 r. parytet gospodarczy, a jego poszukiwanie trwało do kwietnia 1926 r., „pozwolił w pełni wykorzystać światowe ożywienie gospodarcze i wziąć korzystny udział w wymianie międzynarodowej, która w latach 1928 i 1929 dochodzi najwyższych rozmiarów”. Pisał o tym Zdziechowski tak:

- „mijają trzy lata – 1927, 1928 i 1929. Budżety dają nadwyżki. Wywóz z Polski osiąga w 1929 roku rekordową sumę zbliżającą się do 3 miliardów złotych”;
- „w kilka miesięcy po sygnale alarmowym krachu na Wall Street, gdy otwierają się na rościęz przez spadek cen wrota kryzysu, sytuacja Polski jest świetna”;
- „ostatniego dnia 1929 roku Bank Polski ma w skarbcu złota i dewiz na 1148,7 milionów. Zapas kasowy skarbu w Banku Polskim wynosił tegoż dnia 374,3 milionów złotych. Inne rezerwy skarbu musiały wtedy stanowić około 300 milionów złotych”;
- „jest czym się bronić – ale na krótką metę. Dochód społeczny Polski w 1929 roku osiąga wtedy swe maksimum w sumie 26 miliardów złotych po odliczeniu wartości usług administracji publicznej z włączeniem kosztu usług w zakresie szkolnictwa, a bez tych odliczeń 28,3 mld zł” (Zdziechowski 1937, 141);
- „na krótką metę, bo w roku 1933 r. jeśli chodzi o dochód społeczny, spadamy na 55% jego wysokości, do cyfry 15,5 miliardów”.

Wobec takiej dynamiki niekorzystnych czynników nie mogły wystarczyć nawet znacznie większe rezerwy. Etap kryzysu, który Zdziechowski zawarł w latach 1930-1932, a w którym doszliśmy do „dna” kryzysu, kosztował Polskę według jego obliczeń ok. miliard złotych wydatkowanych w tym czasie z rezerw i dochodów nadzwyczajnych skarbu i ok. miliard w złocie i dewizach, które w tym czasie wypłynęły z Banku Polskiego S.A. Szacując wielkości strat poniesionych w związku z kryzysem, Zdziechowski operował urzędowymi wielkościami deficytu budżetowego, podczas gdy od chwili załamania się finansów państwa i narastającego deficytu, którego nie można było pokryć podjętymi oszczędnościami, wielkość niedoboru budżetowego stała się czołową sprawą prestiżu rządu i była poddawana manipulacjom, a podawane do wiadomości publicznej wielkości deficytu ustalała Rada Ministrów.

Zdziechowski zawarł wyniki swych doświadczeń politycznych oraz obserwacji i analiz z dziedziny ustroju społecznego oraz polityki ekonomicznej w różnych przekrojach na tle ówczesnej polskiej rzeczywistości, a mimo to często o wartości ponadczasowej i w pełni aktualnej również dzisiaj. Jego wskazania i oceny zostały również potwierdzone wynikami obecnych badań oraz skonstruowanymi na ich bazie wskaźnikami ekonomicznymi, jak również skonfrontowane z poglądami najpoważniejszych badaczy ówczesnej problematyki gospodarczej (Latham 1981). Między wielkością obiegu pieniężnego w najszerszym znaczeniu tego słowa i wysokością dochodu społecznego jest i musi być zachowana współzależność. Polska

nigdy nie miała obiegu pieniężnego odpowiadającego potrzebom obsługi produkcji i wymiany przy niskiej stopie procentowej i niezbędnej konkurencyjności – dowodził Zdziechowski. Określił tę sytuację w sposób następujący: „po prostu obieg pieniężny w Polsce zależał od tego, czy udało się, czy nie udało się pożyczyć walutę lub złoto”. Dzisiaj w naszym kraju dochodzi jeszcze sprzedaż poniżej wartości majątku narodowego lub zadłużenie skarbu państwa przy możliwie wysokiej stopie procentowej (Kalecki 1958, 571-602). Dlatego nie mógł nigdy powstać w Polsce rynek kapitałowy i dlatego pracowaliśmy zawsze obciążeni haraczem najwyższych kosztów kredytu.

Badając powody zbyt niskiego dochodu społecznego w Polsce i zbierając dowody złego jego podziału, Zdziechowski podkreślał i zwracał uwagę na cztery zasadnicze przyczyny: 1) rola gospodarcza podmiotów zagranicznych; 2) stopień opanowania przemysłu przez kapitał zagraniczny; 3) stopień rozwoju kartelizacji; 4) niskie oprocentowanie majątku narodowego znajdującego się pod zarządem państwa.

Należy podkreślić, że destrukcyjne przyczyny wynikające z punktu a) b) i c) były w swej mechanice i fizjologii dosyć zbieżne i sprowadzały się zdaniem Zdziechowskiego do:

- nadmiernej absorpcji (w sytuacji uprzywilejowania kapitałowego) dla obsługi swoich interesów sztucznie ograniczonego obiegu pieniężnego w Polsce, co odbijało się (i odbija obecnie) na dyskryminacji w dostępie do pieniądza polskiej inicjatywy gospodarczej; 2) nadmiernego kosztu kredytu w Polsce (kilkakrotnie 2-5 razy droższego niż zagranicą) i łatwego dostępu do taniego kredytu zagranicznego, co obezwładniało w istocie wolną konkurencję i powodowało wtórne (pochodne) zmiany w strukturze własności (wywłaszczenie własności polskiej) na skutek decydującego wpływu na bieg życia gospodarczego przez zagraniczny kredyt krótkoterminowy, niemający „riposty” w postaci takiego kredytu krajowego, co z kolei było skutkiem ograniczonego sztucznie obiegu i paraliżowania emisji przez system „gold standard” oraz związane z tym odsunięcie państwa „od wpływu na obieg i kredyt”, co wyolbrzymiało „rolę obcego kapitału i kredytu”;

- kartelizacji, która poprzez uzależnienie cen w podstawowych branżach od porozumień międzynarodowych prowadziła do uprzywilejowania grup skartelizowanych kosztem gałęzi i branż nieskartelizowanych oraz do dodatkowego transferu akumulacji w kierunku firm powiązanych z obcym kapitałem.

Zdziechowski pisał, że „albo wolna gra interesów gospodarczych, albo interwencja czynników zainteresowanych gwałcąca tę wolną grę. Od tego do interwencji państwa, przeciwdziałającej wolnej grze interesów gospodarczych, był już tylko krok. A interwencja państwa miała za sobą tę wyższość, iż celem jej mogło być tylko dobro publiczne”. Kartelizacja, jak podkreślał Zdziechowski, wpływała nie tylko na wtórny podział dochodu społecznego poprzez relacje cen przedstawione wyżej, lecz także i w coraz większym zakresie na wielkość wypracowanego do-

chodu pierwotnego poprzez regulowanie kwot produkcyjnych oraz oddziaływała przez to na zmiany struktury własności. Wzrost udziału kapitału zagranicznego w Polsce był tego najlepszym dowodem (Zdziechowski 1927). Pogłębiającemu się przechodzeniu majątku narodowego oraz akumulacji w gestię obcego kapitału przy jednoczesnym wzroście oddziaływania obcych ośrodków dyspozycji gospodarczej Zdziechowski przeciwstawił postulat: „soki z przedsiębiorstw polskich niezależnie kto jest ich właścicielem, muszą zostać w Polsce i pracować dla pomnażania dobrobytu tych, którzy kraj żywią i bronią, a brakujące złoto zastąpić muszą zdwojonym wysiłkiem pracy (Zdziechowski 1937, 169).

5. Krytyka polityki pieniężnej w Polsce po 1935 r.

Podstawowym bieżącym hamulcem rozwoju polskiej gospodarki była polityka pieniężna w całym jej przekroju, od wielkości obiegu i kursów w stosunku do obcych walut począwszy, a na kosztach kryzysu skończywszy. Tak oceniał ją Zdziechowski, kolejno podchodząc do zagadnienia polityki pieniężnej, gdzie polityka taniego i obfitego pieniądza miała i ma podstawowe znaczenie dla rozwoju wewnętrznej koniunktury. Zdziechowski podkreślał z jednej strony prohibicyjny wpływ wysokich kosztów kredytów, a z drugiej – jej dyskryminacyjny charakter w stosunku do polskiej działalności gospodarczej na tle innych państw czy wprost – przedsiębiorstw zagranicznych, z którymi musimy konkurować (Zdziechowski 1937, 172-173). Jeśli do tego dodamy – dawne, które podkreślał Zdziechowski i obecne, nadmierne i wyższe niż zagranicą obciążenie fiskalne – to otrzymamy całościowy obraz braku konkurencyjności polskiej gospodarki. Podkreślał on, iż dopóki nie obali się anomalii wysokich kosztów kredytów, nie ruszy się z miejsca, gdyż jest to proces wymagający kilkuletnich planowych wysiłków związanych z odbudową rynku kapitałowego i z unormowaniem roli państwa w jego wykorzystaniu (Landau 1939). Zdziechowski podsumowywał to tak: „produkcja i spożycie decydują o wysokości zatrudnienia, koszt kredytu niewspółmiernie obciąża jedno i drugie. Wysoka stopa procentowa jest bezpośrednim wrogiem zatrudnienia” (Zdziechowski 1937, 173). Kolejnym wrogiem była według Zdziechowskiego niewydolność gospodarcza państwa, spowodowana m.in. nadmiernym fiskalizmem, a prowadząca do stałych rosnących deficytów oraz do tzw. walki z deficytem budżetowym, co uruchamiało mechanikę tzw. błędnego koła (Teichova 1982, 79-93). Pokrycie deficytów opierało się na absorbowaniu przez państwo słabych zasobów kapitalizacji wewnętrznej bez liczenia się ze skutkami tej polityki dla życia gospodarczego. Zdziechowski podsumował tę politykę (która trwała do 1939 r.) następująco: „w kraju o powszechnie znanym braku kapitałów i bardzo słabej kapitalizacji przeprowadziliśmy eksperyment największego relatywnie wydrenowania rynku przez państwo”.

Aby poprawić mobilność gospodarki Zdziechowski wystąpił do marszałka Rydza-Śmiałego 10 lipca 1939 r., oferując mu pełne pokrycie ujętych w programach potrzeb sił zbrojnych, o ile zostanie przyjęty proponowany przez niego program (Zdziechowski 1954, 51-61). Nastąpiło to oczywiście za późno, jednak Zdziechowski wiedział, jakie były przyczyny zapóźnienia. Trudne były do przyjęcia dla przeciętnego Polaka, zarówno ówczesnego, jak i współczesnego, wychowanego na mitach i uwielbieniu autorytetów, które przyniosły więcej szkód niż realnych korzyści państwu polskiemu, a w gruncie rzeczy – tylko straty i to niepowetowane.

Tajemnica opóźnień i trudności, o których wspominał, była jasna: blokada działalności przez najwyższy autorytet w państwie w latach 1926-1935 oraz niszcząca polityka deflacyjna rządzącego obozu sanacyjnego w latach 1930-1938, kiedy to współwładzę objęło wojsko pod nowym kierownictwem i wymusiło zmianę polityki w obliczu gigantycznych zbrojeń podjętych po 1934 r. przez hitlerowskie Niemcy. Wzmocniło ono (wojsko), chociaż bardzo umiarkowanie, swoje naciski na ówczesne kierownictwo polityczne Polski.

Zdziechowski uważał, że majątek narodowy znajdujący się pod zarządem państwa ze względu na niskie oprocentowanie był jedną z czterech przyczyn ubóstwa i zacofania ekonomicznego Polski (obok omówionych poprzednio): 1) supremacji podmiotów obcych w handlu i kredycie, wspomaganych w skali międzynarodowej, 2) stopnia opanowania przemysłu przez kapitał zagraniczny, połączonego z uprzywilejowaną absorpcją taniego kredytu zagranicznego oraz 3) stopnia kartelizacji, będącej przedłużeniem przewagi kapitału obcego nad kapitałem krajowym). Realizacja 4-letniego planu inwestycyjnego w latach 1936-1940 oraz w następnych okresach (do których nie doszło ze względu na wybuch wojny w 1939 r.), ze względu na przewagę inwestycji państwowych, oznaczała kolejny znaczący etap na drodze wzrostu, przejście przez państwo bezpośredniej działalności gospodarczej, a więc rozwoju etatyzmu. Bezpodstawne było straszenie, że podniesienie obiegu wywoła inflację, gdyż były i są środki, aby zapobiegać automatyzmowi ruchu cen (Zdziechowski 1937, 224).

O braku kapitalizacji wewnętrznej, a nawet można było mówić o dekapitalizacji, jak poprzednio udowodnił Zdziechowski, zdecydowały polityka pieniężna (kursowa i nikły obieg), powodując brak koniunktury, oraz drenaż efektów przedsiębiorstw przez nadmierny fiskalizm, jak również koncentrację wolnego kapitału wewnętrznego w rękę państwa na rzecz łatania niedoborów budżetowych lub wspomaganie państwowej przedsiębiorczości, w tym także poprzez operacje „otwartego rynku” realizowane przez państwowe instytucje finansowe i ubezpieczeniowe. Opinia Zdziechowskiego pod hasłem „strachy na lachy” oznaczała i sprowadzała się do zakazu blokowania zwiększenia obiegu pieniądza. Różnica między Zdziechowskim oraz innymi specjalistami z zakresu polityki pieniężnej a Kwiatkowskim polega na tym, że ten ostatni ze względu na swoją ignorancję bał się podjąć taką decyzję (Gryziewicz 1951). W przeciwieństwie do Kwiatkowskiego Zdziechowski cechował

się erudycją teoretyczną i zdolnością organizowania osiągnięcia celów makroekonomicznych, co udowodnił, kierując polityką finansową w latach 1925-1926, oraz uprawiając twórczą krytykę tej polityki realizowanej w okresie 1926-1939.

Podstawowe przesłanki niezbędne do sformułowania syntetycznego programu finansowo-gospodarczego ujmował Zdziechowski wszechstronnie:

- kluczowe parametry ekonomiczno-finansowe;
 - charakterystyczne wskaźniki społeczne, reprezentatywne dla sytuacji kraju oraz położenia materialnego ludności;
 - parametry techniczne, pogorszone w wyniku deflacji;
 - wiodący problem niewykorzystania czynnika ludzkiego w gospodarce polskiej.
- Jeszcze 10 lipca 1939 r., a więc niecałe dwa miesiące przed wybuchem II wojny światowej i druzgocącej wrześniowej klęski zupełnie nieprzygotowanej do tego konfliktu Polski, Zdziechowski wręczył marszałkowi Rydzowi-Śmigłemu ostatni memoriał dotyczący zmniejszenia niewydolności gospodarki przez odejście od polityki sztywnego parytetu złotego, powiększenie obiegu do granic potrzeb gospodarki i odpowiedzialne potraktowanie przez rządowe władze gospodarcze potrzeb zbrojeniowych kraju (Zdziechowski 1954, 51-61).

Po przegranej wojnie obronnej Zdziechowski nie mając innej możliwości wpływania na sprawy ekonomicznego kierowania państwem, zdecydował się na emigrację. Nie zaprzestał jednak aktywnej działalności politycznej w Stronnictwie Narodowym, a z jego ramienia w pozostających za granicą organach państwa polskiego. Do końca życia interesował się też sprawami polskiej gospodarki. Po odsunięciu w kraju od władzy trzonu tzw. stalinowców w październiku 1956 r. po pewnym czasie odwiedził Polskę, zajmując również stanowisko wobec aktualnych wówczas problemów ekonomicznych Polski. Dopuszczono go również do udzielenia wywiadu, w którym m.in. ocenił podporządkowanie pieniądza dynamice i rozwojowi gospodarstwu.

Podsumowanie

Jerzy Zdziechowski zasłynął jako poseł na Sejm z ramienia Związku Ludowo-Narodowego w latach 1922-1927, minister skarbu w 1925-1926, generalny referent budżetu i przewodniczący Komisji budżetowej w 1923-1924, współorganizator reformy pieniężnej w 1924 r., twórca teorii gospodarczego parytetu pieniądza i jej realizator w praktyce, konstruktor mechanizmu ekonomicznego, który od 1925 do 1930 r. zapewnił Polsce koniunkturę i poprawę położenia materialnego narodu. Po przewrocie majowym w 1926 r. działał w opozycji: w Obozie Wielkiej Polski i Stronnictwie Narodowym. Przez wiele lat był rzecznikiem SN w zakresie programowym i polityczno-ekonomicznym. Od września 1939 r. do śmierci przebywał na emigracji, czynny wokół spraw polskich. Powrócił do Polski Ludowej w latach

60., gdzie do końca życia mieszkał w Krakowie. Zmarł w 1975 r. w wieku 95 lat. Pozostawił poza bogatą literaturą ekonomiczną pamiętniki przechowywane m.in. w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

Bibliografia

- CARR, E. (1961), *International Relations Between the Two World Wars 1919-1939*. London.
- DAVIS, J. (1975), *The World Between the Wars, 1919-1939. An Economist's View*. London.
- GRYZIEWICZ, S. (1951), *Główne problemy rozwoju gospodarczego Polski w okresie 1919-39*. Londyn.
- KALECKI, M. (1958), *Zagadnienie finansowania rozwoju ekonomicznego*. W: *Problemy wzrostu ekonomicznego krajów słabo rozwiniętych*. Warszawa, 571-602.
- LANDAU, L. (1939), *Gospodarka światowa*. Warszawa.
- LANDAU, Z. (1979), *Związki Polski z gospodarką świata w okresie międzywojennym*. W: *Sprawy Międzynarodowe*. 12, 147-159.
- LANDAU, Z. (1987), *Kapitały zagraniczne w gospodarce II Rzeczypospolitej*. W: *Ekonomista*. 5, 1021-1051.
- LATHAM, A. J. H. (1981), *The Depression and the Developing World, 1914-1939*. London.
- LEWIS, W. A. (1949), *Economic Survey 1919-1939*. London.
- MUNTING, R. | HOLDERNESS, B. A. (1991), *Crisis, Recovery and War An Economic History of Continental Europe, 1918-1945*. New York.
- SACHS, I. (1963), *Handel zagraniczny a rozwój gospodarczy*. Warszawa.
- STRASBURGER, H. (1939), *Handel zagraniczny w służbie gospodarki narodowej*. Warszawa.
- TEICHOVA, A. (1982), *Aspects of Capital Accumulation in Interwar Central-East European Industry*. W: *History of European Ideas*. 3, 79-93.
- WELLISZ, L. (1938), *Foreign capital in Poland*. London.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1917), *O polskiej sile zbrojnej (referat wygłoszony na zebraniu Klubu Narodowego dn. 13 kwietnia 1917 r.)*. Piotrogród.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1925), *Finanse Polski w latach 1924 i 1925*. Warszawa.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1925a), *Poland's financial restoration: report delivered by George Zdziechowski at the session of the third Congress of the Interantional Chamber of Commerce at Brussels on the 26th day of June 1925*. Brussels.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1925b), *The finances of Poland*. London.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1926a), *O pieniądzu i budżecie: mowa J. Zdziechowskiego wygłoszona w komisji budżetowej sejmu dnia 28-go stycznia 1926*. Warszawa.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1926b), *Sytuacja gospodarczo-skarbowa Polski i drogi naprawy: mowa p. ministra skarbu Jerzego Zdziechowskiego, wygłoszona na posiedzeniu Sejmu d. 10 grudnia 1925 r.* Warszawa.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1926c), *O równowagę budżetu: mowa ministra skarbu Jerzego Zdziechowskiego wygłoszona na posiedzeniu komisji budżetowej Sejmu w dniu 26 marca 1926 roku*. Warszawa.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1927), *Polityka finansowa*. Warszawa.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1937), *Mit złotej waluty*. Warszawa.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1952), *Gospodarcza i polityczna analiza planu Schumana*. Londyn.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1954), *Wizja gospodarcza totalnego pogotowia*. W: *Bellona*. IV, 51-61.
- ZDZIECHOWSKI, J. (1955), *Skarb i pieniądz 1919-1939*. Londyn.
- ZDZIECHOWSKI, J. | GŁĄBIŃSKI, S. (1926), *Położenie finansowe i gospodarcze Polski*. Warszawa.

DOI: 10.31648/pw.8451

ADAM OLEKSIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1796-8125>

SGH Warsaw School of Economics

**ZAPATRYWANIA EKONOMICZNE
VÁCLAVA HAVLA
W KONTEKŚCIE BEZPIECZEŃSTWA
GOSPODARCZEGO I GEOPOLITYCZNEGO
EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ.
CZEŚĆ I**

**Václav Havel's economic attitudes in the context of economic
and geopolitical security in Central and Eastern Europe.
Part I**

ABSTRACT: The work presents the profile of Václav Havel (1936-2011), a famous Czech writer and playwright, dissident, anti-communist activist, one of the co-authors of Charter 77, the ninth and last president of Czechoslovakia (1989-1992), and the first president of the Czech Republic (1993-2003). This article aims to present the economic views, not of an economist, but of an eminent Czech statesman and a leading representative of Central and Eastern Europe popularized during his tenure as the president of Czechoslovakia.

KEYWORDS: Václav Havel, economy, transition to a free market, geopolitics, Czechoslovakia, Central and Eastern Europe

Każdy z nas ma możliwość zrozumienia, że również on – choćby nic absolutnie nie znaczył i był całkiem bezsilny – może zmienić świat.

Václav Havel

1. Wprowadzenie

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie sylwetki wybitnego czeskiego męża stanu i jednocześnie czołowego polityka Europy Środkowo-Wschodniej w świetle jego zapatrywań ekonomicznych, które towarzyszyły mu w trakcie sprawowania urzędu prezydenta Czechosłowacji. Sytuację Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie krajów leżących w jej centralnej części, najdobitniej streścił wybitny czeski pisarz Milan Kundera w eseju „The Tragedy of Central Europe”:

W rezultacie po wojnie w Europie rozwinęły się trzy zasadnicze sytuacje: Europy Zachodniej, Europy Wschodniej i, najbardziej skomplikowana, tej części Europy położonej geograficznie w centrum, kulturowo na Zachodzie i politycznie na Wschodzie (Kundera 1984).

Spośród wszystkich rewolucji, które ogarnęły Europę Środkowo-Wschodnią jesienią 1989 r., listopadowe rozruchy w Pradze wyróżniała szczególna atmosfera. Ta niezwykłość „aksamitnej rewolucji” (*sametová revoluce*) polegała na wyjątkowo pokojowym charakterze transformacji, która się dokonała. Jej celem była zmiana sytuacji polityczno-gospodarczej, w jakiej znajdowała się ówczesna Czechosłowacja. Trudno uwierzyć, że zaledwie kilka miesięcy wcześniej przed listopadem 1989 r., spacerując uliczkami Pragi, można było niemal wszędzie zauważyć napisy „Se Sovětským Svazem na věčné časy” (‘Ze Związkiem Radzieckim po wieczne czasy’). Na czele owej czechosłowackiej rewolucji stanął symbol opozycji, dysydent, pisarz i dramaturg Václav Havel. Jego życiorys, a także obywatelskie i społeczne postawy, które reprezentował, stały się w niniejszym artykule, pretekstem do spojrzenia na przemiany, które dokonały się w Europie Środkowej i Wschodniej, zwieńczone obaleniem komunizmu, odrodzeniem demokracji i przejściem od gospodarki centralnie planowanej do rynkowej. O walce z systemem komunistycznym Václav Havel pisał w uznanym eseju z 1978 r. „Siła bezsilnych” („Moc bezmocnych”), dedykowanym swojemu wieloletniemu przyjacielowi, wybitnemu filozofowi i jednemu z sygnatariuszy Karty 77, Janowi Patočce. W owym dziele prezentuje swój pogląd dotyczący tworzenia się dyktatury w krajach tzw. bloku wschodniego, pisząc, że „Europę Wschodnią omija duch, który na Zachodzie nazywa się dysydenstwem” (Havel 1978, 1). Havel stawia w „Sile bezsilnych” ważne pytania, które będą towarzyszyły mu w całej karierze zarówno politycznej, jak i artystycznej; wyraża w nim swoje credo, charakteryzując dyktaturę i specyfikę społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej. Dopytuje więc:

Kim są ci tak zwani „dysydenci”? Z czego wyrasta ich postawa i jaki jest sens? Jaki jest sens tych „niezależnych inicjatyw”, w których spotykają się „dysydenci”, i jakie są realne szanse tych inicjatyw? Czy właściwe jest używanie terminu „opozycja” w związku z ich działaniami? Jeśli tak, to czym właściwie jest taka „opozycja” – w ramach tego systemu – jak działa, jaką rolę odgrywa w społeczeństwie, na co liczy i na co może liczyć? Czy w ogóle jest w mocy i możliwościach „dysydenstw” – jako ludzi znajdujących się poza wszelkimi strukturami władzy [...] wpływanie w jakiś sposób na społeczeństwo i system społeczny? Czy mogą w ogóle coś zmienić? (Havel 1978, 1).

Powyższe pytania, które stawia przed nami były opozycjonista i pisarz, nasuwają skojarzenia z twórczością Franza Kafki, praskiego, niemieckiego pisarza, którym Václav Havel inspirował się w swojej pracy artystycznej. Kafka poprzez swoją

twórczość również przekazywał, jak wszystkie systemy, w które wierzymy i w które jesteśmy uwikłani, są tak naprawdę kompletnie bezsensowne. Uważał, że życie wielu ludzi opiera się na szukaniu intrygi, by nie zanudzić się na śmierć, a cała reszta „egzystująca mimochodem poddaje się i nieudolnie próbuje podporządkować zasadom, które ciągle się zmieniają” (Kafka 2015). O stosunku do samego Kafki Havel pisał:

[...] W twórczości Kafki od zawsze znajduję wielką część mego doświadczania świata, siebie samego i mego sposobu istnienia na tym świecie. Postaram się bardzo krótko, wręcz hasłowo wymienić łatwiejsze do skonkretyzowania aspekty tych doświadczeń. Jest to na przykład jakieś głębokie, podstawowe i dlatego zupełnie nieokreślone poczucie własnej winy – jakby już samo istnienie było swego rodzajem grzechem. Ponadto jest to mocne poczucie ogólnej niestosowności – mnie samego i wszystkiego, co mnie otacza. Dręczące poczucie nieznosnej duchoty (Havel 2011).

Havel charakteryzuje władzę i system posttotalitarny w dawnym bloku wschodnim w następujący sposób:

Sądzę, że myślenie o tych kwestiach – jak myślenie o możliwościach „bezsilnych” – nie może zacząć się inaczej niż myślenie o naturze władzy w warunkach, w których działają ci „bezsilni”. Oczywiście istotny wpływ mają różne czynniki ekonomiczne i szersze trendy w globalnym rozwoju cywilizacyjnym. Polityka międzynarodowa jest niezwykle ważnym obszarem, z którego mogą pochodzić impulsy dla bardzo daleko idących wahań i wstrząsów politycznych; polityka drugiego mocarstwa i wszystkich innych krajów; zmieniająca się struktura interesów i pozycji zagranicznych naszego bloku. Nie ma też znaczenia, które osoby trafiają na najwyższe stanowiska (choć – jak już wspominałem – nie należy przeceniać znaczenia przywódców w systemie posttotalitarnym). Jeśli „klasyczną” dyktaturę charakteryzuje atmosfera rewolucyjnego podniecenia, bohaterstwa, poświęcenia i entuzjastycznej przemocy ze wszystkich stron, to ostatnie pozostałości takiej atmosfery zniknęły z życia w bloku sowieckim. Blok ten nie tworzy już enklawy, odizolowanej od reszty cywilizowanego świata i odpornej na procesy, przez które przechodzi; wręcz przeciwnie, jest jej integralną częścią, która dzieli i współtworzy jej globalne przeznaczenie (Havel 1978, 1).

Credo, które będzie towarzyszyło Havlowi przez całe życie, przysłyły prezydent zawarł także w książce „O lidskou identitu”, publikacji z czasów, kiedy „większość ludzi radziła sobie dobrze” (Havel 1990b). Autor przestrzega w niej wszystkich tych, którzy bawią się ideami komunizmu i żyją w zakłamaniu. Pozwala czytelnikowi dostrzec, czym jest prawda, często niesłusznie umniejszana i mylona z naiwnością. Niestety, życie w kłamstwie, co podkreśla Havel, jest dziś nadal rozumiane jako postawa bardziej racjonalna. Kłamstwo jest często nazywane także lojalnością, zabiegiem dyplomatycznym, pod którym się ukrywa. Havel zwraca uwagę, że często okłamujemy samych siebie, gdyż w ten sposób usprawiedliwiamy swoje nikczemne

postępowanie (Havel 1990b). Widać tutaj pewną analogię i fascynację u Havla książką George’a Orwella „1984”. Można zadać sobie pytanie w obliczu fascynacji, jaką wywoływało dzieło Orwella w całej Europie Wschodniej: w jaki sposób mógł napisać ją człowiek, który nie mieszkał w Europie Środkowo-Wschodniej – ba, nawet nigdy nie przekroczył granic państw byłego bloku wschodniego? (Orwell 1991, 215). Havel i Orwell, czyli dwie postacie ze świata artystycznego pochodzące z dwóch różnych bloków, dzielą przekonanie, że prawda jest najważniejsza i ostatecznie zwycięży. W dziele Orwella padają znamienne słowa:

Należenie do mniejszości, nawet jednoosobowej, nie czyni nikogo szaleńcem. Istnieje prawda i istnieje fałsz, lecz dopóki ktoś upiera się przy prawdzie, nawet wbrew całemu światu, pozostaje normalny. Normalność nie jest kwestią statystyki (Orwell 1991, 142).

2. Szczegóły życiorysu Václava Havla przed aksamitną rewolucją¹

Przyszły prezydent Czechosłowacji i Republiki Czech urodził się 5 października 1936 r. w praskiej rodzinie mieszczańskiej, uczestniczącej w życiu publicznym I Republiki Czechosłowackiej. Na początku lat 50. XX w. Havel zdobywał pierwsze literackie doświadczenie dzięki przynależności do grupy Trzydziestu Sześciu. Byli w niej także inni przyszli kluczowi twórcy literatury czeskiej drugiej połowy XX w., m.in. Jiří Kuběna, Josef Topol, Věra Linhartová, Viola Fischerová czy Jan Zábřana. Nawiązał kontakty z innymi ważnymi postaciami niekomunistycznymi ówczesnego życia kulturalnego Czechosłowacji, w tym z Jiřím Kolářem, Vladimírem Holanem czy przyszłym laureatem Nagrody Nobla w dziedzinie literatury, Jaroslavem Seifertem. W tym okresie powstały jego pierwsze zbiory poezji. W latach 1955-1957 studiował na Wydziale Ekonomii Czeskiego Uniwersytetu Technicznego w Pradze, natomiast w latach 60. pracował w teatrze Divadlo Na zábradlí. Swoją pierwszą zagraniczną literacką sukces osiągnął w październiku 1964 r., a to za sprawą niemieckiej premiery sztuki „Garden Party” w Teatrze Schillera w Berlinie Zachodnim. Na międzynarodową scenę teatralną pomógł mu wkroczyć Klaus Juncker z niemieckiego wydawnictwa Rowohlt, który stał się przyjacielem Havla, jego wieloletnim agentem literackim i teatralnym oraz ważną osobą pośredniczącą między nim a wolnym światem w trudnych czasach komunizmu. Na sztuki Havla wpływała przede wszystkim tradycja teatru absurdu, którego głównymi przedstawicielami byli Samuel Beckett, Friedrich Dürrenmatt czy Eugène Ionesco (Macura 1988). Beckett uwięzionemu Havlowi dedykował

¹ Źródłami życiorysu Václava Havla wykorzystanymi w niniejszej pracy były: Havel 1990b; Kriseová 1991; Žantovský 2015; Knihovna Václava Havla – <https://www.vaclavhavel.cz/>.

w 1982 swoją sztukę „Katastrofa” (Macura 1988). Havel czerpał wiele inspiracji także od Kafki, co odzwierciedlają jego sztuki (Havel 2007).

W czasie Praskiej Wiosny w 1968 r. Havel stał się jedną z najbardziej znanych postaci liberalnego i niekomunistycznego skrzydła ruchu reformatorskiego. Należał do grona tych opozycjonistów, którzy nie wierzyli, że komunizm można zreformować. W sierpniu 1968 r., w czasie okupacji Czechosłowacji przez wojska Układu Warszawskiego, intensywnie angażował się w ruch oporu obywatelskiego i pisał serie wypowiedzi do audycji Radia Czechosłowackiego o potrzebie i możliwych formach oporu przeciwko okupacji. Do tamtych wydarzeń nawiązuje dramat Havla pt. „Rewaloryzacja” („Asanace”), opisujący przebudowę średniowiecznego miasta – zaplanowane wyburzenie starych domów niespełniających warunków higienicznych, aby zrobić miejsce dla nowoczesnych budynków, pozwalających na większą liczbę mieszkańców i lepsze warunki sanitarne (Havel 1990a). Jednak architekci nie mają wolnej ręki i muszą zrobić to, co każą im sekretarz i inspektorzy. Nawet przedstawiciele protestujących lokatorów nie mogą nic zrobić, a za protesty są karani więzieniem i głodem. Słowa pierwszego inspektora wydają się wyzwajające – nie dla „całkowitej przebudowy”, ale jedynie dla odpowiednich modyfikacji miasta. Architekci załamują się, a jeden z nich, młody Albert, protestuje:

Kiedy pamiętam, jak wszyscy wczoraj przysięgaliście, że nigdy nie poddacie się i nie zdradzicie samych siebie, że posłuszeństwo nigdy więcej nie pokona prawdy, a głupota nie weźmie góry nad wolnością – i tak dalej i tak dalej! Jedno machnięcie różdżką – i wszystko zapomnieliście i stoicie tutaj jak oparzeni – macie pustkę w głowie, i pełne spodnie – i jedyne, co możecie zrobić, to spekulować, skąd tak naprawdę to wiem? Czy to jest normalne? Czy tak jest wszędzie? Czy człowiek rzeczywiście z tym wszystkim jest sam? Albo ja jestem wariatem – albo wy? (Havel 1990a).

Za karę Sekretarz zamyka ich w więzieniu, tam gdzie zamknął zwolnionych wcześniej przedstawicieli mieszkańców miasta, i głodzi. Dopiero gdy wydaje się, że architekci znów będą pracować tak, jak powinni, zostają uwolnieni. Skojarzenie z sytuacją Czechosłowacji z 1968 r. samo nasuwa się po przeczytaniu dramatu. Nastąpiło uwolnienie symbolizowane przez Praską Wiosną (pierwszy inspektor) i późniejsza tzw. normalizacja (drugi inspektor). Sztuka oddaje reakcje ludzi żyjących w obu okresach.

W latach 1970-1989 prace Havla były zakazane w Czechosłowacji, więc żył on z tantiem z książek i wykonań swoich sztuk teatralnych na całym świecie (łącznie ponad 300 premier). Jego dramaty oraz eseje tłumaczono i publikowano w prestiżowej prasie zagranicznej. Havel został pisarzem cieszącym się międzynarodowym uznaniem, Hrádeček zaś był jednym z ośrodków niezależnej czeskiej kultury i walki o prawa obywatelskie. Jak pisze polski poeta, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury, Czesław Miłosz w eseju „Rodzinna Europa”:

Nigdzie poza Europą Wschodnią artysta, literat czy naukowiec nie korzysta z praw tak wyjątkowych i nie jest to wynik przekształceń wprowadzonych przez partie komunistyczne, które oceniły jego pożytek, jaki mogą z tego dla siebie wyciągnąć. Wyjątkowym prawom nie musi zawsze towarzyszyć wyższy dochód, bo zastępuje go nieraz uznanie, nie musi też towarzyszyć wolność, bo państwo, nawet łamiąc i podporządkowując sobie artystę czy naukowca, składa tym samym hołd jego roli, uznaje jego wagę (Miłosz 1990, 38).

8 kwietnia 1975 r. Václav Havel napisał list otwarty do Gustava Husáka – lidera ówczesnej Komunistycznej Partii Czechosłowacji, krytykując tzw. normalizację, która w rzeczywistości oznaczała demoralizację i utratę tożsamości człowieka. 6 stycznia 1977 r. została opublikowana „Karta 77”, manifest ruchu praw człowieka w Czechosłowacji. Karta skupiała kilkuset działaczy z różnych nurtów światopoglądowych – demokratycznego, chrześcijańskiego, reformatorskiego, komunistycznego i podziemia. Havel jednocześnie był współautorem tekstu i jednym z trzech pierwszych mówców Karty. Aresztowano go i więziono od stycznia do maja 1977 r. W październiku 1977 r. został skazany za „szkodzenie interesom republiki za granicą”. 27 kwietnia 1978 wraz z innymi sygnatariuszami Karty 77 powołał Komitet Obrony niesłusznie oskarżonych (VONS), mający za zadanie monitorowanie i publikowanie spraw osób prześladowanych. Swoją rolę w Karcie 77 podsumowuje w książce „O lidskou identitu”:

Z trzech pierwotnych mówców Karty 77 byłem najmłodszy i dlatego rozwinąłem najbardziej praktyczne działania organizacyjne na początku działania Karty. Byłem więc trochę tym wszystkim zdenerwowany. Chodziło o to, że gdyby kogoś z nas uwięzili, to prawdopodobnie byłbym to ja. Myślę, że chodziło o zastraszenie innych. I może była odrobina nadziei, że Karta nie zadziała beze mnie. Jednak myślenie to okazało się kompletnie nieprawdziwe, nikt się nie bał, wręcz przeciwnie, i oczywiście Karta działała beze mnie (Havel 1990b, 250).

W 1977 r. Havel opublikował wspomniany już wcześniej esej „Siła bezsilnych” – analizę funkcjonowania reżimu komunistycznego wraz z programem pokojowego oporu. W maju 1979 został aresztowany wraz z innymi członkami VONS i spędził kolejne pięć miesięcy w areszcie. Stamtąd zaczął pisać listy do swojej żony, które stały się podstawą książki „Listy do Olgi” („Dopisy Olze”) (Havel 1983). W tym okresie ważnym wydarzeniem stało się uczestnictwo Havla w pierwszym spotkaniu przedstawicieli Polskiego Komitetu Obrony Robotników (KOR) i Karty 77 na granicy czechosłowacko-polskiej. Polska opozycja wspierała w tamtym czasie dysydentów w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Przykładem było posłanie I Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej. W książce „Solidarita” na samym wstępie przywoływany jest tekst dokumentu, w którym czytamy, że „[d]elegaci zebrani w Gdańsku na I Zjeździe

Delegatów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego «Solidarność» przesyłają robotnikom Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Rumunii, Węgier i wszystkich narodów Związku Radzieckiego – pozdrowienia i wyrazy poparcia” (Solidarita 1987, 3). Kilka lat później, w 1990 r., w Polskim Instytucie w Pradze odbył się niezwykle spektakl sztuki „Emigranci” Sławomira Mrożka (Mrożek 2021). Trudno było oprzeć się wrażeniu, że postać AA z owego dramatu była tutaj nawiązaniem do Václava Havla, natomiast XX to alter ego Lecha Wałęsy.

W latach 1978-1979 Havel przebywał przez sześć miesięcy w areszcie domowym. W 1989 r. podczas tygodniowych protestów na Placu Waclawa w rocznicę samospalenia Jana Palacha (tzw. Tydzień Palacha) został zatrzymany i skazany na dziewięć miesięcy aresztu. Powstała petycja o jego wsparcie, do której przyłączyło się wielu artystów i ludzi kultury. Trwała również kampania na rzecz przyznania Havelowi Pokojowej Nagrody Nobla. W maju Havla zwolniono warunkowo – zaraz potem został współinicjatorem petycji o demokratyzację społeczeństwa czechosłowackiego, pod którą podpisały się dziesiątki tysięcy osób. W październiku 1989 r. został ponownie aresztowany – tym razem jednak tylko na kilka dni. 17 listopada 1989 demonstracje studenckie zapoczątkowały wydarzenia, które zakończyły rządy trwającego cztery dekady reżimu komunistycznego. 19 listopada Havel powołał do życia Forum Obywatelskie (Občanské Fórum), które skupiało cztery główne siły antykomunistyczne. 21 listopada przemówił z balkonu wydawnictwa Melantrich do demonstrantów zgromadzonych na Placu Waclawa, a ludzie dzwoniли kluczami na znak upadku komunizmu. Po tygodniowych demonstracjach komunistyczne władze ugięły się pod presją i pozwoliły na wystąpienie Havla w czeskiej telewizji. Havel stał się czołową postacią oraz centralnym symbolem pokojowego obalenia reżimu komunistycznego w Czechosłowacji i Europie Środkowo-Wschodniej i przejścia od totalitaryzmu do demokracji, które stanie się znane na całym świecie jako „aksamitna rewolucja” – nazwana tak, gdyż obyła się bez żadnych ofiar.

Obalenie systemu totalitarnego zakończyło długą erę naszej pozycji satelitarnej. To było zaskakujące, jak szybko i bezboleśnie to się stało. Twarzą w twarz dramatyczne wydarzenia w Europie Środkowo-Wschodniej i szybki rozwój sowieckiego kierownictwa, które najwyraźniej rozumiało, że nie ma sensu w żaden sposób starać się zachować istniejącego system hegemonii sowieckiej w tej części Europy. Nie wiem, jakie pomysły miał Gorbaczow, zanim zaczął swoją pierestrojkę, ale pod koniec 1989 roku było to dla niego jasne, że nie można hamować rozwoju emancypacyjnego państw Europy Środkowo-Wschodniej w byłych satelitach Związku Radzieckiego. Z pewnością Związek Radziecki będzie miał interesy gospodarcze i geopolityczne – cokolwiek się stanie – z naszej strony. [...] Wielu sowieckich urzędników nie pozbyło się jeszcze ideologicznych uprzedzeń i dwubiegunowej wizji świata jako świata podzielonego; wielu nadal czuje, że na przykład NATO to potencjalny przeciwnik i bardzo trudno byłoby pogodzić się z ideą, że może zostać rozszerzony o dawne satelity Związku

Radzieckiego. Jednak ani podczas naszej rewolucji, ani zaraz po tym, nie dostrzegłem żadnych bezpośrednich ani widocznych prób ingerencji w nasze zasady lub nie uznawania prawowitości nowej władzy demokratycznej (Havel 1991b).

3. Krótki życiorys Václava Havla w okresie sprawowania urzędu Prezydenta Czechosłowacji (1989-1992)

29 grudnia 1989 r. Havel został wybrany na prezydenta Czechosłowacji, zaś 1 stycznia 1990 wygłosił swoje pierwsze noworoczne przemówienie. 21 lutego 1990 r. wystąpił przed obiema izbami Kongresu Stanów Zjednoczonych. Szczególne związki z Zachodem widoczne są także przez pryzmat gości, jacy składali wizyty w Czechosłowacji: już w 1990 r. przyjechali tu papież Jan Paweł II, prezydent USA George Bush i premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher. Zwłaszcza wizyta Ojca Świętego była niezapomniana – to wtedy padły historyczne słowa Havla podczas przywitania papieża na lotnisku Praha-Ruzyně:

Nie wiem, czy wiem, czym jest cud. Mimo to śmiem twierdzić, że w tej chwili jestem uczestnikiem cudu. Posłaniec miłości przybywa do kraju wyniszczonego ideologią nienawiści. Mam zaszczyt być świadkiem momentu, w którym ziemię całuje apostoł duchowości (Havel 1990d).

W pierwszych latach prezydentury Havla nastąpiły inne znaczące wydarzenia, przede wszystkim wydobranie się ze strefy wpływów ZSRR, symbolizowane wycofaniem się radzieckich wojsk i zanikiem politycznych struktur bloku wschodniego (Kaiser 2018). W kolejnych latach Havel wygłosił setki innych przemówień podczas wizyt państwowych, ceremonii wręczenia nagród i doktoratów honoris causa oraz innych wizyt w kraju i zagranicą. Warto podkreślić, że w przeciwieństwie do innych prezydentów sam pisał swoje przemówienia. Wszystkie wysiłki i wpływy ukierunkował na przywrócenie demokracji i swobód obywatelskich oraz powrót kraju do wspólnoty państw demokratycznych (Havel 1990c). W tym czasie Havel odgrywał także kluczową rolę w przywróceniu ściślejszej współpracy państw Europy Środkowej i Wschodniej z zachodnimi strukturami oraz podjął działania na rzecz rozwiązania Układu Warszawskiego. 9 kwietnia 1990 r. w Bratysławie odbyło się niezwykle ważne spotkanie przedstawicieli Czechosłowacji, Węgier i Polski, które stało się załączkiem ścisłej współpracy państw Europy Środkowej, nazwanej później Grupą Wyszehradzką.

5 lipca 1990 doprowadził do wolnych wyborów w swoim kraju, po czym został ponownie wybrany na prezydenta państwa, które odtąd przemianowano na Czesko-Słowacką Republikę Federalną. 21 marca 1991 został pierwszym prezydentem kraju zza dawnej żelaznej kurtyny, który przemawiał do Sojuszu

Północnoatlantyckiego w Brukseli. 1 lipca 1991 r. ogłosił w Pradze zniesienie Układu Warszawskiego, wojskowego bloku hegemonii sowieckiej w Europie Środkowo-Wschodniej. W latach 1990-1992 nasilały się słowackie dążenia niepodległościowe – Havel złożył projekty ustaw i zainicjował wiele spotkań reprezentacji politycznych obu republik, ale żadne z nich nie doprowadziło do porozumienia w sprawie przyszłego kształtu państwa federalnego. 20 lipca 1992 r. odbyły się wybory parlamentarne, w których do władzy doszły siły polityczne dążące do podziału Czechosłowacji. Po ogłoszeniu 17 lipca Deklaracji Słowackiej Rady Narodowej w sprawie suwerenności Republiki Słowackiej Havel złożył rezygnację z funkcji prezydenta. 31 grudnia 1992 r., po dwóch i pół roku negocjacji w sprawie nowej organizacji państwa i po niespełna siedemdziesięciu czterech latach istnienia, Czechosłowacja zniknęła – o północy nowego roku powstały dwa nowe państwa: Republika Czeska i Republika Słowacka.

4. Václav Havel jako prezydent Czechosłowacji i jego poglądy ekonomiczne w kontekście transformacji gospodarczej

W okresie sprawowania urzędu prezydenta Czechosłowacji (lata 1989-1992) Havel wypowiadał się na tematy związane z końcem nieefektywnej gospodarki minionego systemu komunistycznego oraz transformacji w wymiarze ekonomicznym, której zasadniczymi kierunkami były prywatyzacja, ustabilizowanie cen oraz wzrost konkurencyjności gospodarki. W swoim przemówieniu na Światowym Forum Ekonomicznym stwierdza, że upadek systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej zaskoczył Europę Zachodnią, wprowadził zachodnią politykę „w stan szoku” (Havel 1992a). Zauważa też, że trudno Zachodowi odpowiadać na nową rzeczywistość, przystosować się do niej, wyrwać ze wszystkich dotychczasowych przyzwyczajzeń. Europa Zachodnia czuje, że nagle wszystko się zmieniło, ale nie do końca wie, co z tym zrobić. Tu i ówdzie przebijają nawet tony nostalgicznej tęsknoty za czasem, kiedy świat był bardziej zrozumiały. Havel zadaje tu liczne pytania, jakże istotne w kontekście zmian gospodarczych i geopolitycznych w Europie Środkowej i Wschodniej. Jak poradzić sobie z lawiną nowo powstałych państw? Jak odpowiedzieć na koniec gospodarki scentralizowanej i groźbę kryzysów gospodarczych czy społecznych, które będą mu towarzyszyć? Bo co do tego, że takie kryzysy się pojawią, Havel nie ma wątpliwości. Jak reagować na różne konflikty regionalne lub ich zagrożenie? Jak rozwiązać problem narodowych egoizmów i wzajemnej niechęci? Jak poradzić sobie z nieprzewidywalnymi zmianami geopolitycznymi, które do tego doprowadzą? Stawiając te pytania, Havel stwierdza jednocześnie, że Zachód jest nie tylko „zawstydzony, ale zaczyna się nawet bać na skutek wschodnich wstrząsów” (Havel 1992a). W efekcie zmian, które zaszły w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, na Zachodzie ożywają

różnorodne, do niedawna uśpione ambicje i interesy gospodarczo-geopolityczne. Havel kończy wypowiedź stwierdzeniem, że „koniec komunizmu po prostu nas wszystkich zaskoczył” (Havel 1992a).

W jednym ze swoich przemówień na seminarium dla europejskich menedżerów banków, organizowanym przez Siemens-Nixdorf Group, Havel ze szczerością przyznaje, że nie jest ekspertem w obszarze ekonomii czy finansów (Havel 1992b). Dlatego nie należy oczekiwać, że będzie pełnił rolę doradcy ekonomicznego w jednoczącej się Europie. Jednak, co może być interesujące dla zagranicznych inwestorów, to jego ocena ówczesnych zmian gospodarczych w Czechosłowacji i opinie odnośnie do tego, co może wydarzyć się w tej dziedzinie w przyszłości (Havel 1992b). Havel konstatuje:

Jak wiecie, pięćdziesiąt lat temu Czechosłowacja była jednym z najbardziej rozwiniętych przemysłowo krajów świata, marki takie jak Tatra, Škoda, Jawa, ČKD czy Bata były synonimem doskonałej jakości, progresywnego wzornictwa i konkurencyjnych cen. Jednak przez wiele dziesięcioleci nasz potencjał gospodarczy był niszczone przez stosowanie nienaturalnego, a przez to dysfunkcjonalnego modelu gospodarczego, który celował w ogromne marnotrawstwo ograniczonych zasobów. [...] W listopadzie '89 roku podjęto decyzję nie tylko o tym, czy żyć w demokratycznym i cywilizowanym państwie, ale także czy żyć w kraju o gospodarce rynkowej, czy w jakimś modelu hybrydowym, którego funkcjonalność można kwestionować. Decyzja była jasna i jednoznaczna: obywatele naszego kraju dobrowolnie wybrali życie w cywilizowanym i demokratycznym państwie opartym na funkcjonujących mechanizmach rynkowych, które sprawdziły się na przestrzeni wieków. Zrozumiałe jest, że za tę makroekonomiczną stabilność trzeba było zapłacić niemałą cenę. Ze względu na załamanie rynku wschodnioeuropejskiego i nadzwyczajne trudności gospodarcze tradycyjnych czechosłowackich partnerów handlowych, wielu naszych producentów doświadcza poważnych problemów ze sprzedażą, produkcja przemysłowa, konsumpcja gospodarstw domowych i aktywność inwestycyjna gwałtownie spadły, częściowo z powodu restrykcyjnej polityki (Havel 1992b).

Warto podkreślić, iż z przekazu wielu osób, które współpracowały z byłym prezydentem Czechosłowacji, od początku wykazywał on pewnego rodzaju nieufność do gospodarki wolnorynkowej.

Trzeba było go przekonać, że gospodarka rynkowa jest dobra, gdy jest bardziej konkurencyjna. Że lepiej wykorzystać rynek niż próbować go tłumić. I odwrotnie, problem gospodarki rynkowej polega na tym, że nie radzi sobie z pewnymi sprawami, w związku z czym należy inteligentnie interweniować; to jest prawdziwa sztuka rządzenia. [...] Od początku krytykował również korupcję [...] (Břešťan 2011).

Chociaż Havel z pewnością nie uważał gospodarki rynkowej za idealną, doszedł do wniosku, że nie ma lepszej alternatywy (Havel 1991b). Jednocześnie uważał,

że przyczyną upadku komunizmu była „kompromitacja” gospodarki centralnie planowanej, która służyła jedynie władzy, a nie obywatelom (Havel 1991b). Poza tym twierdził, że siły rynkowe w naturalny sposób prowadzą do najefektywniejszej struktury gospodarki; uważał, że niezbędne dla czechosłowackiej gospodarki jest przejście od przemysłu ciężkiego do nowoczesnej struktury zdominowanej przez sektor usług (Havel 2006). Osoby z otoczenia Havla zauważają, że co prawda nie miał wykształcenia ekonomicznego, ale miał niezwykłą intuicję – instynktownie czuł, że coś jest nie tak w relacji między gospodarką a prawem. Jak stwierdza prof. Jan Švejnar, z Uniwersytetu w Michigan, „kiedy czytało się ówczesnych ekonomistów, podkreślali oni prymat rynku i bardzo nie doceniali nacisku na ramy prawne, które determinowały zachowania gospodarcze” (Břešťan 2011).

Zresztą sam Havel mówił o sobie: „nie jestem ekonomistą ani przedsiębiorcą” (Havel 1994). Nawiązując do okresu zapoczątkowanych reform w Czechosłowacji, reasumuje on historię czechosłowackiej reformy gospodarczej, stwierdzając:

Rozpoczął się okres dyskusji, bardzo dramatycznych dyskusji, które trwały około trzech czwartych roku. I brałem w nich udział, i słuchałem ich z dużym zainteresowaniem. I w zasadzie w tych dyskusjach wyłaniały się dwa takie bieguny. Niektórzy mówili, że reformę trzeba przeprowadzić bardzo szybko, radykalnie. Tak prezentowali to liberalni ekonomiści. Inni nalegali na pewną ostrożność, zwracali uwagę na ewentualne społeczne aspekty reformy, zalecali równoległą restrukturyzację przemysłu i prywatyzację, nie prywatyzując nagle wszystkiego. [...] No cóż, wszystkie te – i pewnie wiecie o tym lepiej niż ja – wszystkie te wskaźniki makroekonomiczne są na razie bardzo dobre. Zliberalizowano ceny, wprowadzono wymienialność waluty wewnętrznej, zmienił się system podatkowy, wydarzyło się wiele różnych rzeczy. I jak dotąd wydaje się, że idzie wszystko w dobrym kierunku. Mamy zrównoważony budżet, stosunkowo niskie bezrobocie, w naszym kraju nie ma większych problemów społecznych. Po prostu wszystkie te podstawowe parametry są dobre (Havel 1994).

Havel podczas swojego wystąpienia na kongresie Europejskiego Stowarzyszenia Ekonomicznego wspominał, że zaraz po upadku komunizmu przyjęto scenariusz reformy gospodarczej, z którego wynikały wszystkie podstawowe prawa ekonomiczne i cała transformacja; rozpoczęto bezprecedensowe przekształcenie całej gospodarki państwowej w normalną gospodarkę rynkową. Scenariusz ten był wynikiem ogólnego konsensusu ekonomistów różnych orientacji i szkół. „Jako ekonomiści, jako naukowcy, z pewnością możecie sobie wyobrazić”, zwrócił się prezydent do zebranych, „jak trudno jest osiągnąć konsensus pomiędzy tak wybitnymi osobistościami o różnych poglądach” (Havel 1994). Havel dodał, że wierzy, iż do tego sukcesu, który został nazwany rewolucją aksamitną, przyczyniły się atmosfera pewnego szczególnego porozumienia oraz wola zgody. Jak podkreślił, „ta osobliwa atmosfera, takie zjednoczenie, prawdopodobnie przyczyniły się do porozumienia” (Havel 1994).

Havel w przeszłości niejednokrotnie krytykował nieograniczony wzrost gospodarczy dla samego wzrostu. Uznał, że konieczne jest rozróżnienie między wzrostem ilościowym a jakościowym. Jego krytyka tego pierwszego była słuszna, choć sam przyznawał, że pewien wzrost ilościowy jest nie tylko akceptowalny, lecz także pożądany. Wierzył jednak, że „podstawowych wartości ludzkich nie należy poświęcać w pogoni za dobrobytem” (Břešťan 2011).

Havel podkreślał wielokrotnie, że „gospodarka rynkowa jest dla niego tak oczywista jak powietrze; wszak to wypróbowany i sprawdzony sposób działalności gospodarczej, który najlepiej odpowiada ludzkiej naturze” (Havel 1991b). Jednocześnie zwracał uwagę na śmieszność, ale też niebezpieczeństwo sytuacji, w której dla wielu ludzi (paradoksalnie często tych, którzy przez lata nie wypowiedzieli ani jednego krytycznego słowa przeciwko gospodarce centralnie planowanej) „gospodarka rynkowa nagle staje się swoistego rodzaju kultem, zestawem nieprzejednanej bronionych dogmatów, przewyższających to, czemu ta ekonomia ma służyć, czyli samemu życiu i człowiekowi” (Havel 1991b).

Havel na spotkaniu Grupy Wyszehradzkiej docenił postęp, jaki Polska, Czechosłowacja i Węgry poczyniły w procesach demokratyzacji i przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, stwierdzając:

Nasze kraje poczyniły największe postępy w kierunku demokracji i gospodarki rynkowej, ze wszystkich krajów byłego bloku wschodniego, mamy najbliższe relacje z ustabilizowaną częścią Europy, jesteśmy uważani za obiecujących partnerów wszystkich istniejących instytucji europejskich i stawiani za wzór dla innych krajów byłego bloku wschodniego, podążających tą samą ścieżką tych samych reform politycznych i gospodarczych. Ta pewna wyłączność w stosunku do Europy Zachodniej daje nam wielką nadzieję, że w dającej się przewidzieć przyszłości nasze kraje będą mogły dołączyć do rozwiniętych krajów europejskich nie tylko symbolicznie, ale i faktycznie. Polska, Czechosłowacja i Węgry stały się członkami Rady Europy, negocjowały umowy stowarzyszeniowe ze Wspólnotami Europejskimi [...] i stają się na forach międzynarodowych partnerami, których nie można pominąć (Havel 1992c).

Jednocześnie dodał, że „krajom Grupy Wyszehradzkiej zależy na konsolidacji naszych wschodnich sąsiadów. Jeżeli strefa stabilności może zostać rozszerzona dalej na wschód, wzmocni to również stabilność ekonomiczną i polityczną krajów regionu” (Havel 1992c).

Podsumowując sytuację ekonomiczną w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech, Havel twierdził:

Transformacja naszego systemu politycznego i gospodarczego oznacza – zwłaszcza na polu ekonomicznym – gigantyczne zadanie polegające na odejściu od gospodarki zarządzanej centralnie w kierunku gospodarki rynkowej. Prywatyzacja w zasadzie się zaczęła, ceny zostały zliberalizowane, posiadamy wymiennalność naszych walut.

Zliberalizowaliśmy handel zagraniczny [...] inflacja jest pod kontrolą dzięki restrykcyjnej polityce fiskalnej. Otrzymujemy pomoc od grupy 24 najbardziej rozwiniętych krajów, pożyczki od Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Nie mniej ważna jest również pomoc Wspólnot Europejskich. Myślę, że należy podziękować za to i jednocześnie wyrazić nadzieję, że Zachód nadal będzie wspierać Polskę, Czechosłowację i Węgry – mając przy tym nadzieję, że kraje te szybko przejdą do systemu gospodarki rynkowej, dokonają prywatyzacji, będą funkcjonować w zdrowym środowisku gospodarczym, staną się zamożnymi krajami. To właśnie te mniejsze kraje mogą być inspiracją dla wielkiego kolosa, naszego wielkiego bliźniego, dla Związku Radzieckiego, który stoi przed tym samym, ale nieproporcjonalnie trudniejszym i bardziej skomplikowanym zadaniem. Możemy mu służyć jako wzór do naśladowania (Havel 1991a).

Uwagi końcowe

Były prezydent Czechosłowacji w wywiadzie udzielonym amerykańskiej telewizji CBS zwraca uwagę, że w pewnym momencie przed krajami dawnego bloku wschodniego otwierała się ogromna przestrzeń polityczna: „nagle staliśmy się gdzieś popularni, jednakże nie przełożyło się to na przedsiębiorstwa i naszą przedsiębiorczość. W tamtych czasie przedsiębiorcy często nie korzystali z możliwości, jakie otwierały się przed nimi” (Havel 1997). Były to więc, jak można wywnioskować z wywiadu, niewykorzystane szanse, choć jednocześnie Havel nie stawia nikomu zarzutów – raczej stara się zrozumieć i poniekąd usprawiedliwić tamte czasy.

Na koniec warto zacytować głęboko humanistyczne przesłanie prezydenta Havla na przyszłość do wszystkich demagogów i ideologów gospodarczych, których obserwujemy bez liku w krajach Europy Środkowo-Wschodniej – próbujących zbić kapitał polityczny na głoszeniu swoich skrajnych i niebezpiecznych poglądów:

Prawicowy dogmatyzm, z jego tkwiącą nietolerancją i fanatyczną wiarą, [...] niepokoi mnie tak samo jak lewicowe uprzedzenia, złudzenia i utopie. [...] Jednak kult „systemowej czystości” gospodarki rynkowej może być równie niebezpieczny jak ideologia marksistowska, ponieważ opiera się na tym samym nastawieniu mentalnym: pewności, że teoria jest zasadniczo mądrzejsza od życia i że wszystko, co jest sprzeczne z naukami teoretycznymi lub wykracza poza nie, jest w zasadzie naganne. Jakby ogólna lekcja była ważniejsza niż to, co dyktują – w konfrontacji z takim czy innym skomplikowanym zjawiskiem życiowym – wiedza ludzka, bezstronny i wolny od doktryn osąd, poczucie spokoju i wreszcie: zrozumienie konkretnej osoby i wyrastające z niego uczucia moralne i społeczne (Havel 1991b).

Bibliografia

- BŘEŠŤAN, R. (2011), Švejnár: Václav Havel měl intuici moderního ekonomy. URL: <https://ekonom.cz/c1-54264170-vaclav-havel-mel-intuici-moderniho-ekonomy> (dostup 27.10.2021).
- HAVEL, V. (1978), Moc bezmocnych. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/660?q=Moc%20bezmocny%C3%BDch> (dostup 14.10.2021).
- HAVEL, V. (1983), Dopisy Olze 1979-1982. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157366> (dostup 4.11.2021).
- HAVEL, V. (1990a), Asanace. Prague.
- HAVEL, V. (1990b), O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, prohlášení a rozhovory z let 1969-1979. Praha.
- HAVEL, V. (1990c), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla ve Federálním shromáždění. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157129> (dostup 16.10.2021).
- HAVEL, V. (1990d), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla při přivítání papeže Jana Pavla II. v Praze. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157124> (dostup 16.10.2021).
- HAVEL, V. (1991a), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na konferenci Institutu pro bezpečnostní studie Východ-Západ. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157816> (dostup 6.11.2021).
- HAVEL, V. (1991b), Letní přemítání. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/Archive/Detail/1223?q=Letn%C3%AD%20p%C5%99em%C3%ADt%C3%A1n%C3%AD> (dostup 18.10.2021).
- HAVEL, V. (1992a), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na Světovém ekonomickém fóru. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/157172> (dostup 4.11.2021).
- HAVEL, V. (1992b), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na semináři evropských manažerů v bankovníctví pořádaný koncernem Siemens-Nixdorf. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158133> (dostup 4.11.2021).
- HAVEL, V. (1992c), Projev prezidenta ČSFR Václava Havla na summitu Visegrádské trojky. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158132> (dostup 6.11.2021).
- HAVEL, V. (1994), Vystoupení prezidenta republiky Václava Havla na Světovém ekonomickém fóru. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/158180> (dostup 21.10.2021).
- HAVEL, V. (1997), Rozhovor prezidenta republiky Václava Havla pro americkou televizi CBS. URL: <https://archive.vaclavhavel-library.org/File/Show/159920> (dostup 6.11.2021).
- HAVEL, V. (2006), Proším, stručně. Rozhovor s Karlem Hviždálou, poznámky, dokumenty. Praha.
- HAVEL, V. (2007), Odcházení. Praha.
- HAVEL, V. (2011), Siła Bezsilnych i inne eseje. Warszawa.
- KAFKA, F. (2015), The Castle. London.
- KAISER, D. (2018), Wolność według Havla. URL: <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/daniel-kaiser-wolnosc-wedlug-havla/> (dostup 6.11.2021).
- Knihovna Václava Havla – <https://www.vaclavhavel.cz/>.
- KRIŠTOVÁ, E. (1991), Václav Havel – životopis. Praha.
- KUNDERA, M. (1984), The tragedy of Central Europe. In: The New York Review of Books. 31 (7). URL: http://www.kx.hu/kepek/ises/anyagok/Kundera_tragedy_of_Central_Europe.pdf (dostup 11.10.2021).
- MACURA, V. (1988), Slovník světových literárních děl. Praha.
- MIŁOŠZ, C. (1990), Rodzinna Europa. Warszawa.
- MROŽEK, S. (2021), Emigranci. Warszawa.
- ORWELL, G. (1991), 1984, Naše vojsko. Praha.
- Solidarita (1987), Solidarita. Polské nezávislé odbory od svého vzniku až po vyhlášení výjimečného stavu. New York.
- ŽANTOVSKÝ, M. (2015), Havel: a life. London.

**SPOŁECZEŃSTWO, POLITYKA
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE**

DOI: 10.31648/pw.8452

MIROSLAW MINKINA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2391-314X>

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

THE RELATIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION WITH THE WEST BETWEEN 1991 AND 2014

ABSTRACT: The disintegration of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) has substantially changed the shape of the international environment. The role of the world power shaping international relations fell to the United States. Undoubtedly, it was a result of the triumph in the Cold War rivalry. The Russian Federation, the successor of the USSR, found itself in a diametrically opposite position. It faced the challenge of determining its place in the new international reality. Due to its political and economic weakness, it was doomed to build this position in cooperation with the West. This article deals with the relations between the Russian Federation and the West in the years 1991-2014. The author aims to identify factors shaping those relations and describe the mutual relations, focusing on key events. The study carried out confirms that the mutual Russian-Western relations over the years were characterized by both successes and failures, which, regardless of their character, shaped these relations.

KEYWORDS: international relations; pro-Western policy; retreat; post-Cold War; Russian Federation

Introduction

The end of the USSR and the communist system was sealed by the unsuccessful *coup d'état* in August 1991, when fierce representatives of the Soviet communist apparatus arrested Gorbachev and declared a state of emergency. The USSR was formally disbanded in December of the same year. The newly established state, the Russian Federation, turned out to be such a weak entity that it was unable to manage on its own. The lack of experience in free market economy required the use of foreign specialists. In a way, the collapse of the USSR and the establishment of the Russian Federation were similar to the fall of the Russian Empire and the creation of the new communist state in 1917. At that time, the Bolsheviks were armed with Mausers and ideological visions of Marx and Engels. In the situation that unfolded in 1991, the new state needed experts who could only be provided by the USA and its allies in Western Europe. Therefore, it is possible to conclude that it was this need that persuaded the then Russian authorities to adopt democratic policies. However, it was not so obvious, since, as Marian Broda observes, the foundation of the Russian government at that time was democratic but also authoritarian.

The latter resulted from obedience to people in power that had been preserved in both political structures and the mentality of Russian citizens (Broda 2011, 201).

Eventually, at the beginning of the 1990s, the Russian authorities decided to establish closer contacts with the West. This declaration can be found in the statements made by then Minister of Foreign Affairs, Andrei Kozyrev (Trenin 2016, 25). The collapse of the USSR turned out to be a surprise for the US. According to experts, it was the CIA that was responsible for the surprise, as it was unable to identify the symptoms of the collapse. In the new world order, the US gained the position of the indisputable leader. Even earlier, during the Cold War, all democratic countries, except India, had relied on the support of the defense capability of the US. Consequently, weak Russia had no choice but to join the group of liberal democratic countries when it was necessary to carry out major reforms. The idea of joining the Western structures had been present even before the formal collapse of the USSR. There were also concerns in the West that if the USSR would not obtain approval for such integration, it could start negotiations with single key NATO members. In April 1990, the US president George Bush sent a diplomatic cable to the President of France, François Mitterrand, articulating his concerns that the Kremlin might pursue a policy concerning the problem of the reunification of Germany. He assumed that taking advantage of the historical hostility of France and the UK towards Germany, an agreement could be reached to stop the process of Germany's unification, especially that both France and the UK were still formally occupying Berlin. Bush emphasized that unified Germany would be a full member of NATO, the allied forces would remain in its territory, even after the withdrawal of the Soviet Army, and NATO would leave its conventional and nuclear forces in the region (Sarotte 2014, 90-97). He also warned Mitterrand that no other institution or organization would be able to replace NATO as a guarantor of security and stabilization in the West. Moreover, he could not imagine how a different collective security structure in Europe, including Eastern European states and even the USSR, would be able to ensure the security of Western countries. Bush clearly stated that the major security institution in Europe would not be any pan-European organization, but NATO. A month after that, Mikhail Gorbachev put forward a conception of such a pan-European security mechanism, in which united Germany would simultaneously join both NATO and the Warsaw Pact. Gorbachev even suggested that the USSR should join NATO. However, this was unacceptable to the US (Sarotte 2014, 90-97).

The aim of this article is to analyze the relationship between the Russian Federation and the West. The formulated goal allows for undertaking research leading to the solution of the general problem contained in the question: What factors had the most significant impact on the relations between the Russian Federation and the West in the years 1991-2014? To solve the stated problem, theoretical methods

will be used in the form of source and literature criticism, analysis, synthesis, and inference; however, the critical analysis of the literature was crucial for this publication.

1. An attempt to a rapprochement with the West

In its foreign policy, Russia had to maintain the course determined by the world leader. As early as the end of 1991, President Yeltsin warily knocked on the gates of the Euro-Atlantic structures. In June 1992, he paid a visit to the US, during which he suggested to the then President George Bush the establishment of a mutual military pact.¹ However, the United States did not respond to that offer. Washington justified it by arguing that no such a pact was needed. The response of the US was perceived by Russia as unfair and incomprehensible. However, the United States did not intend to leave NATO or sever its bilateral political and military agreements. In the early 1990s, Russia was such a weak state that the US, if it had wanted, could conclude a strategic pact that pro-Western Russia would certainly approve of. Instead, Moscow was treated in the same manner as the other post-communist countries, i.e., it was offered a membership in the North Atlantic Cooperation Council, established in 1991. Moreover, Russia was not granted a special status within the framework of the Partnership for Peace, which was a cooperation forum created in 1994. Both institutions were of a consulting character, with Russia treated in the same way as the other countries, which did not fulfill its aspirations. The West was unwilling to become integrated with Russia due to its unstable internal situation. The democratic forces were very weak, the state institutions did not function efficiently, and the reforming elites did not have a substantial support from the Russian society. In contrast, there existed a real possibility of communist retaliation, and there was a spectre of a civil war looming over the country. In addition, the post-communist transformation was difficult due to the size and diversity of Russia.

At the beginning of the 1990s, the West regarded Russia as a country that no longer influenced the course of events in the world and was no longer dangerous. Looking down on Russia stemmed from its weakness, which manifested itself as a financial crisis in 1998, which was caused by the fact that Russia had not paid an installment of a loan taken from international financial institutions. It is worth observing that the financial difficulties of the Russian Federation were used to exert pressure on it. The withdrawal of the Soviet forces from the Baltic States in 1994 was conducted under the pressure of the International Monetary Fund, which threatened to withhold another loan tranche (Hill | Gaddy 2013, 96).

¹ <http://yeltsin.ru/archive/audio/8995/> (accessed 10.04.2020).

Thus, the Russian problem started to acquire a different dimension. Concerns about Russia's substantial armed forces and its expansionism were replaced by a fear of its weakness and chaos. There appeared grim visions of Russian refugees coming to Western Europe, uncontrolled use of Russian nuclear weapons, or other states and different groups laying their hands on the Russian nuclear arsenal. In January 1992, Boris Yeltsin launched an ambitious plan of economic reforms aimed at transforming the Russian economy into a market economy. Following the example of Poland and the other post-communist countries, a decision was made to administer a shock treatment. The main elements of the reform were the abolition of the centrally planned economy, the privatization of national property, the liberalization of prices and budget cuts that restore the country's financial balance. However, these steps did not produce the expected results. Neither was unemployment alleviated nor inflation curbed. For example, in 1992, the inflation amounted to 2500 percent; in 1993, it was 840 percent; in 1994, it dropped to 215 percent, and in 1995, it was still 131 percent (Hill | Gaddy 2013, 34).

2. NATO enlargement: No for the new European security system

The shock and confusion after the collapse of the USSR passed relatively quickly. As early as 1992, a discussion started among Russian political elites concerning the national interests of the Russian Federation. They started to notice that the West was not interested in Russia and only cared about its own interests. The US became the only superpower, Germany reunited, while NATO started the process of admitting new member states. The first post-Soviet ideology of the solidarity of democratic countries under the leadership of the USA was started to be replaced by practical politics. While engaging in it, Moscow had to contend with various internal and international problems, which included the financial crisis in 1998, the dependence on the successive loan tranches provided by the International Monetary Fund, the fact that most Russian leaders were looked down on by Western politicians, lack of control over the situation developing in the post-Soviet area, and the crisis in the Balkans. However, the most serious problem was the decision by the US to expand NATO to the east. The decision had already been made in 1993 but it was implemented in 1999. Integration with Western structures, called for by President Boris Yeltsin and Minister of Foreign Affairs Andrei Kozyrev, was only possible for the former Soviet satellite states. This changed the essence of the relations between the Russian Federation and the West. Instead of one pact of democratic countries, including Russia, the "old" pact was enlarged, which had been established to counter the threat posed by the USSR and had not been disbanded after the disappearance of the Soviet threat. Therefore, this led to the extension of the geopolitical area of the West, which would be an assurance policy against the revival of Russian

imperial ambitions, which the West believed to be manifested in the Chechnya War that started in 1994. After the enlargement of NATO, not only did Russia become the first line of defense, but it also lost the natural and demilitarized safety zone, that is, the territory of Poland. Furthermore, as a result of NATO enlargement, Russia lost trust in its new partners. In the opinion of Russia, NATO broke its promise that it would not move its borders to the east, although such a promise was never made by the West, and it is not confirmed by any documents or political declarations (Sarotte 2014, 96-97). The opinion of Russia about the alleged promise is formulated on the basis of oral statements made by Bush and Kohl during talks about the reunification of Germany. Despite this, the Russian political elites and society reached the conclusion that the West was a hypocrite and a liar and that NATO's expansion to the East ruined the security system of Europe.²

The enlargement of NATO was the first serious blow dealt to the relations between Russia and the West. The West did not understand the Russian objections and discontent. It concluded that they stemmed from the wounded pride and imperial complexes of Russia (Minkina 2015, 10-11). If Russia opposed the admittance of the former Soviet satellite states to NATO, it meant that Russia intended to reestablish its former sphere of influence. From the point of view of the West, despite the changes on the European continent, the rivalry with Russia in Europe, Asia, and other regions of the world was still a policy whose importance did not diminish. However, the difference was that in this rivalry, the Western countries really had the upper hand. As a result, instead of the integration into a general security system consisting of democratic countries, in May 1997, Russia and NATO signed the Founding Act on Mutual Relations, Cooperation, and Security between NATO and the Russian Federation.³ Both sides pledged to cooperate regarding security in the Euro-Atlantic area and acknowledged that they did not regard each other as adversaries. They also committed themselves to cooperating and building a lasting and inclusive peace in the Euro-Atlantic area. The NATO-Russia Permanent Joint Council was established, as well as a Russian mission at NATO. Furthermore, a mechanism for consultation and cooperation was accepted. Taking into account Russian interests, a provision was made in accordance with which NATO pledged to deploy neither nuclear weapons nor larger military contingents in the territories of the new member states (North Atlantic Treaty Organization, 1997). This provision resulted in Russia's consent to the enlargement of NATO. On 8 July 1997, at the NATO summit in Madrid, Poland, the Czech Republic, and Hungary were officially invited to participate in talks concerning their membership in NATO (Zięba 2010, 96).

² <http://www.inopresa.ru/article/12Jan2015/spiegel/gorbatschow1.html> (accessed 11.05.2020).

³ http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_25468.htm (accessed 11.05.2020).

3. NATO operation in Kosovo: A serious blow to Russia's relations with the West

Another powerful blow to Russia's trust in the West was the NATO operation in Yugoslavia related to the Kosovo crisis. For Moscow, the problem was not the historical links between Russia and Serbia, which had become weaker during the existence of the USSR, but the general assessment of the civil war in former Yugoslavia. In the 1990s, Russia thought that it was the leaders of all national groups comprising Yugoslavia that were responsible for the conflict, i.e. Serbs, Croats, Bosnians, and Albanians from Kosovo. In contrast, the West regarded only Serbs as responsible for bloodshed and war. Furthermore, it supported Croats, Bosnian Muslims, and Kosovar Albanians, condoning many of their actions, including war crimes.

Two weeks after three new member states, i.e. the Czech Republic, Poland, and Hungary, were admitted to NATO, an air operation against Yugoslavia was launched, in response to ethnic cleansing conducted by the security forces controlled by Belgrade. The decision to start the operation had not been discussed with Yeltsin, who realized that the rules that had been observed so far in the international environment had disappeared and that the West no longer showed consideration for Russia (Hill | Gaddy 2013, 308). In Russia, opinions were voiced that the objective of the operation was not to provide humanitarian aid but to expand NATO even further, admitting new countries, but this time in the Balkans (Hill | Gaddy 2013, 309). The NATO air operation against Serbia, which lasted 78 days, was a difficult experience for Russia, not to say a real shock. It was the first war in Europe after 1945 with the NATO air forces dropping bombs on Belgrade, a European capital. According to Russia and some other countries, the war was unlawful, as it had not been legitimized by the UN Security Council (SC), in which Russia had the right to veto. Thus, an unprecedented situation was created. Justifying its actions, the West proposed a novel conception of humanitarian intervention, which could become a justification for Western interventions in any conflict in the world in the future. Post-communist Russia, which had committed itself, in every forum, to observing the traditional international law, and which condemned the Soviet military interventions in Eastern Europe and Afghanistan, was bewildered. At the end of 1999, during a meeting with Clinton, Yeltsin reminded him that Russia was still a country that had nuclear weapons, and the US would not dictate to the whole world how to live and behave. He also used the idea of a Russo-Chinese pact as a threat, which would counter the American vision of the unipolar world.⁴

NATO's involvement in Kosovo can be considered a turning point in Russian politics during Yeltsin's term of office. In fact, the influence of what occurred near

⁴ http://www.ng.ru/world/1999-12-10/1_pekin.html (accessed 11.05.2020).

the Slatina Air Base in Kosovo should not be underestimated. It was where the first incident after the end of the Cold War occurred between Russian soldiers and a NATO contingent.⁵ The NATO forces commander-in-chief Gen. Wesley Clark was ready to use force to prevent Russian commandos' movement from Bosnia to Kosovo and their capture of the above-mentioned air base, since the Russians acted without the consent of the NATO. It was only the common sense of the British forces commander Mike Jackson that prevented the escalation of the incident.

4. Putin and cooperation with the West

The failures of Yeltsin's policies in the West discouraged Putin from making an attempt to establish closer contacts with Western countries. At the beginning of the 2000s, the acting President Putin invited the then NATO Secretary General George Robertson to Moscow.⁶ This is how he tried to improve the mutual relations that had been damaged during the intervention in Kosovo. During the off-record bilateral meeting, he returned to the issue of Russia's membership in NATO. In fact, Putin took an action to establish closer relations with the USA as early as before the terrorist attack on 11 September 2001. He tried to establish working and personal relations with the US President George Bush. There were symbolic gestures made, such as the liquidation of the last remnants of the Soviet geopolitical legacy, i.e., the Cold War signals intelligence base in Lourdes in Cuba as well as the navy base in Cam Ranh Bay in the south of Vietnam. Although the liquidation of the base in Cuba was an especially friendly gesture, Washington mistook the intentions of the Kremlin. Americans believed that it resulted from the fact that Russia could no longer maintain the expensive post-Soviet infrastructure located abroad.

After 9/11 terrorist attacks, Putin not only expressed his solidarity with the US, but he also intended to conclude a Russo-American pact. He was ready to grant the US substantial assistance, also concerning the fight against Al-Qaeda and the Taliban forces in Afghanistan. In these new circumstances, he was also ready to accept the presence of American soldiers in Asia and Transcaucasia with understanding. Furthermore, he did not take any action in response to the withdrawal by the USA from the Anti-Ballistic Missile Treaty (ABM Treaty), signed in 1972 by Leonid Brezhnev and Richard Nixon. The US announced this move in December 2001, arguing that it had to have effective means of defense against terrorist attacks launched by the countries regarded as members of the so-called "axis of evil".⁷ Putin's tolerance for Bush's actions was even more symptomatic, as for 30 years

⁵ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/671495.stm> (accessed 12.04.2020).

⁶ <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21340> (accessed 19.05.2020).

⁷ <http://www.bbc.co.uk/polish/011213152118.shtml> (accessed 20.03.2020).

the USSR and later the Russian Federation had considered that treaty as the foundation of strategic stability, since its aim was to make it impossible for both nations to destroy each other. At that time, Putin believed that despite the skepticism of the West regarding the integration of Russia with the Euro-Atlantic community, friendly relations between the US and the EU were still possible. It is interesting to observe an opinion voiced by Margaret Thatcher, who stated in a book published in 2002 that Russia was a country that was still a long way from being normal. It had many problems of its own to solve. Even if it solved its own problems, the former UK prime minister argued, its Euro-Asian identity would remain persistent. It would never accept the US as the international leader and, if it were admitted to NATO, it would use obstructive tactics against the US and try to win US allies over to its side (Thatcher 2002, 109).

Bush's administration remained indifferent to Putin's friendly gestures. It was much more involved, first, in the war in Afghanistan and later, in the preparations for the attack on Iraq, which took place in March 2003. In May 2002, during his visit to Moscow, even though Bush made declarations of the final end of the Cold War and the need to conduct the largest reduction of nuclear weapons in history, a new page in relations between Russia and the US was not opened. Soon, relations were adversely affected by the lack of Russia's support for the attack on Iraq, in which Russia acted together with Germany and France. The relations deteriorated further as a result of the so-called "Yukos case" and the Mikhail Khodorkovsky's arrest in 2003.⁸ Furthermore, the US would not regard the operation mounted by the Russian security forces in Chechnya as an instance of fighting against international terrorism. In both the United States and the Western countries, there were meetings with the leaders of Chechen fighters. During the proclamation made to Russian citizens in September 2004, after the terrorist attack in Beslan, Putin plainly blamed those who supported the terrorists who aimed at dismembering Russia. Naturally, these words were addressed to the US.⁹

5. Unequivocal change in Russian foreign policy

The Kremlin gradually began to redefine its foreign policy. It came to a conclusion that, as a large country, the international community perceived it as hostile in nature. Consequently, no significant country in the world, and especially the US, wanted a strong Russia, as it might become a serious rival. A Russia that can be exploited and manipulated was much more convenient. Therefore, the country had a choice.

⁸ <https://www.nytimes.com/2004/04/16/business/a-new-twist-in-russia-s-yukos-oil-affair.html?n=Top%2fReference%2fTimes%20Topics%2fPeople%2fL%2fLebedev%2c%20Platon> (accessed 28.04.2020).

⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=MpdIjXow5IQ> (accessed 12.04.2020)

It could either fight for the status of a power and secure for itself the same position in the world as that of the US and China, or it could become a large second-class country such as India or Brazil (Trenin 2006, 87-88).

Moscow took the second phase of NATO enlargement in a relatively calm manner. In this phase, seven countries were admitted, including Estonia, Lithuania, Latvia, and former Soviet republics. The Baltic States were considered alien since they were strongly determined to choose the pro-Western strategic orientation. However, as a result of the Orange Revolution in Ukraine in 2004-2005, as well as the color revolutions in Georgia in 2003 and in Kyrgyzstan in 2005, the Kremlin came to believe that Washington was making a political entry into the post-Soviet region on a large scale, which Moscow regarded as its exclusive sphere of influence (see Cordesman 2014; Berzina 2014). Furthermore, the Kremlin came to a conclusion that the aim of these actions was not only to drive Russia away from the area of the Commonwealth of Independent States (CIS), but also, in the long run, to oust the Russian government. On the other hand, Russian protests against NATO enlargement were perceived in the West as evidence that the Kremlin aspired to restore Russia's imperial status. The West also had additional evidence supporting its opinion. It was, for example, Putin's statement that the collapse of the USSR was the largest geopolitical disaster. Another good case in point was the assassination of a journalist Anna Politkovskaya and a former secret service officer Aleksandr Litvinenko. These facts not only affected Russia's relations with the West, but were also a direct cause of the demonization of Putin in the Western media.

Paradoxically, at the same time, Putin made an attempt at improving cooperation with Germany, whose support was necessary to establish closer relations with the EU. In September 2001, during his visit to Germany, Putin gave a speech to the Bundestag. After a short introduction in Russian, he delivered the main part of the address in German, which was a clear proclamation of Russia's pro-European choice. The German authorities and political elites were convinced that the security on the European continent was not possible without a cooperation with Russia. Putin raised even bolder points. In his opinion, Europe could remain a strong and independent centre for global politics only if it combined its demographic, territorial, economic, cultural, and defensive capabilities with those of Russia. Furthermore, Russia's natural resources were also considered significant.¹⁰ The Russian president's words were applauded.

At that time, Russia was supported by the German Chancellor Gerhard Schröder, which became important as the new conservative government in Warsaw at the end of 2005 adopted an aggressive political course against both Moscow and Berlin. Warsaw's strategy was reinforced by the construction of the Nord Stream pipeline along the bottom of the Baltic Sea, which Poland treated as a Russo-German

¹⁰ <http://en.kremlin.ru/events/president/news/37942> (accessed 11.05.2020).

agreement, reached without Poland's consent, reminiscent of the Molotov-Ribbentrop Pact.¹¹ Furthermore, the above-mentioned assassinations of Politkovskaya and Litvinenko were a cause of questioning Russia's identification with European values. Schröder's and Chirac's retirement from politics in 2005 and 2007, respectively, meant that there were no longer political leaders in the EU who supported a close cooperation with Russia. The increasing criticism of Russia in the West induced Putin to make the Munich famous statement at a conference in Munich in February 2007, which marked the end of this stage of Russia's efforts to foster cooperation with the West. The final confirmation of this change was the Russo-Georgian conflict.

Despite the conflict with Georgia, a new Cold War did not start. In September 2008, a global financial crisis that attracted the attention of state leaders erupted. What is more, Barack Obama's victory in the presidential elections in 2008 led to a revision of the US previous foreign policy followed by the Republican Party. Instead of condemning Russia, the US offered the famous 'reset' in the relations between Washington and Moscow (Blank 2010, 333-367). Relations with Russia were not a priority goal for Obama, who had to resolve problems that had been created by the previous administration in Iraq, Iran, and Afghanistan. Putin, who at that time was a prime minister, continued to be an influential politician. It seemed that it was him who controlled the state and approved of the actions of the new president. He gave Medvedev freedom to develop a partnership with western countries on modernization, whose aim was to strengthen the Russian economy with western resources. Additionally, he looked for opportunities to reach an agreement with the United States on security, in which the above-mentioned 'reset' started to produce the first results.

In the spring of 2010, the presidents of the US and Russia, i.e., Barack Obama and Dmitry Medvedev, signed a new Strategic Arms Reduction Treaty (START) in Prague, thereby replacing the old treaty of 1991, which had expired in December 2009.¹² Moreover, Russia granted permission to transport military equipment across its territory intended for an operation in Afghanistan, while a transshipment point was established in Ulyanovsk, which was colloquially called the 'NATO base'. However, the period of good relations and cooperation lasted only for a very short time. According to Russia, NATO's actions in Libya, supporting Gaddafi's adversaries and his subsequent overthrow, went far beyond what could be called a humanitarian operation authorized by the UN Security Council. Although Russia was against interference in Libya's affairs, it did not exercise its right to veto. Instead, it abstained from voting and allowed Western countries to conduct the operation (Stempień 2019, 294-315). However, the Kremlin was under the impression that the

¹¹ http://www.gazociag-polnocny.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=115&Itemid=53 (accessed 05.06.2020).

¹² <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1020229,title,USA-i-Rosja-podpisyaly-uklad-START,wid,12151167,wiadomosc.html?ticaid=1184a7> (accessed 19.05.2020)

West had cheated Russia once again. Russia was also amazed at the US support for antiregime riots in North Africa and the Middle East, i.e., in Tunisia, Egypt, Syria, Libya, and Yemen, called the Arab Spring (Kaszuba | Stempień 2018, 35-44). Moscow could not understand the policy of leaving once traditional allies alone, such as the President of Egypt Hosni Mubarak, and supporting Islamist movements in their fight against the previous authorities. However, the greatest disappointment for Russia during the presidency of Medvedev was the refusal of the US administration to create a mutual Russo-NATO anti-missile defense system. In addition, it was not without significance for Russia's relations with the West that the leaders of the United States and western countries wanted Medvedev's presidency to continue, describing him as more modern, open and friendlier than Putin. It was a serious affront to Putin when in 2011 Angela Merkel publicly described Medvedev as 'her candidate' in subsequent presidential elections. From Putin's point of view, this statement referred to the internal balance of power of Russia (Zygar 2016).

It is possible to guess that Medvedev's foreign policy, perceived by Putin as ineffective, was one of the reasons for which he decided to run for presidency in 2012. The social protests during the Duma elections in 2011 and the presidential elections in the following year firmly convinced Moscow that it was the West, and especially the USA, that was behind the social discontent. Having been hurt, Putin's response was not to attend the G8 summit in Camp David in May 2012 and the NATO summit in Chicago in the same month. It seems that he was still ready to cooperate with the West, but on the conditions set out during his address at the conference in Munich in 2007, in which equality with the US was a key element in the Russo-US relations. However, Putin's expectations were thwarted by Obama, who responded in the same way and did not attend the Asia-Pacific Economic Cooperation Summit (APEC) held in Vladivostok in September 2012. Instead of the president, the US Secretary of State Hillary Clinton represented the US.¹³

Although the APEC, consisting of 21 countries located around the Pacific Ocean, is based on loose cooperation, it was supposed to show Russia's ambitions to play an important role in the area of Asia and the Pacific. Moreover, its aim was also to balance Russian European policy through Russia's activity in East Asia (Kaczmarek 2012).

Conclusions

The president of the Russian Federation was deeply convinced that the West did not accept his arguments. In a speech in the Duma on 18 March 2015, he clearly expressed all his grudges:

¹³ <https://riss.ru/analitics/2611/> (accessed 18.11.2020).

[...] Time after time they lied to us (the West), made decisions behind our backs, put up with *fait accompli*. That was the case with NATO enlargement to the east, with the deployment of military infrastructure at our borders. Each time they said, 'it does not concern you'. It is easy to say that it does not apply. Yes, with the deployment of a missile defense system, not counting our sense of danger, the machine has started, it works. This was the case during talks on visa problems, with promises of fair competition, with free access to global markets. [...] Today it is necessary to end hysterics, reject the cold-war rhetoric and reconcile with an obvious fact: Russia is a sovereign, active participant in international reality, just like other countries, it has its national interests, which should be noticed and respected. [...]

To sum up this thread of deliberations, the West not only underestimated, but ignored Russia's way of thinking. On the other hand, those who made the decision in the Kremlin were well aware of the carelessness of the West. They correctly assessed that the maneuver involving the capture of Crimea would be a surprise, not resulting in a military intervention. From the perspective of the Western states and European public opinion, Moscow's actions deserve condemnation. The West was surprised with and indignant at the actions of the Kremlin, because there is a widespread belief that the times of occupying another territory in the imperial style and annexation have passed forever. In the modern world, the norms and principles of the emergence of new states, as a result of a referendum or humanitarian intervention by international organizations legitimized by the United Nations have evolved. However, from the point of view of the Russian authorities, as well as the majority of the population, Ukraine is historically part of Russia. Therefore, it is necessary to defend against a potential attack on the western borders, and the friendly authorities in Kiev constitute a strategic and cultural imperative. For Russia, it would be best to impose such a political system that would guarantee a full control and prevent a future integration with NATO and the EU, in fact transforming this state into a Russian protectorate.¹⁴

In the opinion of the Russians, moral reasons are on the side of Putin, who is trying to restore a status of a respected world power to Russia. The use of secretive methods, disinformation, deceit, lies, and a military force to annex Crimea allowed him to gain support in Russia and eastern Ukraine. It also surprised the West, which had lost control over the course of events and could not effectively oppose the Russian annexation. It also could not react to the threat of force, a perfectly organized informational and non-informational operation of the Russian Federation.

Seven years after the conference in Munich, the relations between the Russian Federation with the West became very similar to what they had been like during the Cold War.

¹⁴ <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-03-19/rosyjski-plan-wasalizacji-ukrainy> (accessed 19.05.2020).

References

- BERZINA, I. (2014), *Color revolutions: Democratization, Hidden Influence or Warfare?* Riga.
- BLANK, S. (2010), Beyond the reset policy: current dilemmas of US – Russia relations. In: *Comparative Strategy*. 29 (4), 333-367.
- BRODA, M. (2011), „Zrozumieć Rosję”? O rosyjskiej zagadce-tajemnicy. Łódź.
- CORDESMAN, A. H. (2014), *Russia and the “Color Revolution” A Russian Military View of a World Destabilized by the US and the West (Full Report)*. Washington.
- HILL, F. | GADDY, C. G. (2013), *Mr. Putin: Operative in the Kremlin*. Washington.
- KACZMARSKI, M. (2012), Rosyjski zwrot ku Azji: więcej słów niż czynów. In: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2012-10-09/rosyjski-zwrot-ku-azji-wiecej-slow-niz-czynow> (accessed 11.05.2020).
- KASZUBA, M. | STEMPIEŃ, M. (2018), *Bliski Wschód: ciągle w ogniu*. Warszawa – Siedlce.
- MINKINA, M. (2015), *Russia Versus the West, De Securitate et Defensione*. In: *O Bezpieczeństwie i Obronności*. 1 (5), 8-17.
- SAROTTE, M. E. (2014), *A Broken Promise?* In: *Foreign Affairs*. X-XI, 90-97.
- STEMPIEŃ, M. (2019), *Wojna domowa w Libii w latach 2014-2017*. In: *Mysł Ekonomiczna i Polityczna*. 1 (64), 294-315.
- THATCHER, M. (2002), *Statecraft: Strategies for a Changing World*. London.
- TRENIN, D. (2006), *Russia Leaves the West*. In: *Foreign Affairs*. VII-VIII, 87-88.
- TRENIN, D. (2015), *Rossiia i mir v XXI veke*. Moskva.
- ZIĘBA, R. (2010), *Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie*. Warszawa.
- ZYGAR, M. (2016), *Vsya kremlevskaya rat'. Kratkaya istoriya sovremennoy Rossii*. Moskva.

DOI: 10.31648/pw.8453

RAFAL CZACHOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5929-9719>

Andrzej Frycz Modrzewski Cracow University

KONCEPCJA MODERNIZACJI ROSJI W OKRESIE PREZYDENTURY DMITRIJA MIEDWIEDIEWA (2008-2012)

The concept of modernizing Russia during Dmitry Medvedev's presidency (2008-2012)

ABSTRACT: In contrast to his predecessor, President Dmitry Medvedev pushed Russia into a wave of socio-economic changes. His only term in the years 2008-2012 was dominated by the concept of modernization, which included democratization, market-oriented reforms, anti-corruption campaigns, and the support of civil society. Nevertheless, the results of the modernization program were modest. The present paper aims to present the circumstances of the introduction of modernization, its content, criticism, and the reasons for its decay. The author argues that modernization was a personal initiative of D. Medvedev and stemmed from his preoccupations with new technologies and contemporary models of governance. At the end of D. Medvedev's term, the concept of modernization disappeared from Russia's public space and was replaced by a new rhetoric of "strong statehood" declared by Vladimir Putin.

KEYWORDS: Russia, authoritarianism, modernization, post-Soviet reforms, Dmitry Medvedev

Wstęp

Główną osią ideową prezydentury Dmitrija Miedwiediewa w Rosji w latach 2008-2012 była modernizacja. Z jednej strony polityk ten występował jako swoisty zastępca Władimira Putina na urzędzie głowy państwa ze względu na ograniczenia konstytucyjne, z drugiej prezentował odmienne priorytety polityki wewnętrznej. W związku z tym, że tytułowe zagadnienie nie było do tej pory przedmiotem pogłębionej refleksji, cele poniższego artykułu są trojaki: po pierwsze, określenie kontekstu politycznego, w którym dana koncepcja się pojawiła oraz jej uzasadnienie; po drugie, rekonstrukcja treści koncepcji na podstawie oficjalnych materiałów, głównie wystąpień Miedwiediewa oraz odniesienie jej założeń do dominującego współcześnie neoliberalnego paradygmatu rozwoju; po trzecie, zarysowanie krytyki koncepcji, reakcji, które ona spowodowała wśród rosyjskich polityków oraz przedstawicieli doktryny. Ze względu na ograniczone ramy niniejszego tekstu poza uwagę pozostały kwestie wdrażania programów modernizacyjnych w okresie prezydentury Miedwiediewa.

Poniższy artykuł opiera się na analizie treści głównych wystąpień Miedwiediewa, w których wyjaśniał swoje rozumienie modernizacji Rosji i jej zakresu oraz analizie reakcji przedstawicieli rosyjskiej nauki. Wyraźnie wskazać bowiem należy, iż problem modernizacji Rosji, rozumianej jako wyzwanie „doganiania Zachodu” lub podążania „własną ścieżką rozwoju” wpisuje się w tradycyjną debatę *zapadników* i ich przeciwników. W podsumowaniu artykułu wskazano na związek koncepcji Miedwiediewa z doktryną neoliberalną oraz fakt, że ogólna porażka modernizacyjnego projektu rosyjskiego lidera potwierdza istniejące w literaturze przedmiotu przekonanie, iż sukcesy autorytarnych modernizacji należą do rzadkości (Rodrik 2010).

Kontekst

Wraz z objęciem władzy w Rosji przez Władimira Putina, najpierw, od początku 2000 r. jako pełniący obowiązki prezydenta, następnie jako prezydent, został jasno wytyczony kurs na przełamanie politycznego impasu wewnątrz państwa drogą centralizacji. Służyło temu m.in. przywrócenie kontroli nad poszczególnymi częściami składowymi Rosji, w tym Czeczenią, ograniczenie wpływów rozmaitych koterii polityczno-biznesowych (także Jelcynowskiej „rodziny”) oraz samowoli oligarchów. Zdecydowanym działaniom Putina, w których oparł się głównie na przedstawicielach resortów siłowych i służb specjalnych, towarzyszyła wyjątkowo sprzyjająca sytuacja na światowych rynkach surowców energetycznych. Konsolidacja nowej, putinowskiej elity politycznej i rosnące wpływy budżetowe spowodowały, że w pierwszych latach prezydentury Putina cieszył się niekwestionowanym autorytetem w społeczeństwie rosyjskim oraz za granicą (Dubin 2011). W powszechnym przekonaniu Rosjan Putin „podnosił Rosję z kolan”, zwiększając efektywność części instytucji publicznych (głównie odpowiedzialnych za bezpieczeństwo), ale także poprawiając sytuację materialną szerokich mas ludności.

W okresie drugiej kadencji Putina, w latach 2004-2008, sytuacja wewnątrzrosyjska była stabilna i sprzyjająca rządzącym, natomiast w stosunkach międzynarodowych ambicje Putina do odbudowy dawnej strefy wpływów geopolitycznych, którą dysponował Związek Radziecki, bardzo krytyczne reakcje wobec tzw. kolorowych rewolucji w Gruzji, Kirgistanie i na Ukrainie oraz podważanie roli Stanów Zjednoczonych jako jedyne mocarstwa światowego powodowały wzrost obaw odnośnie do przewidywalności polityki władz opartych na tzw. *siłowikach*. Władze Rosji, deklarując wolę odbudowy dawnej potęgi, w celu uzasadnienia swojej wizji ładu międzynarodowego, przedstawiły koncepcję „suwerennej demokracji” (Czachor 2020, 47-69). Jej twórcą był szef administracji Prezydenta – Władimir Surkow. Wraz z końcem drugiej kadencji Putina i konstytucyjnym zakazem pełnienia

tego urzędu trzeci raz z rzędu koncepcja ta w zasadzie zniknęła z rosyjskiego dyskursu politycznego.

Pod koniec 2007 r. Putin na swego następcę „namaścił” pierwszego wicepremiera Dmitrija Miedwiediewa. W związku z tym, iż po wyborach prezydenckich objął on urząd premiera, Putin i Miedwiediew utworzyli „tandemokrację”, w której faktyczne *residuum* władzy państwowej przeniosło się do gabinetu premiera. Mimo oczywistej kontynuacji linii politycznej poprzednika Miedwiediew inaczej rozkładał akcenty. Odwołując się do funkcjonującego w anglosaskiej literaturze politologicznej podziału na *politics* – politykę w rozumieniu rywalizacji idei i walki o władzę oraz na *policy* – politykę dystrybucji środków w celu zaspokojenia potrzeb publicznych, wskazać należy, iż w czasie kadencji Miedwiediewa miało nastąpić wzmocnienie *policy* (Aslund 2007). Innymi słowy, kreował się, w odróżnieniu od Putina, na polityka otwartego, empatycznego, zafascynowanego nowymi technologiami (jego głównym kanałem komunikacji stał się wideoblog i Twitter), dla którego „społeczeństwo” było nie mniej ważne niż „państwo”. Choć medialny wizerunek Miedwiediewa był całkowicie różny od tradycyjnego, archetypicznego wyobrażenia Rosjan o władzy, wiązano z nim duże nadzieje unowocześnienia Rosji w tych aspektach, które wydawały się trudne do zrozumienia przez putinowskich *siłowików* (Shestopal 2004). Zarówno krótka kampania wyborcza wiosną 2008 r., jak i cała późniejsza kadencja, trwająca do 2012 r., przebiegała pod hasłem modernizacji kraju.

Zasadne wydaje się stwierdzenie, iż miedwiediewowska koncepcja modernizacji nie była tylko i wyłącznie jego indywidualną inicjatywą, oderwaną od zapotrzebowania szerszego kręgu nowych, powstałych po 2000 r., elit władzy. Zaplecze Putina, w tym *siłowicy*, menadżerowie sektora przemysłu wydobywczego i przetwórczego, lojalni władzy oligarchowie wytworzyli „kapitalizm biurokratyczny”, który – dzięki dobrym wskaźnikom makroekonomicznym Rosji – imitował kraje rozwinięte. Zachowanie przez tę elitę posiadanego *status quo* wymagało podjęcia działań, które faktycznie zwiększą skuteczność mechanizmów rządzenia, ale także zmobilizują społeczeństwo i zjednoczą wokół władz atrakcyjną wizją unowocześnienia kraju. Jednak, co zostanie poniżej udowodnione, stosunkowo szybkie porzucenie programu modernizacyjnego Rosji spowodowało, że rozwój polityczny i społeczno-ekonomiczny tego państwa nie nabrał cech odmiennych od postradzieckiego wzorca (Czachor 2015, 85-89).

Treść

Na początku 2008 r. ówczesny prezydent Putin sformułował cele rozwojowe Rosji do 2020 r. Wśród nich wymienił budowę społeczeństwa o najwyższych standardach życia, tworzącego równe warunki do samorealizacji, rozwój innowacyjnej gospo-

darki i zdecydowane podwyższenie jej efektywności oraz budowę rosyjskiej klasy średniej. Deklaracja ta współgrała z formułowaną przez pierwszego wicepremiera i kandydata na prezydenta Miedwiediewa wizją modernizacji kraju, a tym samym potwierdzała ciągłość rozwojową po oczekiwanej zmianie personalnej na Kremlu. Tezy te rozwinął Miedwiediew w czasie II Forum Obywatelskiego w Moskwie 22 stycznia 2008 r.¹ oraz V Krasnojarskiego Forum Ekonomicznego 5 lutego 2008 r.² Oba jego przemówienia były swoistą deklaracją programową i manifestem wyborczym przed wyborami prezydenckimi, które odbyły się 2 marca tegoż roku³. Jako podstawę swojej filozofii politycznej Miedwiediew wskazał zasadę „wolność jest lepsza od braku wolności” (*свобода лучше, чем несвобода*), która powinna materializować się w trzech wymiarach – osobistym, gospodarczym oraz samo-realizacji (co w zasadzie mieści się w kategorii wolności osobistej). Występując w Moskwie, kandydat na prezydenta skoncentrował się na postulacie budowy społeczeństwa obywatelskiego jako instytucji gwarantującej właściwą reprezentację różnych interesów społecznych na szczeblu ogólnopaństwowym. Jak powiedział, „w tym zakresie nie musimy niczego wymyślać”, podstawowymi wartościami są wolność, sprawiedliwość, godność człowieka oraz dobrobyt i społeczna odpowiedzialność. Władze Rosji będą „kontynuować twardy kurs na swobodny rozwój przedsiębiorczości, chronić prawo własności prywatnej oraz wzmacniać ogólne zasady gospodarki rynkowej”⁴.

Z kolei w Krasnojarsku ówczesny wicepremier podkreślał, iż realizacja wolności powinna dokonywać się zgodnie z prawem i w granicach prawa, co naturalnie wzmacnia postulat konieczności tworzenia dobrego prawa. Miedwiediew wskazał, że wszelkie zmiany należy zaczynać od samego siebie, w codziennej pracy urzędników, milicjantów, prokuratorów czy przedsiębiorców. Z perspektywy funkcjonowania instytucji publicznych nakreślił on konieczność wzmocnienia prawa administracyjnego i uproszczenia postępowania administracyjnego, decentralizacji wykonywania zadań publicznych poprzez współpracę z tzw. trzecim sektorem (organizacjami pozarządowymi) oraz, co określił mianem priorytetu, zwalczanie korupcji⁵.

W oficjalnie ogłoszonym pod koniec lutego 2008 r. programie wyborczym Miedwiediew odwoływał się do „czterech P”: instytucji, infrastruktury, innowacji i inwestycji jako priorytetu swojej 4-letniej kadencji. Pierwszym krokiem ku unowocześnieniu miała być debiurokratyzacja i walka z korupcją. W mowie inauguracyjnej

¹ Полный текст выступления Дмитрия Медведева на II Гражданском форуме в Москве 22 января 2008 года. URL: <https://rg.ru/2008/01/24/tekst.html> (dostęp 11.06.2021).

² Стенограмма выступления Дмитрия Медведева на V Красноярском экономическом форуме. URL: <http://ria-sibir.ru/viewnews/25577.html?cdate=2008-2-28> (dostęp 11.06.2021).

³ Полный текст...

⁴ Полный текст...

⁵ Стенограмма...

urządowanie Miedwiediewa na Kremlu w maju 2008 r. za swój cel wskazał rozwój wolności osobistych i gospodarczych, rozwój innowacyjnych podejść we wszystkich aspektach życia⁶. Zauważał on, że podobnie jak 20 lat wcześniej urzędnicy z podejrzliwością odnoszą się do obywateli oraz do indywidualnej działalności gospodarczej. Co więcej, ingerują w procesy wyborcze, naciskają na sądy, wskutek czego „aparatus państwowy funkcjonuje sam dla siebie”.

W sierpniu 2008 r. wybuchła krótkotrwała wojna rosyjsko-gruzińska, która zakończyła się uznaniem przez Rosję niepodległości dwóch separatystycznych prowincji Gruzji – Abchazji i Osetii Południowej. Fakt ten potwierdził bardzo istotną rolę polityczną Putina, wówczas już zajmującego stanowisko premiera i odpowiadającego w szczególności za sektor obronności, jak i gotowość Miedwiediewa do „twardych” i bezprecedensowych działań. Była to bowiem pierwsza rewizja granic państwowych po rozpadzie ZSRR (kolejna nastąpiła po aneksji Krymu w 2014 r.). Sytuacja ta nie zmieniła podejścia prezydenta do głoszonej przez siebie wizji reform. Wyraźnie zostało to zadeklarowane w orędziu do Zgromadzenia Federalnego wygłoszonym 5 listopada 2008 r.⁷ W wystąpieniu tym Miedwiediew podkreślił, że rosyjska reakcja na sytuację polityczną na Kaukazie unaoczniała nie tylko gotowość Rosji do podejmowania zdecydowanych działań i jej siłę, lecz także konieczność zmian. Przede wszystkim wskazał na konieczność zapewnienia wolności i wspieranie unowocześnienia gospodarki, jej międzynarodowej konkurencyjności, co było szczególnie ważne w związku z narastającym kryzysem gospodarczym. Z tego też powodu wzywał wszystkie instytucje państwowe i społeczeństwo do współpracy i wzajemnego zaufania.

Tezy Miedwiediewa uszczegóławiała przyjęta przez rząd i podpisana przez premiera Putina pod koniec listopada 2008 r. *Koncepcja długookresowego społeczno-ekonomicznego rozwoju Rosji do 2020 roku*⁸. Dokument ten za główny cel reform określał „osiągnięcie poziomu rozwoju gospodarczego i społecznego odpowiadającego statusowi Rosji jako wiodącego mocarstwa światowego XXI wieku”. Założono w nim również, że Rosja powinna znaleźć się w piątce światowych liderów gospodarczych (mierzonych PKB), zaś poziom życia mieszkańców (mierzony PKB *per capita*) powinien osiągnąć poziom krajów rozwiniętych. Oznaczało to planowany wzrost PKB *per capita* z niecałych 14 tys. USD w 2007 do ponad 30 tys. USD w 2020 r.

⁶ [Инаугурационная речь Дмитрия Медведева 7 мая 2008 года]. URL: www.mn.ru/blogs/blog_reference/80931 (dostęp 11.06.2021).

⁷ [Послание Федеральному Собранию Российской Федерации (2008), 5 ноября 2008 г. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/1968> (dostęp 11.06.2021)].

⁸ [Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года. От 17 ноября 2008 г. URL: <http://static.government.ru/media/files/aaofFKSheDLiM99HEcyrygytfmGzrnAX.pdf> (dostęp 12.06.2021)].

W maju 2009 r. Miedwiediew konstatował, że „w związku z brakiem szybkich zysków” modernizacją nie jest zainteresowany prywatny biznes. W odpowiedzi na tę sytuację powołał on specjalną komisję ds. modernizacji i technologicznego rozwoju kraju⁹. W czasie inauguracji jej działalności prezydent stwierdzał, że „niestety, jak zawsze, ręcznie trzeba rozpoczynać modernizację” (Kuz'min 2009).

Manifestem modernizacji był ogłoszony na początku września 2009 r. artykuł Miedwiediewa pt. „Rosjo, naprzód!”¹⁰. Tytuł ten powtarzał jego hasło wyborcze, zaś celem publikacji było przedstawienie i poddanie pod dyskusję tezy, które miały leczyć podstawy prezydenckiego orędzia do Zgromadzenia Federalnego przewidzianego na listopad tegoż roku. Sam fakt zaproszenia przez prezydenta wszystkich obywateli do dyskusji nad jego artykułem, a konsekwencji treścią orędzia, był precedensem.

W omawianym artykule Miedwiediew na początku konstatował, iż gospodarka rosyjska jest prymitywna, bowiem zależy od wydobycia nośników energii i ich sprzedaży na rynkach światowych, co określił wręcz mianem „poniżenia”. Podobnie negatywnie oceniał rosyjską mentalność, czyli bierność, zdawanie się na „państwo”, tj. władze w rozwiązywaniu problemów publicznych oraz na nadawanie nadmiernej roli zagranicy. Dokonując diagnozy aktualnych problemów kraju, wskazał na trzy kwestie. Po pierwsze, „wielowiekowe zapóźnienie gospodarcze”, oparcie się na eksporcie surowców energetycznych; po drugie, „ciągnącą się od niepamiętnych czasów korupcję”, która wynika z nadmiernej obecności instytucji władzy w społeczeństwie, a za którą winił nie tylko urzędników, lecz także poszukujących korzyści materialnych biznesmenów; po trzecie, zakorzenienie w świadomości społeczeństwa paternalizmu i oczekiwanie na aktywność instytucji państwowych w stosunkach społecznych. Następnie Miedwiediew stwierdzał, że Rosja stanęła w obliczu unikalnej możliwości dokonania historycznej zmiany: pokonania korupcji, stania się społeczeństwem bogatszym, bardziej wolnym:

Dzisiaj, pierwszy raz w naszej historii, mamy szansę udowodnić sobie i całemu światu, że Rosja może rozwijać się w sposób demokratyczny. Że przejście na kolejny, wyższy poziom cywilizacji jest możliwe. [...] Nie poprzez tłumienie, lecz uwolnienie potencjału twórczego każdej jednostki. [...] W ciągu najbliższych dziesięcioleci Rosja powinna stać się państwem, którego pomyślność określają nie zasoby naturalne, lecz intelektualne: „mądra” gospodarka, tworząca unikalną wiedzę, eksport nowoczesnych technologii i wytworów działalności innowacyjnej (ibidem).

W celu osiągnięcia tych założeń Miedwiediew określił pięć wektorów strategicznego rozwoju Rosji: 1) efektywna produkcja, transport i wykorzystanie energii, opracowanie nowych źródeł energii; 2) rozwój technologii jądrowych; 3) rozwój

⁹ www.comnews.ru/content/19560/2009-05-26/dmitriy-medvedev-sozdal-komissiyu-po-modernizacii-ekonomiki-rossii (dostęp 16.06.2021).

¹⁰ www.kremlin.ru/events/president/news/5413 (dostęp 12.06.2021).

technologii informatycznych, uzyskanie wpływu na rozwój globalnych sieci informacyjnych; 4) budowa naziemnej i kosmicznej infrastruktury przesyłania danych; 5) osiągnięcie czołowych miejsc w świecie w zakresie ochrony zdrowia, diagnostyki i leczenia chorób wirusowych, onkologicznych i neurologicznych. Wektorem tym towarzyszyć miały jeszcze dwa priorytety: wsparcie rolnictwa, poprawa dochodów i warunków bytowych mieszkańców wsi oraz uzbrojenie wojska.

W omawianym artykule Miedwiediew wskazywał, iż w zasadzie każda sfera życia społecznego wymaga modernizacji. Podstawowym czynnikiem, który miał uruchomić zmiany była liberalizacja wszelkiej działalności gospodarczej, naukowej i społecznej. Rolą władz miało się stać „wspieranie i stymulowanie działalności naukowej i technicznej” następującymi sposobami:

Szkolnictwo średnie i wyższe przygotowuje wystarczającą liczbę specjalistów. [...] Instytucje naukowe skoncentrują uwagę na przełomowych projektach. Prawodawcy podejmą wszelkie kroki na rzecz kompleksowego wsparcia nowatorstwa we wszystkich aspektach życia publicznego, utworzenia rynku idei, wynalazczości, odkryć, nowych technologii. Firmy państwowe i prywatne otrzymają wszechstronne wsparcie w rozwoju popytu na innowacyjne produkty. Firmy zagraniczne i jednostki naukowe uzyskają najbardziej sprzyjające warunki. [...] Wynalazca, nowator, naukowiec, nauczyciel, przedsiębiorca wdrażający nowe technologie staną się najbardziej szanowanymi ludźmi w społeczeństwie (ibidem).

W deklaracji Miedwiediewa modernizacja miała również odcisnąć piętno na systemie politycznym Rosji, który miał stać się „otwarty i elastyczny”, z rywalizacyjnym systemem wielopartyjnym. Przy tym zastrzegał on, iż „rosyjska demokracja nie będzie mechanicznie kopiować wzorców zagranicznych”. W zasadzie w swej istocie koncepcja modernizacji Miedwiediewa sprowadzała się do walki z korupcją i omawiany artykuł również to potwierdzał: obywatele muszą być chronieni przed korupcją, „która rodzi samowolę, brak wolności i niesprawiedliwość”. Modernizacja miała się jednak dokonywać nie drogą rewolucyjną, lecz ewolucyjną: „nie mamy zarówno nowych sędziów, jak i nowych prokuratorów, milicjantów, agentów służb specjalnych, urzędników, biznesmenów. Trzeba stworzyć tylko normalne warunki pracy dla obecnego korpusu ochrony porządku publicznego” (ibidem).

Mówiąc o modernizacji Rosji, Miedwiediew najbardziej konsekwentnie odwoływał się do postulatu walki z korupcją – zagadnienie to szczególnie mocno było zaakcentowane w prezydenckim orędziu do Zgromadzenia Federalnego w 2010 r.¹¹ Wśród praktycznych działań zaproponował on zwiększenie kontroli nad dochodami urzędników oraz posiadaniem majątkiem, utworzenie specjalnej struktury – Komitetu Śledczego Federacji Rosyjskiej, niezależnego, a momentami wręcz konkurującego

¹¹ Послание Президента РФ Дмитрия Медведева Федеральному Собранию Российской Федерации. URL: www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_107290/ (dostęp 12.06.2021).

z prokuraturą oraz przemianowanie milicji na policję (wraz z weryfikacją kadr, która miała w zasadzie wymiar wyłącznie symboliczny).

W listopadzie 2010 r. prezydent Miedwiediew opublikował artykuł „Nasza demokracja jest niedoskonała i my o tym wiemy. Ale idziemy do przodu”¹², w którym stwierdzał, że w życiu publicznym Rosji pojawiają się symptomy świadczące o tym, że „stabilność przekształca się w czynnik stagnacji”. Aby pokonać tę groźbę, postulował on wzmocnienie mandatu przedstawicielskiego władz, „tak by były słyszane i uwzględniane głosy wszystkich”. Tym samym Miedwiediew w swojej koncepcji modernizacji kraju akcent przeniósł na kwestie polityki (w rozumieniu *politics*). Wskazał on na konieczność włączenia w proces prawotwórstwa podmiotów społecznych, w tym organizacji pozarządowych. Dla szerokiego kręgu obywateli świadectwem zmian było odwołanie w 2010 r. wieloletniego prezydenta Tatarstanu Mintimera Szajmijewa oraz mera Moskwy Jurija Łużkowa. Weryfikacja intencji władz nastąpiła jednak jesienią i zimą 2011 r., gdy w wielu miastach wybuchły tłumione przez siły porządkowe protesty przeciwko wynikom wyborów parlamentarnych, w których triumf odniosła partia władzy – Jedna Rosja.

Od początku 2011 r. odnotowywać można było spadek intensywności propagowania przez głowę państwa swojej idei politycznej. W marcu 2011 r. Miedwiediew konstataował, że kraj wciąż „korupcja trzyma za gardło”, co w oczywisty sposób ogranicza szanse modernizacji¹³. Jesienią 2011 r. na zjeździe Jednej Rosji podjęto decyzję, iż o kolejną kadencję prezydencką ubiegać się będzie Putin, zaś w przypadku jego zwycięstwa Miedwiediew obejmie urząd szefa rządu. Decyzja ta nie tylko potwierdziła powątpiewania odnośnie do politycznej samodzielności Miedwiediewa, lecz także obniżyła rangę głoszonych przez niego idei reform sektora publicznego. Znamienne, że w orędziu wygłoszonym 22 grudnia 2011 r. prezydent Rosji o modernizacji wspomniał zaledwie raz, wiążąc ją jednak ogólnikowo z ustrojem systemu politycznego. Mówił on wówczas:

Przeprowadzona modernizacja systemu politycznego uczyniła go bardziej efektywnym. Przypomnę, że co roku w swoich orędziach proponowałem działania na rzecz jego rozwoju. Wszystkie one zostały zrealizowane, za co chciałbym podziękować Zgromadzeniu Federalnemu¹⁴.

Po konflikcie rosyjsko-ukraińskim w 2014 r., gdy władze Rosji wróciły do „twardej” *politics*, formułowane przez technokratów-reformatorów wizje modernizacji rosyjskiej *policy* praktycznie zniknęły z agendy (Gel'man 2017, 46). O ile oficjalnie

¹² www.kremlin.ru/events/president/news/9599 (dostęp 12.06.2021).

¹³ Коррупция держит за горло всю экономику России, заявил Медведев. URL: <https://ria.ru/20110330/359359164.html> (dostęp 15.06.2021).

¹⁴ Послание Президента Российской Федерации от 22.12.2011 г. URL: www.kremlin.ru/acts/bank/34718/page/1 (dostęp 15.06.2021).

dotychczasowe postulaty były utrzymywane, co potwierdzał chociażby przyjęty przez gabinet Miedwiediewa akt *Podstawowe kierunki działalności rządu do 2018 roku*, to utraciły wcześniejszy priorytet¹⁵. W tej sytuacji godnym odnotowania *postscriptum* Miedwiediewa do swojej wizji modernizacji, pod której hasłem minęła jego prezydentura, była obszerna publikacja „Nowa rzeczywistość: Rosja i globalne wyzwania” z 2015 r. (Medvedev 2015). Powtórzył on w tym artykule konieczność osiągnięcia wysokiego poziomu PKB na mieszkańca, co stać się powinno poprzez zwiększenie wydajności pracy: „trzeba nauczyć się być lepszym i szybszym, na tym polega jedyna droga we współczesnym, zmieniającym się świecie”. Tekst ten, dużo bardziej niż wcześniejsze wypowiedzi Miedwiediewa, osadzony był na gruncie doktryny neoliberalnej. Polityk, dając odpowiedź na wyzwania współczesności, wymienił: „stymulowanie twórczości, przedsiębiorczości, ciągłego dokształcania się”, ponadto konieczność otwarcia gospodarki dla bezpośrednich inwestycji zagranicznych, zrównoważenie budżetu, obniżenie stawek podatkowych. Przebrzmiewały także wątki tożsamościowe: Miedwiediew pisał, że „Rosja nie zamierza opuszczać kontynentu europejskiego ani ekonomicznie, ani politycznie, ani mentalnie” (Medvedev 2015, 14).

Krytyka

Co oczywiste, zaproponowana przez Miedwiediewa koncepcja spotkała się z dużym rezonansem społecznym i reakcją przedstawicieli nauki (Gel'man | Marganiya 2010; Ledneva 2013). Co do zasady była to reakcja pozytywna, propozycje prezydenta uznawano za wyczekiwane i uzasadnione, będące właściwym krokiem podjętym we właściwym czasie, czyli po konsolidacji instytucji państwa w okresie dwóch kadencji Putina. Specjaliści nie mieli wątpliwości co do tego, że – uwzględniając rosyjską specyfikę – wariant „autorytarnej modernizacji”, narzuconej przez władze (podobnie jak w epoce cara Piotra I), jest jedynym, który ma szansę na pomyślną realizację (Gel'man 2017, 38). Aprobację celów programu Miedwiediewa wyrażali zarówno przedstawiciele środowiska liberałów (W. Mau, J. Jasin), jak i bardziej zachowawczy zwolennicy aktywnej roli państwa w stosunkach społecznych i gospodarczych (Polterowicz 2007). Leonid Poliakov (2011) wskazywał, iż koncepcja modernizacji winna odegrać dwojaką rolę: synonimu wolności, prawa „do” oraz służyła kształtowaniu się nowej tożsamości Rosji. Niewątpliwie oczekiwania i nadzieje związane z prezydencką inicjatywą były bardzo duże, przy czym nie tylko w kwestii wydajności pracy i gospodarczej konkurencyjności Rosji, lecz także swobód obywatelskich.

¹⁵ Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2018 года. URL: <http://government.ru/news/18119/> (dostęp 16.06.2021).

Oceny projektu modernizacji, zarówno wśród rosyjskich mas, jak i naukowców, zmieniały się jednak wraz z upływem czasu. Coraz wyraźniej pojawiały się poglądy, iż program modernizacji jest w istocie spóźnioną doganiającą modernizacją technologiczną, która była zainicjowana przez Kreml w interesie wąskich elit polityczno-biznesowych. Jej podjęcie przez głowę państwa było wymuszoną reakcją w związku z coraz większymi kosztami funkcjonowania aparatu państwowego i zapotrzebowaniem, jako stymulowana przez władze była „modernizacją autorytarną”, bez kardynalnych przekształceń społecznych czy ekonomicznych. Wobec braku własnych zasobów programowi groziło przekształcenie się zaledwie w „zapożyczanie innowacji” (Auzan 2010, 136). Wskazywano również, iż jej uruchomienie wynikało jedynie z osobistych przekonań i fascynacji Miedwiediewa, a nie z konsensusu elit władzy i ich świadomego wyboru¹⁶. Wobec braku przestrzegania porządku prawnego deklaratoryjne stymulowanie wzrostu gospodarczego nie mogło odnieść skutku (Boldyrev 2015, 26-27; Inozemtsev 2015, 55).

Jeden z najbardziej wpływowych rosyjskich liberałów Jewienij Jasin pisał, że modernizacji technologicznej, a za taką postrzegał program Miedwiediewa, aby przyniosła sukces, musi towarzyszyć modernizacja instytucjonalna i kulturowa. Dzięki dwóm ostatnim możliwe jest unowocześnienie technologiczne, co więcej, nie musi wówczas być ono stymulowane, postępuje samoistnie (Yasin 2005, 726). W podobnym duchu politolog Jakow Pljajs wskazywał, iż projekt Miedwiediewa będzie skazany na porażkę, jeśli reforma nie obejmie całego systemu politycznego i instytucji państwowych. „Ręczne sterowanie” i wybiórcze przekształcenia nie przyniosą jakościowej zmiany, tak jak nie przyniosły jej żadne wcześniejsze podobne tego typu próby w Rosji i ZSRR (Plyays 2009, 9). Sceptyczny wobec koncepcji Miedwiediewa ekonomista Władisław Inoziemcew podkreślał, że modernizacja powinna oznaczać budowę „nie urzędniczo-biurokratycznych ‘pionów’, lecz poziomej odpowiedzialności, walkę nie o interesy biurokratów, ale państwa i jego obywateli. [...] Wprowadzenie porządku powinno być głównym hasłem nowego prezydenta, niezależnie od tego, jak wielu ono by się nie podobało” (Inozemtsev 2008). Leontij Byzov zaznaczał, że „Miedwiediew po prostu ujawnił te trendy, które istniały już przed nim, nie proponując nowych idei. Podjęte przez niego działania miały kosmetyczny i symboliczny charakter i nie przyniosły poważnych rezultatów” (Byzov 2013, 330). Słuszna wydaje się opinia, iż „ostrożny liberalizm Miedwiediewa” operował w ramach dotychczasowego systemu biurokratycznego, opierając się nie na inicjatywach obywateli, lecz posłusznych „poddanych”, których lojalność była kupowana poprzez rosnące dochody ze sprzedaży ropy naftowej i gazu” (Baklanov 2018).

Życzliwy Kremlowi zespół Instytutu Strategii Narodowej w bardzo dobrym dokumencie *Modernizacja Rosji jako budowa nowego państwa* scharakteryzował

¹⁶ https://ssa-rss.ru/files/File/info/Decision_Making.pdf (dostęp 16.06.2021).

cały kompleks obiektywnych przesłanek uniemożliwiających sukces modernizacji, jeśli miałyby być ona powtórzeniem modelu np. Singapuru: brak społecznej oraz aksjologicznej bazy modernizacji, wykształcenie się zębów społeczeństwa konsumpcjonistycznego (co utrudnia zdobycie się na wysiłek i poświęcenie szerokich mas), pełzającą erozję instytucji państwowych, czego symbolem jest powszechność korupcji (Ponomarev | Remizov | Karev et. al. 2009). Co więcej, eksperci ci wskazywali na symptomy toczącej się demodernizacji Rosji: postępującą deindustrializację i słabość sektora nowoczesnych technologii, kryzys w edukacji, co utrudnia kształcenie nowoczesnych kadr, coraz większe dysproporcje społeczne mierzone poziomem dochodów. Dochodzi do tego zjawisko, które występuje we wszystkich społeczeństwach neoliberalnych: upowszechnianie się „cywilizacji czasu wolnego” kosztem „cywilizacji pracy”, co zmniejsza gotowość społeczeństwa do mobilizacji na rzecz abstrakcyjnej dla wielu wartości modernizacji.

Wnioski

Rekapitulując, wskazać należy, iż w okresie prezydentury Miedwiediewa modernizacja była najczęściej używanym pojęciem, punktem orientacyjnym jego polityki wewnętrznej. Poniekąd los koncepcji modernizacji przypominał los koncepcji demokracji sprzed 20 lat – miała bowiem ona być przełomem, otwarciem nowej epoki w rozwoju Rosji. W praktyce okazała się jednym z narzędzi mobilizacji społecznej, zapewniających rządzącym kolejny sukces wyborczy (Pokida 2011, 212; Czachor 2018, 175-194). Niewątpliwie koncepcja Miedwiediewa przyniosła szereg zmian, nawet jeśli ich rezultaty były zgoła skromniejsze niż pierwotne oczekiwania. Dzięki niej do dyskursu publicznego włączono kwestie potrzeby unowocześnienia kraju we wszystkich aspektach, podniesiono ważność potrzeb publicznych (w tym zapewnienia wysokiej jakości ochrony zdrowia, edukacji, zabezpieczenia społecznego, budownictwa mieszkaniowego), pojęcie „społeczeństwa obywatelskiego” zostało „oswojone” i włączone do politycznego leksykonu Rosjan, przedsiębiorczość przestała się kojarzyć wyłącznie negatywnie (z oligarchami i prywaciarzami – *частники*). Z kolei na gruncie nauki nastąpił bezprecedensowy wzrost zainteresowania problematyką wyzwań rozwojowych Rosji oraz opracowań naukowych diagnozujących problemy kraju i możliwości ich rozwiązania (Petilainen 2017)¹⁷.

Niemniej jednak większość modernizacyjnych obietnic nie została zrealizowana. Symbol kadencji i wizji Miedwiediewa – Skołkowo, nazywane „rosyjską Doliną Krzemową”, bardziej przypominało wioskę potiomkinowską niż centrum światowych innowacji. Co więcej, koteria *siłowików* i zaplecze Putina wciąż nada-

¹⁷ Россия XXI века: образ желаемого завтра (2010). URL: http://insor-russia.ru/files/Образ_жел_завтра.pdf (dostęp: 15.06.2021).

wały ton rosyjskiej polityce, używając znanych z przeszłości narzędzi (przykłady to brak gruntownych reform administracyjnych, konflikt zbrojny z Gruzją, reakcja na protesty w końcu 2011 r., szczególnie na moskiewskim pl. Błotnym). Całościowej oceny koncepcji modernizacji Miedwiediewa nie zmienia fakt, iż przypadła ona na dwa kryzysy gospodarcze: w latach 2008-2009 oraz 2011-2012. Okoliczność ta wręcz mogła być postrzegana jako sprzyjająca odważniejszej realizacji założeń, szczególnie w kwestii ograniczenia biurokracji i uproszczenia działalności gospodarczej.

Nie ulega wątpliwości, iż treść koncepcji Miedwiediewa osadzona była na gruncie neoliberalizmu. Polityk odwoływał się do wartości i znaczenia jednostki oraz jej wolności zarówno dla pomyślności samej jednostki, jak i całego społeczeństwa. Opowiadał się za liberalizacją biurokratycznego reżimu, rozwojem przedsiębiorczości, otwarciem rynku dla kapitału zagranicznego, przystępną polityką podatkową. Rozumienie modernizacji przez Miedwiediewa sprowadzało się do kompleksu środków, które mogą służyć pokonaniu przez Rosję jej zapóźnienia gospodarczego i technologicznego względem Zachodu. Tym samym to Zachód był punktem odniesienia i wzorcem reform – modernizacja nie miała być poszukiwaniem „trzeciej drogi” bądź potwierdzeniem cywilizacyjnej odrębności Rosji. Na odwrót, sam impuls do wszczęcia reform płynął z Zachodu i tworzył modernizacyjną presję, którą Miedwiediew próbował przełożyć na plan działań.

Projekt Miedwiediewa wpisuje się w model „autorytarnej modernizacji”, która podejmowana była w różnych krajach z różnym skutkiem (Gel'man | Starodubtsev 2014, 9). Najbardziej spektakularny sukces zanotował Singapur pod rządami Lee Kwan Yew, natomiast nie był on często powtarzany w innych częściach świata. Także kasus modernizacji Rosji w latach 2008-2012 należy uznać za modernizację częściową, o niepełnym sukcesie. Wyjaśnienie przyczyn tego fenomenu posiada już swoją literaturę (Gel'man 2019). W tym miejscu można ograniczyć się do konstatacji, że szereg praktycznych działań w okresie rządów Miedwiediewa było wręcz sprzecznych z głoszonymi ideami. Najdobitniejszym tego dowodem jest nowelizacja konstytucji wydłużająca kadencję głowy państwa z czterech do sześciu lat, co można było odebrać jako dowód, iż jego prezydentura jest tylko krótką przerwą w rządach Putina (Anan'yeva | Kretov 2021). Pogłębiało się uzależnienie rosyjskiej gospodarki od eksportu nośników energii – budowano gazociągi NordStream, SouthStream oraz dalekowschodnią Siłę Syberii, zaś w 2010 r. ropa naftowa i gaz osiągnęły rekordowy poziom 74,5% w całości wolumenu rosyjskiego eksportu. Zapewne przyczyną tego stanu rzeczy jest też niewłaściwe określenie priorytetów: promowanie przez Miedwiediewa nowoczesności, rozumianej głównie jako konkurencyjność na rynkach światowych i innowacyjność technologiczna nie może być zadekretowana. Jakakolwiek modernizacja musi rozpocząć się od przemian społecznych, stworzenia fundamentu pod inne, w tym gospodarczo-techniczne, przekształcenia. W latach 2008-2012 stymulowanie modernizacji

w Rosji odbywało się przy wykorzystaniu dotychczasowych zasobów (sprzedaż nośników energii) i na podstawie dotychczasowych nawyków zcentralizowanego, biurokratyczno-administracyjnego działania.

Od początku rządów Putina jego zaplecze polityczne i aparat biurokratyczny stanowiły dwie grupy: *siłowicy* oraz liberalni technokraci. W kadencji 2004-2008 wyraźnie dominowali ci pierwsi. W kolejnej, 2008-2012, jak wyżej wskazano – liberalni technokraci. Po kolejnych wyborach wahadło ponownie wychyliło się w przeciwnym kierunku. Tym razem jednak na dłużej niż jedną kadencję. Zwłaszcza po konflikcie z Ukrainą w 2014 r. koncepcja modernizacji, choć oficjalnie nie została porzucona, nie miała faktycznej kontynuacji, zaś w rosyjskiej przestrzeni publicznej dyskurs zdominowała retoryka mocarstwowa.

Bibliografia

- ANAN'YEVA, M. | KRETOV, S. (2021), Opyt politicheskoj modernizatsii Rossii v period prezidentstva Dmitrija Medvedeva. [Ананьева, М. | Кретов, С. (2021), Опыт политической модернизации России в период президентства Дмитрия Медведева.] In: <https://rusrand.ru/events/opyt-politicheskoj-modernizatsii-rossii-v-period-prezidentstva-dmitrija-medvedeva> (dostęp 14.06.2021).
- ASLUND, A. (2007), *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reforms Succeeded and Democracy Failed*. Washington.
- AUZAN, A. A. (2010), Modernizatsiya kak problema: v poiskakh natsional'noy formuly. In: Zhurnal Novoy ekonomicheskoj assotsiatsii. 7 (7), 136-137. [Аузан, А. А. (2010), Модернизация как проблема: в поисках национальной формулы. В: Журнал Новой экономической ассоциации. 7 (7), 136-137.]
- BAKLANOV, V. (2018), Prezidentskoye vremya Dmitriya Medvedeva 2008-2012 gg. [Бакланов, В. (2018), Президентское время Дмитрия Медведева 2008-2012 гг.] In: http://historick.ru/view_post.php?id=260&cat=11 (dostęp 16.06.2021).
- BOLDYREV, YU. (2015), Nachinat' nado s mirovozzrencheskikh tseyey i motivov. In: Mir peremen. Spetsial'nyy vupusk. 26-27. [Болдырев, Ю. (2015), Начинать надо с мировоззренческих целей и мотивов. В: Мир перемен. Специальный выпуск. 26-27.]
- BYZOV, L. G. (2013), Modernizatsiya – Rossiyskiy variant. Sotsial'no-politicheskiye predposylki i bar'yery. In: Rossiya reformiruyushchayasya. 12, 322-360. [Бызов, Л. Г. (2013), Модернизация – Российский вариант. Социально-политические предпосылки и барьеры. В: Россия реформирующаяся. 12, 322-360.]
- CZACHOR, R. (2015), Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI (2), 85-98.
- CZACHOR, R. (2018), Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji o władzę w postradzieckich systemach autorytarnych. W: Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ. 4 (55), 175-194.
- CZACHOR, R. (2020), „Suwerenna demokracja” - geneza, treść, krytyka współczesnej rosyjskiej myśli polityczno-prawnej. W: Studia nad autorytaryzmem i totalitaryzmem, 42 (3), 47-69.
- DUBIN, B. (2011), Rossiya nulevykh: politicheskaya kul'tura, istoricheskaya pamyat', povsednevnyaya zhizn'. Moskva. [Дубин, Б. (2011), Россия нулевых: политическая культура, историческая память, повседневная жизнь. Москва.]

- GEL'MAN, V. | MARGANIYA, O. (red.) (2010), Puti modernizatsii: trayektorii, razvilki i tupiki. Sankt-Peterburg [Гельман, В. | Маргания, О. (ред.) (2010), Пути модернизации: траектории, развилки и тупики. Санкт-Петербург.]
- GEL'MAN, V. YA. (2017), Avtoritarnaya modernizatsiya v Rossii – missiya nevypolnima? In: Mir Rossii. Sotsiologiya. Etnologiya. 2, 38-61. [Гельман, В. Я. (2017), Авторитарная модернизация в России – миссия невыполнима? В: Мир России. Социология. Этнология. 2, 38-61.]
- GEL'MAN, V. YA. (2017), Politics versus policy: tekhnokraticheskiye lovushki postsovetsskikh reform. In: Politiya. 2 (85), 32-59. [Гельман, В. Я. (2017), Politics versus policy: технократические ловушки постсоветских реформ. В: Полития. 2 (85), 32-59.]
- GEL'MAN, V. YA (2019), Nedostoynoye pravleniye: politika v sovremennoy Rossii. Sankt-Peterburg. [Гельман, В. Я (2019), Недостойное правление: политика в современной России. Санкт-Петербург.]
- GEL'MAN, V. YA. | STARODUBTSEV, A.V. (2014), Vozmozhnosti i ogranicheniya avtoritarnoy modernizatsii: rossiyskiye reformy 2000-kh godov. In: Politiya. 4 (75), 6-30. [Гельман, В. Я. | Стародубцев, А. В. (2014), Возможности и ограничения авторитарной модернизации: российские реформы 2000-х годов. В: Полития. 4 (75), 6-30.]
- INOZEMTSEV, V. (2008), Prizyv k porядku. O modernizatsii Rossii i vozmozhnom ekonomicheskom proryuve. Rossiyskaya gazeta. 1.10. [Иноземцев, В. (2008), Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве. Российская газета. 1.10.]
- INOZEMTSEV, V. (2015), V Rossii net ekonomicheskoy politiki. In: Mir pereimen. Spetsial'nyy vursk. 55. [Иноземцев, В. (2015), В России нет экономической политики. В: Мирперемен. Специальный выпуск. 55.]
- KUZ'MIN, V. (2009). Pyat' prioritetov prezidenta. In: Rossiyskaya gazeta. 19.06. [Кузьмин, В. (2009). Пять приоритетов президента. В: Российская газета 19.06.]
- LEDNEVA, A. V. (2013), Can Russia Modernize? Sistema, Power Networks, and Informal Governance. Cambridge.
- MEDVEDEV, D. A. (2015), Novaya real'nost': Rossiya i global'nyye vyzovy. In: Voprosy ekonomiki. 10, 5-29. [Медведев, Д. А. (2015), Новая реальность: Россия и глобальные вызовы. В: Вопросы экономики. 10, 5-29.]
- PETILAINEN, J. (2017), Framing Modernization in Russian Newspapers: Words, Not Deeds. In: V. Gelman (ed.), Authoritarian Modernization in Russia: Ideas, Institutions, and Policies, London, 55-72.
- PLYAYS, YA. (2009), Total'naya sistemnaya modernizatsiya – absol'yutnyy imperativ dlya Rossii. In: Vlast'. 8, 3-1. [Пляйс, Я. (2009), Тотальная системная модернизация – абсолютный императив для России. В: Власть. 8, 3-10.]
- POKIDA, A. N. (2011), Spros na modernizatsiyu v Rossii. In: Sotsiologiya vlasti. 1, 212-214. [Покида, А. Н. (2011), Спрос на модернизацию в России. В: Социология власти. 1, 212-214.]
- POLYAKOV L. V. (2011), Osmyslivaya modernizatsiyu. In: Monitoring. 1 (101). [Поляков, Л. В. (2011), Осмысливая модернизацию. В: Мониторинг. 1 (101).] In: <https://cyberleninka.ru/article/n/osmyslivaya-modernizatsiyu> (dostep 12.06.2021).
- PONOMAREV, I. | REMIZOV, M. | KAREV, R. et al. (2009), Modernizatsiya Rossii kak postroyeniye novogo gosudarstva. [Пономарев, И. | Ремизов, М. | Карев, Р. et al. (2009), Модернизация России как построение нового государства.] In: www.apn.ru/publications/article22100.htm (dostep 17.06.2021).
- RODRİK, D. (2010), The myth of authoritarian growth. In: www.project-syndicate.org/commentary/the-myth-of-authoritarian-growth (dostep 15.06.2021).
- SHESTOPAL, E. B. (red.) (2004), Obrazy vlasti v postsovetsskoy Rossii. Moskva. [Шестопал Е. Б. (ред.) (2004), Образы власти в постсоветской России. Москва.]
- YASIN, E. (2005), Prizhivetsya li demokratiya v Rossii. Moskva. [Ясин, Е. (2005), Приживется ли демократия в России. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.8454

PIOTR ZEMSZAL

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0822-8937>

Nicolaus Copernicus University in Toruń

STEREOTYP EUROPY W DYSKURSIE RADYKALNEGO RUCHU PRAWOSŁAWNEGO W ROSJI. CZĘŚĆ II

The stereotype of Europe in the discourse of the radical Orthodox Church movement in Russia. Part II

ABSTRACT: The presented text focuses on the stereotype of Europe in the discourse of the radical Orthodox Church in Russia. A difference between a generally accepted concept and a discursively conditioned stereotype, as understood by W. Lippmann, represents an important methodological aspect. The empirical material was selected from over 70 publications from <https://3rim.info/>, a religious news aggregator. Its analysis allowed the author to reach the following conclusions: in this discourse, a concept of EUROPE undergoes a significant axiological reinterpretation and expansion exceeding the concept profiling, and creating a stereotype characteristic of the studied discourse.

KEYWORDS: radical Orthodox Church discourse, concept, stereotype, Europe

1.3.2. Instytucjonalny oraz bytowy aspekty stereotypu Europy

Ostatnią fasetą przeanalizowaną w pierwszej części artykułu była warstwa semantyczna związana z pojęciem cywilizacji w jej rozumieniu technologicznym. Kolejnymi wymiarami, które ulegają reinterpretacji w duchu aksjologii determinującej kształt badanego dyskursu, są aspekty instytucjonalny (zrzeszenie krajów europejskich w ramach Unii Europejskiej) oraz bytowy, tj. związany z pojęciem materialnego poziomu życia.

Unia Europejska bywa postrzegana przez nadawców tekstów w ramach analizowanego dyskursu jako niejednorodna struktura polityczna, np.

(55) Мы с прискорбием удостоверяемся, что политические решения *государств – членов Европейского союза* быстро скатываются к поспрянию заповедей Божиих [1].

(56) И сейчас в *странах Евросоюза* создаются терминологические комиссии [...] [2].

Jest to jednak organizacja dość spójna, co można wyczytać z presupozycji zdania:

- (57) Корбин сможет через структуры Социнтерна (членами которого лейбористы являются) *подрывать единство Евросоюза* [...] [3].

Poza spójnością zwraca uwagę strukturalny, zorganizowany charakter tego tworu, np.

- (58) *Структуры Евросоюза* ежегодно выделяют средства для «восстановления и сохранения культурного наследия» Афона [4].
(59) После обнаружения в продукции Kinder канцерогенов Роспотребнадзор запросил соответствующую информацию у компетентных *органов Европейского союза* [5].
(60) 7 декабря в Общественной палате РФ прошла международная конференция «Гендерное равенство — революция или эволюция?», в которой приняли участие главный советник *Европейской службы внешних действий по гендерным вопросам* [...] [6].

Prawdopodobnie dlatego najczęściej Unia Europejska traktowana jest jako integralna całość, w tekstach używa się nominacji typu *документы Европейского союза* czy *граждане Евросоюза*:

- (61) В частности, в некоторых *документах Европейского союза* это понятие также встречается, и человек на бумаге превращается в биологический объект [7].
(62) Причём ограничили они миграцию даже для *граждан Евросоюза* – то есть для других европейцев. И страна эта – Швейцария [8].

Unia Europejska występuje też w badanych tekstach jako agens w konstrukcjach z czasownikami w formie liczby pojedynczej, co świadczy o postrzeganiu jej jako jednolitej wspólnoty, np.

- (63) *Евросоюз выделил* два миллиона евро на введение УЭК в России [9].
(64) *А Евросоюз отозвал* своего посла в Москве ранее «для консультаций» [10].
(65) *Евросоюз вторгается* на Афон [4].

Podstawową cechą Unii Europejskiej, jaką da się wyinterpretować z badanego dyskursu, jest zbieżny z ogólnym obrazem Zachodu ekspansywny charakter (*вторгаться, подчинение, посягательство, ale też сдать*), np.

- (66) УГКЦ [...] проводила массовую пропаганду [...] в пользу *подчинения Украины Евросоюзу* [11].
(67) Именно с этой «женской» проблемы фактически началось *посягательство Евросоюза* на особый статус Афонской горы [4].

- (68) Достаточно посмотреть на воистину левого «вождя» Греции Ципраса, который «сдал» все экономические, политические, и духовные принципы Греции *руководству Евросоюза и США* [11].

Ta ekspansja odbywać się ma w sposób zorganizowany na poziomie ponadnarodowym (tu pojawia się bardzo nośne propagandowo i negatywnie nacechowane, zwłaszcza w badanym dyskursie, słowo *корпорация*), a jednym z podstawowych jej środków mają być pieniądze (to doskonale koresponduje z negatywną waloryzacją dóbr materialnych w tych tekstach, o czym za chwilę), które celowo uzależniają (*посадить на финансовую иглу* – przykład 73.). Unia Europejska w szeregu kontekstów jawi się jako sieć nie do końca jasnych, nie do końca uczciwych ponadnarodowych interesów, które są sprzeczne z interesami Rosji jako państwa oraz tego, co zwykło określać jako *русский мир*, np.

- (69) В настоящее время построением *неконституционного органа безграничной, анонимной и безответственной власти* – «электронного правительства» – в Российской Федерации занимаются *наднациональные корпорации Евросоюза* под контролем технического отдела Белого дома (США) [1].
- (70) Правда, в *Евросоюзе* уже запущен следующий этап *глобального плана* [12].
- (71) *Евросоюз* намерен создать *некую структуру* под замысловатым названием East StratComTeam для борьбы с «российской пропагандой» в республиках бывшего СССР. Как говорится, на воре шапка горит! [13].
- (72) *Евросоюз* выделил два миллиона евро на введение *УЭК в России*. Цель этого проекта – *демонтаж Российского государства и передача власти иностранным коммерческим структурам* [9].
- (73) Через помощь в реставрации монастырей *Европа посадила Афон на финансовую иглу* [4].

W kilku tekstach pojawiają się metafory, sugerujące, że metodą działania Unii Europejskiej jest działanie zakulisowe, że ludzie sprowadzeni są do roli wykonawców, realizatorów czyichś, nie do końca jasne czyich interesów. Doskonale ilustruje to metaforyka związana z teatrem lalek, np.

- (74) Наконец, новый лидер лейбористов критикуя нынешнюю модель Евросоюза за подмену идеи интернационализма *«корпоративным мошенничеством»* будет переключать недовольство с истинных виновников нынешнего положения [...] на ничего не решающих, *марионеточных евробюрократов* [3].
- (75) Обращаться с дипломатическими призывами к киевской хунте, за которой стоят США, *Евросоюз и их кукловоды*, абсолютно бесполезно [14].

Unia Europejska czasem bywa przedstawiana wespół z USA jako aktualny bądź potencjalny wróg Rosji i Rosjan:

- (76) Плюс пятилетние *людоедские санкции США и Евросоюза против русских* [15].
- (77) В 20-м веке простые немцы тоже не хотели воевать с русскими, но их заставили, причем дважды. Могут и сейчас *заставить*, но только уже не только Германию, а *все страны Евросоюза* [16].
- (78) Поэтому, *если было принято решение бросить в войну Германию и ЕС*, то тогда выход англосаксов из Евросоюза логичен и оправдан. *Идут последние приготовления к большой войне* [16].

Do neutralnego, jak się wydaje, skojarzenia Europy z Unią Europejską obecnego w opracowaniu Frołowej wypada więc dodać dla badanego dyskursu jednoznaczną negatywną waloryzację.

Kolejnym aspektem badanego stereotypu jest niezaprzeczalny wysoki poziom życia w Europie. Rosja wciąż jeszcze jest¹, w odróżnieniu od ZSRS, państwem otwartym, tj. można lub do niedawna było można, o ile pozwalały na to środki, wyjeżdżać na tzw. Zachód lub obserwować go za pośrednictwem mediów. W jednym z analizowanych tekstów czytamy:

- (79) Дети получили доступ в интернет и увидели, как живут их сверстники на Западе, как они выглядят, что их интересует, какие у них ценности. Это был уютный мирок красивых людей, одежда, квартира и весь материальный быт которых был продуман до мелочей [17].

To, z czym stykają się tam rosyjscy obserwatorzy, trudno wprost zanegować. Badane teksty nie są wolne od pozytywnych sygnałów dotyczących „europejskiego” dobrobytu, np.

- (80) Правда, в Евросоюзе уже запущен следующий этап глобального плана. На этом уровне образованных, *высокооплачиваемых европейцев* на рынке труда заменяют мигрантами [12].
- (81) *Европа* (хотя теперь более правильно говорить о золотом миллиарде) сегодня *не тяготится нуждой* [18].
- (82) Ведь так и есть! В Европе в развитых странах тоже демографический кризис, *хоть и качество жизни там лучше* [19].
- (83) С возникновением современного общества в Европе картина изменилась. Техническая революция сделала возможным массовое производство. Если в экономике раньше всегда был недостаток товаров, то теперь *Европа столкнулась с их переизбытком* [18].

Ten obraz Europy najlepiej chyba podsumowuje charakterystyczna dla narracji o przeciwstawności Rosji i Europy metafora ciepła (Europa) i zimna, surowego klimatu (Rosja):

¹ Artykuł został oddany do redakcji w grudniu 2021 r.

- (84) Вот так уж повелось в России: призывы к разрушению и смуте и тут же бегство в *тёплую Европу* или Америку [20].

Przedostatni z wybranych przeze mnie przykładów wskazuje na negatywną aksjologizację dobrobytu jako nadmiarowego, a zatem zapewne szkodliwego z perspektywy wartości duchowych, które, jak już wspominałem, cenione są w badanym dyskursie znacznie bardziej, por.

- (85) Вот такой русский дурак с точки зрения европейца – он не считает богатство самым главным в жизни [21].
(86) Соответственно аскетическому характеру русского народа в России не было европейского пиетета перед собственностью и богатством. Достоинство человека определялось внутренними качествами, а не объёмом капитала [19].

Podobnie jak w przypadku oceny osiągnięć technicznych ten dobrobyt prowadzi w optyce badanych tekstów do upadku:

- (87) А точно так же, как европейское «общество всеобщего благоденствия» со своим «высоким уровнем жизни», на которое мы еще совсем недавно смотрели снизу вверх (особенно при СССР – запретный плод сладок), *стемнилось разлагающейся зловонной массой* [22].

W przypadku fasety „wysoki poziom życia” daje się więc zaobserwować to samo co w przypadku fasety „cywilizacja 2”. Nie sposób go zanegować, ale mamy tu do czynienia z ewidentną negatywną reinterpretacją.

Ostatnią kategorią w definicji Frołowej są „relacje między Rosją i Europą”, które badaczka podzieliła na relacje inkluzji w aspekcie kulturowymi i ekskluzji w aspekcie socjalnym (Frolova 2018, 142). Poza trzema wypadkami, o których wspominałem na początku analizy (przykłady 1, 2, 3 cz. 1) i które można interpretować jako wskazania geograficznego położenia części Rosji na kontynencie, w badanych tekstach nie spotkałem wypowiedzi inkluzywnych. W najlepszym razie relacje między Rosją i Europą, jakie wyłaniają się z badanego dyskursu, to relacje ekskluzywne, np.

- (88) Если в Европе дети выходят в Интернет в школе (более 60%) или общей комнате дома (60%), то есть на глазах у взрослых, то в России – в своей комнате (более 70%) или дома у друзей (более 50%) [21].
(89) Издревле на Руси существовала и математика. Причем своя, вытесненная впоследствии европейской [23].

Zdarzają się też wypowiedzi, które wydają się sygnalizować wrogość, dotyczy to zwłaszcza narracji historycznych, np.

- (90) Но в слове Святейшего Сергия присутствует и другое измерение: Великая Отечественная война была продолжением *многовековой войны России и Европы* [24].
- (91) Как и в 1812 году, так и в 1941-м Россия практически в одиночестве *воевала со всей Европой* [24].
- (92) Военная кампания 1812 года против французов и их союзников (фактически *Россия воевала со всей Западной Европой*) наиболее ярким событием в биографии Кутузова [25].
- (93) В результате *гибридной войны с Россией* наша страна должна быть *расчленена и «утилизирована»*, ибо [...] Россия представляет угрозу геополитическим и военно-стратегическим интересам США и их евроатлантических союзников (*Евросоюз, НАТО*), американской демократии и прочим распрекрасным «*европейским ценностям*» [26].

Przedstawiona analiza wyraźnie wskazuje, że właściwie wszystkie fasety wyodrębnione przez Frołową, poza geograficznym, który jest na reinterpretację najmniej podatny, zostały poddane silnej aksjologizacji w kluczu zdecydowanie antyoksydentalistycznym.

2. Nadbudowanie na bazie konceptu dodatkowych warstw konotacyjno-asocjacyjnych

Dotąd, jak się wydaje, można mówić o specyficznym profilowaniu konceptu, choć jeśli uznać równorzędność sfer poznawczej, emotywniej i pragmatycznej konceptu, to mamy do czynienia z jego zdecydowanie peryferyjnym profilem. Te re/interpretacje nie wyczerpują jednak zasobu zabiegów tekstowych formatujących obraz Europy w badanym dyskursie. O tym, że powinniśmy mówić raczej o stereotypie w ujęciu Lippmanna, a nie o koncepcie, może świadczyć to, co zostało na bazie konceptu bazowego nadbudowane, co nie ujawniło się w kognitywnej definicji Frołowej i co należy zaliczyć do aksjologicznego jądra badanego dyskursu. Analizowane teksty ewidentnie wykazują stałą obecność kilku dodatkowych, wzajemnie powiązanych faset, które stanowią o powstaniu odrębnego od ogólnego konceptu pojęcia Europy.

Pierwszym z nich jest zrozumiały dla badanego dyskursu element semantyczny związany z chrześcijaństwem jako centralnym punktem odniesienia dla wartościowania właściwie w każdej sferze życia. Europa pozycjonowana jest w analizowanych tekstach jako obszar cywilizacyjny, który oddalił się od chrześcijaństwa, również gdy chodzi o duchową zależność od Kościoła Zachodniego, który traktowany bywa jako niechrześcijański. Zresztą, w optyce badanych tekstów Europa traktowana jest jako cywilizacja, która nie tylko oddaliła się od chrystianizmu, lecz także wręcz stała się antychrześcijańska. Mamy więc do czynienia z różnymi stopniami „oddalenia”, fałszywości czy ekskluzji aż do przejścia na pozycję anty-, np.

- (94) Россия – это русские, и это чудный, неповторимый и непонятный для иностранцев народ. Непонятный и странный – потому что православный, носитель духа Христова, а не *европейского*, протестантского, *псевдохристианского* [27].
- (95) А все объясняется тем, что Запад является *постхристианским*. Когда-то Европа была христианской, но давно уже *перестала ею быть*, и потому пала в самом глубоком, метафизическом смысле [20].
- (96) Ведь чему нас учат, чему поучает нас Европа? – *Что эта жизнь должна быть без Христа, без Бога* [28].
- (97) Мы с прискорбием удостоверяемся, что политические решения государств – членов Европейского Союза быстро скатываются к *попранию заповедей Божиих* [1].
- (98) Сколько глаз в Америке и Европе обращено в сторону Тибета, а не к забытому ими Иерусалиму, сколько гуру пошло по следам Апостолов, чтобы вновь *обратить христианские народы в язычество!* [29].
- (99) К чему ведут «ценности», навязываемые нам *апостасийной Европой?* [30].
- (100) Конец Средневековья знаменуется *дехристианизацией европейской культуры* [27].
- (101) Между тем, *богоборческая Европа* пытается «осчастливить» нас против нашего желания, добиваясь разрешения беспрепятственной пропаганды содомитами своих извращений среди наших детей [30].
- (102) *Антихристианская* идеология. Рождество постепенно уходит из Европы, т.к. задевает чувства мусульман [31].
- (103) Современная *антихристианская Европа* – это раздувшийся пузырь, который чуть было не лопнул на смех Азии и Африке и не наполнил Вселенную своим смрадом [32].

Niechrześcijański czy nawet antychrześcijański charakter Europy ma w optyce badanych tekstów określone następstwa – jest przyczyną upadku, rozkładu tej cywilizacji. Semantyka upadku akcentowana jest w dyskursie prawosлавных радикаłów również silnie, np.

- (104) Когда-то Европа была христианской, но давно уже перестала ею быть, и *потому пала в самом глубоком, метафизическом смысле* [20].
- (105) Ибо исторически сложившаяся единая Россия сегодня – единственное надёжное препятствие на пути *европейской и мировой смуты* [33].
- (106) *Выродившаяся Европа*. А мужики-то где? [34].
- (107) Индийцы *разлагают европейцев* своими теориями [35].
- (108) *Духовный закат Европы* и грозовые тучи Запада способствовали определенной переориентации на Балканах [...] [4].
- (109) Леонтьев, в частности, полагал, что именно Россия сможет спасти *умирающую Европу* с ее либерализмом, эгалитаризмом, материализмом и прочими -измами – явными признаками «*заката*» [36].
- (110) Давно уже пора перестать воображать Европу как светоч знаний и культуры для всего мира. *Это умирающая цивилизация в последних стадиях вырождения и извращений* [22].

Upadek, o którym mowa, ma nie tylko wymiar duchowo-moralny, lecz także społeczny i ekonomiczny, np.

- (111) Очевидно, что именно к 2017 году процесс *социального и экономического обрушения Европы* должен достигнуть апогея [3].
- (112) Европе сейчас приходится думать не об Украине, а о том, *как самой не сорваться в катастрофический сценарий* [37].
- (113) А точно так же, как европейское «общество всеобщего благоденствия» со своим «высоким уровнем жизни», на которое мы еще совсем недавно смотрели снизу вверх (особенно при СССР – запретный плод сладок), *сменилось разлагающейся зловонной массой* [22].

Jedną z miar upadku moralnego, czy wręcz, w optyce badanego dyskursu, cywilizacyjnego jest europejski liberalizm w zakresie obyczajowości. Sfera seksualności wydaje się dla nadawców na tyle istotna, że właściwe jest wyodrębnienie jej jako oddzielnej fasety wśród tych dodatkowych, które „nakładają się” na opisany przez Frołową uzgodniony koncept Europy. Istotność tej sfery semantycznej dla poczucia odrębności, a zwłaszcza w procesach mobilizacji politycznej podkreślają w artykule „Гейропа: гендерное измерение образа Европы в практиках политической мобилизации” Т. і О. Riabowowie (Ryabova | Ryabov 2013), określając pojęcie *Гейропа* jako odrębny koncept. Badany agregator informacji wydziela nawet oddzielną rubrykę pod tytułem *Евросодом*², która zajmuje się wyłącznie sferą wolności seksualnej w Europie. A oto przykłady tego, jak w analizowanym dyskursie bardzo konsekwentnie buduje się negatywną warstwę asocjacyjno-konotacyjną związaną z tym zagadnieniem, zwraca uwagę szczególnie agresywny, brutalny, jak w żadnym innym obszarze ton odnotowanych wypowiedzi (*как звероподобные или, скорее, человекообразные скоты, содомская мерзость, половые извращения, армия извращенцев из Европы, европейское развращение, антихристов концлагерь* itd.):

- (114) В отношении состояния современного европейского общества не стоит и вдаваться в подробности – *извращение нравственных устоев* и понятий настолько очевидно и вопиюще, что только глухой и слепой может не заметить перемены в отношении общества к явлениям, считавшимся ещё не так давно безнравственными и предвсудительными [28].
- (115) Станет совершенно очевидно, что *работа по легализации педофилии и инцеста* будет завершена в Европе уже в ближайшие годы [38].
- (116) Во многих цивилизованных европейских городах люди, *как звероподобные или, скорее, человекообразные скоты*, устроили дома разврата, в которых, как признаются сами *блудницы*, ради денег им приходится за две-три недели совершать до 180 случаев [39].

2 Por. *Евросодом* w przykładzie (42), cz. 1.

- (117) И если Европа так привержена содомской мерзости, тогда скатертью им дорога в ад [30].
- (118) Неужели придется признать верным предположение о том, что есть проект преобразования Румынии в *европейский бордель*, рай для казино, торговли людьми и употребления наркотиков? [40].
- (119) Православие несовместимо с «*европейским выбором*», и в этой статье я приведу цитаты, показывающие отношение Священного Писания к основным «*современным европейским ценностям*» – *греху мужеложства и прочим половым извращениям* [22].
- (120) И мы, стоящие сегодня перед *целой армией извращенцев из Европы*, обязаны укреплять свои тылы твердой верой [...] [22].
- (121) Если кто-то еще думает, что это напрасные слова, прочитайте статью о дошедшем до немыслимого уровня *европейском развращении* [22].
- (122) Что такое Европа? Это *похоть* и разум – человеческая похоть и человеческий разум, и вместе они воплощены в папе и в Лютере [22].
- (123) *Антихристов концлагерь* уже являет себя в *Еврокодме*... [41].
- (124) *АДСКИЙ ЕВРОСОДОМ*... Для тех, кто хочет в Европу. Детские площадки в *педофильском стиле* [42].

Sfera seksualności sprawia wrażenie dominanty obrazu Europy prezentowanego w badanym dyskursie. Stąd dość oczywiste wydaje się wydzielenie oddzielnej jednostki analitycznej *Геўрона*, jak robią to Riabowowie. Trudno jednak uznać, że jest to ogólnie przyjęty koncept, jeszcze trudniej oddzielić go od ogólnego obrazu Europy w badanym dyskursie (a także dyskursie niektórych oficjalnie funkcjonujących na szczeblu federalnym mediów). Wobec tego uznaję, że jest to jeden z istotniejszych, ale jednak element stereotypu Europy. Jednak właśnie istotność tych trzech zarysowanych zaledwie slotów (a-/anty-chryścianizm, upadek, seksualność) skłania do uznania ich nie za element specyficznego profilowania konceptu Europy w kształcie, w jakim zrekonstruowała go Frołowa, ale za czynnik wprowadzający nową jakość, zupełnie inne postrzeganie Europy. Poprzez szereg reinterpretacji i nadbudowanie dodatkowych warstw asocjacyjno-konotacyjnych powstaje konstrukt, który nie odpowiada całkowicie pojęciu konceptu, różnice są zbyt istotne, by określić go jako profil, więc być może warto jednak przeprowadzić linię demarkacyjną między konceptem i stereotypem i uznać, że z tym ostatnim mamy do czynienia w omawianym przypadku, a także temu podobnych sytuacjach.

Bibliografia

- FROLOVA, O. Ye. (2018), Kontsept YEVROPA v russkoyazykovoy kartine mira. W: Chlebda, W. (red.), Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów, t. 2, Europa. Lublin – Opole, 257-288.
- RYABOVA, T. B. | RYABOV, O. V. (2013), «Гейропа»: gendernoye izmereniye obraza Yevropy v praktikakh politicheskoy mobilizatsii. In: Zhenshchina v rossiyskom obshchestve. 3, 31-39. [Рябова,

Т. Б. | Рябов, О. В. (2013), «Гейропа»: гендерное измерение образа Европы в практиках политической мобилизации. В: Женщина в российском обществе. 3, 31-39.]

Teksty źródłowe

- [1] О yavnykh znameniyakh vremen. [О явных знамениях времен.] In: <https://3rim.info/10468-o-yavnykh-znameniyah-vremen.html> (dostęp 12.03.2021).
- [2] POLOVINKIN, A., Skvernosloviye – eto paguba Rossii... Chto ty gotovish' nam, den' gryadushchiy? [Половинкин, А., Сквернословие – это пагуба России... Что ты готовишь нам, день грядущий?] In: <https://3rim.info/12202-skvernosloviye-eto-paguba-rossii.html> (dostęp 12.03.2021).
- [3] GORODNENKO, Yu., Mechta Rotshil'dov – Sibir'. [Городненко, Ю., Мечта Ротшильдов – Сибирь.] In: <https://3rim.info/4181-mechta-rotshildov-sibir.html> (dostęp 12.03.2021).
- [4] Disneylend vmesto Svyatoy Gory? [Диснейленд вместо Святой Горы?] In: <https://3rim.info/11174-disneylend-vmesto-svyatoy-gory.html> (dostęp 12.03.2021).
- [5] Shokolad Kinder i drugie smertel'no opasnyye produkty. [Шоколад Kinder и другие смертельно опасные продукты.] Tekst opublikowany na portalu 3rim.info 20 I 2018, następnie usunięty. Dostępny pod adresem: <https://russian.rt.com/article/311501-sedobnoe-nesedobnoe-shokolad-kinder-i-drugie-smertelno> (dostęp 12.03.2021).
- [6] Sodom v predvkushenii pobedy nad Rossiyei. Smotri, ch'imi rukami kuyet'sya eta pobeda. [Содом в предвкушении победы над Россией. Смотри, чьими руками куется эта победа.] In: <https://3rim.info/9558-zri-v-koren-sodom-v-predvkushenii-pobedy-nad-rossiej-smotri-chimi-rukami-kuyet-sya-eta-pobeda.html> (dostęp 12.03.2021).
- [7] Ochay, L., Svyatye ugodniki bozhii o poslednikh vremenakh. O podgotovke sovremennogo mira k prinyatiyu antikhrista. [Очай, Л., Святые угодники божии о последних временах. О подготовке современного мира к принятию антихриста.] In: <https://3rim.info/5649-svyatye-ugodniki-bozhii-o-poslednix-vremenakh-o-podgotovke-sovremennogo-mira-k-prinyatiyu-antikhrista.html> (dostęp 12.03.2021).
- [8] BELYAYEV, M., Triumf natsionalistov. [Беляев, М., Триумф националистов.] In: <https://3rim.info/3841-triumf-nacionalistov.html> (dostęp 12.03.2021).
- [9] Klimaticheskoye oruzhie ili pogoda ot amerikantsev. Beseda s kinorezhisserom Galinoy Tsarëvoy. [Климатическое оружие или погода от американцев. Беседа с кинорежиссером Галиной Царёвой.] In: <https://3rim.info/12217-klimaticheskoe-oruzhie-ili-pogoda-ot-amerikantsev-beseda-s-pravoslavnyim-kinorezhisserom-galinoy-carevoy.html> (dostęp 12.03.2021).
- [10] Vnuk povara perestaralsya... Krakh vneshney politiki Kremlya i otvetka Zapada mogut zakonchit'sya voynoy. [Внук повара перестарался... Крах внешней политики Кремля и ответка Запада могут закончиться войной.] In: <https://3rim.info/10326-vnuk-povara-leninaperestaralsya-krah-vneshney-politiki-kremlya-i-otvetka-zapada-mogut-zakonchitsya-voynoy.html> (dostęp 12.03.2021).
- [11] DRUZ', I., O vstreche papu s patriarkhom, polu-unii i volch'ym sobore. [Друзь, И., О встрече папы с патриархом, полу-унии и волчьем соборе.] Tekst opublikowany na portalu 3rim.info 11.02.2016, następnie usunięty. Dostępny pod adresem: <http://www.segodnia.ru/content/172517> (dostęp 12.03.2021).
- [12] Minuya intellekt, moral' i npravstvennost'. Prevrashcheniye lyudey v poslushnykh zombi. [Минувя интеллект, мораль и нравственность. Превращение людей в послушных зомби.] In: <https://3rim.info/minuya-intellekt-moral-i-npravstvennost-prevrashhenie-lyudej-v-poslushnykh-zombi.html> (dostęp 12.03.2021).
- [13] Kak rabotayet amerikanskaya propaganda. [Как работает американская пропаганда.] In: <https://3rim.info/3696-kak-rabotayet-amerikanskaya-propaganda.html> (dostęp 12.03.2021).
- [14] FILIMONOV, V. P., Diplomiya s kiyevskoy khuntoy bezpolezna. Reshit' problemu mozhno tol'ko voozhennym putem. [Филимонов, В. П., Дипломатия с киевской хунтой бесполезна. Решить проблему можно только вооруженным путем.]

- Решить проблему можно только вооруженным путем.] Tekst opublikowany na portalu 3rim.info 16.08.2016, następnie usunięty. Dostępny pod adresem: <https://3rim.info/publications/63925-diplomatiya-s-kievskoy-hunttoy-bezpolezna-reshit-problemu-mozhno-tolko-vooruzhennym-putem.html> (dostęp 12.03.2021).
- [15] OSIPOV, V. N., Russkikh i pravoslavnykh namecheno perekovat' votsifrovannykh grazhdan planety. [Осипов, В. Н., Русских и православных намечено перековать в оцифрованных граждан планеты.] In: <https://3rim.info/14090-zri-v-koren-russkih-i-pravoslavnykh-namecheno-perekovat-v-ocifrovannykh-grazhdan-planety.html> (dostęp 12.03.2021).
- [16] Chto den' gryadushchiy nam gotovit... Ot Redaktsii. [Что день грядущий нам готовит... От Редакции.] In: <https://3rim.info/publications/63852-chto-den-gryadushchiy-nam-gotovit.html> (dostęp 12.03.2021).
- [17] O pagubnosti sovremennoy bezskorbnoy zhizni. Ona – priznak neblagovoleniya Bozhiya k cheloveku. [О пагубности современной безкоробной жизни. Она – признак неблагоприятия Божия к человеку.] In: <https://3rim.info/10296-o-pagubnosti-sovremennoy-bezskorbnoy-zhizni-ona-priznak-neblagovoleniya-bozhiya-k-cheloveku.html> (dostęp 12.03.2021).
- [18] Udovol'stviye privodit k dukhovnoy smerti. [Удовольствие приводит к духовной смерти.] In: <https://3rim.info/13921-udovol'stviye-privodit-k-duhovnoy-smerti.html> (dostęp 12.03.2021).
- [19] Igor' g. Kiyev., Egoizm i nizkaya rozhdayemost'. [Игорь г. Киев., Эгоизм и низкая рождаемость.] In: <https://3rim.info/egoizm-i-nizkaya-rozhdaemost.html> (dostęp 12.03.2021).
- [20] VIRULYA, D. N., Tvortsy revolyutsii 1905 goda v Rossii. [Вируля, Д. Н., Творцы революции 1905 года в России.] In: <https://3rim.info/12456-tvorcy-revolyuicii-1905-goda-v-rossii.html> (dostęp 12.03.2021).
- [21] Mif o russkoy leni. [Миф о русской лени.] In: <https://3rim.info/10161-mif-o-russkoy-leni.html> (dostęp 12.03.2021).
- [22] Svyashchennoye pisaniye o «evropeyskikh tsennostyakh» – polovykh izvrashcheniyakh. [Священное писание о «европейских ценностях» – половых извращениях.] In: <https://3rim.info/3742-svyashhennoye-pisaniye-o-evropejskikh-cennostyakh-polovykh-izvrashcheniyakh.html> (dostęp 12.03.2021).
- [23] SHAMBAROV, V., Pravda Rusi. Kto zhe ot kogo otstavat? [Шамбаров, В., Правда Руси. Кто же от кого отставал?] In: <https://3rim.info/4482-pravda-rusi-kto-zhe-ot-kogo-otstavat.html> (dostęp 12.03.2021).
- [24] 22 iyunya 1941 goda nachalas' Velikaya Otechestvennaya voyna. [22 июня 1941 года началась Великая Отечественная война.] In: <https://3rim.info/11989-22-iyunya-1941-goda-nachalas-velikaya-otchestvennaya-voyna.html> (dostęp 12.03.2021).
- [25] 200 let so dnia smerti velikogo russkogo polkovodtsa Kutuzova. [200 лет со дня смерти великого русского полководца Кутузова.] In: <https://3rim.info/10960-200-let-so-dnya-smerti-velikogo-russkogo-polkovodca-kutuzova.html> (dostęp 12.03.2021).
- [26] Predatel'stvo russkogo pravoslaviya... Gundyayevtsy otreklis' ot russkikh Ukrainy. [Предательство русского православия... Гундяевцы отреклись от русских Украины.] In: <https://3rim.info/13465-predatelstvo-russkogo-pravoslaviya-gundyaevtsy-otrekli-s-ot-russkih-ukrainy.html> (dostęp 12.03.2021).
- [27] Arkhimandrit Nikandr (Ivanov), Ya – russkiy soldat! Katekhizis pravoslavnogo voina. [Архимандрит Никандр (Иванов), Я – русский солдат! Катехизис православного воина.] In: <https://3rim.info/11605-ya-russkiy-soldat-katekhizis-pravoslavnogo-voina.html> (dostęp 12.03.2021).
- [28] POPOVICH, I., Izbiyeniye dush. [Попович, И., Избиение душ.] In: <https://3rim.info/11846-izbienie-dush-prepodobnyj-iustin-popovich.html> (dostęp 12.03.2021).
- [29] Arkhimandrit Rafail (Karelin), Na smenu materializmu prishel demonizm. [Архимандрит Рафаил (Карелин), На смену материализму пришел демонизм.] In: <https://3rim.info/8267-na-smenu-materializmu-prishel-demonizm.html> (dostęp 12.03.2021).

- [30] PAVLOV, A., K chemu vedut «tsennosti», navyazyvayemyye nam Apostasiynoyu Evropoy? [Павлов, А., К чему ведут «ценности», навязываемые нам апостасийной Европой?] In: <https://3rim.info/3902-k-chemu-vedut-cennosti-navyazyvayemye-nam-apostasijnoj-evropoj.html> (dostęp 12.03.2021).
- [31] Antikhristianskaya ideologiya. Rozhdestvo postepenno ukhodit iz Yevropy, t. k. zادةvayet chuvstva musul'man. [Антихристианская идеология. Рождество постепенно уходит из Европы, т. к. задевает чувства мусульман.] In: <https://3rim.info/3899-antikhristianskaya-ideologiya-rozhdestvo-postepenno-ukhodit-iz-evropy-t-k-zadevayet-chuvstva-musulman.html> (dostęp 12.03.2021).
- [32] РОПОВИЧ, І., Екуменизм – сут' подмена yeretikami Bozhestvennoy lyubvi besovskim gordelivym surrogatom. [Попович, І., Экуменизм – суть подмена еретиками Божественной любви бесовским горделивым суррогатом.] In: <https://3rim.info/13933-ekumenizm-sut-podmena-eretikami-bozhestvennoy-lyubvi-besovskim-gordelivym-surrogatom-prepodobnyu-iustin-popovich.html> (dostęp 12.03.2021).
- [33] ТРОИТСКИЙ, В., Ugasheniye istoricheskoy pam'yati – orudiye smuty. [Троицкий, В., Угашение исторической памяти – орудие смуты.] In: <https://3rim.info/2439-ugashenie-istoricheskoy-pamyati-orudie-smuty.html> (dostęp 12.03.2021).
- [34] ЛЯПИНА, І., Vyrodivshayasya Yevropa. A muzhiki-to gde? [Ляпина, І., Выродившаяся Европа. А мужики-то где?] In: <https://3rim.info/3831-vyrodivshayasya-evropa-a-muzhiki-to-gde-irina-lyapina.html> (dostęp 12.03.2021).
- [35] Starets Paisiy Svyatogorets o reinkarnatsii i induizme. [Старец Паисий Святгорец о реинкарнации и индуизме.] In: <https://3rim.info/14909-starec-paisiy-svyatogorec-o-reinkarnatsii-i-induizme.html> (dostęp 12.03.2021).
- [36] КАТАСОНОВ, В. Ю., Tekhnicheskij progress – uskoritel' dvizheniya chelovechestva k kontsu zemnoy istorii. [Катасонов, В. Ю., Технический прогресс – ускоритель движения человечества к концу земной истории.] In: <https://3rim.info/13261-tehnicheskij-progress-uskoritel-dvizheniya-chelovechestva-k-koncu-zemnoy-istorii-vyu-katasonov.html> (dostęp 12.03.2021).
- [37] Oni nikogda ne budut russkimi... Oppozitsiya kiyevskoy khunte dazhe opasney samoy khunty. [Они никогда не будут русскими... Оппозиция киевской хунте даже опасней самой хунты.] In: <https://3rim.info/633-oni-nikogda-ne-budut-russkimi-oppoziciya-kievskoj-xunte-dazhe-opasnej-samoj-xunty.html> (dostęp 12.03.2021).
- [38] Tekhnologiya dukhovnogo unichtozheniya chelovechestva. [Технология духовного уничтожения человечества.] In: <https://3rim.info/5113-tehnologiya-duxovnogo-unichtozheniya-chelovechestva.html> (dostęp 12.03.2021).
- [39] ВОБЫЛЕВ, Е., Telegoniya – nakazaniye za blud. [Бобылев, Е., Телегония – наказание за блуд.] In: <https://3rim.info/558-telegoniya-nakazanie-za-blud.html> (dostęp 12.03.2021).
- [40] ФЕНОРУ, Г., Interventsiya bluda. [Фечору, Г., Интервенция блуда.] In: <https://3rim.info/2279-intervenciya-bluda.html> (dostęp 12.03.2021).
- [41] Eto prosto uzhas! Detey v lagerya perevospitaniya. V Niderlandakh gomofobov lishayut roditel'skikh prav i otbirayut detey. [Это просто ужас! Детей в лагеря перевоспитания. В Нидерландах гомофобов лишают родительских прав и отбирают детей.] In: <https://3rim.info/13870-jeto-prosto-uzhas-detey-v-lagerja-perevospitaniya-v-niderlandah-gomofobov-lishajut-roditel'skih-prav-i-otbirajut-detey.html> (dostęp 12.03.2021).
- [42] Adskiy Yevrosodom... Dlya tekhn, kto khochet v Yevropu. Det'skiye ploschadki v pedofil'skom stile. [Адский Евросодом... Для тех, кто хочет в Европу. Детские площадки в педофильском стиле.] In: <https://3rim.info/12707-evrosodom-detskie-ploschadki-v-pedofil'skom-stile-foto.html> (dostęp 12.03.2021).

DOI: 10.31648/pw.8455

TERESA ASTRAMOWICZ-ŁEYK

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5881-2325>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

YARYNA TURCHYN

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9114-1911>

Lviv Polytechnic National University

THE EUROPEAN UNION'S EASTERN PARTNERSHIP INITIATIVE UNDER THE POLYHYBRID AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

ABSTRACT: The aim of the article is to reveal the essence and to determine the levels of the polyhybrid aggression of the Russian Federation to the EU's Eastern Partnership initiative and to develop recommendations for its improvement in terms of the geopolitical influences of Russia. To achieve its goals in the Eastern European region, the Russian Federation uses a multidimensional hybrid aggression, namely a polyhybrid aggression, when non-military crises are provoked and maintained in order to weaken the adversary, as a preparatory stage for a direct military invasion. In the case of the Eastern Partnership initiative, it is introduced by attempts to prove its inexpediency and ineffectiveness. The study shows that the Russian polyhybrid aggression has been extended not only to the countries of the Eastern Partnership, but also to the EU – aimed at weakening its transformative power in Eastern Europe, and to the Russian society – aimed at shaping negative stereotypes about the EU and legitimizing the actions of the Russian government. Achieving the Eastern Partnership goals depends on Russia's democratization and its compliance with international law. The following methods were used to solve the research problem: descriptive and historical method, sociological data analysis, forecasting method and structural-functional method.

KEYWORDS: EU's Eastern policy, Eastern Partnership, challenges, hybrid warfare, hybrid aggression, levels of Russian polyhybrid aggression

Introduction

The collapse of the Soviet Union launched the concept of a 'unified political Europe', in which the issue of establishing a new format of interaction between European partners and the countries of Eastern Europe became a priority. It concerns the problems related to the socio-economic progress and security of the European region (Ziółkowski 2009, 143). Already in the early stage of the formation of the EU's Eastern policy, the main discussions involved the issue of the role and place of the

Russian Federation in it, as “Russia did not see itself as a part of a broad concept but looked for partnership on the other special principles” (Staszczyk 2011, 23).

In the early 1990s, the countries of Western, Central and Eastern Europe outlined two approaches to shaping the political relations with Russia. The first one assumed intensification of relations with Russia, even by ignoring the interests of the new post-Soviet states. The second one was based on the idea of supporting national self-determination of the Eastern European states (Fedorowicz 2011, 50). At the same time, on the political scene of the Russian Federation two approaches to foreign policy were developed: Atlanticism and Neo-Eurasianism. In fact, within the latter, the concept of a ‘Third Rome’ or a ‘Third Way’ matured, with the Russian Federation not belonging to Europe or Asia, but a very particular state for which the EU is of a rather marginal importance. The priority of the Russian foreign policy was to strengthen its dominant position, including one towards the EU (Legucka 2008, 79).

One of the turning points in the EU-Russia cooperation was the introduction of the Eastern Partnership in 2009, which included six post-Soviet states: Ukraine, Georgia, Moldova, Armenia, Azerbaijan and Belarus. The Russian government has perceived the EU’s initiative as a geopolitical project, a way to invade its traditional sphere of influence. In this context, a Russian political scientist I. Preobrazhensky stressed that “the biggest mistake made by the European Union in shaping its Eastern policy was to ignore Russia’s interests”.¹ After all, the Eastern European region has always been of special interest to the world powers. Thus, a British geopolitician H. Mackinder stated that whoever controls Eastern Europe, will control the world’s islands (Eurasia and Africa) (Mackinder 2004, 421-437). Under such circumstances, an area of international competition for influence between the two centers of power was formed in the post-Soviet Eastern Europe. On the one hand, Russia with its concept of ‘Near Abroad’, and, on the other hand, the EU, represented by the Eastern Partnership as part of the European Neighborhood Policy.

In fact, Russia’s control over the development of the Eastern Partnership countries is a counterbalance to the Europeanizing influence of the EU. Russian policy intends not only to form a new type of relationship with the EU, but also to keep the countries of Eastern Europe in the status of a “buffer zone between the EU and Russia” (Szczerka 2014, 121). To achieve this, Russia uses a combination of ‘soft’ and ‘hard’ influence tools directed against both the sovereign right of Eastern Europe and South Caucasus to determine their own future and the European Union – a model of cooperation with the Eastern Partnership countries (Sidoruk 2010). While it is unacceptable for the EU to divide spheres of influence without taking into account the interests of all the countries, it has failed to develop

¹ <https://deon.pl/swiat/wiadomosci-ze-swiate/partnerstwo-wschodnie-wymierzone-w-rosje,267825> (accessed 23.01.2020).

clear mechanisms against Russia's tactics of using both military and hybrid forms of pressure in Eastern Europe, including the countries of Eastern Partnership². This highlights the problem of the Russian polyhybrid aggression towards Eastern Partnership and European partners, and the development of effective mechanisms against such a destructive influence.

The urgency of the topic is determined by the fact that Russia's longstanding polyhybrid aggression is a preparatory stage for an open military aggression against those post-Soviet states that have declared a Euro-Atlantic course in their foreign policy and are advancing reforms, democratic standards and European values. Russia's polyhybrid aggression is aimed at "preparing" public opinion of Russian and EU citizens as well as of other countries "to perceive the expediency/necessity" of military means in order to strengthen its hegemony in Eastern Europe and to reduce the influence of the West in international politics. This is evidenced by Russia's military aggression against Ukraine, which began on February 24, 2022. The day before, on February 23, the Russian President Vladimir Putin recognized the occupied territories of Ukraine, the so-called Donetsk People's Republic and Luhansk People's Republic, which have been de facto under official Moscow's control since 2014. Vladimir Putin called such actions a "special operation in the Donbass" aimed at the "demilitarization and denazification of Ukraine".³ The direct military invasion has led not only to massive casualties among the military, but also among Ukraine's civilian population, significant infrastructure damage, and millions of refugees.⁴ Nevertheless, the Russian occupation forces failed to achieve a 'blitzkrieg' because of the resistance of both the Armed Forces of Ukraine and the civilian population, which does not identify itself with Russia and resists the authoritarian occupation regime. This is largely due to the Europeanization of the Ukrainian population, the adoption of democratic standards and legal norms, with numerous Eastern Partnership programs aimed at economic development and democratization of the post-Soviet space included.

Thus, the purpose of the article is to clarify the essence and to determine the levels of the polyhybrid aggression of the Russian Federation to the EU Eastern Partnership initiative and to develop recommendations for its improvement in terms of the Russia's current geopolitical interests. The research hypothesis is an assumption that the Russian polyhybrid aggression extends not only to the Eastern Partnership countries, but also to the EU and the Russian society, in order to form a view of the initiative's uselessness and to weaken the transformative power of the EU in the post-Soviet space. The main focus is put on solving such research problems as: explaining the essence of the Russian Federation's polyhybrid aggression; identifying

² <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/06/5/7034480/> (accessed 03.11.2019).

³ <https://www.radiosvoboda.org/a/31719676.html> (accessed 25.02.2022).

⁴ <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/09/novyna/bezpeka/oon-nazvala-kilkist-zahyblyx-cyvilnyx-ukrayincziv-pochatku-vijny> (accessed 10.03.2022).

the main levels of its implementation; providing recommendations for achieving Eastern Partnership goals in terms of hybrid confrontation. The following methods were used to achieve the aim of the study: the descriptive method (aimed to present political interests of the Russian Federation and the essence of polyhybrid aggression); the historical method (aimed to show the transformation of Russia's foreign policy towards the EU); sociological data analysis (aimed to confirm hypotheses and to make conclusions); the forecasting method (aimed to reveal preconditions for the development of Eastern Partnership); the structural-functional method (aimed to define the elements of polyhybrid aggression and their functions).

1. Theoretical and methodological foundations for studying the polyhybrid aggression of the Russian Federation

Scientific and analytical studies use a wide range of terms to describe the modern types of war, such as 'hybrid warfare,' 'gray zone warfare,' 'unrestricted warfare,' 'asymmetric confrontation,' 'unconventional warfare' or 'nonlinear warfare,' 'new generation warfare,' 'Fourth- and Fifth-Generation Warfare', etc. The term 'hybrid warfare' is of Western origin and is often understood as part of a broader concept, namely 'new generation warfare.' Therefore, there is commonly used an approach of the Chief of the General Staff of the Russian Armed Forces, V. Gerasimov (2013), who uses the term 'new generation warfare' instead of 'hybrid warfare'.

According to Ukrainian researchers, the conceptual foundations of the hybrid warfare were initiated and developed by the Russian President V. Putin, as well as other representatives of the Russian power (V. Surkov, V. Gerasimov, O. Dugin), the head of the Russian Orthodox Church Kirill, and the Russian oligarchs (Honchar | Chubik | Zhuk et al. 2018, 8-9). The aforementioned V. Gerasimov formulated a doctrine according to which military and non-military actions are used simultaneously in interstate conflicts. Moreover, traditional participants in the armed struggle (state armies) are joined by quasi-state formations, gangs, mercenaries, and citizens of states exposed to Russian aggression who pursue an active policy of 'promoting' the idea of the 'Russian peace'. This doctrine was implemented in Crimea, Donbass and Syria. Its essence is polydestruction – the destruction of the enemy (by using military and non-military means) in various dimensions (humanitarian, political, economic, military, etc.) aimed at weakening the enemy internally (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 37).

In general, the study of hybrid wars distinguishes two main theoretical approaches (Wither 2016, 73-87; Dayspring 2015, 201). The first one is represented by W. Murray and P. R. Mansoor, who understand hybrid warfare as a conflict involving the combination of conventional military forces and irregulars (guerrillas, insurgents, and terrorists) (Mansoor 2012, 1-17). Representatives of the second

approach, T. McCulloh, R. Johnson, J. McCuen, reveal the meaning of hybrid warfare through a combination of conventional military forces and irregulars, but they also point out the important role of subversive activity and modern technologies in restricting the enemy's military power and the possibility of destabilization by using other domains, such as economics and material resources or information networks (McCulloh | Johnson 2013; McCuen 2011, 70-82).

In Western science, the term 'hybrid warfare' has been used since the mid-2000s to describe a combination of traditional and non-traditional threats to Western nations. The works of F. Hoffman (Lieutenant Colonel, U.S. Marine Corps (Ret.), a national security affairs analyst and consultant) "Conflict in the 21st century: The rise of Hybrid Wars" (2007) and "Hybrid Warfare and Challenges" (2009) are considered to be fundamental among studies of the features of hybrid warfare. He argued that a war evolves into a new hybrid form when the adversaries use all the available means of warfare (Hoffman 2009, 34-39).

It should be noted that a number of studies focus on revealing the hybrid tactics of the Russian Federation. They include: Pomerantsev | Weiss 2014, 44; Giles 2018; Hollis 2011; Kříž | Shevchuk | Števkov 2015, 16), in which subversive activity is identified as the main idea of the concept of hybrid warfare.

Considering Ukrainian researchers, we can mention the works of V. Horbulin (2017, 496), Yu. Romanchyshyna (2016), P. Shevchuk (2014, 1-9), Ye. Mahda (2015), M. Honchar (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017), which not only reveal the essence and forms of the new generation warfare, but also provide a number of important recommendations for counteracting Russian hybrid influences, including the countries of the Eastern Partnership. The analytical documents edited by V. Martinyuk (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017⁵) present the regional features of the Russian hybrid aggression and recommendations for the development of the Ukrainian capacity to guarantee the security of society under hybrid threats. In his monograph, Horbulin (2017) argues that Russia has applied a structurally and functionally unique concept of 'hybrid war' against Ukraine: 'hybrid' in terms of form, and 'asymmetric' from the perspective of content. Moreover, the information factor in some cases becomes an independent component and no less important than the military one (Horbulin 2017, 496).

Meanwhile, in a thorough study (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017), Honchar reveals the meaning of the concept 'aggression of a hybrid type' (ukr.: *зібресія*) as a kind of technology of hybrid warfare; "a set of heterogeneous impacts on the enemy of regulated force and combined character, applied according to a variable algorithm, where the military means are not dominant, their use is carefully hidden and denied, while the act of aggression itself generates uncertainty

⁵ See also: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/blok_XXI-end_0202.pdf (accessed 22.05.2021).

that complicates its identification” (ibidem, 37). Under the polyhybrid aggression, the crises of informational, political, economic, social and of other nature are provoked. Therefore, the term ‘polyhybrid aggression’ should be understood as a multifrontal and multidimensional hybrid aggression. According to Honchar, the very essence of the hybrid warfare is a multidimensional polydestruction aimed at destroying the enemy not in an open military confrontation, but by undermining its vital potential with certain external actions and initiating the process of self-destruction. In fact, it is a kind of country’s ‘fracking’ (cracking) technology when the ‘creation of fracture’ is triggered and carried out both internally and externally to produce a resonant destruction effect. Hybrid war does not begin with an act of open armed invasion, but with the actions of the aggressor from within the adversary, aiming at its internal self-destruction (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 32-33). In the case of the Eastern Partnership, the Russian Federation uses a multidimensional hybrid aggression to create stereotypes about its inexpediency and ineffectiveness, which, in the long run, may lead to the collapse of initiative and weakening the EU’s presence in Eastern Europe.

2. Goals and levels of the Russian polyhybrid aggression on the EU’s Eastern Partnership initiative

The foreign policy of the Russian Federation towards the states of the Eastern Partnership is based on the principles of a new concept. Z. Brzezinski, an American political scientist, distinguishes several elements, namely: ‘divided people’, ‘protection of compatriots abroad’, ‘Russian world’, importance of recognition, coverage and promotion of the ‘great Russian civilization’.⁶ The EU’s Eastern Partnership initiative is perceived by Russia through the prism of the established principles for the implementation of the European foreign policy. Among them, a Russian political scientist D. Trenin points out:

1. Russia and Europe do not have a common future, because the European unity is understood as the EU-US solidarity against Russia, which is forced to oppose the Western hegemony in order to pursue its own national interests. Thus, in the updated doctrine of General V. Gerasimov (2019), the United States and its allies are called ‘aggressors’, who are ready to attack at any time by using the technology of ‘color’ revolutions and soft power.⁷ A number of Russian normative documents on defense and security show that defense

⁶ <http://www.the-american-interest.com/articles/2014/06/27/confronting-russian-chauvinism/> (accessed 08.05.2021).

⁷ <https://www.pravda.com.ua/news/2019/03/9/7208764/> (accessed 08.10.2019).

actions of the U.S., NATO or the EU are interpreted by Russians as expansive and aggressive (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 35);

2. readiness to withdraw from international agreements and to abandon the obligations in the case of their incompatibility with the national interests of the Russian Federation;
3. to rely solely on its own resources in terms of economic development, strengthening of the political system and military power (Trenin 2014).

Russia's goal is to change the European and the world order, to create a new center of world power with Russia as the heart of the 'Greater Eurasia.' The focus is put on the implementation of the so-called Eurasian mission, which was developed by O. Dugin, aiming at restoring Russia's control over the 'Near Abroad', the countries of Eastern Europe, and weakening the United States and Europe (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 116-117).

Within this context, Russia perceives the Eastern Partnership as a geopolitical project of the Western countries that directly threatens its national interests and should, therefore, be counteracted. The signing of Association Agreements with Ukraine, Moldova and Georgia is also understood as the EU's aggression against Russia, and the West's interference in its traditional (canonical) sphere of influence. Similarly, the sanctions imposed against Russia after the annexation of Crimea are perceived by Russia as a policy of deterrence. In response, it employs an 'active defense strategy' that aims "not only to hold territory, but first and foremost to exhaust and bleed the large enemy's forces".⁸ As a result, the Eastern European region suffers from instability and insecurity. It concerns Crimea and Donbass in Ukraine, an open military aggression against Ukraine, Transnistria in Moldova, Abkhazia and South Ossetia in Georgia, Nagorno-Karabakh in Azerbaijan. In this way, Russia's multifrontal, multidimensional polyhybrid aggression aims to limit the EU's influence and presence in the Eastern European region by, inter alia, disqualifying the Eastern Partnership initiative. This involves the use of tools such as 'soft power' and 'hard power.'

The polyhybrid aggression of the Russian Federation on the EU Eastern Partnership initiative is realized within a multi-level system. The first level is internal, in which the main goal is to form a negative attitude towards the initiative (in general, the European policy in the Eastern region) at the level of Russian society and to prove its ineffectiveness and a direct threat to the existence of the Russian state. In order to achieve this, it actively uses the methods of advocacy. The changes in Russia's foreign policy towards the European Union are shown by public opinion polls. Thus, M. Grela notes that, since the late 1990s, the positive attitudes towards the EU have dominated among Russian citizens. However, only a few years later,

⁸ <http://politconsultant.org/vijskova-strategiya-rf-apgrejd-gibridno-d1-97-vijni-ta-pretenziya-nablizkist-do-tila/> (accessed 12.09.2019).

half of the Russian population perceived the European Union as a direct threat to the state independence. The perception of the EU as a key challenge to the existence of the 'Russian democracy', 'Russian economic power', 'Christian Russian values', and statehood in general has been steadily reinforced in the Russian society. Over the years, the rejection of European partners has only grown, and in 2015 it covered more than 70% of Russian citizens, who were convinced that EU policy towards Russia has marginalized Russian economic interests and gradually weakened its political position in the so-called 'Near Abroad' (Grela 2016, 37). A Russian sociologist L. Gudkov notes that, after 1992, the idea of the negative influence of the European (Western) culture on the development of the Russian Federation has intensified (in 1992 such beliefs were expressed by 37% of the respondents, and in 2000 – by 66%). Also, the stable identification with European values (i.e., law, democracy, freedom of thought) covers only 6-10% of the respondents and this number has not increased over the last 25 years. Russians believed (during 1992-2000) that the West treats Russia as a "raw material appendage of the West" (33-40%), "a place for profitable investments and a market for their goods" (20-24%), "an undeveloped, unpredictable and aggressive state" and "a potential military adversary, a nuclear state" (12-30%). Only 10-15% consider the EU as a "neighbor and partner to strengthen and develop relations with". Gudkov (2015) pointed out an asymmetry in the perceptions of Russians and Europeans, according to which the West is a potential threat to the 'peaceful' Russian Federation, as well as a source of deteriorating relations between Russia and the EU because it "does not accept Russia's interests".

The purpose of the Eastern Partnership has been inaccurately revealed by political myths in the information space. Thus, the Foreign Minister S. Lavrov⁹ notes that the Eastern Partnership initiative has become a worrying sign in relations between the EU and Russia, because the initiative aims to 'tear' its closest neighbors from Russia united by century-old ties. In his view, this has led to extremely negative consequences and has forced the member states to make a choice between the EU and Russia. Although, in fact, the participation in the Eastern Partnership does not exclude the possibility of active cooperation with Russia.

Moreover, the Russian expert community focuses not on the added value of the initiative for the development of member states, but on its real or imaginary shortcomings. N. Yaremina (2018) pointed out the following effects of the Eastern Partnership: a slowdown of the integration movement of Eastern European countries in general, which explains the regional disparity in the development of EU countries; the economic crisis in Ukraine after 2014 as a result of the strategy's failure; instability in the region caused by a restricted cooperation with Russia compared to the intensifying cooperation between European partners and the countries of the

⁹ <https://www.interfax.ru/world/688394> (accessed 28.12.2019).

Eastern Partnership; financial insufficiency of the Eastern Partnership resulting from the limited capacity of the EU; discussions regarding its usefulness even among the initiators and participants of the initiative.

Although Russian researchers model different scenarios for the development of the Eastern Partnership, each of them concerns limiting the EU's while strengthening Russia's influence, namely:

1. "Eastern Partnership +" based on Brussels' differentiated approach to recipient countries and the recognition of their cooperation with a third party (i.e. Russia). The idea is to intensify the EU relations with Armenia, Belarus and Azerbaijan with active involvement of Russia. Russian analysts describe this scenario as 'rational';
2. Eastern Partnership without adherence to the 'more for more' principle, offering an equal funding, which could significantly reduce the EU's presence in the post-Soviet space;
3. "radical restructuring of the European Neighborhood Policy," involving a change in the strategy of the EU-Russia interaction, as well as the recognition of Russia's role and interests in the post-Soviet space by the European partners. However, Russian political scientists have questioned the possibility of such a scenario in the near future. In fact, it can be argued that even a limited EU presence in the countries of the Eastern Partnership is interpreted by Russian analysts as unpromising.

At the same time, it is believed that the EU's technical approach to the Eastern Partnership program allows for partial control over the development of cooperation with the Eastern neighbors while maintaining a certain number of its requirements. Therefore, Russian analysts recommend the member states to strengthen the policy of selective adaptation of national legislation to the EU standards, which will certainly slow down the dynamics of the pro-European integration of these countries. Moreover, there is a belief that Russia's 'pushing' of comprehensive cooperation with the EU prevents Russia from deepening cooperation, especially with Belarus and Armenia. Emphasis is also placed on the inability to address these issues at Eastern Partnership summits (Yaremina 2018).

The second level of influence of the Russian polyhybrid aggression includes the member states of the Eastern Partnership, i.e., Ukraine, Georgia, Moldova, Armenia, Azerbaijan, and Belarus. Russia's main goals here are to counteract the democratization of the post-Soviet space, to 'root' the hybrid 'pseudo-democratic' political regimes, to destabilize the internal situation, to prevent strengthening of integration processes inside the Partnership and with the EU. In order to achieve this, there has been used a range of various techniques of polyhybrid aggression in the member states (i.e., economic pressure, informational and psychological impact) to establish control over their development. For example, in Ukraine, stereotypes about the EU's Eastern European policy are actively spread, such as: the EU and

the West are responsible for the destabilization in Ukraine; the Eastern Partnership is a provocation against Russia; the Eastern Partnership leads to transformation of the political regime; the Eastern Partnership program is imposed on the partners against their will; the EU has lost its money because of corruption; the Eastern Partnership and visa liberalization have led to massive immigration to the EU; the Eastern Partnership and the Association Agreement force Ukraine to choose between the East and the West; the Association Agreement will force Ukraine to introduce same-sex marriages; Ukrainian citizens will not benefit from the Association Agreement; the Agreement will lead to economic problems; products of Ukrainian firms do not meet EU standards, and therefore they will not be able to export their goods to the EU; the former Soviet bloc countries that have strengthened economic ties with the EU in recent decades have not benefited from it, etc.¹⁰ Another element of the Russian polyhybrid aggression is self-subjugation, which is quite effectively applied, for example, in Armenia or Belarus due to their total dependence on Russia in various fields (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 118). For example, as of 2021, Belarus has completely suspended its participation in the Eastern Partnership. This prevents the states from being independent in determining their foreign policy priorities.

To counteract such tendencies within the framework of the implementation of the EU Eastern Partnership, it seems appropriate to focus on those spheres that will shape the unified interest of the member states and strengthen multilateral ties between them, namely: development of economic cooperation; resolution of existing unresolved conflicts and prevention of potential ones; resolution of problems regarding territorial integrity and border regulation; introduction of common mechanisms for ensuring security for member states (Gazizullin | Honchar | Kolomiets et al. 2009, 68). Meanwhile, considering the fight against the Russian polyhybrid aggression, the member states can use: stability, efficiency and systemic nature of the state institutions; a deliberate policy of countering threats; establishment of an effective mechanism to guarantee the security of society; strengthening of the regulatory framework for combating hybrid threats; information policy and resistance to propaganda; cybersecurity; fighting corruption; national defense and military reforms; improvement of law enforcement agencies; interaction of law enforcement agencies with society in countering threats; development of citizens' responsibility for security; overcoming the Soviet legacy (Honchar | Chubik | Zhuk et al. 2018, 73).

The third level of the Russian polyhybrid aggression covers the EU countries. The Russian Federation seeks to expand its sphere of influence, to destabilize the situation, to use the veto power over political decisions of European institutions concerning the Eastern Partnership through diplomatic pressure, personal and

¹⁰ http://www.chernihiv-oblast.gov.ua/media/upload/myths_aa3_uk.pdf (accessed 26.01.2020).

professional contacts, economic favors, energy issues, outright blackmail or bribery, propaganda, etc.¹¹ Besides, one of the techniques used in the polyhybrid aggression towards the EU countries is the intensification of internal contradictions concerning appropriateness of the Eastern Partnership or developing a consolidated position on the actions of the Russian Federation (Sidoruk 2016; Turchyn 2016, 64). A range of states are believed to be 'Russia understanders', for example: Germany, France, Italy, Finland, Greece and Austria. Some nationalist forces in Poland, Hungary, Greece, Lithuania, Great Britain, Bulgaria, France, Germany and other countries in the European region have also accepted the Russian policy because they are funded by Russian sources (Karski | Jagusiak 2018, 47-53).

A policy of divide-and-rule is often used in order to intensify the internal contradictions. Among the sensitive issues, one can mention here the issue of Transylvania between Romania and Hungary, the Polish visions of Vilnius and problems in the Balkans (i.e., the Kosovo and Albanian-Macedonian issue) (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 120). V. Putin has also modeled his own hybrid version of the Holocaust and the course of World War II that concerns the states actively lobbying for the Eastern Partnership support. The main condemnation of Nazism and the Holocaust concerns Poland, the Baltic States and Ukraine. The National Interest published an article by V. Putin entitled "The real lessons of the 75th anniversary of World War II", in which these countries are portrayed as reactionary, nationalist, and anti-Semitic (Nimetskyi 2020). In this way, the Russian side seeks to deepen the division between Poland, the Baltic States and the countries of Central Europe on the one hand, and the countries of Old Europe on the other. It is obvious that a weakened position of Poland and the Baltic states in the EU will negatively affect the development and prospects of the Eastern Partnership.

In the same context, within the EU, Russia uses the 'do as I do' principle, i.e., other countries should behave similarly to Russia. For example, a deputy of the State Duma of the Russian Federation, V. Zhirinovskiy, has approached Poland, Hungary and Romania with a proposal to annex some parts of Ukraine, which the politician considers illegally joined (Chernivtsi, Volyn, Lviv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Transcarpathian and Rivne regions) (Honchar | Chubik | Dyachenko et al. 2017, 119). As a result, one can notice intensification processes of the protection of national minority rights in the countries of the Eastern Partnership in recent years, such as Hungary in Ukraine, that greatly complicate the Euro-Atlantic movement of Ukrainians. Russia has also promoted a compatriot policy, i.e., protection of compatriots abroad, especially in the EU member states (primarily in the Baltics). In fact, this technique of the polyhybrid aggression was used for the annexation of Crimea. The same approach may be used in Hungary's and Romania's policy towards Ukraine in terms of the protection of the rights of their compatriots.

¹¹ <https://tyzhden.ua/World/62629> (accessed 24.11.2019).

Such tendencies significantly reduce the capacity of the EU's soft power in the Eastern European region and provoke new contradictions both within the EU and its Eastern partners.

It is commonly believed that the introduction of the Eastern Partnership has led to the destabilization in the Eastern European region, weakened security of the EU and aggressive actions of Russia in the foreign policy. Considering the situation in Ukraine, it is proposed to ensure a political neutrality (i.e., a region free from NATO and EU influence), thus resolving the Russian-Ukrainian conflict and strengthening the EU security (Cichos 2018, 125-126). In fact, it also concerns the neutrality from the Eastern Partnership, which is the only institutionally established initiative for the Eastern dimension of the EU foreign policy nowadays. Such a position is likely to cause the 'absorption' of the countries of the Eastern Partnership by the Russian Federation and to increase tensions in the European region. Thus, the EU Eastern policy should tend, on the one hand, to change the framework of the Eastern Partnership within the integration perspective and by strengthening the security component, and, on the other hand, to clarify and reset the policy towards the Russian Federation in terms of democratization, compliance with the norms of international law and shaping political, economic and social models of development (Staszczuk 2011, 41). However, many researchers believe that Russia will continue to maintain a dysfunctional regime in relation to European standards for a long time (Staszczuk 2011, 42).

Consequently, some EU countries seek an 'imaginary' bilateral world dominated by interests exclusively between the EU and Russia, and therefore they advocate the resumption of dialogue without preconditions. However, the willingness of these member states to accept the fact that Russia deserves its coveted sphere of influence carries risks (Wilson 2017, 7). They threaten not only the sovereignty of the countries of the Eastern Partnership, but they also limit the EU's ability to make independent decisions on international policy, including in Eastern Europe.

Conclusions

To pursue its interests in the region of Eastern Europe, the Russian Federation uses a whole range of influences, i.e., a multidimensional polyhybrid aggression, aimed at weakening the adversary by causing and maintaining informational, political, economic and social crises. Considering the Eastern Partnership, it attempts to question the very idea of the initiative, its effectiveness and expediency. The Russian polyhybrid aggression within the framework of the EU Eastern Partnership initiative is implemented at several levels, namely: the countries of the Eastern Partnership – aimed at destabilizing it internally and shaping the public opinion about the uselessness of the initiative and the European integration in general,

that may lead to changes in the political vectors; the EU – aimed at increasing internal contradictions, reducing the right to determine the foreign policy in Eastern Europe independently (without a coordination with Russia), as well as a belief in the destabilizing potential of the Eastern Partnership; Russian society – in order to shape negative stereotypes about the EU and its Eastern policy by using information and propaganda tools and legitimization of the current regime.

The strengthening of Russia's global ambitions has led to a 'territorial-spatial confrontation' between integration projects of the EU and the Russian Federation in the Eastern European region. To achieve the objectives of the Eastern Partnership, the European partners should take into account a number of negative trends, e.g., the lack of a common European position on the expediency of the Eastern Partnership and the amount of its funding; the uncertainty of Russia's status in relations with the European Union due to its dependence on Russian energy; the lack of a unified position of the EU countries on the issue of forcing Russia to make peace; the strengthening of the security vacuum and securitization of the Eastern European region; the growing challenges of energy, illegal migration, separatism, and the use of national minorities in hybrid conflicts (Maksimenko 2014, 84-85). All these issues depend on a proper regulation of relations with Russia under the condition that the latter respects the norms of international law, as well as democratic standards in internal development. Today, the Eastern Partnership needs to be updated; namely, it should re-consider its approach to the member states by taking into account their vulnerability to Russia's polyhybrid pressure and to develop effective mechanisms for strengthening the EU's soft power and countering Russia's hard power. After all, the slightest reduction in the intensity of the Eastern Partnership initiative will only weaken the security of Europe as a whole.

References

- BRISTER, P. | MCCUEN, J. | NATTER, H. et al. (eds.) (2011), *Strategy of Hybrid War, in Hybrid Warfare and Transnational Threats: Perspectives for an Era of Persistent Conflict*. New York.
- CICHOS, K. (2018), „Wartości” czy bezpieczeństwo? Polityka sąsiedzka UE (na przykładzie relacji z Ukrainą). W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IX (1), 119-128.
- DAYSRING, S. M. (2015), *Toward a Theory of Hybrid Warfare: the Russian Conduct of War During Peace*. Monterey.
- FEDOROWICZ, K. (2011), *Polska polityka wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989-2010*. Poznań.
- GAZIZULLIN, I. F. | HONCHAR, M. M. | KOLOMIETS, O. V. et al. (red.) (2009), *Shidne partnerstvo ES: dodatkovі mozhlivosti dlya evrointegratsiyi Ukraini*. Kyiv. [Газізуллін, І. Ф. | Гончар, М. М. | Коломієць, О. В. et al. (red.) (2009), *Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України*. Київ.]

- GERASIMOV, V. (2013), Tsennost' nauki v predvidenii. V: *Voyenno-promyshlennyy kur'yer*. 8 (476). [Герасимов, В. (2013), Ценность науки в предвидении. В: *Военно-промышленный курьер*. 8 (476).] URL: <https://vpk-news.ru/articles/14632>.
- GILES, K. (2018), *Russia and Its Neighbours: Old Attitudes, New Capabilities*. In: NATO CCD COE Publications. URL: http://195.222.11.251/uploads/2018/10/Ch02_CyberWarinPerspective_Giles.pdf (accessed 07.05.2021).
- GUDKOV, V. (2015), *Rossyiane razlyubily Yevropu* [Гудков, В. (2015), Россияне разлюбили Европу.] URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2015/12/02/66628-rossiyane-razlyubili-evropu> (accessed 15.12.2019).
- HOFFMAN, F. (2009), *Hybrid Warfare and Challenges*. In: *Small Wars Journal*. 52, 34-39.
- HOLLIS, D. (2011), *Cyberwar Case Study: Georgia 2008*. In: *Small Wars Journal*. URL: <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/cyberwar-case-study-georgia-2008> (accessed 11.06.2021).
- HONCHAR, M. | CHUBIK, A. | DYACHENKO, S. et al. (2017), *Viyini-XXI: poligibresiya Rosiyi*. [Гончар, М. | Чубик, А. | Дяченко, С. et al. (2017), *Війни-XXI: полігібресія Росії*.] URL: <https://geostrategy.org.ua/storage/app/public/files/nodes/1/book/1/Xa8si15867659506KcE7.pdf> (accessed 15.01.2020).
- HONCHAR, M. | CHUBIK, A. | ZHUK, S. et al. (2018), *Gibridni zagrozi Ukrayini i suspilna bezpeka. Dosvid ES i Shidnogo partnerstva*. [Гончар, М. | Чубик, А. | Жук, С. et al. (2018), *Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і Східного партнерства*.] URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/blok_XXI-end_0202.pdf (accessed 15.12.2019).
- HORBULIN, V. P. (ed.) (2017), *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiya*. Kyiv. [Горбулін, В. (ed. 2017), *Світова гібридна війна: український фронт: монографія*. Київ.]
- JOHNSON, R. | McCULLOH, T. (2013), *Hybrid Warfare*. In: JSOU Report 13-4. URL: https://www.socom.mil/JSOU/JSOUPublications/JSOU%2013-4_McCulloh%2CJohnson_Hybrid%20Warfare_final.pdf (accessed 30.06.2021).
- KARSKI, K. | JAGUSIAK, B. (red.) (2018), *Praktyczne uwarunkowania bezpieczeństwa Europejskiego*. Warszawa.
- KŘÍŽ, Z. | SHEVCHUK, Z. | ŠTEVKOV, Z. (2015), *Hybrid Warfare: A New Phenomenon in Europe's Security Environment*. Prague.
- LEGUCKA, A. (2008), *Polityka wschodnia Unii Europejskiej*. Warszawa.
- MACKINDER, H. J. (2004), *The Geographical Pivot of History*. In: *The Geographical Journal*. 23 (4). URL: https://www.iwp.edu/wp-content/uploads/2019/05/20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf (accessed 6.02.2020).
- MANHA, E. (2015), *Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty*. [Магда, Є. (2014), *Гібридна війна: вижити і перемогти*.] URL: http://vivat-publishing.com/wp-content/uploads/2016/03/Gibridnaya_voyna_ukr.pdf (accessed 15.06.2021).
- MAKSYMENKO, I. V. (2014), *Ukrayynskiy chinnik zovnishnoyi polityki Evropeyskogo Soyuзу vidnosno derzhav Shidnogo partnerstva: vikliki 2014 roku*. In: *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Seriya : sotsiologiya i politichni nauki*. 19 (2), 78-87. [Максименко, І. В. (2014), *Український чинник зовнішньої політики Європейського Союзу відносно держав Східного партнерства: виклики 2014 року*. В: *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки*. 19 (2), 78-87.]
- MANSOOR, P. R. | MURRAY, W. (2012), *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. New York.
- POMERANTSEV, P. | WEISS, M. (2014), *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and More: Special Report*. W: *The Interpreter*. New York, 2014. 44 p. In: http://www.interpretermag.com/wpcontent/uploads/2014/11/The_Menace_of_Unreality_Final.pdf (accessed 18.06.2021).
- RAPACKI, Z. | GRELA, M. (red.) (2016), *Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej*. Warszawa.

- ROMANCHYSHYNA, I. (2016) Hybrid Wars in Post-Soviet Spaces as a Challenge to the West. In: *Humanity in Action*. URL: https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/hybrid-wars-in-post-soviet-spaces-as-a-challenge-to-the-west/ (accessed 08.05.2021).
- SHEVCHUK, P. I. (2014), Informatsiino-psykholohichna viina Rosii proty Ukrainy: yak yii protydyiaty. In: *Demokratychnе vriaduvannya*. 13, 1-9. [Шевчук, П. І. (2014), Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. В: *Демократичне врядування*. 13, 1-9.]
- SIDORUK, T. (2010), Pozitsiyyi ta interesi derzhav-chleniv u formuvanni suchasnoyi shidnoyi politiki Evropeyskogo Soyuzu. In: *Naukovi zapiski Natsionalnogo universitetu «Ostrozka akademiya»*. Seriya: Mizhnarodni vidnosini. 2 (8), 66-76. [Сидорук, Т. (2010), Позиції та інтереси держав-членів у формуванні сучасної східної політики Європейського Союзу. В: *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Міжнародні відносини. 2 (8), 66-76.]
- SIDORUK, T. (2016), Shidne partnerstvo ES v suchasniх realiayah: problemi i perspektivi. In: *Zovnishni spravi*. 9, 32-35. [Сидорук, Т. (2016), Східне партнерство ЄС в сучасних реаліях: проблеми і перспективи. В: *Зовнішні Справи*. 9, 32-35.]
- STASZCZYK, A. (red.). (2011), *Europa Wschodnia i Południowy Kaukaz w polityce Unii Europejskiej*. Szczecin.
- SZCZURKA, T. (red.). (2014), *Militarne i niemilitarne aspekty bezpieczeństwa Polski w Unii Europejskiej*. Warszawa.
- TRENIN, D. (2014), *Russia's New National Strategy*. In: <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/56442> (accessed 30.01.2020).
- TURCHYN, Ya. (2016), Perspektivy skhidnoho partnerstva v umovakh heopolitychnykh ta bezpekovykh zmin skhidnoevropeiskoho rehionu. In: *Humanitarni vizii*. 2 (1), 61-68. [Турчин, Я. (2016), Перспективи східного партнерства в умовах геополітичних та безпекових змін східноєвропейського регіону. В: *Гуманітарні візії*. 2 (1), 61-68.]
- VILSON, E. (2017), Partneri dlya zhittya: Nevirishene «shidne pitannya» Evropi. [Вілсон, Е. (2017), Партнери для життя: Невирішене «східне питання» Європи.] URL: <http://neweurope> (accessed 26.01.2020).
- WITHER, J. K. (2016), Making Sense of Hybrid Warfare. In: *Connections*. 15 (2), 73-87.
- YEREMINA, N. V. (2018), Buduschee «Vostochnogo partnerstva»: stsenarii razvitiya. [Яремена, Н. В. (2018), Будущее «Восточного партнерства»: сценарии развития.] URL: <https://cutt.ly/prIEkkI> (accessed 21.11.2019).
- ZIÓŁKOWSKI, M. (2009), *Projekt: Ukraina*. Kraków.

DOI: 10.31648/pw.8456

PAWEŁ LETKO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8322-5499>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

INTERNATIONAL FUNCTIONS OF SPORT (BASED ON THE EXAMPLE OF BILATERAL RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND THE BALTIC STATES)

ABSTRACT: The topic of this article is the function of sport in Russia's bilateral relations with the Baltic States. The author attempts to define the goals which the Russian Federation wants to accomplish by using sport as a 'soft power' in relations with the Baltic States. The concept of the article is based on an analysis of three forms of sport politicisation described in the subject literature – as a collector (a carrier of certain values or ideas), a catalyst (a factor initiating processes or events) and a facilitator (the means facilitating communication and understanding). The examples provided as an illustration of the theses relate to the events that took place from 2002 to 2018. The source material consists predominantly of information obtained from online information portals, such as Delfi, RIA, Nowosti and Postimees. The analysis has showed that, in its relations with the Baltic States, Russia tries to use sport to strengthen its position and improve its image internationally. It also attempts to implement a historical policy at sporting events as well as use sporting rivalry as a demonstration of its power.

KEYWORDS: Russia, Latvia, Lithuania, Estonia, soft power, sport, international relations

Introduction

Since ancient Greece, considered to be the homeland of sport, the role of public sporting rivalry has gone far beyond the field of physical fitness – the Greek Games strengthened the sense of unity, boosted the circulation of ideas, provided an opportunity to meet, manifest wealth and enhance the prestige.

There is also an obvious political context in contemporary international sport: athletes enter the arena to the sounds of the national anthems, under the flag of their country, and, in the case of victory, the ranking of their country increases. In other words, modern sport is becoming a political (and often geopolitical) instrument of "soft power" (Yudina 2017, 196).

Moreover, it should be noted that in recent decades, sport has become professionalised, commercialised and institutionalised, becoming part of mass culture and an industry geared towards meeting the need for entertainment. Globalisation

has also contributed to giving it a more symbolic dimension – for instance, as a way of maintaining national and regional distinctiveness. For this reason, sport attracts the interest of states and corporations (Karczewski 2012, 12).

In international relations, sport can play both a positive and a negative role. Unfortunately, its attractiveness can be used, among other reasons, to incite hatred (ethnic, political or religious), to escalate nationalist and chauvinistic feelings, to achieve selfish political goals or to prove the “superiority” (of a country, nation, social, political or economic system) (Oreshkin 2009, 6-7; Kobierecki 2013, 52; Cha 2016, 139, 144-146).

After analysing the literature on the subject, Maciej Karczewski, distinguished three basic forms of the politicisation of sport:

- sport as a “collector”, i.e., a reservoir and a carrier of values and ideals of a political nature (e.g. creating a positive image of the People’s Republic of China by organising large sporting events);
- sport as a “catalyst” that may be a factor accelerating or initiating certain processes and events in the political sphere (e.g. The “Football War” between El Salvador and Honduras in 1969);
- sport as a “facilitator”, hence a means that actively contributes to the process of communication between participants of international relations (e.g. “Cricket for Peace”, an initiative from 1987 which reduced tension between India and Pakistan (Karczewski 2012, 14).

All the aforementioned forms of the politicisation of sport may be found in the relations between Russia and the Baltic States. This sketch is an attempt to define the goals that Moscow wants to accomplish by using sport as a “soft power” in its relations with the Baltic States. The examples provided serve as an illustration of the theses relates to the events of 2002-2018.

The cooperation between Russia and the Baltic States in the field of physical culture and sport is carried out on the basis of bilateral agreements between the Russian State Committee for Physical Culture, Sports and Tourism and the Departments of Culture and Sports of Lithuania, Latvia and Estonia. The presence of the legal framework allows, among other things, for participation in tournaments organised by one of the parties, or for annual sporting events such as the Community Cup football tournament held in Moscow every year since 1993, in which teams from post-Soviet countries, including Latvia, Lithuania and Estonia, take part (Ivanova 2018, 163).

1. Sport as a “collector”

If we look at sport as a “collector”, i.e., a carrier of certain political ideas, it can certainly become an instrument of support for Russia’s historical policy. One of Russia’s aims is to weaken the international position of the Baltic States and one of the ways is to present them as states ‘glorifying Nazism’. Another issue is the constant rejection of the occupation of the Baltic States as well as accusations of alleged discrimination against the Russian minority living there (Letko 2018).

The greatest tensions in Russian-Estonian relations in terms of sport are generated by football matches. In March 2002, in Tallinn, after an unexpected defeat of Russia in a friendly match, Russian fans stormed into the host sectors and forced the police to intervene (26 people were detained). However, even if that incident could be regarded as an act of hooliganism, one of the banners displayed during the match that said: “The hosts are back” has been firmly embedded in the memory of Estonians¹. Four years later, in March 2006, more than 550 police officers and over 160 private security guards ensured safety and order during and after the match – 10 times more than when securing other events of this sort (apart from the Russia-Estonia match that took place in October of that year in St. Petersburg which had over 2,000 police officers providing security). According to some Russian journalists, the Estonian media were interested not so much in the sports side of the event and who would win, but rather in the non-sporting aspect. It was stressed that the Russian fans may have been offended because upon entering the stadium with a visa and ticket, they were instructed that individuals with firearms, alcohol, drugs or psychotropic substances or banners promoting any kind of discrimination (ranging from ethnic to sexual) would not be allowed into the stands. “You come as a guest, yet you are warned at the doorstep not to spit on your neighbour’s plate, not to blow one’s nose into one’s bare hand and not to pee next to the toilet”² (Bogomolov 2005).

The qualifying match for Euro 2008, which was to take place on 24 March 2007 in Tallinn, was, therefore, awaited in a tense atmosphere. After the Estonian Parliament passed an act on the liquidation of “forbidden constructions” (including those glorifying the Soviet occupation of Estonia) on 15 February 2007, allowing for the removal of monuments of Soviet soldiers, including the Monument to the Liberators of Tallinn, Russia became infuriated with Estonia.

In this situation, the match could become an additional trigger. On the eve of the game, the head of the Russian Fans’ union, Yuri Davidov, announced that Russian fans would lay flowers at the monument which should not cause the hosts

¹ <http://www.rian.ru/society> (accessed 26.02.2006).

² <http://www.rian.ru> (accessed 16.10.2005).

to react negatively³. Estonian fans' representative, Frank Kolde confirmed these words, noting that even if there were "clashes", they would take place on the street, not at the stadium. Additional patrols were sent to the streets of Tallinn, particularly to the area around the monument⁴.

More than a thousand Russian fans travelled to Tallinn. About 70 of them failed to obtain an Estonian visa, which Vladimir Zhirinovskiy, the leader of the Liberal Democratic Party of Russia, called the Estonian government's attempt to politicise this sporting event. In his view, the Estonians also confiscated Russian flags at the border⁵.

On the day of the match, numerous groups of Russian fans were laid flowers at the monument. That day went without any incidents, but, the day after, one of the Russian fans unfolded a banner at the monument with the inscription: "Hands off from the Liberator-Soldier". A police officer on duty in the area ordered the banner to be taken away and then tried to roll it up. As a consequence, the scuffles erupted and an officer used tear gas, which resulted in seven injuries⁶.

On 24 and 25 March, several Russian fans were arrested in Tallinn, and the following year they were added to the so-called blacklist of people who were banned from entering Estonia.

Other types of problems occurred during sport meetings between the Latvian and Russian national teams. About a thousand Russian fans attended the World Cup qualifying match on August 17, 2005 in Riga, who, even after being supported by Russian-speaking fans from Latvia, were a minority at the stadium. The visitors' sector was cut off from the rest of the stadium, and security was ensured by police officers and 50 anti-terrorists. There were no major incidents, but, after the match (which ended in a draw), the captain of the Latvian team Vitālijs Astafjevs said that before the game, the Russians had attempted to bribe the Latvian footballers and activists⁷ (Krievija 2005).

Of course, a scandal broke out – the President of the Russian Football Union, Vitaly Mutko described these words as a provocation and announced that this matter would be clarified with the Latvian Football Federation. At the same time, he made it clear that if the Astafjev's allegations were not confirmed, the RFU would do everything it could to ensure that the Latvian player would no longer play for the Russian club Ruby Kazan. Vladimir Bauer, the Vice-President of RFU did not rule out the political aspect of the whole issue, which could only be a prelude to a higher-level conflict.

³ <http://sport.rian.ru> (accessed 16.08.2007).

⁴ <https://www.postimees.ee> (accessed 15.04.2007).

⁵ <https://www.gazeta.ru> (accessed 24.04.2007).

⁶ <http://www.rian.ru> (accessed 17.08.2007).

⁷ <https://www.delfi.lv> (accessed 15.10.2010).

Guntis Indriksons, the President of the LFF quickly denied suggestions of the Latvian footballer. Astafjevs himself also apologised for the confusion that had erupted around his words. According to him, this was the result of a misinterpretation – when asked whether he had heard about rumours of corruption, he claimed that he had answered that the Latvian team was playing fair and all the rest was simply an over-interpretation by journalists⁸.

In May 2006, the Ice Hockey World Championship tournament was held in Riga. The entire Russian team, decorated with ribbons of St. George, laid flowers at the Monument of Soviet Army Soldiers on May 9th. That was a clear manifestation of support for the official Russian historical policy – which considers the occupation of Latvia as “liberation”. Meanwhile, for the Latvian authorities and the majority of Riga’s residents, the entry of the Red Army was the beginning of another occupation, and the Monument of the Soviet soldiers is a symbol of enslavement. The presence of Russian athletes could also be perceived as support for those demonstrating that day at the Veterans Monument. As team coach Vladimir Krikunov said: “There are young people in our team and we should remember about the patriotic upbringing of our growing generation”⁹.

Undoubtedly, sport is also a carrier of the idea of Russia’s greatness and power, which is why sporting rivalry is taken very seriously and ambitiously there. On 26 March 2016, Russia defeated Lithuania 3:0 in a friendly match, but the subsequent shameful defeats against Costa Rica and Qatar caused the players to be criticised by President Putin, who stated in one of the interviews: “Our team has not been great for a long time”. These words were also quoted during the Duma meeting to illustrate the tragic situation of Russian football¹⁰.

2. Sport as a “catalyst”

In Russia’s relations with the Baltic States, it is also possible to point out situations in which sport has become a ‘catalyst’, speeding up or initiating certain processes and events in the political sphere.

When, on 10 May 2009, the Russian team defended its title as the Ice Hockey World Champion, its young supporters carrying Russian flags took to the streets of Riga. Cars decorated in Russia’s national colours were spotted circulating the streets of the Latvian capital. Those and other events led to extremely negative reactions from some groups – in May, the online campaign “Go home” was launched by the “Defenders of Latvia and the Language” (braucmajas.lv).

⁸ <https://www.delfi.lv> (accessed 16.10.2010).

⁹ <http://www.rian.ru> (accessed 16.05.2006).

¹⁰ <http://api.duma.gov.ru> (accessed 19.02.2020).

The nightmare of 9 May and the days after Russia's victory [in the World Hockey Championship] showed what politicians, political scientists and social activists are hiding – a Latvia inhabited by foreign, disloyal and hostile people who consider Latvia's independence a short-term mistake. Russian flags and ribbons of St. George remind us at every turn that there are dangerous and aggressive individuals among us. With our signatures, we address those to whom Latvia is a foreign land. It is not your country and not your land, so go home.

Until 20 May, this initiative had been supported by approximately 3,400 people¹¹. Another example is a special website (www.latvietislatvija.com/AUTO), which contains car registration numbers (as well as data on their owners) which were decorated with “ribbons of St. George” or Russian flags¹².

The next violent Russian-Lithuanian conflict, which not only affected the sports federations of both countries but also spread to international (sports and political) domains, was caused by the prominent Lithuanian pentathlete Donata Rimšaitė (a World Vice-Champion), who declared at the end of 2010 that she would apply for the Russian citizenship and wished to represent her new homeland. As a reason, she mentioned the crisis, which she believed the Lithuanian sport was plunging into and the better financial conditions that were offered to her in Russia, as well as her relationship with the Russian athlete Dmitry Suslov¹³. The Russians were unlikely to expect any difficulties, hoping that the Lithuanians would take into account the case of Yulia Koliogova, who, for personal reasons, accepted Lithuanian citizenship two and a half years earlier without any objections from the Modern Pentathlon Federation of Russia¹⁴. However, the Lithuanian Union of Modern Pentathlons and the Lithuanian National Olympic Committee rejected the Russian's request for a player to be able to take part in international competitions, including the 2012 London Olympics, before the three-year grace period provided for by the Olympic Charter for players changing national colours expires. The President of RFU, Vyacheslav Aminov, spoke personally to representatives of the LFF and the International Union of Modern Pentathlon. He managed to obtain permission for Rimšaitė to perform for Russia at the European and World Championships and in the World Cup, but he did not achieve the most important thing – the door to the Games remained closed. The Lithuanians did not intend to give in and facilitate the Russian side's task, despite veiled threats that the deterioration of relations between the national unions could have a negative impact on the training opportunities for the remaining Lithuanian pentathletes in Russia¹⁵.

¹¹ <http://www.telegraf.lv> (accessed 30.05.2009).

¹² <http://www.rian.ru> (accessed 04.02.2010).

¹³ <https://www.bolshoisport.ru> (accessed 13.07.2018).

¹⁴ <http://sport.rian.ru> (accessed 21.01.2012).

¹⁵ <http://sport.rian.ru> (accessed 3.08.2011).

Over time, the situation became increasingly tense. Russian sports activists began to suggest the politicisation of an issue which, in their opinion, had already been orally agreed upon at the end of 2010. Aminov directly accused the Lithuanian government, which presented an anti-Russian stance of forcing the LFF to change its decision¹⁶.

In 2012, the Russians again tried to intervene in the International Olympic Committee. However, the year-long negotiations involving the Chairman of the Russian Olympic Committee, Alexander Zhukov, and the Minister of Foreign Affairs, Sergei Lavrov, ended in failure¹⁷. The Russian minister also spoke to his Lithuanian counterpart on this matter, and, as it turns out, without any success¹⁸.

3. Sport as a “facilitator”

Surely, Russia is also capable of using sport as a facilitator, which could support the process of the normalisation of relations with the Baltic States, and simultaneously strengthen Russia's position. At a time when these relations at the political level are openly confrontational and when trade and economic cooperation are also showing equally negative dynamics, “soft power” is virtually the only way to ensure a regular dialogue, including cooperation in education, science, culture and sport.

One such mechanism is the Russian Kontinental Hockey League (KHL). It was founded in 2008 at the initiative of SOGAZ, a subsidiary of Gazprom, and united teams from the former USSR. The Latvian team Dynamo Riga, sponsored by the Russian gas distributor Itera, actively participates in the tournaments. The existence of the league allows fans to participate in matches with teams from different cities of the former USSR, as well as to travel with the team to Russia. The league has also achieved a success in marketing activities. Live coverage of KHL matches has become an indispensable feature of Latvian bars and restaurants. Not only souvenirs with the Dynamo logo, but also emblems of Russian teams can be purchased in a KHL's specialist shop, as well as in retail outlets near the Arena in Riga. Particular attention is paid to attracting young fans, which was expressed in the slogan of one of the branding companies: “Our most important asset is the smile of children at KHL matches” (Ivanova 2018, 164).

On 20 December 2010, during the first official visit to Russia by the President of Latvia since 1991, Valdis Zatlers presented Vladimir Putin with a Dynamo T-shirt with the Russian politician's name on its back. The Latvian President recalled how

¹⁶ <http://sport.rian.ru> (accessed 3.08.2011).

¹⁷ <http://ria.ru> (accessed 23.03.2012).

¹⁸ <http://sport.ria.ru> (accessed 26.01.2012).

they discussed the KHL at a meeting in Helsinki in February 2010. Putin remarked at the time: “this is really my project. I invented it”¹⁹.

The success of KHL has set an example for other Russian companies that began to build relationships with basketball clubs in the Baltic States. At the end of 2008, VTB Bank initiated the formation of a basketball league to which the best clubs in Eastern Europe were invited. The VTB United League brings together 20 teams from Russia, Ukraine, Lithuania, Latvia, Estonia, Poland, Czech Republic, Belarus and Kazakhstan. Of particular interest to the VTB Basketball League is the rivalry of two legendary Soviet basketball clubs – CSKA Moscow and Zhalgiris Kaunas. A match between these teams is a great sports event for fans from both countries. The League has also decided to create an online forum for fans, which is accessible in Russian, English and Lithuanian, based on the assumption that interest in sport often causes interest in the life of the state as a whole, and therefore it may contribute to the improvement of mutual relations (Ivanova 2018, 164).

An attempt to “warm up” the image of one of the most negatively perceived regions of Russia – Chechnya – could be viewed in 2011 when the RFU chose Grozny – the capital of the republic – as the meeting place for the national teams of Russia and Lithuania. The Lithuanian Football Association accepted this choice, but two weeks before the match, (scheduled for 12 November), the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs expressed “surprise” that the RFU proposed the North Caucasus, which is on the list of countries and regions not recommended for travel. Moscow left this matter to the local authorities – the Chechen President Ramzan Kadyrov, who was “astonished” to see an “inadequate” statement by the Lithuanian Ministry of Foreign Affairs, which, in his view, was a covert attempt to politicise sport, similar to a boycott of sporting events due to political reasons during the “Cold War”. Kadyrov “reminded” the Lithuanians that many international cultural and sporting events, in which Lithuanians had also participated, had been held in Grozny in previous years, and they had all been organisational successes²⁰. The match was eventually played and concluded with a 2:0 score for Russia.

Matches also took place at tragic moments. This was the case in September 2011, when 26 players and 11 members of the training and medical-technical staff of the “Lokomotiv” hockey team from Jarosław were killed in a plane crash. President Andris Bērziņš wrote a special letter of sympathy to President Dmitry Medvedev²¹.

¹⁹ <http://www.rian.ru> (accessed 16.08.2020); <http://archive.government.ru> (accessed 16.08.2020).

²⁰ <http://www.chechnya.gov.ru> (accessed 10.11.2012).

²¹ <https://www.president.lv> (accessed 16.10.2011).

Conclusions

To sum up the above considerations, it can be concluded that sport has always played a consolidating role in Russian domestic politics, shaping the formation and development of national identity, as well as civic education and patriotism; while in international politics, it has served primarily to increase the prestige of the state. According to President Putin's words, "the accomplishments of our compatriots will set an example for the young generation, a good incentive to promote a healthy lifestyle and sport"²² (Kononenko | Dorofeyeva | Bepalova 2014, 185-186).

In 2017, the Russian Defence Minister, Sergei Shoigu, said that Russia had special troops for "information operations", because there was a war for the minds and mass awareness of the people, and propaganda must be smart, intelligent and effective. In his words, he revealed the role and meaning of "soft power", of which sport is one element. If used skilfully, it is able to convey and strengthen ideas, as well as to build a positive image and to facilitate the process of communication²³.

In relations with the Baltic States, Russia has been trying to strengthen its position using sport, among other things. Firstly, it has been taking steps to convey its own vision of history at sporting events; secondly, it has been using sporting rivalry as a manifestation of its power; and, thirdly, it has been trying to improve its image in this way. Ironically, it should be noted that Moscow itself keeps politicising sport while, at the same time, it constantly accuses its opponents of doing exactly the same.

Sadly, it appears that, despite its tremendous potential, Russia is unable to utilise the international functions of sport, as the People's Republic of China and the United States have done, for example. The steps taken so far (the World Athletics Championships in 2013, the Olympic Games in Sochi in 2014 and the World Cup in 2018) are rather rare and inconsistent. There is no coordination centre to monitor the implementation of tasks and financial costs. The digital information policy improving Russia's image in the world is also underdeveloped, as is the ongoing interaction between the state and non-governmental organisations, civil society, business and the media (Osinina | Urozhok 2016, 80-81). Repeating doping scandals and ineffective reactions from Russian sports activists (for example, the "meldonium doping scandal") do not help, either (Makarychev | Yatsyk 2018, 121).

Finally, it is worth mentioning the reaction to the KHL hockey game played by the Finnish team Yokerita and the Moscow team Spartak in Tallinn, in the local ice arena of Tondirab, in October 2018. The editor-in-chief of a popular daily newspaper "Postimees", Ott Järvela wrote:

²² <http://kremlin.ru> (accessed 16.11.2011).

²³ <http://api.duma.gov.ru> (accessed 19.02.2020).

KHL's visit to Tallinn is an interesting sporting event and I understand the enthusiasm of hockey fans in Estonia. However, it would be unfortunate if these visits led to a lasting relationship between the Estonian capital and KHL. The Russian bastion of soft power is not needed here²⁴.

This comment proves how deep the mistrust in Russia's relations with the Baltic States is and, therefore, it is difficult to expect it to be overcome quickly.

Bibliography

- СНА, V. (2016), Role of Sport in International Relations: National Rebirth and Renewal. In: Asian Economic Policy Review. 11, 139-155.
- IVANOVA, N. A. (2018), Vozmozhnosti i ogranicheniya ispol'zovaniya Rossiyei "myagkoy sily" v otnoshenii stran pribaltiki. Moskva. [Иванова, Н. А. (2018), Возможности и ограничения использования Россией «мягкой силы» в отношении стран прибалтики. Москва.]
- KARCZEWSKI, M. (2012), Sport w stosunkach międzynarodowych. Wstęp do teorii. In: Refleksje (special editon). Spring, 11-25.
- КОВИЕРЕЦКИ, М. М. (2013), Sport in International Relations. Expectations, Possibilities and Effects. In: International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal. 15 (1), 49-74.
- KONONENKO, A. V. | DOROFYEVA, Y. N. | BESPALOVA, N. V. (2014), Politika Rossiyskoy Federatsii v oblasti sporta: novyye oriyentiry. In: Gosudarstvennoyei munitsipal'noye upravleniye. Uchenyye zapiski. 4, 184-189. [Кононенко, А. В. | Дорофеева, Е. Н. | Беспалова, Н. В. (2014), Политика Российской Федерации в области спорта: новые ориентиры. In: Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. 4, 184-189.]
- LETKO, P. (2019), Powstanie i działalność Rosyjsko-Lotewskiej Komisji Historyków (2011-2017) jako element realizacji „polityki pamięci”. In: Nowak-Dziemianowicz, M. | Konopnicki, A. (ed.), Pamięć – historia – tożsamość. Edukacja i polityka historyczna w procesie poszukiwania narracji naszej wspólnoty. Kraków, 91-104.
- МАКАРЫЧЕВ, А. | ЯТСЫК, А. (2018), Entertain and Govern. From Sochi 2014 to FIFA 2018. In: Problems of Post-Communism. 65 (2), 115-128.
- ORESHKIN, M. M. (2009), Sotsiokul'turnyye funktsii mezhdnarodnogo sporta i olimpiyskogo dvizheniya v sisteme mezhdnarodnykh otnosheniy. In: Vestnik sportivnoy nauki. 6, 5-8. [Орешкин, М. М. (2009), Социокультурные функции международного спорта и олимпийского движения в системе международных отношений. In: Вестник спортивной науки. 6, 5-8.]
- OSININA, D. D. | UROZHOK, Y. A. (2016), Sport i politika v sovremenном mire. In: Nauchnyye zapiski molodykh issledovatelye. 2, 77-81. [Осинина, Д. Д. | Урожок, Е. А. (2016), Спорт и политика в современном мире. In: Научные записки молодых исследователей. 2, 77-81.]
- YUDINA, A. V. (2017), Sport kak instrument politicheskogo protivostoyaniya: k voprosu o gosudarstvennoy politike v sfere fizicheskoy kul'tury i sporta. In: Srednerusskiy vestnik obshchestvennykh nauk. 12 (6), 194-204. [Юдина, А. В. (2017), Спорт как инструмент политического противостояния: к вопросу о государственной политике в сфере физической культуры и спорта. In: Среднерусский вестник общественных наук. 12 (6), 194-204.]

²⁴ <https://sport.postimees.ee> (accessed 29.10.2018).

DOI: 10.31648/pw.8457

MAREK MELNYK

ORCID: <https://orcid.org/000-0003-2078-2874>

University of Warmia and Mazury in Olszyn

DIALOG PRAWOSŁAWNO-PROTESTANCKI NA ZIEMIACH RUSKICH I RZECZYPOSPOLITEJ (PRZEŁOM XVI I XVII W.)

The Orthodox-Protestant dialogue in the Ruthenian territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (at the turn of the 16th and 17th centuries)

ABSTRACT: The article presents the main directions of the “strategy” of the Orthodox and Protestant dialogue and cooperation in the Ruthenian territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (at the turn of the 16th and 17th centuries). This cooperation was undertaken too late. It took place at the time of the predominance of the counter-reformation camp in the Polish-Lithuanian Commonwealth. It had therefore an ad hoc character. At the same time, it was severely criticized. Describing the image of the Orthodox and Protestant cooperation inspired by political problems should be separated from strictly theological issues.

KEYWORDS: Orthodoxy, Protestantism, Catholicism, Counter-Reformation, Religious dialogue, Polish-Lithuanian Commonwealth

Wstęp

Jedną z cech charakterystycznych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej był bezpośredni kontakt z wyznawcami Kościołów ewangelickich (Litak 2003, 178-184). Rodziło to przeważnie poczucie zagrożenia. Prawosławni obawiali się szerzenia „nowej wiary” na obszarze, gdzie dotychczas dominowali, a który i tak już był miejscem misyjnej ekspansji Kościoła katolickiego począwszy od drugiej połowy XIV w. (Mironowicz 2001; Naumow 2002). Mimo tego realnego zagrożenia prawosławni niejednokrotnie odnajdywali wśród ewangelików osoby gotowe do dialogu i współdziałania (Melnik 2018, 305-324). O tym, że dialog prawosławnych z protestantami nie był zjawiskiem odosobnionym, świadczą liczne przykłady współpracy na arenie politycznej, gdzie przedstawiciele obu wyznań udzielali sobie znaczącego wsparcia. Walka w obronie wolności wyznaniowej

umożliwiła współpracę o charakterze ponadkonfesyjnym. Oba wyznania walczyły o to samo. Miały tego samego przeciwnika – Kościół katolicki dążący do dominacji w Rzeczypospolitej (Melnyk 2005).

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie przykładów współdziałania obu wyznań, które można określić mianem „dialogu”. Co rozumiemy pod tym pojęciem? Otóż jest ono bliskie komunikacji konfesyjnej. Obejmuje wszelkie próby przezwyciężenia obcości między podzielonymi wyznaniowo chrześcijanami. Pod względem metodologicznym prezentowane opracowanie ma charakter analizy z obszaru historii religii. Dialog między obu wyznaniem traktowany jest jako swoisty fonem religijny (Kłoczowski 1994). Postrzega się go jako doświadczenie religijne w ścisłym sensie – jako doświadczenie sacrum. Zakładamy, że doświadczenie różnorodnych prób przełamania barier konfesyjnych było doświadczeniem religijnym, a nie jedynie zjawiskiem społecznym, koniunkturalnym czy pragmatycznym.

Bractwa prawosławne

Pierwszym prawosławno-ewangelickim „fenomenem dialogowym”, na który chcemy zwrócić uwagę, były świeckie wspólnoty religijne prawosławnych mieszczan – bractwa cerkiewne (Litak 1992, 223). Wydaje się, że ich pojawienie się wiązało się z współistnieniem z wyznawcami protestantyzmu. Bractwa prawosławne powstawały często pod patronatem ewangelickich możnowładców. Nastąpiło to w niezwykle trudnym okresie dla społeczności prawosławnej związanym z wprowadzaniem unii z Kościołem katolickim po 1596 r. (Kosman 1978). Ewangelicy występowali w roli promotorów prawosławia niejako z konieczności. Lecz zarazem podtrzymywali religijny ład (Degiel 2000). Przykładem tego typu działań jest inicjatywa księcia Janusza I Radziwiłła, który w dużym stopniu przyczynił się do rozkwitu bractwa prawosławnego przy cerkwi Przemienia Pańskiego w Słucku (Melnyk 2019).

Pojawiły się one wyraźnie w strukturze Kościoła prawosławnego metropolii kijowskiej na ziemiach ruskich w drugiej połowie XVI stulecia (Bieńkowski 1970, 781-1110). Dialog prawosławno-ewangelicki musiał odcisnąć swe piętno na rozwoju prawosławnych bractw (Ćwikła 2006, 127-145; 2011, 41-57). Nie dysponujemy „twardymi” faktami w postaci dokumentów zaświadczających kontakty między prawosławnymi mieszczanami a ewangelikami. Jednak należy zwrócić uwagę na zbieżność między rozwojem bractw prawosławnych będących wyrazem dążeń do reformy prawosławia a rozwojem protestantyzmu na ziemiach ruskich. Należy również porównać „synodalność” bractw z prawosławną zasadą eklezjalnej „soborowości” – uczestnictwa „całego” Kościoła w sprawowaniu władzy, a nie jedynie przesuwania jej na wyższą hierarchię (Melnyk 2018, 38-69).

Literatura polemiczna

Nasz przegląd prób i przykładów dialogu ewangelicko-prawosławnego nie może pominąć ukazania współpracy ewangelików przy tworzeniu prawosławnej literatury antykatolickiej na przełomie XVI i XVII w. Zanim to jednak uczynimy, należy zwrócić uwagę na otoczenie przywódcy społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej – Konstantyna Ostrońskiego (1525-1607). Było to środowisko, gdzie współpracowali ze sobą zarówno prawosławni, jak i protestanci. Ostroński miał w swym otoczeniu protestantów, którzy władali sprawnie piórem i mogli być przez niego użyty do obrony prawosławia. Jednym z nich był dworzanin i bliski współpracownik Ostrońskiego – brat czeski Marcin Broniewski (1564-1624). Prawdopodobnie tutaj powstała myśl, by szukać pomocy u protestantów w walce z ekspansją Kościoła katolickiego (Kempa 2002, 61-65). W najbliższym otoczeniu Ostrońskiego musiało najwidoczniej istnieć środowisko ludzi gotowych do przekroczenia zasady tolerancji wyznaniowej i poszukiwania czegoś więcej, co umożliwiało zachowanie ponadkonfesyjnej tożsamości chrześcijańskiej (Moskałyk 2013). Dzięki niej można było być prawosławnym otwartym na dialog z protestantami, gotowość zawarcia kompromisów wyznaniowych, unikanie eskalowania doktrynalnych sprzeczności. Zatem w Ostrogu elity prawosławne próbowały przeciwstawić się ekspansji katolickiego chrześcijaństwa na ziemiach ruskich poprzez wykorzystanie protestanckiej literatury antykatolickiej. Można zapytać, czy było to możliwe jedynie ze względów praktycznych? Czy istniała współpraca pisarzy religijnych obu tradycji mimo tego, że prawosławie i poszczególne wyznania ewangeliczne reprezentowały radykalnie odmienne rozumienie doktrynalnej tradycji chrześcijaństwa? Otóż wbrew pozorom było to możliwe. Istniał bowiem wspólny konfesyjny przeciwnik obu wyznań – Kościół katolicki. Obrona przed jego ekspansją zrodziła potrzebę „sojuszu teologicznego” dyskryminowanych akatolików. Typowe dla ówczesnej teologii polemicznej protestantów i prawosławnych było podważanie eklezjologii katolickiej akcentującej nadrzędność władzy papieskiej i rozumienie Kościoła jako monarchii teokratycznej. Strona ewangelicka podawała w ten sposób prawosławnym argumenty pozwalające zwalczać propagandę unijną. Dotyczyło to szczególnie racji, które przyzywały na zwalczanie prymatu papieża przy pomocy argumentu, że jest on Antychrystem (Melnik 2001, 131). Dzięki temu obie strony mogły zgodnie potępić zasady doktrynalne unii brzeskiej z 1596 r. Jednak to współdziałanie stałoby się niemożliwe, gdyby nie Konstantyn Ostroński. Był on bowiem głównym i niestrudzonym promotorem idei współpracy prawosławnych i protestantów na polu religijnym i politycznym (Grabowski 1907, 141).

Najjaskrawszy jednak przykład współpracy obu wyznań na polu polemiki antykatolickiej to działalność brata czeskiego Marcina Broniewskiego, który na polecenie Konstantyna Ostrońskiego napisał pod pseudonimem Chrystofor

Philaleth antyunijny traktat pt. „Apokrisis abo odpowiedź na xiążki o synodzie brzeskim 1596...”. Dzieło stanowiło swoiste kompendium zawierające wszystkie najważniejsze argumenty przeciwko jedności prawosławia z Rzymem (Brückner 1896, 591). Broniewski przedstawił przy tym racje strony protestanckiej wykorzystywane w walce z katolicyzmem.

W tym miejscu należy przypomnieć, iż równoległe z zarysowaną apologetyczno-polemiczną współpracą wyznawców prawosławia i ewangelików istniała po obu stronach literatura propagująca wzajemną wyznaniową wrogość, obcość, wyższość. Wspominając o niej, pragniemy jedynie zaznaczyć, że zestawienie obu tych typów twórczości wskazuje jednak na wyjątkowość tradycji dialogowej w relacjach między obu wyznaniami. W ten sposób chcemy podkreślić, iż jej znaczenie nie było jedynie praktyczne. Może na tle całości literatury polemicznej dominującej w obu wyznaniach przedstawia się ona skromnie, lecz zaistniała i jest swoistym świadectwem możliwości przekroczenia – zdawałoby się, że niemożliwych do przewyciężenia – granic konfesyjnych. Dokonano w ten sposób zniwelowania instytucjonalnego ekskluzywizmu – uniwersalnego ze swej natury – chrześcijaństwa. Wskazywano, może bezwiednie, na istnienie ponadhistorycznych czy raczej metahistorycznych „wyższych pięt” tradycji chrześcijańskiej istniejących nad instytucjonalnymi podziałami, których znaczenie – widziane z tej perspektywy – mogło się wydawać doraźne i możliwe do przewyciężenia w przeszłości (Kita 2017).

Zauważyć jednak należy, że wspomaganie prawosławnej twórczości teologicznej w dziedzinie literatury polemicznej stosunkowo szybko zakończyło się już w pierwszej połowie XVII w. Było to związane zarówno z kryzysem struktur Kościołów protestanckich na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej, jak i z rozwojem prawosławnej myśli teologicznej. Przykładem tej zmiany jest los Melecjusza Smotryckiego. Ten wybitny polemista prawosławny swą konwersję na katolicyzm w 1628 r. uzasadnił obecnością w swej twórczości teologii Lutra i Kalwina (Smotrycki 1628). O to samo oskarżał nie tylko samego siebie, lecz także cały Kościół prawosławny. Dotyczyło ono bowiem również samego patriarchy konstantynopolitańskiego Cyryla. Jedyńm wyjściem z tej sytuacji miało być uznanie zwierzchności Rzymu jako gwarancji przebywania w przestrzeni nieskażonej wiary chrześcijańskiej (Liedkie 2004, 59 i n.).

Dogmaty wiary

Warto podkreślić, iż ten praktyczny dialog Kościołów prawosławnego i protestanckiego służący apologii prawosławia lub jego obrony przed ekspansją katolicyzmu próbowano przekształcić w trwałe, a nie jedynie tymczasowe i doraźne porozumienie istniejące jedynie dzięki wspólnemu wrogowi. Zatem szukano tego, co łączy oba wyznania na poziomie dogmatycznym. Przykładem takich działań

było wydanie w 1582 r. przez jezuitę Stanisława Sokołowskiego (1537-1593) dzieła „Censura Orientalis Ecclesiae. De praecipuis nostri seculi haereticorum dogmatibus”. Był to przekład z greki na łacinę listu patriarchy Jeremiasza II z 15 maja 1576 r., stanowiącego odpowiedź na augsburskie wyznanie wiary, przekazane mu do oceny przez teologów luteranckich z Tybingi w 1574 r. (Cichowski 1929).

W Rzeczypospolitej podjęto próbę sformułowania doktrynalnych podstaw obu wyznań pod koniec XVI w. Wskazują na to dwa fakty. Pierwszy z nich to udział specjalnego wysłannika Ostrogińskiego na synodzie protestantów: luteranów, kalwinów i braci czeskich w Toruniu, który odbywał się od 21 do 26 sierpnia 1595 r. (Kempa 1997b, 39-40; Sławiński 2002, 348-360). Ostrogiński skierował do nich specjalne pismo – „Instrukcja p. Łuszkowskiego od p. wojewody kijowskiego do Torunia na synod r. 1595 22 Augusti, która językiem ruskim była napisana, a na polski przetłumaczona” (Sipayło 1983, 596-599). Redagując ten dokument, posłużył się znaną już nam z wcześniej omawianej literatury polemicznej terminologią millenarystyczną. Co więcej, użycie jej powiązało z dążeniami unijnymi prawosławnych biskupów. Twierdził, iż jedność prawosławnych z Rzymem doprowadzi ich „[...] pod sprawę Antychrysta, wyłączając nas od Krysta”. Ostrogiński proponował porzucenie „logiki” doktrynalnych sprzeczności na rzecz obrony zagrożonej wolności wyznaniowej. Możliwość jej utraty miała uświadamiać obu stronom, że są wyznawcami „tej samej wiary” (Kempa 1997a, 145-147). Nie można jednak nie zauważyć w posłaniu Ostrogińskiego ścisłego związku pomiędzy religią a polityką. Książę pragnął scementować ewangelicko-prawosławny sojusz mający na celu przeciwstawienie się katolicyzmowi (Sławiński 2002, 352-353; Kempa 2007, 86-87).

W 1599 r. doszło do dogmatycznego uzgodnienia tego, co łączy oba wyznania. Nastąpiło to na zjeździe prawosławnych i protestantów w Wilnie od 15 do 20 maja 1599 r. Na tej podstawie nakreślono 18 „artykułów” – prawdy wiary, które mogą być uznane zarówno przez protestantów, jak i przez prawosławnych (Łukaszewicz 1835, 183-184). Redaktorzy tego dokumentu umiejętnie ominęli przeszkody: problemy kontrowersyjne dzielące obie tradycje (liturgia, kult obrazów, nauka o sakramentach, rozumienie tradycji). Nie wspominali ani słowem o tym, co dzieli. Zamiast tego zaproponowano, by rozmowy w Wilnie potraktować jako pierwszy etap dalekosiężnego procesu dialogu. W tym celu postulowano nawiązanie kontaktu z patriarchami: Konstantynopola – Mateuszem II i Aleksandrii – Melecjuszem Pigasem (1549-1601), wysyłając do tego ostatniego specjalny list (Kempa 2007; Bendza 1983, 193). W następnym roku zwolennicy dialogu obu wyznań otrzymali odpowiedź – list patriarchy Melecjusza Pigasa, przywieziony przez Cyryla Lukarisa (1572-1638), skierowany do ewangelików. Patriarcha Pigas odrzucił w nim myśl o pojednaniu obu wyznań na gruncie doktrynalnym. Takie stanowisko potwierdził Lukaris w rozmowie z Mikołajem Radziwiłłem „Sierotką” podczas swej obecności w Rzeczypospolitej w 1601 r. (Kempa 1997a, 161-162). Wobec powyższego Ostrogiński – mimo swego chrześcijańskiego uniwersalizmu

i pragmatyzmu – pozostał wierny doktrynie prawosławnej. Zdecydowało to o ostatecznym fiasku rozmów doktrynalnych obu stron w Rzeczypospolitej. Zamiast tego kontynuowano współpracę polityczną w obronie swobód wyznaniowych. W ten sposób zakończył się niezwykle interesujący okres zbliżenia prawosławnych i ewangelików na gruncie ściśle teologicznym.

Zakończenie

Przedstawione przykłady współpracy ewangelicko-prawosławnej, które były jednocześnie formą dialogu międzykonfesyjnego, służyły obronie prawosławia (Moskałyk 2013). Z tego powodu zostały one zredukowane do wymiaru praktycznego, chociaż próbowano przy tym powiązać to utylitarne rozumienie wzajemnych relacji z ich przeniesieniem na poziom teologiczny (Moskałyk 2006). Jednak dialog o charakterze doktrynalnym zakończył się niepowodzeniem. Podsumowując nasze rozważania, warto również zwrócić uwagę na aksjologię dialogu obu wyznań. Zakładamy, że dialog międzykonfesyjny zawierał integralny i określony system aksjologiczny, który jak dotąd nigdy nie został dokładnie opisany. Do dziś nie sformułowano syntezy aksjologicznej różnorodnych prób dialogu konfesyjnego. Jest to istotne dla zrozumienia, dlaczego chrześcijańskie wspólnoty konfesyjne mają naturalną skłonność do wzajemnego postrzegania się poprzez różnego rodzaju uproszczenia. Zgodnie z tym schematem poznawczym każdy Kościół chrześcijański to przed wszystkim zbiorowa świadomość i pamięć historyczna kształtowana poprzez doświadczenia przeszłości. A ta jest często powodem stygmatyzowania wyznawców innych Kościołów. Postawę tę można nazwać konfesjocentryzmem. Zakłada ona podział chrześcijan na „My” i „Oni”; „Swoj” i „Obcy”. Do tego dochodzi ocenienie innych wyznawców Chrystusa poprzez pryzmat własnej wspólnoty jako wzorcowej, doskonałej.

Bibliografia

- BENDZA, M. (1983), Prawosławno-protestanckie tendencje unijne w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem ziem Rzeczypospolitej. W: Rocznik Teologiczny 2, 179-194.
- BIENKOWSKI, L. (1970), Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. W: Kłoczowski, J. (red.), Kościół w Polsce, t. 2. Kraków, 781-1110.
- BRONIEWSKI, M. (1994), Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596, imieniem ludzi starożytnej religii greckiej przez Chrystophora Philaletha. Byliński, J. | Długosz, J. (oprac.). Wrocław.
- BRONIEWSKI, M. (1995) Ekthesis abo krótkie zabranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim. Byliński, J. | Długosz, J. (oprac.). Wrocław.
- BRÜCKNER, A. (1896), Spory o Unię w dawnej literaturze polemicznej. W: Kwartalnik Historyczny. 10, 578-644.

- CICHOWSKI, H. (1929), Ks. Stanisław Sokołowski a kościół wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w w. XV. Lwów.
- ĆWIKŁA, L. (2006), Sytuacja prawna mieszczan wyznania prawosławnego w Rzeczypospolitej do unii brzeskiej (1595-1596 r.). W: Górski, G. | Ćwikła, L. | Lipska, M. (red.), *Cuius regio, eius religio? Zjazd Historyków Państwa i Prawa*. Lublin, 127-145.
- ĆWIKŁA, L. (2011), Sytuacja prawna ludności prawosławnej w państwie polsko-litewskim do 1596 r. W: *Czasy Nowożytność*. 11, 41-57.
- DEGIEL, R. (2000), Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birmańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w., Warszawa.
- GRABOWSKI, T. (1907), *Literatura aryańska w Polsce. 1560-1660*. Kraków.
- KEMPA, T. (1997a), Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziem wołyńskich. Toruń.
- KEMPA, T. (1997b), Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyszytów z dysydentami. W: *Zapiski Historyczne*. LVIII, 39-52.
- KEMPA, T. (2002), Akademia Ostrogska. W: Mironowicz, A. | Pawluczuk, U. | Chomik, P. (red.), *Szkołnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*. Białystok, 61-65.
- KEMPA, T. (2007), Wizyty protosyngła Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej. W: Mironowicz, A. | Pawluczuk, U. | Chomik, P. (red.), *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*. Białystok, 87-103.
- KEMPA, T. (2007), Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń.
- KITA, M. (2017), Prawosławie wobec reformacyjnych kontrowersji – trzeci partner czy druga strona dyskusji? W: Napiórkowski, A. A. (red.), *Reformatory i Kościół rzymski*. Kraków, 189-207.
- KŁOCZOWSKI, J. (1994), *Między samotnością a wspólnotą. Wstęp do filozofii religii*. Tarnów.
- KOSMAN, M. (1978), Protestanci i kontrreformacja: Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Wrocław.
- LIEDKIE, M. (2004), *Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*. Białystok.
- LITAK, S. (1992), W dobie reform i polemik religijnych. W: Kłoczowski, J. (red.), *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys historyczny*. Lublin, 189-254.
- LITAK, S. (2003), Fenomen wielowyznaniowości a rozwój parafii w Polsce. W: Wilk, S. (red.), *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*. Lublin, 178-184.
- ŁUKASZEWICZ, J. (1835), *O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*. Poznań.
- MELNYK, M. (2001), Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku). Olsztyn.
- MELNYK, M. (2005), Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły. Olsztyn.
- MELNYK, M. (2018), Konstantyn Ostrogski and the anti-orthodox policy of Sigismund III Vasa. In: *Ostkirchliche Studien*. 67, 305-324.
- MELNYK, M. (2018), Preekumenizm i konfesjonalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w Pierwszej Rzeczypospolitej (1590-1596). Kraków.
- MELNYK, M., (2019), Ewangelicko-prawosławna komunikacja społeczna na ziemiach ruskich w I Rzeczypospolitej (przełom XVI i XVII w.). W: *Studia Religioznawcze*. 52, 141-151.
- MIRONOWICZ, A. (2001), *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok.
- MOSKAŁYK, J. (2006), Problem zjednoczenia w Kościele kijowskim w I połowie XVII wieku. Poznań.
- MOSKAŁYK, J. (2013), *Własna tożsamość Kościoła*. Poznań.
- NAUMOW, A. (2002), *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków.
- SIPAYŁŁO, M. (oprac.) (1983), *Acta synodów różnowierczych w Polsce*. Warszawa.
- SŁAWIŃSKI, W. (2002), Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów

- braci czeskich. W: Staszewski, J. | Mikulski, K. | Dumanowski, J. (red.), Między Zachodem i Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. Toruń, 348-364.
- SŁAWIŃSKI, W. (2002a), Projekty politycznej i religijnej współpracy protestancko-prawosławnej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów pod koniec XVI wieku. W: Czasy Nowożytne. XII, 37-41.
- SMOTRYCKI, M. (1628), Apologii peregrinacji do Krajow wschodnich. Lwów.
- SOKOŁOWSKI, S. (1584), *Censura Orientalis Ecclesiae. De Praecipuis Nostris Assaeculi Haeticorum Dogmatibus*. Parisii.

**RELACJE POLITYCZNO-WOJSKOWE
POLSKI Z ROSJĄ
W CZASACH WSPÓŁCZESNYCH**

WSTĘP

W najnowszej historii relacje między odrodzoną w 1918 r. Polską a Rosją bolszewicką można zamknąć w trzech okresach wzajemnych stosunków polityczno-wojskowych. Pierwszy – lata 1918-1939 – wyznaczała wojna, odmiennosc ustrojowa i próba eksportu rewolucji na zachód Europy. Drugi okres stosunków między Polską i Związkiem Radzieckim obejmował lata 1939-1989. Rozpoczął się także od wojny i agresji Armii Czerwonej na Polskę. Rosja Józefa Stalina próbowała wymazać Polskę z mapy Europy. Wiarołomstwo naszych sąsiadów, z którymi mieliśmy zawarte pakt o nieagresji, zepchnęło naród polski na krawędź biologicznej zagłady. Z dwóch agresorów w 1939 r. wojnę tę wygrał w 1945 r. Związek Radziecki, a układ jałtański narzucił Polsce dominację wojskową i polityczną naszego wschodniego sąsiada na następne 50 lat.

Trzeci okres stosunków polsko-rosyjskich po rozpadzie systemu totalitarnego w 1991 r., z nowo powstałą Federacją Rosyjską rozpoczął się od demilitaryzacji Polski i wyprowadzenia z jej terytorium Armii Radzieckiej. W tym czasie na świecie doszło do daleko idących zmian geopolitycznych. Powstały nowe państwa na gruzach sowieckiego systemu totalitarnego, a Moskwa nie mogła i nadal nie może się pogodzić z utratą wpływów politycznych i wojskowych w Europie Środkowej. Dowodem jest obecnie trwająca wojna w Ukrainie czy próba całkowitego podporządkowania Białorusi.

Polska starała się ułożyć stosunki z Rosją na płaszczyźnie obopólnej współpracy, ale z możliwością wyjaśnienia faktów historycznych, które dla nas są bardzo bolesne, a jej głównym wymiarem były setki tysięcy ofiar i utrata części własnego terytorium. Dlatego z inicjatywy historyków wojskowości Instytutu Historii na łamach „Przeglądu Wschodnioeuropejskiego” w trzech kolejnych numerach zapoznamy w sposób przekrojowy z wybranymi problemami trudnych relacji polsko-rosyjskich dotyczących stosunków wojskowo-politycznych. Do napisania artykułów zaprosiliśmy grono naukowców, którzy przedstawiają najnowsze ustalenia związane ze stosunkami polityczno-wojskowymi. Adresowane są one do wszystkich czytelników zainteresowanych tą ważną problematyką, zaś próby naukowego wyjaśnienia trudnych wzajemnych relacji polsko-rosyjskich niech będą przyczynkiem do refleksji i wskazaniem kierunków podejmowania badań.

Wiesław Bolesław Łach

DOI: 10.31648/pw.8458

WOJCIECH WŁODARKIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4977-1135>

Military University of Technology

STOSUNKI WOJSKOWE MIĘDZY RZECZĄPOSPOLITĄ POLSKĄ A ZWIĄZKIEM RADZIECKIM W LATACH 1921-1939

The military relations between the Republic of Poland and the Soviet Union in the years 1921-1939

ABSTRACT: The article presents the military relations between Poland and the Soviet Union in the years 1921-1939, from the end of the war between Poland and the Bolshevik Russia until the beginning of World War II. Its content has been divided into four subchapters, in the first of which the author analyzes the state of research on the topic in question and the state of preservation of sources in Polish and foreign archives. In the following subsections, the author presents the military relations between Poland and the USSR in three periods: in the years 1921-1926, 1926-1935 and 1935-1939. The last subsection is key to the undertaken research problem. It contains findings on the changes in the mutual military relations to the disadvantage of Poland, in connection with the rapid expansion and modernization of the Red Army and the difficulties of the Polish military intelligence in their assessment and difficulties in recognizing the reconstructed cooperation between the USSR and Germany.

KEYWORDS: military relations, the Republic of Poland, the Soviet Union, interwar period

1. Stan badań i stan zachowania źródeł

Stosunki wojskowe Polski i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym nie cieszą się takim zainteresowaniem jak polityczne. Są one jednym z najważniejszych wątków nadal przydatnej monografii autorstwa Mariana Leczyka (1997), monografii wieloautorskiej wydanej przez badaczy z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Wojtkowiak 2013) oraz przygotowanej przez Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach (Gmitruk | Włodarkiewicz 2012; Gmitruk | Włodarkiewicz | Roguski 2013). Działania polskiego wywiadu wojskowego w ZSRR (Peplowski 1995) oraz polskich dyplomatów wojskowych (Peplowski 2005) kompleksowo przeanalizował Andrzej Peplowski. Oceny zagrożenia radzieckiego przez polskie naczelne władze wojskowe przybliży monografia autorstwa Wojciecha Włodarkiewicza (2002) oraz edycja dokumentów, relacji i wspomnień (Włodarkiewicz 2005).

Prace badawcze nad tą problematyką utrudnia stan zachowania zasobu aktowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. Przydatne dokumenty znajdują się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, głównie w dwóch zespołach – Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Ataszaty Wojskowe. Dokumenty aktowe dotyczące stosunków wojskowych między Polską a Rosją Radziecką (ZSRR) są przechowywane w Archiwum Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie oraz instytucjach zagranicznych, głównie Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie oraz Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie (RGWA).

2. Relacje wojskowe między Rzeczpospolitą Polską a Rosją Radziecką (ZSRR) w latach 1921-1926

Polityka Rosji Radzieckiej, następnie ZSRR, wobec Polski była zdecydowanie wroga, a wszystkie polskie próby poprawy wzajemnych relacji były odrzucane. Kreml liczył się jedynie z siłą Polski, którą na różne sposoby próbował osłabiać. Podstawową i niezmienną ideą polskiej polityki zagranicznej była koncepcja jej uniezależnienia od Niemiec i bolszewickiej Rosji. Potwierdziła to uchwała Rady Ministrów z 19 stycznia 1922 r., na nowo sformułowana przez marsz. Józefa Piłsudskiego w 1926 r. i realizowana po jego śmierci przez Józefa Becka (Kornat | Materski 2015, 17).

Po zakończeniu wojny polskie naczelne władze wojskowe były nieufne wobec polityki Rosji Radzieckiej, co m.in. wynikało z meldunków o koncentracji Armii Czerwonej (ACz) w pobliżu granicy z Polską (AAN, AW, A-II 67/1, k. 18-20).

Na posiedzeniu Rady Wojennej 3 grudnia 1921 r. marsz. Piłsudski stwierdził, że w roku następnym może nastąpić agresja Rosji na Polskę (Włodarkiewicz 2012, 92). Szef Sztabu Generalnego WP gen. dyw. Władysław Sikorski na początku 1922 r. przygotował memoriał, w którym podkreślił, że Polska jest zainteresowana utrzymaniem *status quo* dla spokojnej konsolidacji wewnętrznej, zagrażać zaś jej bezpieczeństwu mogą jedynie Rosja Radziecka i Niemcy (Włodarkiewicz 2005, 15-18).

Trudna sytuacja ekonomiczna Rosji zmusiła jej kierownictwo do zaproponowania zachodnim sąsiadom zwołania konferencji zbrojeniowej, redukcji armii stałych i budżetów wojskowych. Jednak moskiewska konferencja (2-12 grudnia 1922 r.) zakończyła się niepowodzeniem, ponieważ Rosja odmówiła podpisania z sąsiadami paktów o nieagresji. Potwierdziło to podejrzenia strony polskiej, że Moskwa nie zrezygnowała z agresywnych planów wobec państw ościennych w Europie. Sprzyjała temu zacieśniająca się współpraca Rosji i Niemiec po traktacie zawartym w Rapallo 16 kwietnia 1922 r. i tajna umowa o współpracy wojskowej z 3 kwietnia 1922 r. przewidująca bardzo duże dostawy niemieckiego uzbrojenia. Na reakcję

Polski nie trzeba było długo czekać – w maju tegoż roku przedłużono służbę wojskową dwóch roczników (Leczyk 1997, 95-104).

Ważnym pionem polskiej służby dyplomatycznej byli attaché wojskowi, którzy w oficjalnych wykazach figurowali jako pracownicy poselstw lub ambasad RP i jednocześnie podlegali szefowi Sztabu Generalnego (od 1928 r. Sztabu Głównego – SG) Wojska Polskiego (WP) za pośrednictwem szefa Oddziału II SG (Łossowski 1992, 69-73). Reprezentowali oni WP, prowadzili szczegółowe studia nad armiami obcymi i zagadnieniami wojskowymi, w tym organizacją sił zbrojnych danego państwa, meldowali o rezultatach prac Oddziałowi II oraz pośredniczyli we wszystkich sprawach wynikających ze wzajemnych stosunków (Peplowski 2005, 69).

Pierwszym attaché wojskowym Polski w Moskwie został ppłk SG Romuald Wolikowski, któremu szef Oddziału II ppłk SG Ignacy Matuszewski polecił zwrócić szczególną uwagę na organizację ACz, plany jej reorganizacji, etat kawalerii, szkolnictwo wojskowe, przebieg demobilizacji, plany mobilizacyjne, stan uzbrojenia i zaopatrzenia oraz transportu, a także organizację Wszechrosyjskiej Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (ros. *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем* – WCzK) i centralnych władz politycznych. Zdobycie przez władze radzieckie dowodów na powiązanie ppłk. Wolikowskiego z aresztowanym pod zarzutem szpiegostwa pełnomocnikiem delegacji polskiej w Komisji Repatriacyjnej spowodowało jego odwołanie. Nowy attaché ppłk SG Ignacy Boerner przybył do Moskwy 10 czerwca 1923 r. W swojej działalności w większym stopniu niż poprzednik wykorzystywał obserwację zamiast wywiadu (Kochanowski 1990, 269-274).

Oddział II Sztabu Generalnego WP 21 marca 1924 r. wydał instrukcję „Stosunek do tajnych placówek”, w której nakazywał attaché wojskowemu w Moskwie rozpoznanie ACz w ramach ogólnie przyjętych zasad przez osobistą obserwację na miejscu lub w terenie w trakcie oficjalnych podróży, a także z wykorzystaniem jawnych kontaktów z przedstawicielami ACz lub innych armii oraz na podstawie dostępnej literatury i prasy wojskowej. Wywiad tajny prowadzili tylko zakonspirowani oficerowie z placówek wywiadowczych (RGWA, O II SG, 308-9-566, k. 418-420).

Centrala polskiego wywiadu wojskowego otrzymywała z różnych źródeł meldunki o przygotowaniach ZSRR do zbrojnego opanowania Besarabii, co wyolbrzymiała strona rumuńska (AWBH, kol. ros. VIII.800.59.15, k. 102). Podobna ocena została zawarta w piśmie szefa Oddziału II Sztabu Generalnego WP:

[...] Wprawdzie silna agitacja antyrumuńska [w ZSRR – W. W.] trwa nadal (w prasie i na wiecach), ale nie przywiązuje się do tego większej wagi, gdyż kampania ta ciągnie się już od bardzo dawna i ma na celu ciągle niepokojenie i utrzymywanie Rumunii w oczekiwaniu wojny i stworzenie podatnego gruntu do agitacji komunistycznej w Besarabii (AAN, AW, A-II 71, k. 238).

Na konferencji u szefa Sztabu Generalnego WP gen. dyw. Stanisława Hallera 8 kwietnia 1925 r. m.in. oceniono, że bardzo poważnie wzrosła możliwość wybuchu wojny na dwa fronty, a agresja ZSRR i Niemiec zostanie wykonana siłami lekkich i ruchliwych armii. Przewidywano, iż przeciwnicy będą gotowi do rozpoczęcia wojny wiosną 1928 r., do tego zaś czasu planowano maksymalnie wzmocnić WP (Włodarkiewicz 2012, 95).

Podstawę dyrektyw operacyjnych polskiego planu wojny w połowie lat 20. XX w. stworzyły porozumienia ze sztabami generalnymi Francji i Rumunii. Umożliwiły one rozpoczęcie prac nad trzema ramowymi planami operacyjnymi – podstawowym planem wojny dwufrontowej z Niemcami i ZSRR („N+R”) oraz odrębnymi planami dla poszczególnych przeciwników. Przygotowywano również plany mobilizacyjne, transportowe i etapowe. Biuro Ścisłej Rady Wojennej uznało, że Związek Radziecki i Niemcy, nawet w nie uderzając wspólnie, już były silniejsze od Polski. W razie wojny Polski z jednym z przeciwników za prawdopodobne uznano przyłączenie się do wojny drugiego z nich (Stawecki 1990, 430-431).

Od zawarcia traktatu ryskiego do maja 1926 r. ACz nie była jeszcze przygotowana do rozpoczęcia nowej wojny, a na stosunki wojskowe polsko-radzieckie wywierały poważny wpływ również ich relacje polityczne i ekonomiczne.

3. Stosunki wojskowe między Polską i Związkiem Radzieckim w latach 1926-1935

Wszystkie główne decyzje dotyczące bezpieczeństwa Polski oraz jej stosunków wojskowych z innym państwami w latach 1926-1935 podejmował marsz. Piłsudski. Przyznawał, że nie był zainteresowany konfliktem ze Związkiem Radzieckim, mimo iż nadal oceniał ten kraj jako słaby wewnętrznie, niestabilny oraz mający problemy ekonomiczne. Na posiedzeniu Komitetu Obrony Państwa 26 listopada 1926 r. stwierdził:

Ogromna większość ludności Rosji wojny nie chce, zmęczona wojną i rewolucją. Nie wiadomo, czy Rosja jest w stanie prowadzić wojny przez dłuższy czas. [...] Górna warstwa rządząca jest w stanie poruszyć i prowadzić Rosję dokąd zechce i jest przez to bardzo niebezpieczna. Stąd niespodzianki, z którymi należy się liczyć. Rosja może dochodzić rewanżu z Polską, choć dziś czynniki miarodajne zapowiadają, że tego rewanżu nie chce. Na razie bolszewicy pracują nad rozkładem państwa polskiego i to jest ich stała praca. Mogą też bolszewicy spowodować wojnę z Polską, aby wybrnąć w ten sposób z wewnętrznego kryzysu w partii bolszewickiej i załamania wiary w bolszewizm. Anglia prowadzi skrupulatne okrążanie i izolację Rosji. Rosja zaś szuka stale jednego ze swych czterech frontów: angielskiego na wschodzie, polskie-go, bałtyckiego i rumuńskiego. Na razie na froncie z Polską spokojnie, ale należy się spodziewać, że nacisk na ten front przyjdzie (Leczyk 1997, 260).

Zainteresowania operacyjne i strategiczne marsz. Piłsudskiego w latach 1926-1935 koncentrowały się na zagrożeniu bezpieczeństwa Polski przez Związek Radziecki. Od 1926 r. planowanie operacyjne WP było w gestii nowo utworzonego Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych (GISZ). Zadania z tej dziedziny omawiano na posiedzeniach inspektorów armii oraz generałów do prac przy GISZ, podzielonych na dwie grupy: wschodnią (zagrożenie radzieckie) i zachodnią (zagrożenie niemieckie) (Woźny 2000, 20-21; Jędrzejewicz 1986, 202).

Na początku lat 30. XX w. kierownictwo WP nadal oceniało, że bezpieczeństwu państwa najbardziej zagraża ZSRR, m.in. ze względu na koncentrację ACz w obszarze nadgranicznym. Było też zaniepokojone brakiem sojuszników, oprócz Rumunii. Te obawy oraz brak zaufania marsz. Piłsudskiego do instytucji międzynarodowych, w tym Ligi Narodów, i jego przekonanie o większej efektywności zobowiązań dwustronnych stanowiły podstawę do poszukiwania przez Polskę porozumienia z dwoma najsilniejszymi sąsiadami. Priorytetem stało się porozumienie z ZSRR – w 1931 r. wznowiono rozmowy, a w następnym roku 25 lipca podpisano w Moskwie pakt o nieagresji między Polską a Związkiem Radzieckim. Miał on obowiązywać trzy lata, ale 5 maja 1934 r., po wizycie w Moskwie polskiego ministra spraw zagranicznych Becka, przedłużono jego obowiązywanie do końca 1945 r. (Rezmer 2012, 154-155).

W latach 30. trwał proces reorganizacji i rozbudowy ACz. Było to możliwe dzięki ogromnemu budżetowi wojskowemu, który stale zwiększano. Z oficjalnych danych wynika, że w 1935 r. Armia Czerwona liczyła 940 tys. żołnierzy, a w następnym roku – 1 mln 300 tys., dysponowała bardzo licznym lotnictwem i bronią pancerną. Jednakże polski wywiad wojskowy nie miał dokładnych danych, a ustalenia wywiadu japońskiego były jeszcze mniej precyzyjne. W analizowanym okresie ACz zmieniła swój charakter z milicyjnej na regularną. Procesowi temu towarzyszyły poważne braki kadrowe oraz w zakresie szkolenia i zaopatrzenia. Niezbędnych kadr dostarczały krótkoterminowe kursy dowódcze, ale poziom wyszkolenia ich absolwentów był niski. Polskie oceny potencjału ACz były niepełne, co wynikało z mankamentów działalności polskiego wywiadu wojskowego. Rozbudowa przemysłu zbrojeniowego ZSRR i szybkie zwiększanie budżetu wojskowego stały się obszarem zainteresowania Sztabu Głównego WP, z tego powodu wzrosło zapotrzebowanie na informacje wywiadowcze. Zadania w tym zakresie wykonywali oficerowie wywiadu i polscy dyplomaci wojskowi w Związku Radzieckim (Leczyk 1997, 310-312).

Wzrosła rola attaché wojskowego w Moskwie, który stał się źródłem wartościowych informacji wojskowych, politycznych i gospodarczych (Peplowski 2005, 45). Ataszat wojskowy w Moskwie rozpoznawał także stan stosunków radziecko-niemieckich, ponieważ zbliżenie obu tych państw zagrażało bezpieczeństwu Polski.

Raporty polskich attaché wojskowych w Moskwie z pierwszej połowy lat 30. coraz częściej zawierały informacje o rozbudowie ACz. Polski attaché wojskowy,

który oficjalnie z trybuny obserwował w 1932 r. przebieg defilady 1-majowej, zwrócił uwagę na dużą liczbę nowego uzbrojenia, m.in. 48 dział przeciwpancernych, zmodernizowane działa wz. 1930 o dłuższej lufie, lżejszej lawecie, haubice wz. 1910/30 kal. 122 mm oraz trzy zmotoryzowane pułki artylerii najcięższej, nowe typy czołgów i 300 samolotów (RGWA, O II SG, 308-6-40, k. 11-25).

Meldunek ppłk. dypl. Jana Kowalewskiego z listopada 1932 r. zawierał charakterystykę czołgów i samochodów pancernych ACz oraz informację, że radziecki przemysł zbrojeniowy rozpoczął produkcję czołgów lekkich T-26 na licencji Vickersa (RGWA, O II SG, 308-6-72, k. 50-54).

Po odwołaniu ppłk. Kowalewskiego pełniącym obowiązki attaché wojskowego został kpt. dypl. Władysław Harland, który utrzymywał poprawne relacje z radzieckimi władzami wojskowymi. Był to czas odprężenia w stosunkach polsko-radzieckich, po podpisaniu paktu o nieagresji poprawie uległy także relacje wojskowe. Odbyło się kilka wizyt i rewizyt delegacji obu armii: lotnictwa ACz w Polsce w lipcu 1933 r., polskiej rewizyty w listopadzie, Marynarki Wojennej RP w lipcu 1934 r. i rewizyty Floty Bałtyckiej we wrześniu. Kapitan Harland został kilka razy zaproszony na manewry Armii Czerwonej (Leczyk 1997, 312) oraz coraz częściej wyjeżdżał w teren w celu rozpoznania stanu garnizonów oraz obiektów militarnych i komunikacyjnych. We wrześniu 1934 r. obserwował on dwustronne ćwiczenia taktyczne ACz pod Moskwą – bardzo nisko jednak ocenił ich poziom, w tym wyreżyserowanie poszczególnych etapów oraz postawę żołnierzy (RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 95-99).

W sprawozdaniu za 1933 r. polski attaché wojskowy informował o zwiększeniu liczby dywizji ACz w graniczących z Polską okręgach wojskowych ukraińskim i białoruskim, o rozbudowie artylerii przeciwlotniczej i łączności radiowej oraz poprawie poziomu wyszkolenia taktycznego (RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 79-89).

W latach 1926-1935 stosunki wojskowe polsko-radzieckie czasowo uległy poprawie, do czego w największym stopniu przyczyniło się podpisanie paktu o nieagresji.

4. Stosunki wojskowe między Polską i Związkiem Radzieckim w latach 1935-1939

Lata 1935-1939 były decydujące dla stosunków wojskowych Polski i jej wschodniego sąsiada. W tym czasie znacząco wzrosły możliwości bojowe ACz w porównaniu z Wojskiem Polskim. Naczelne władze wojskowe RP na rozbudowę Armii Czerwonej i Wehrmachtu zareagowały rozpoczęciem realizacji 6-letniego planu rozbudowy i modernizacji WP. Do tego w połowie lat 30. sojusz polsko-rumuński nie oznaczał pewnego zwiększenia polskiego potencjału militarnego na wypadek agresji ZSRR. Powodem było dążenie Rumunii do współpracy z Moskwą oraz niewielka wartość armii rumuńskiej (Leczyk 1997, 256-362).

Za rozpoznanie potencjału ACz odpowiedzialni byli głównie polscy dyplomaci wojskowi. Na terenie ZSRR działalność wywiadowczą prowadziło 11 oficerów Oddziału II SG, oficjalnie urzędników ambasady lub konsulatów Rzeczypospolitej Polskiej (IPMS, B.I.119/D, k. 1-5).

W ocenie polskiego attaché wojskowego w Moskwie z dużym rozmachem i zaangażowaniem znacznych sił odbyły się we wrześniu 1935 r. manewry jesienne Kijowskiego Okręgu Wojskowego. Ich celem było pokazanie delegacjom zagranicznym: czechosłowackiej, francuskiej i włoskiej, stanu motoryzacji i lotnictwa ACz, możliwości jej broni pancernej, wojsk powietrznodesantowych oraz kawalerii, wspartej oddziałami zmotoryzowanymi (RGWA, O II SG, 308-6-23, k. 137).

Jedną z metod jawnego pozyskiwania przydatnych informacji stały się wyjazdy polskich dyplomatów wojskowych poza Moskwę, podczas których rozpoznawali stan obiektów wojskowych i infrastruktury komunikacyjnej. Strona radziecka utrudniała podróże, ograniczała zakup benzyny, inwigilowała polskich dyplomatów, a nawet podjęła próbę zniszczenia samochodu należącego do Konsulatu RP w Mińsku 12 lutego 1938 r. (RGWA, O II SG, 308-1-52, k. 5).

Związek Radziecki w 1938 r. dążył do poprawy stosunków wojskowych z Polską. Attaché wojskowy ZSRR w Kownie mjr Michaił Korotkich odbył z polskim odpowiednikiem płk. dypl. Leonem Mitkiewiczem rozmowę, która dotyczyła przede wszystkim nawiązania polsko-radzieckiej współpracy wojskowej w razie niemieckiej agresji na któreś z państw bałtyckich, dostaw radzieckiego uzbrojenia dla Polski i Rumunii w razie ich wojny z Niemcami oraz potrzeby stworzenia bloku wojskowego państw bałtyckich, Polski i Rumunii z udziałem ZSRR przeciwko Niemcom. W czasie kolejnej rozmowy, 15 grudnia 1938 r., mjr Korotkich przedstawił wizję większej koalicji Francji, Wielkiej Brytanii, USA, ZSRR, Polski i Rumunii przeciwko Niemcom, Włochom i Japonii. Podczas tej samej rozmowy przedstawił radzieckie warunki przyszłego porozumienia (Leczyk 1997, 419-420). Po tej rozmowie płk Mitkiewicz natychmiast wysłał raport do szefa Sztabu Głównego WP gen. bryg. Wacława Stachewicza:

Rozważając i analizując wszystko, uznałem zakomunikowaną mi przez majora Korotkich propozycję za wydarzenie wielkiego dla nas znaczenia, zwłaszcza łącząc ją z poprzednią moją rozmową z pułkownikiem Deglawsem o możliwości ustanowienia prawdziwej ententy bałtyckiej przeciwko Niemcom, realnie popartej przez Rosję Sowiecką. Wydawało mi się, że jest obecnie rzeczą zupełnie możliwą zorganizowanie sojuszu państw bałtyckich z Rzeczpospolitą Polską w oparciu o nasz sojusz z Rosją Sowiecką. Sprawą, która może sprawić dużo kłopotów, jest żądanie sztabu sowieckiego wejścia wojsk sowieckich do państw bałtyckich, jak również prawa wkroczenia ich do rejonów Wilno i Lwów w przypadku jakiegokolwiek agresji niemieckiej w Europie. Sowiecki Sztab Generalny, wg słów majora Korotkich, zdaje się nie bardzo wierzyć w to, abyśmy sami dali sobie radę z Niemcami (Mitkiewicz 1990, 162-163).

Polsko-radzieckie stosunki wojskowe poważnie pogorszyły się jesienią 1938 r. z powodu koncentracji sił ACz nad granicą z Polską w czasie kryzysu sudeckiego. Polska zareagowała, ześrodkowując wojsko na Wołyniu i przebazowując kilka eskadr lotniczych do Polski Południowo-Wschodniej w celu uszczelnienia ochrony granicy powietrznej państwa (Włodarkiewicz 2002, 229).

Polscy attaché wojskowi w Moskwie ppłk Zaborowski i płk Brzeszczyński byli zdania, że ZSRR dążył do wywołania konfliktu zbrojnego, w który byłby, przynajmniej początkowo, mało zaangażowany lub neutralny, a jego kierownictwo bało się ryzyka wojny z pełnowartościowym przeciwnikiem. Jednakże zamierzało wyciągnąć maksymalne korzyści podczas wojny bądź po jej zakończeniu, podczas ustalaniu nowego ładu politycznego w Europie, angażując minimalne siły i środki, szantażując groźbą swojej potęgi wyczerpany wojną Zachód. (IPMS, B.I.119/D, k. 352-357).

W wyniku oceny zagrożenia bezpieczeństwa Polski przez ZSRR w latach 1937-1938 powstał plan operacyjny „Wschód”, który 26 lutego 1939 r. został zatwierdzony przez marsz. Śmigłego-Rydza. Zakładał on strategiczną obronę przeciwko agresji ZSRR ze wsparciem Rumunii i pomocą materiałową mocarstw zachodnich. Przewagę liczebną ACz zamierzano zneutralizować przez szybsze osiągnięcie gotowości bojowej przez WP. Operacje obronne miały być początkowo prowadzone w formie osłony i działań opóźniających, a w drugim etapie manewrów po liniach wewnętrznych, z ewentualnym przejściem do działań zaczepnych (Kośmider 2012, 146-147). Założenia planu „Wschód” nie uwzględniały rzeczywistego stosunku sił i byłyby trudne do realizacji.

Międzynarodowe położenie Polski uległo gwałtownemu pogorszeniu w nocy z 23 na 24 sierpnia 1939 r., gdy ministrowie spraw zagranicznych Związku Radzieckiego oraz Niemiec zawarli układ o nieagresji, który uzupełniały dodatkowe tajne protokoły, m.in. dotyczące Polski. Szef Sztabu Głównego WP błędnie uważał, że niemożliwe jest porozumienie Niemiec i ZSRR ze względu na dzielące ich głębokie sprzeczności ideologiczne (Zgórniak 1993, 330).

Kierownictwo Ambasady Polskiej w Moskwie zostało zaskoczone podpisaniem radziecko-niemieckiego układu o nieagresji, a strona polska nie poznała treści dodatkowych tajnych załączników i nie potrafiła właściwie ocenić jego wpływu na bezpieczeństwo Polski (Kornat 2002, 539).

Polski wywiad wojskowy zdobył informacje o wznowieniu współpracy wojskowej obu jej wielkich sąsiadów. Dostarczył ich oficer polskiego wywiadu wojskowego mjr dypl. Rafał L. Protassowicki, oficjalnie zatrudniony na stanowisku urzędnika Konsulatu RP w Mińsku:

[...] Tajne klauzule wojskowe i terytorialne dotyczące państw bałtyckich i Polski, ewentualnie Rumunii. [...] Napisałem wyraźnie tymi słowami, że w zbliżającej się wojnie Polski, ewentualnie aliantów z Niemcami, Sowiety wystąpią również.

Lecz nie w formalnym sojuszu wojskowym z Niemcami, tylko samodzielnie, na własną rękę i w celach ściśle ograniczonych, a to ze względu na konieczność liczenia [się] z antyniemieckim nastawieniem społeczeństwa własnego i światowej Międzynarodówki. Określałem nawet w tym raporcie termin zbrojnego wystąpienia Sowietów, mianowicie w chwili jak tylko zarysuje się rozstrzygnięcie strategiczne na froncie polsko-niemieckim, dodając, że w związku z tym należy oczekiwać natychmiastowego wycofania się ZSRR z zatargu z Japonią (Włodarkiewicz 2001, 84).

Niestety, nie udało się odnaleźć potwierdzenia otrzymania meldunku przez Oddział II Sztabu Głównego.

Kierownik Referatu Polityczno-Gospodarczego w samodzielnej referacie „Rosja” Oddziału II SG mjr dypl. Władysław Słonimski wspominał o dwóch cennych raportach z marca 1939 r. przygotowanych przez agenta polskiego wywiadu o pseudonimie „Kobalt”, traktujących o stanowisku ZSRR wobec Polski i Niemiec oraz o planach Biura Politycznego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (WKP(b)) nawiązania bezpośredniego porozumienia z Niemcami (IPMS, B.I.6i, k. 63-64).

Ostrzeżenie o możliwym reaktywowaniu sojuszu Niemiec i ZSRR polski wywiad wojskowy otrzymał również od attaché wojskowego RP w Berlinie ppłk. dypl. Antoniego Szymańskiego (Grzywacz 1999, 142-143; Ćwięk 2017, 132 i n.). Generał Stachiewicz 3 maja 1939 r. został powiadomiony o treści depechy szyfrowej ppłk. Szymańskiego. Donosił w niej, że wieczorem poprzedniego dnia po zakończeniu przyjęcia urodzinowego szefa cywilnego gabinetu Adolfa Hitlera ministra Hansa Lammersa otrzymał informację od gen. mjr. Karla Bodenschatza, adiutanta Hermanna Göringa, o możliwości zawarcia sojuszu ZSRR i Niemiec przeciwko Polsce: „[...] jeżeli Hitler dojdzie do przekonania, że Niemcy mogą być od wschodu okrążone przez Polskę, to nie zawaha się on połączyć nawet z samym [...] diabłem! A nie ma chyba między nami wątpliwości, kim jest diabeł” (IPMS, kol. 77/11, k. 24-26; Szymański 1959, 140-143).

Szef Sztabu Głównego WP 7 maja 1939 r. otrzymał raport płk. dypl. Józefa Englichta, zastępcy szefa Oddziału II SG WP, że wywiad brytyjski za pośrednictwem Referatu „Zachód” Oddziału II SG przekazał informację potwierdzającą treść meldunku ppłk. Szymańskiego. Kierownictwo Wojska Polskiego nie zdyskontowało informacji ppłk. Szymańskiego o możliwości zawarcia sojuszu ZSRR i Niemiec skierowanego głównie przeciwko Polsce (Woźny 2000, 271-272, 315).

Przed wybuchem II wojny światowej wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) uzyskał informacje o wzroście zagrożenia Polski agresją ZSRR, o czym świadczyły: koncentracja ACz na terenie graniczących z Polską specjalnych okręgów wojskowych białoruskiego oraz kijowskiego, powoływanie rezerwistów, rejestracja koni, wozów i ciągników w kolchozach, utrzymujące się na granicy napięcie oraz przyjęcie z honorami w Moskwie niemieckiej misji handlowej (Włodarkiewicz 2005, 189).

Oddział II Sztabu Głównego opracowywał wszystkie otrzymane informacje, nie wyciągał jednak z nich właściwych wniosków politycznych i operacyjnych, a szef Sztabu Głównego w zakresie ocen politycznych opierał się na opiniach Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Kierownictwo Oddziału II SG nie dysponowało możliwością wszechstronnej oceny aktywności potencjalnych przeciwników i nie koordynowano działań, ponieważ dysponowało jedynie częścią informacji wywiadowczych. W lipcu i sierpniu 1939 r. aktywność polskiego wywiadu wojskowego koncentrowała się na rozpoznaniu niemieckich przygotowań do agresji na Polskę (Kołakowski 2012, 168 i n.).

Szef Oddziału II płk dypl. Józef Smoleński od 7 września otrzymywał meldunki o częściowej mobilizacji ACz i jej przegrupowaniu w pobliże granicy z Polską, o czym meldował szefowi Sztabu NW gen. Stachiewiczowi oraz marsz. Śmigłemu-Rydzowi. Jednakże zostały one ocenione jako: „[...] pewnego rodzaju zabezpieczenie się Sowieców nad granicą, ale nie jako koncentracja wojsk sowieckich do akcji na Polskę” (IPMS, B. I.6i/6, k. 99-101).

Płk. Smoleński bardzo krótko kierował polskim wywiadem wojskowym i nie czuł się na tym stanowisku pewnie. Gdy składał meldunki przełożonym o mobilizacji ACz oraz jej transportach operacyjnych, nie ocenił ich jednoznacznie jako przygotowania do wystąpienia zbrojnego przeciwko Polsce. Agresja ZSRR zaskoczyła polskie naczelne władze państwowe i wojskowe, ponieważ wywiad wojskowy pracował mniej skutecznie, a na jego czele stał oficer bez doświadczenia. Z kolei marsz. Śmigły-Rydz koncentrował swą uwagę na działaniach przeciwko Wehrmachtowi, zupełnie zaś nie reagował na wzrost zagrożenia Polski agresją Związku Radzieckiego (więcej Włodarkiewicz 2011, 206-207).

* * *

Stosunki wojskowe między Polską i ZSRR w okresie międzywojennym były bardzo skomplikowane. Wpływała na nie wzajemna nieufność kierownictw politycznych i wojskowych obu państw głównie w zakresie ich rzeczywistych planów militarnych – obie strony podejrzewały się o przygotowywanie agresji w sojuszu z innymi państwami. W gruncie rzeczy Polska żadnej agresji nie przygotowywała, a ZSRR nie był do niej zdolny do połowy lat 30. XX w.

Polsko-radzieckie stosunki wojskowe uległy przejściowej poprawie po zawarciu 25 lipca 1932 r. układu o nieagresji. Ich najbardziej dramatyczny okres rozpoczął się we wrześniu 1938 r. wraz z kryzysem czechosłowackim. Gwałtowna i niekorzystna dla strony polskiej zmiana wzajemnych relacji wojskowych nastąpiła wraz z podpisaniem układu Ribbentrop-Mołotow, który uzupełniały tajne załączniki wymierzone głównie w bezpieczeństwo Polski. Armia Czerwona przyspieszyła przygotowania wojenne, które zostały rozpoznane przez wywiad polski, zostały jednak ocenione przez kierownictwo państwa i jego armii jako niewiarygodne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- AAN, AW, A-II 67/1, k. 18-20, Meldunki telegraficzne attaché wojskowego przy Poselstwie Polskim w Rydze, Ryga, 28 VII 1921, 29 VII 1921.
- AAN, AW, A-II 71, k. 238, Ocena sytuacji wojskowej SSSR w związku ze sprawą besarabską, pismo szefa Oddziału II SG płk. SG M. Bajera do attaché wojskowego przy PP w Rydze, Warszawa, 2 III 1925.
- AWBH, kol. ros. VIII.800.59.15, k. 102, Wyciąg z ostatnich wiadomości za czas od 22 IV do 18 VI 1924, Oddział II SG, Warszawa, 21 VI 1924.
- IPMS, B.I.6i, k. 63-64, Mjr dypl. W. Słonimski, Uwagi o pracy referatu polityczno-gospodarczego w Samodzielnym Referacie „Rosja” Oddziału II SG (Wydział Studiów), Paryż, 10 II 1940.
- IPMS, B.I.6i/6, k. 99-101, płk dypl. J. Smoleński, Sprawozdanie z przebiegu zdarzeń i spraw związanych z moją pracą na stanowisku szefa Oddziału II Sztabu Głównego za czas od dn. 1 II 1939 r. do dnia przybycia mego do Paryża 27 X 1939.
- IPMS, B.I.119/D, k. 1-5, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie płk. dypl. Stefana Brzeszczyńskiego do ministra spraw wojskowych, Paryż, 31 X 1939.
- IPMS, B.I.119/D, k. 352-357, Relacja mjr. dypl. Stanisława Malecińskiego, od 1937 r. pomocnika attaché wojskowego w Moskwie, Paryż, 9 I 1940.
- IPMS, kol. 77/11, k. 24-26, Ppłk dypl. A. Szymański, Z niemieckich przygotowań przeciwko Polsce w okresie 15 III do 1 IX 1939 r., Tatiszczewo, 14 I 1942.
- RGWA, O II SG, 308-1-52, k. 5, Pismo kierownika Konsulatu Generalnego RP w Kijowie Jerzego Matusińskiego do Ministra Spraw Zagranicznych, Kijów 21 VII 1939.
- RGWA, O II SG, 308-6-23, k. 137, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie mjr. dypl. W. Harlanda do szefa Oddziału II SG WP, Moskwa, 24 IX 1935.
- RGWA, O II SG, 308-6-40, k. 11-25, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie. Defilada 1 maja w Moskwie i Leningradzie, Moskwa, 4 V 1932.
- RGWA, O II SG, 308-6-72, k. 50-54, Raport attaché wojskowego RP w Moskwie do szefa Oddziału II Sztabu Głównego WP pt. Bronie pancerne w ZSRR. Typy maszyn, Moskwa, 22 XI 1932.
- RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 79-89, Sprawozdanie ogólne attaché wojskowego RP w Moskwie kpt. dypl. W. Harlanda za rok 1933, Moskwa, 21 II 1934.
- RGWA, O II SG, 308-6-78, k. 95-99, Raport p.o. attaché wojskowego RP w Moskwie kpt. dypl. W. Harlanda do szefa Oddziału II SG WP, Moskwa, 5 III 1935.
- RGWA, O II SG, 308-9-566, k. 418-420, Instrukcja szefa Sztabu Generalnego WP Stosunek do tajnych placówek z 21 III 1924.
- Dokumenty publikowane
- GRZYWACZ, A. (oprac.) (1999), Oddział II Sztabu Głównego: raport płk. dypl. J. Englichta. W: Arcana. 26, 134-153.
- MITKIEWICZ, L. (1990), Wspomnienia kowieńskie 1938-1939. Warszawa.
- SZYMAŃSKI, A. (1959), Zły sąsiad. Niemcy 1932-1939 w oświetleniu polskiego attaché wojskowego w Berlinie. Londyn.
- WŁODARKIEWICZ, W. (oprac.) (2001), Rozpoznanie zagrożenia Rzeczypospolitej ze strony ZSRR – relacja mjr. dypl. Rafała L. Protassowickiego. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 2, 79-92.
- WŁODARKIEWICZ, W. (wyb. i oprac.) (2005), Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach. Warszawa.

Opracowania

- ĆWIEK, H. (2017), Między Warszawą a Berlinem przed wybuchem II wojny światowej. W: Majzner, R. (red.), Wrzesień z perspektywy służb specjalnych II Rzeczypospolitej. Radomsko, 107-147.
- GMITRUK, J. | WŁODARKIEWICZ, W. (red.) (2012), Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym. Warszawa – Siedlce.

- GMITRUK, J. | WŁODARKIEWICZ, W. | ROGUSKI, R. (red.) (2013), *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej*. Warszawa – Siedlce.
- KOCHANOWSKI, J. (1999), *Między dyplomacją a wywiadem. Działalność Romualda Wolikowskiego i Ignacego Boernerera jako attaches wojskowych w Moskwie (1921-1924)*. W: *Przegląd Historyczny*. 1-2, 269-274.
- KOLAKOWSKI, P. (2012), *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 roku*. Warszawa.
- KORNAT, M. (2002), *Polska wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- KORNAT, M. (2012), *Polityka zagraniczna Polski 1938-1939. Cztery decyzje Józefa Becka*. Gdańsk.
- KORNAT, M. | MATERSKI, W. (2015), *Między pokojem a wojną. Szkice o dyplomacji polskiej lat 1918-1945*. Warszawa.
- KOŚMIDER, T. (2012), *Zagrożenie radzieckie w polskim planowaniu militarnym okresu międzywojnia*. W: *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa – Siedlce, 127-147.
- KRUSZYŃSKI, M. (2010), *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*. Warszawa.
- KUŚNIERZ, R. (2013), *Represje wobec konsulatów RP w ZSRR oraz polskie retorsje w 1938 roku*. W: *Gmitruk, J. | Włodarkiewicz, W. | Roguski, R. (red.), Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej*. Warszawa – Siedlce, 17-36.
- LECZYK, M. (1997), *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939*. Białystok.
- ŁOSSOWSKI, P. (1992), *Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. Z dziejów polskiej służby zagranicznej*. Warszawa.
- MATERSKI, W. (1994), *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*. Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005a), *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*. Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005b), *ZSRR wobec polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r.* W: *Wojciechowski, M. (red.), Deklaracja polsko-niemiecka o niestosowaniu przemocy z dnia 26 stycznia 1934 r. z perspektywy Polski i Europy w siedemdziesiątą rocznicę podpisania*. Toruń, 145-154.
- PEPŁOŃSKI, A. (1995), *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*. Warszawa.
- PEPŁOŃSKI, A. (2005), *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*. Toruń.
- REZMER, W. (2012), *Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 roku – aspekty polityczne i militarne*. W: *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa – Siedlce, 149-156.
- STAWECKI, P. (red.) (1990), *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864-1939*. Warszawa.
- STROŃSKI, H. | SEROCZYŃSKI, G. (red.) (2010), *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX oraz początkach XXI wieku*. Olsztyn – Charków.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2002), *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*. Warszawa.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2011), *Rola polskiego wywiadu wojskowego w rozpoznaniu zagrożenia sowieckiego Rzeczypospolitej w latach 1932-1939*. W: *Kołodkowski, P. | Pępłowski, A. (red.), Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej. Materiały*. Kraków, 193-207.
- WŁODARKIEWICZ, W. (2012), *Bezpieczeństwo granicy wschodniej Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1921-1939*. W: *Gmitruk, J. | Włodarkiewicz, W. (red.), Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa – Siedlce, 89-108.
- WOJTKOWIAK, J. (red.) (2013), *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*. Poznań.
- ZGÓRNIAK, M. (1993), *Polski wywiad wojskowy w 1939 roku, jego oceny sytuacji i wpływ na decyzje militarne i polityczne*. W: *Olejnik, K. (red.), „Pax et Bellum”*. Poznań, 321-332.

DOI: 10.31648/pw.8459

JANUSZ ZUZIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1568-5033>

Jan Długosz University in Częstochowa

OKOLICZNOŚCI ZERWANIA PRZEZ ZWIĄZEK SOWIECKI STOSUNKÓW DYPLOMATYCZNYCH Z POLSKĄ W KWIETNIU 1943 R.

The circumstances of the Soviet Union's breaking off diplomatic relations with Poland in April 1943

ABSTRACT: The article focuses on the circumstances of the USSR's breaking off diplomatic relations with Poland in April 1943. The main research problem is the sequence of events in the Polish-Soviet relations in the period from July 1941, i.e. from the signing of the Sikorski-Majski pact, to April 1943, which consequently led to their breaking. The theoretical basis is constituted by the source documents and the basic literature on the subject. The primary research method was a critical analysis of sources and literature. On the basis of the conducted research, the author argues that the matter of the graves of the Polish officers murdered in Smolensk was only a pretext to make a decision to break off the diplomatic relations with the government of General Władysław Sikorski by the USSR and to start cooperation with Polish communists gathered in the Union of Polish Patriots.

KEYWORDS: WW II, Katyń, Polish-Soviet relations, Polish Army in The Soviet Union, Sikorski, Stalin

Wprowadzenie

11 kwietnia 1943 r. berlińska agencja informacyjna „Transocean” jako pierwsza podała oficjalny komunikat informujący o odkryciu pod Smoleńskiem grobu ze zwłokami 3 tys. oficerów polskich. Dwa dni później w Berlinie w siedzibie MSZ zwołano konferencję prasową poświęconą odkryciu masowych grobów w Katyniu, a informację o tej zbrodni powtórzyło Radio Berlin, wskazując na stronę sowiecką jako odpowiedzialną za jej popełnienie. W tej dramatycznej chwili rząd polski podjął decyzję o wystąpieniu do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Szwajcarii z wnioskiem o wysłanie na miejsce tego haniebnego mordu delegacji dla zbadania sprawy. Krok ten spotkał z oskarżeniami ze strony władz sowieckich o współpracę rządu RP z Niemcami i wrogość do ZSRS. 25 kwietnia rząd ZSRS zerwał stosunki dyplomatyczne z rządem polskim. Sprawa katyńska stanowiła,

od dłuższego już czasu wyczekiwany przez stronę sowiecką, pretekst do podjęcia takiej decyzji. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie politycznej drogi w relacjach polsko-sowieckich od układu Sikorski-Majski, podpisanego 30 lipca 1941 r., do 25 kwietnia 1943 r., w tym cały szereg cynicznych działań rządu ZSRS, krok po kroku zmierzających w stronę zerwania stosunków dyplomatycznych z rządem RP w Londynie.

1. Od agresji 17 września do umowy Sikorski-Majski

Po agresji ZSRS na Polskę 17 września 1939 r. stosunki dyplomatyczne pomiędzy obu państwami zostały zerwane i praktycznie znalazły się one w stanie wojny. Atak Niemiec na ZSRS 22 czerwca 1941 r. całkowicie zmienił ówczesną sytuację militarno-polityczną. Rozpoczęcie wojny niemiecko-sowieckiej postawiło ZSRS w obozie państw walczących z Niemcami. Premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill informację o niemieckim ataku powitał z zadowoleniem, obiecując udzielenie ZSRR pomocy i prowadzenie walki z Niemcami aż do ostatecznego zwycięstwa (Rosen-Zawadzki 1971, 122-123). Rząd polski już następnego dnia po rozpoczęciu wojny upoważnił premiera i zarazem Naczelnego Wodza, gen. dyw. Władysława Sikorskiego, do wyrażenia nadziei na nawiązanie zerwanych stosunków z ZSRS, jednocześnie oczekując, że strona sowiecka zrezygnuje z ziem polskich zagarniętych we wrześniu 1939 r. i przywrócone zostaną sąsiedzkie kontakty w duchu pokoju ryskiego z 1921 r. oraz uwolnieni będą jeńcy i Polacy deportowani w latach 1940-1941 w głąb ZSRS. Zdaniem samego Sikorskiego ta nowa sytuacja miała zmienić dotychczasowe relacje polsko-sowieckie. Dla zachodnich sojuszników Polski przywrócenie stosunków dyplomatycznych i unormowanie kontaktów polsko-radzieckich było ważne ze względu na konieczność wspólnego prowadzenia walki z Niemcami, stąd też Winston Churchill i minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Anthony Eden naciskali na władze polskie, by układ polsko-sowiecki został podpisany jak najszybciej. Paweł Wieczorkiewicz słusznie zwraca uwagę na fakt, że

dla Wielkiej Brytanii bowiem, dotąd osamotnionej w walce z Hitlerem, pojawienie się Rosji Sowieckiej w roli sojusznika było na tyle korzystne, iż w celu zacieśnienia z nią stosunków zdecydowała się poświęcić wszystkie dawne zobowiązania (Wieczorkiewicz 2014, 203).

Brytyjczycy układ z ZSRS o wzajemnych zobowiązaniach przeciwko Niemcom podpisali już 12 lipca 1941 r. Ożywiły się również stosunki pomiędzy ZSRS i USA. 23 sierpnia amerykański podsekretarz stanu Summer Welles zadeklarował poparcie USA dla ZSRS w wojnie w Niemcami, czego wyrazem było choćby wysłanie do Moskwy Harry'ego Hopkinsa i przedłużenie umowy handlowej. 18 lipca układ

z ZSRS podpisała także Czechosłowacja. W ten sposób rozpoczęło się budowanie Wielkiej Koalicji antyhitlerowskiej.

Premier Sikorski zdawał sobie sprawę, że brak działań w kierunku nawiązania relacji polsko-sowieckich może zaowocować izolacją polityczną w relacjach międzynarodowych, dostrzegał również konieczność przyjscia z pomocą wielotysięcznej rzeszy obywateli polskich w ZSRS i utworzenia sił zbrojnych na jego terytorium.

Kwestia nawiązania rozmów w sprawie przywrócenia stosunków polsko-sowieckich pojawiła się w pierwszych dniach lipca, kiedy to Ludowy Komisarz Spraw Zagranicznych ZSRS Wiaczesław Mołotow – 3 lipca – wysłał do ambasadora ZSRS w Londynie Iwana Majskiego depezę zawierającą instrukcję o stanowisku rządu sowieckiego w sprawie odbudowy Polski, Czechosłowacji i Jugosławii oraz podpisania porozumienia z rządem polskim w Londynie w sprawie wzajemnej pomocy (Ślusarczyk, 2001, 136). Główne założenia tej instrukcji Majski przedstawił następnego dnia ministrowi Anthony'emu Edenowi w czasie spotkania w Foreign Office. Tego samego dnia Eden o stanowisku strony sowieckiej poinformował gen. Sikorskiego.

Pierwsza bezpośrednia rozmowa premiera Sikorskiego i ministra spraw zagranicznych rządu RP Augusta Zaleskiego z ambasadorem Majskim, w obecności sekretarza stanu w Foreign Office, Aleksandra Cadogana, odbyła się 5 lipca 1941 r. Stanowisko polskie zawierało się w pięciu podstawowych punktach: 1) dyskusja o granicach zostanie chwilowo pozostawiona na uboczu pod warunkiem, że Rosjanie wypowiedzą podpisane z Niemcami traktaty z sierpnia i września 1939 r.; 2) pomiędzy obu rządami zostaną wznowione normalne stosunki i polski ambasador w Moskwie będzie mianowany; 3) wówczas Polska będzie gotowa współdziałać ze Związkiem Sowieckim we wspólnej walce z Niemcami; 4) na terytorium sowieckim będzie utworzona Armia Polska, o ile to się okaże pożądane, będzie mogła być przeniesiona gdzie indziej; 5) polscy jeńcy wojskowi i polityczni zostaną zwolnieni (Ślusarczyk 2001, 138).

Rozmowy na temat przywrócenia stosunków polsko-sowieckich przeciągały się do końca lipca. Podstawową kwestią sporną było stanowisko stron w sprawie granic. Dodajmy, że debata na ten temat po stronie polskiej zakończyła się dymisją ministra stanu gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego i ministra sprawiedliwości Mariana Seydy, którzy nie chcieli się zgodzić na ogólne stanowisko w sprawie polsko-sowieckiej granicy, nieprzewidujące formalnego uznania jej przebiegu z 31 sierpnia 1939 r.

Do podpisania polsko-sowieckiego układu sojuszniczego doszło 30 lipca 1941 r. w Londynie. Jego sygnatariuszami byli premier Sikorski i ambasador Majski. Dokument składał się z pięciu artykułów, dołączono do niego ponadto dwa protokoły, jeden tajny i jeden jawny. W artykule pierwszym rząd ZSRS uznał, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 r., dotyczące zmian terytorialnych w Polsce, utraciły

swą moc, z kolei rząd polski oświadczał, że Polska nie jest związana z jakimkolwiek trzecim państwem żadnym układem zwróconym przeciwko ZSRS.

W artykule drugim zapowiedziano przywrócenie stosunków dyplomatycznych pomiędzy obu krajami oraz wymianę ambasadorów. W artykule trzecim strony zobowiązywały się do wzajemnego udzielenia sobie pomocy i poparcia w wojnie z Niemcami. W artykule czwartym rząd ZSRS wyrażał zgodę na tworzenie na swoim terytorium Armii Polskiej, której dowódca będzie mianowany przez rząd RP w porozumieniu z rządem ZSRS. Armia ta miała podlegać w sprawach operacyjnych Naczelnemu Wojskowemu Dowództwu ZSRS, w skład którego wejść miał przedstawiciel strony polskiej. Zgodnie z artykułem piątym układ miał wejść w życie natychmiast po jego podpisaniu i nie podlegał ratyfikacji.

Mimo istotnych kontrowersji przyznać trzeba, że układ Sikorski-Majski dał możliwość zwolnienia kilkuset tysięcy obywateli polskich z więzień, obozów jenieckich i gułagów oraz pozwolił na zorganizowanie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS (Skrabacz 2012, 12). Warto również zwrócić uwagę na fakt, iż dzięki omawianemu układowi Polska uniknęła marginalizacji na arenie międzynarodowej, a władze radzieckie nie mogły już – jak czyniły to dotychczas – twierdzić, że państwo polskie nie istnieje, uznały również rząd Sikorskiego za oficjalną reprezentację Polski. Ambasador RP w Londynie Edward Raczyński, początkowo krytyczny wobec układu, napisał w swoich wspomnieniach:

Dziś po latach utwierdzam się coraz bardziej w przekonaniu, że układ całkowicie po naszej myśli nie był wtedy, ani tym bardziej w terminie późniejszym do osiągnięcia. [...] Zdaniem moim historia nie zatrzyma się dłużej nad pytaniem, czy generał Sikorski mógł w 1941, czy też nie mógł wywalczyć od Moskwy paragraf jaśniej warujący prawa Polski do granic przedwrześniowych. Stwierdzi natomiast, że układ otworzył dla rzesz polskich więźniów i wysiedleńców bramy więzień i obozów (Raczyński 1960, 123).

Naturalną konsekwencją układu z 30 lipca 1941 r. była polsko-sowiecka umowa wojskowa podpisana w Moskwie 14 sierpnia 1941 r. Dziesięć dni wcześniej do ZSRS samolotem udała się kilkusobowa misja wojskowa na czele z gen. bryg. Zygmuntem Bohusz-Szyszko, który 1 sierpnia otrzymał od Sikorskiego projekt polsko-sowieckiej umowy wojskowej wraz instrukcją określającą zakres jego obowiązków. 12 sierpnia rząd radziecki wydał dekret o tzw. amnestii dla obywateli polskich pozbawionych wolności na terytorium ZSRS, co formalnie stanowiło podstawę prawną dla zwolnienia obywateli polskich znajdujących się w więzieniach, obozach jenieckich i łagrach. Dwa dni później doszło do podpisania polsko-sowieckiej umowy wojskowej. Ze strony polskiej podpis złożył gen. Bohusz-Szyszko, ze strony gospodarzy gen. Wasilewski.

W punkcie pierwszym dokumentu przypomniano, że umowa wojskowa jest naturalnym następstwem układu politycznego z 30 lipca 1941 r. Zgodnie z punktem

drugim Armia Polska miała być organizowana w możliwie najkrótszym czasie i stanowić część sił zbrojnych suwerennej RP, jej żołnierze mieli składać przysięgę na wierność Rzeczypospolitej Polskiej, przeznaczono ją do walki przeciw Niemcom u boku pozostałych armii sojuszniczych. W czasie wspólnych działań miała zostać podporządkowana operacyjnie Naczelnemu Dowództwu ZSRS, natomiast w sprawach organizacyjnych i personalnych podlegać Naczelnemu Wodzowi Polskich Sił Zbrojnych. W punkcie trzecim zapisano, iż dowódca Armii Polskiej w ZSRS wyznaczany będzie przez Naczelnego Wodza PSZ, jednak kandydatura taka powinna uzyskać akceptację strony radzieckiej. Zgodnie z kolejnym punktem umowy na terenie ZSRS miały być organizowane jedynie lądowe jednostki, a ich liczebność uzależnione były od możliwości personalnych i zaopatrzenia materiałowego. Punkt piąty przewidywał, że polscy ochotnicy służący wcześniej w Marynarce Wojennej i lotnictwie będą odesłani do Wielkiej Brytanii w celu uzupełnienia istniejących tam już jednostek polskich. W następnym punkcie ustalono, że formowanie oddziałów polskich będzie przeprowadzane w miejscach wyznaczonych przez Naczelne Dowództwo ZSRS, oficerowie i szeregowi

powołani będą z obywateli polskich, znajdujących się na terytorium ZSRR drogą poboru i ochotniczych zgłoszeń. W celu przeprowadzenia poboru ustalone będą komisje poborowe przy udziale władz ZSRR w miejscowościach przez nich wskazanych (Wawer 2012, 30).

Kolejny punkt przewidywał, że oddziały polskie zostaną przesunięte na front dopiero po uzyskaniu pełnej gotowości bojowej, z zasady miały występować w związkach nie mniejszych niż dywizja i użyte zostaną zgodnie z radzieckimi planami operacyjnymi. Zgodnie z punktem ósmym żołnierze polscy na terytorium ZSRS podlegać będą polskiemu prawu wojskowemu i polskim ustawom, przy oddziałach zostaną powołane polskie sądy. W kolejnym punkcie ustalono, że organizacja i wyekwipowanie wojenne żołnierzy polskich będzie w miarę możliwości odpowiadać wzorom przyjętym dla oddziałów polskich na terenie Wielkiej Brytanii, sztandary, odznaki rodzajów broni i stopni wojskowych będą odpowiadać ustalonym tam wzorom. Zgodnie z punktem dziesiątym pobory, wyżywienie, zaopatrzenie i inne zagadnienia gospodarcze miały zostać uregulowane odpowiednio do radzieckich przepisów wojskowych. W kolejnym punkcie ustalono, że ranni i chorzy żołnierze polscy będą leczeni w szpitalach i sanatoriach oraz zostaną zabezpieczeni pod względem rent i zasiłków tak samo jak żołnierze radzieccy. Następny punkt przewidywał, iż uzbrojenie, oporządzenie, umundurowanie, środki motorowe itd. będą dostarczone w miarę możliwości przez rząd ZSRS z własnych jego zasobów oraz przez rząd polski z dostaw przyznawanych na podstawie Lend-Lease Act, czyli prawa o pomocy walczącym krajom demokratycznym, przyjętego przez rząd USA (Wawer 2012, 31). Wydatki związane z organizacją, zaopatrzeniem i utrzymaniem

oddziałów polskich w ZSRS miały być kredytowane przez stronę radziecką i podlegały zwrotowi po zakończeniu wojny. Artykuł czternasty przewidywał powołanie polskiej misji wojskowej przy Naczelnym Dowództwie ZSRS oraz sowieckiej przy polskim Naczelnym Dowództwie w Londynie (Wawer 2012, 31).

Bezpośrednio po podpisaniu umowy Sikorski rozpoczął starania o uzyskanie pomocy w wyposażeniu oddziałów polskich w ZSRS ze strony USA i Wielkiej Brytanii, był bowiem przekonany, że władze sowieckie nie będą w stanie tego uczynić. Już niebawem czas pokazał, jak trudna była współpraca ze stroną sowiecką, na jak liczne przykłady niechęci ze strony gospodarzy natrafiano, jak istotne rozbieżności istniały co do przyszłego użycia PSZ w ZSRS.

2. Ku zerwaniu stosunków

Zerwanie stosunków z Polską przez stronę sowiecką nastąpiło w kwietniu 1943 r. po odkryciu grobów żołnierzy polskich w okolicach Smoleńska i wystąpieniu strony polskiej do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w wnioskiem o włączenie się w wyjaśnienie tej zbrodni. Wcześniejsze wydarzenia w stosunkach polsko-sowieckich dowodzą jednak, że sprawa zbrodni smoleńskiej dla Stalina stanowiła jedynie pretekst do zerwania stosunków z rządem polskim. Relacje pomiędzy obu stronami po zawarciu umowy Sikorski-Majski od początku nie układały się dla strony polskiej właściwie. Już przed przywróceniem oficjalnych stosunków z ZSRS strona polska wielokrotnie wnioskowała o wyjaśnienie kwestii zaginionych oficerów polskich, co musiało winowajców sowieckich drażnić i zmusiło później do przedstawiania bałamutnych i kłamliwych opowieści, np. jakoby zaginieli Polacy zbiegli i nie wiadomo, co się z nimi dzieje.

Poza kwestią zaginionych wojskowych wpływ na stan stosunków polsko-sowieckich miał cały szereg innych czynników. W styczniu 1942 r. w wywiadzie dla angielskiej gazety „Sunday Times” ambasador RP w Londynie Raczyński, odnosząc się do kwestii planów przyszłych federacji w Europie Środkowej i Wschodniej (dotyczyło to m.in. planu związku federacyjnego Polski z Czechosłowacją), wypowiedział się krytycznie na temat włączenia republik nadbałtyckich do ZSRS. Wypowiedź ta spotkała się z notą protestacyjną strony sowieckiej, złożoną 30 stycznia przez Aleksandra Bogomołowa, ambasadora przy rządzie polskim w Londynie (Raczyński 1960, 129).

W czasie wizyty premiera Sikorskiego w USA wiosną 1942 r. apelował on do prezydenta Roosevelta o działania mające pohamować wyraźne już wówczas zapędy imperialne Stalina, zagrażające również integralności terytorialnej Polski. Otrzymał wówczas ogólne zapewnienie Roosevelta o przestrzeganiu przez USA zasad zapisanych w Karcie atlantyckiej. Oświadczenie w podobnym tonie, na polecenie Roosevelta, złożył Sikorskiemu podsekretarz stanu Welles. Ale już asystent

sekretarza stanu, bliski współpracownik Roosevelta, Adolf Berle w rozmowie z Raczyńskim przed wizytą Sikorskiego w Stanach Zjednoczonych wypowiedział prorocze wręcz słowa: „Rosja wyjdzie z wojny jako jedno z nielicznych mocarstw światowych. Nie jest do uniknięcia uwzględnienie interesów i postulatów takiego organizmu” (Raczyński 1960, 301).

Kolejnym problemem komplikującym relacje polsko-sowieckie była tzw. paszportyzacja, czyli akcja polegająca na odbieraniu mieszkańcom anektowanych w 1939 r. przez Związek Sowiecki polskich Kresów Wschodnich, dokumentów stwierdzających obywatelstwo polskie i wręczaniu sowieckich dokumentów tożsamości – paszportów (Ślusarczyk 2001, 174-175). Poważnym sygnałem co do rzeczywistych intencji strony sowieckiej w relacjach z rządem polskim było zamknięcie – w lipcu 1942 r. – delegatur polskiej ambasady w kilkunastu miejscowościach ZSRS i aresztowanie pod zarzutem szpiegostwa ponad 100 pracowników delegatur w Barnaule, Samarkandzie, Kirowie, Pietropawłowsku i w Syktywkarze. Na nic zdał się protest skierowany 9 lipca 1942 r. przez polską ambasadę (Ślusarczyk 2001, 175).

W tym miejscu problemowi ewakuacji poświęcić trzeba nieco więcej uwagi, bowiem była to kolejna ważka kwestia w relacjach polsko-sowieckich, z premedytacją wykorzystana przez gospodarzy do dalszego ich nadwyżęzania. Na początku lutego 1942 r. pełnomocnik rządu ZSRS do spraw formowania Armii Polskiej gen. Gieorgij Żukow wystąpił z propozycją wysłania na front jednej, najlepiej przygotowanej dywizji polskiej, tzn. 5. Dywizji Piechoty. Propozycja ta spotkała się z ostrym sprzeciwem gen. Andersa, który uważał, że Armia Polska powinna zostać użyta w walce całością, a nie pojedynczymi dywizjami przydzielanymi do Armii Czerwonej. Strona sowiecka z jednej strony nalegała na jak najszybsze przygotowanie i wysłanie polskich dywizji na front, z drugiej zaś nie wywiązywała się z zobowiązań w zakresie wyposażenia i racji żywnościowych dla Polaków.

22 lutego władze sowieckie ponownie skierowały pytanie o termin wysłania polskich żołnierzy na front. Tym razem do płk. Romualda Wolikowskiego, polskiego attaché wojskowego w Moskwie, zwracał się w tej sprawie gen. Aleksiej Panfilow, pełnomocnik do spraw formowania Armii Polskiej w ZSRS. Stanowcza odmowa strony polskiej, zarówno Andersa, jak i Sikorskiego, spotkała się ze strony sowieckiej z restrykcjami w postaci obniżenia racji żywnościowych do 26 tys. (Anders 1992, 146). Anders zwrócił się w tej sprawie bezpośrednio do Stalina, który zaprosił go na spotkanie do Moskwy. Rozmowa odbyła się 18 marca. Problemy aprowizacyjne Stalin tłumaczył niższymi niż zaplanowano dostawami zboża ze Stanów Zjednoczonych. Stalin zapowiedział wówczas przyznanie Polakom 44 tys. racji żywnościowych z sugestią ograniczenia Armii Polskiej do trzech dywizji i jednego pułku zapasowego (Ślusarczyk 2001, 150). 11 marca o decyzji strony sowieckiej w sprawie zmniejszenia ilości racji żywnościowych Sikorski rozmawiał z premierem Churchillem, który w tej sytuacji zaproponował ewakuację

nadwyżki żołnierzy polskich do Iranu. Mowa była wówczas o około 27 tys. żołnierzy (Ślusarczyk 2001, 179).

Nie wnikając w szczegóły przygotowań do pierwszej ewakuacji, odnotujmy, że przeprowadzona została w okresie od 24 marca do 4 kwietnia 1942 r. W tym czasie teren ZSRS opuściło 43 808 osób w tym 10 789 cywilów (Wawer 2012, 236), pozostało zaś 40 508 żołnierzy. Po pierwszej ewakuacji władze polskie miały nadzieję, że pobór do wojska na terenie ZSRS będzie mógł być kontynuowany, zgodnie z obietnicą Stalina wyrażoną w rozmowie z Andersem 18 marca (Ślusarczyk, 2001, 157-158). Niestety niebawem okazało się, ile warte są obietnice Stalina. Nadzieje rozwiane zostały 14 maja, kiedy to strona sowiecka powiadomiła władze polskie o wstrzymaniu rekrutacji do Armii Polskiej (Ślusarczyk 2001, 183).

Stosunki pomiędzy władzami polskimi i sowieckimi w kolejnych tygodniach ulegały stałemu pogarszaniu. W tej sytuacji Anders coraz bardziej nalegał na przeprowadzenie ewakuacji pozostałych w ZSRS sił polskich. 2 lipca gen. Sikorski w depeszy do ambasadora Stanisława Kota i gen. Andersa wyraził zgodę na jej przeprowadzenie. 26 lipca 1942 r. z Moskwy nadeszła oficjalna zgoda władz sowieckich na ewakuację. W depeszy gen. Żukow zapewniał, że nie mają one zamiaru „stawiania jakichkolwiek przeszkód w natychmiastowym urzeczywistnieniu ewakuacji” (Anders 1992, 172). Na polsko-sowieckiej konferencji zorganizowanej 31 lipca w Taszkencie w celu szczegółowych organizacyjno-logistycznych ustaleń dotyczących przeprowadzenia ewakuacji gen. Anders zwrócił się z prośbą o wyrażenie zgody na pozostawienie niewielkiego ośrodka polskiego w celu kontynuowania rekrutacji do Armii Polskiej. Odpowiedź sowiecka była odmowna (Ślusarczyk 2001, 187).

Drugą ewakuację Polaków z ZSRS przeprowadzono w okresie od 8 do 30 sierpnia 1942 r. W tym czasie *nieludzką ziemię* opuściło 44 832 żołnierzy i 25 457 osób cywilnych. Razem w obu ewakuacjach wyjechało 116 543 osoby, w tym 78 631 żołnierzy (Wawer, 2012, 281). Ewakuowani trafili najpierw do Iranu, skąd w późniejszym czasie przeszli do Palestyny i Egiptu. 12 września 1942 r. Naczelnny Wódz gen. Sikorski podpisał rozkaz, na mocy którego Polskie Siły Zbrojne w ZSRS połączone zostały z Wojskiem Polskim na Środkowym Wschodzie, tworząc w ten sposób Armię Polską na Wschodzie.

Po ewakuacji wojska z ZSRS kryzys w relacjach polsko-sowieckich wzrastał się systematycznie. W styczniu władze sowieckie wycofały się z wcześniejszej decyzji uznającej osoby narodowości polskiej, które 1 listopada 1939 r. zamieszkiwały na terytorium zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy za obywateli polskich. Przystąpiono do przymusowego nadawania obywatelstwa sowieckiego. Zlikwidowane zostały placówki mężów zaufania ambasady polskiej (Ślusarczyk 2001, 194).

W styczniu 1943 r. Stalin wezwał Wandę Wasilewską do Moskwy, stwierdzając wobec jej męża Aleksandra Kornijczuka: „sytuacja wygląda tak, że chyba dojdzie do decydującego konfliktu między emigracyjnym rządem polskim a ZSRR i w tej

sytuacji Wanda mogłaby dużo zrobić” (Kersten 1990, 17). Wykorzystując pogarszające się stosunki polsko-sowieckie i poprawę strategicznej sytuacji ZSRS w czasie kończącej się zwycięstwem Armii Czerwonej bitwy stalingradzkiej, w styczniu 1943 r. Wasilewska i Alfred Lampe skierowali list do Stalina, w którym zwracali się z propozycją utworzenia centralnego ośrodka do spraw polskich. Po rozmowach ze Stalinem i Mołotowem w lutym 1943 zapadła decyzja o wydawaniu pisma dla Polaków w ZSRS „Wolna Polska” oraz o powołaniu Związku Patriotów Polskich, organizowanego od marca, a formalnie powołanego na zjeździe założycielskim 9 czerwca 1943 r.

20 lutego 1943 r. Rada Narodowa RP przyjęła uchwałę w sprawie suwerenności i granic Polski, w której uznano, że należy doprowadzić do usunięcia trudności istniejących „na drodze ufnej współpracy Zjednoczonych Narodów”, oświadczając zarazem, iż

integralność obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w jej granicach z dnia 1 września 1939 roku oraz jej suwerenność są nienaruszalne i niepodzielne. Żadne jednostronne akty i bezprawne działania z czyjejkolwiek strony, skierowane bądź przeciw obszarowi i suwerenności RP, bądź przeciw prawom Jej obywateli, przebywających w kraju i poza jego granicami, tego stanu rzeczy w niczym zmienić nie mogą (Ślusarczyk 2001, 196).

25 lutego 1943 r. rząd RP opublikował oświadczenie odrzucające tezy zawarte w artykule Kornijczuka, opublikowanym na łamach pisma „Radjańska Ukraina”, później przedrukowanym także na łamach „Prawdy”, w którym autor zarzucał stronie polskiej dążenie do oderwania od ZSRS ziem ukraińskich razem ze Lwowem i oparcia granic Polski na Dnieprze i Morzu Czarnym (Ślusarczyk 2001, 195). Zarówno Rada Narodowa RP, jak i rząd polski wyraziły jasno swoje stanowisko w kwestii stosunku do ZSRS, odrzucając jakiegokolwiek sowieckie zakusy terytorialne wobec Polski. Stanowisko takie spotkało się z ostrym w tonie i wyjątkowo aroganckim odzewem strony sowieckiej. 1 marca ogłosiła je agencja TASS. Rządowi polskiemu zarzucano tam odmawianie narodom ukraińskiemu i białoruskiemu prawa do zjednoczenia, stwierdzano, że powołanie się rządu RP na Kartę atlantycką jest bezpodstawne, oskarżano Polskę o zbliżenie z Niemcami w okresie pełnienia funkcji ministra spraw zagranicznych przez Józefa Becka, dowodząco, jakoby rząd polski łamał „front narodów słowiańskich w walce z najazdem niemieckim”. Wreszcie stwierdzano, że „oświadczenie rządu polskiego świadczy o tym, że obecne polskie czynniki rządzące nie wyrażają w danej sprawie prawdziwej opinii narodu polskiego” (Ślusarczyk 2001, 196). Nie zmieniły sytuacji rozmowy nowego ambasadora RP w ZSRS, Tadeusza Romera zarówno z Mołotowem, jak i ze Stalinem. Na poprawie stosunków z rządem londyńskim stronie sowieckiej nie zależało, wręcz przeciwnie Stalin czynił wszystko, albo przynajmniej dużo, na rzecz ich całkowitego zerwania, stawiając już wyraźnie na nowego partnera

do rozmów – Wasilewską i powołany do życia Związek Patriotów Polskich. Dla ostatecznego zerwania stosunków z rządem polskim Stalin potrzebował odpowiedniego pretekstu i taki pojawił się w kwietniu 1943 r.

3. Stalin zrywa stosunki z rządem polskim

11 kwietnia 1943 r. berlińska agencja informacyjna Transocean, na podstawie raportu niemieckich władz, jako pierwsza podała oficjalny komunikat dotyczący odkrycia pod Smoleńskiem masowego grobu ze zwłokami 3 tys. oficerów polskich. Dwa dni później w Berlinie w siedzibie MSZ zwołano konferencję prasową poświęconą odkryciu masowych grobów w Katyniu (Komorowski 2011, 58). 13 kwietnia informację o tej zbrodni powtórzyło Radio Berlin, wskazując na stronę sowiecką jako odpowiedzialną za jej popełnienie. „Sowinformbiuro”, czyli Sowietkie Biuro Informacyjne, największa sowiecka agencja informacyjna, w wydanym 15 kwietnia komunikacie odrzuciło oskarżenie Berlina, jednocześnie przerzucając odpowiedzialność za zbrodnię na stronę niemiecką i oskarżając Niemcy o stosowanie *znanych chwytów* propagandy nazistowskiej dla poróżnienia Narodów Zjednoczonych (Ślusarczyk 2001, 213). W komunikacie radia moskiewskiego strona sowiecka zaprzeczała i jednocześnie oskarżała o zbrodnię Niemców:

Wynajdując tę potworność, szubrawcy niemiecko-faszystowscy, nie wahają się przed najbardziej bezwstydnymi i nikczemnymi kłamstwami, starając się pokryć zbrodnię, które – jak to obecnie stało się oczywiste – dokonane były przez nich samych. Niemiecko-faszystowskie doniesienia w tej sprawie nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do tragicznego losu byłych polskich jeńców wojennych, którzy byli zatrudnieni na robotach budowlanych w 1941 r. w okolicach na zachód od Smoleńska, wpadli w ręce oprawców niemiecko-faszystowskich w lecie 1941 r. po wycofaniu się wojsk sowieckich w okręgu Smoleńska (Komorowski 2011, 59).

Rzeczywiście można w tym przypadku mówić, że mamy do czynienia z „najbardziej bezwstydnymi i nikczemnymi kłamstwami” tyle tylko, że strony sowieckiej. 15 kwietnia na naradzie u premiera Sikorskiego doszło do spotkania najbardziej zainteresowanych ministrów, z gen. Marianem Kukielem, jako ministrem odpowiedzialnym za los polskich jeńców wojennych na czele. Ministrowie przyjęli jednolite stanowisko, iż dłużej na temat zbrodni katyńskiej milczeć nie można i postanowili, że MSZ wystąpi do ambasady sowieckiej z żądaniem wyjaśnienia tej ponurej sprawy, natomiast minister obrony narodowej wystąpi do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z wnioskiem o wszczęcie dochodzenia (Zuziak 1997, 190-191). Tego samego dnia w siedzibie brytyjskiego premiera przy Downing Street 10 doszło też do spotkania Sikorskiego i Raczyńskiego z Churchillem i podsekretarzem stanu w Foreign Office, Alexandrem Cadoganem. „Najbardziej palącym problemem,

od którego zaczęto rozmowę była jednak kwestia katyńska, choć można odnieść wrażenie, że żadna ze stron nie zdawała sobie wówczas sprawy z niebezpieczeństwa, jakie ona ze sobą niosła” (Tebinka 2013, 136). W trakcie tego spotkania premier Churchill nie miał raczej wątpliwości co do prawdziwości niemieckich wiadomości na temat zbrodni, jednak doradzał Sikorskiemu zachowanie w tej sprawie pewnej ostrożności. Churchill bardziej dbał w tej sytuacji o jak najlepsze relacje z ZSRS, jako niezwykle ważnym sojusznikiem w wojnie z hitlerowskimi Niemcami.

Nie bacząc na ostrzegawcze sugestie Churchilla, 17 kwietnia minister Kukiel wydał komunikat¹ w sprawie polskich jeńców wojennych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie, przedstawiający krótko zabiegi władz RP czynione wobec strony sowieckiej w celu ustalenia prawdy o zaginionych oficerach polskich. W końcowej części komunikatu Kukiel pisał, iż wobec szczegółowych informacji niemieckich o odnalezieniu

wielu tysięcy zwłok oficerów polskich pod Smoleńskiem i kategorycznego twierdzenia, że zostali oni wymordowani przez organa sowieckie wiosną 1940 roku, zachodzi konieczność zbadania odnalezionych grobów masowych i sprawdzenia przytaczanych faktów przez właściwą instytucję Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Rząd Polski podejmuje kroki w stosunku do tej instytucji o wysłanie na miejsce, na którym miała się dokonać rzeź polskich jeńców wojennych².

Tego samego dnia Rada Ministrów podjęła decyzję o wystosowaniu do władz sowieckich pisma z prośbą o udzielenie wyjaśnień dotyczących losu zaginionych oficerów polskich. Nota w tej sprawie została wręczona przez ministra spraw zagranicznych Raczyńskiego ambasadorowi ZSRS przy rządzie polskim w Londynie, Bogomołowowi dopiero 20 kwietnia. Gen. Kukiel po latach przyznał, że zwłoka ta była błędem, bowiem zanim wystosowano oficjalną notę do Bogomołowa w prasie polskiej ukazał się komunikat Kukieła z 17 kwietnia (Zuziak 1997, 191).

Odpowiedź MCK na wniosek strony polskiej nadeszła 23 kwietnia. Uzależniał on interwencję w sprawie zbadania sprawy od zgody stron zainteresowanych, a więc władz polskich, niemieckich i ZSRS, który – przypomnijmy – nie był wówczas członkiem tej organizacji. W związku z odmową ze strony sowieckiej MCK nie podjął się zbadania sprawy. Niemal równocześnie z wnioskiem strony polskiej do MCK wpłynął podobny wniosek niemiecki. Odpowiedź w tej sprawie była zbieżna do tej, udzielonej stronie polskiej. W tej sytuacji Niemcy zdecydowały o wysłaniu na miejsce zbrodni komisji Niemieckiego Czerwonego Krzyża. Warto

¹ Komunikat ministra obrony narodowej z 17 kwietnia 1943 r. w sprawie polskich jeńców wojennych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Naczelne Dowództwo, sygn. A.XII.1.97.

² Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: AIPMS), Naczelne Dowództwo, Komunikat ministra obrony narodowej z 17 kwietnia 1943 r. w sprawie polskich jeńców wojennych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie, sygn. A.XII.1.97.

przyczyć wypowiedź Romualda Szeremietiewa, który napisał: „W tej sytuacji jeden zbrodniarz Hitler postanowił wykorzystać propagandowo czyn popełniony przez drugiego zbrodniarza” (Szeremietiew 2006, 10).

Nim jeszcze nadeszła odpowiedź MCK w sprawie wniosku strony polskiej z ostrą reakcją na notę przekazana przez Raczyńskiego ambasadorowi Bogomolowowi wystąpił sam Stalin. 21 kwietnia w liście skierowanym do przywódców Wielkiej Brytanii i USA oskarżał Polskę o współpracę z Niemcami i zapowiadał możliwość zerwania stosunków z rządem RP.

Postępowanie Rządu Polskiego wobec ZSRS w ostatnim czasie – pisał Stalin – Rząd Sowiecki uważa za całkowicie nienormalne, naruszające wszelkie zasady i normy przyjęte w stosunkach między dwoma państwami sojuszniczymi. [...] W czasie gdy narody Związku Sowieckiego oczekują krwią w ciężkiej walce z hitlerowskimi Niemcami i natężają wszystkie siły dla rozgromienia wspólnego wroga miłujących wolność krajów demokratycznych, rząd p. Sikorskiego, ku zadowoleniu tyranii hitlerowskiej, zadaje zdradziecki cios Związkowi Sowieckiemu. Wszystkie te okoliczności zmuszają Związek Sowiecki do stwierdzenia, że obecny Rząd Polski, wszedłszy na drogę zmowy z rządem hitlerowskim, faktycznie zerwał sojusznicze stosunki z ZSRS i zajął pozycję wroga w stosunku do Związku Sowieckiego. W wyniku tego wszystkiego Rząd Sowiecki doszedł do wniosku o konieczności zerwania stosunków z tym Rządem (Komorowski 2011, 61).

Oto prawdziwie stalinowska szkoła kłamstwa, wedle której Polska z oskarżyciela stawała się stroną oskarżoną. Skierowanie przez Polskę prośby do MCK w sprawie zbadania zbrodni spotkało się z krytycznym stanowiskiem największych naszych ówczesnych sojuszników, Wielkiej Brytanii i USA. W Londynie i w Waszyngtonie padały zarzuty, iż swymi działaniami władze polskie komplikują funkcjonowanie sprzymierzonych i domagano się wycofania wniosku wysłanego do MCK. 23 kwietnia w rozmowie z Majskim premier Churchill wyraził oburzenie z powodu polskiego wniosku o prowadzenie dochodzenia na terenie opanowanym przez Niemców. Mówił wówczas, że

nie wierzy w niemieckie oskarżenia o Katyniu, a gdyby nawet były prawdziwe, to nie zmieniłyby jego stosunku do ZSRR i Stalina. Premier brytyjski wyraźnie powiedział ambasadorowi, że był przede wszystkim zainteresowany zwycięstwem nad wspólnym wrogiem (Tebinka 2013, 140).

Brytyjczycy i Amerykanie podjęli działania mające na celu zapobiegnięcie zerwaniu stosunków pomiędzy ZSRS a Polską. 24 kwietnia Churchill wysłał list do Stalina, w którym przeciwstawiał się jakiegokolwiek śledztwu ze strony MCK lub jakiegokolwiek innej instytucji na każdym terytorium opanowanym przez Niemców. Apelowwał do Stalina, aby ten decyzję o przerwaniu stosunków z Polską traktował jedynie

jako ostatnie ostrzeżenie, a nie jako faktyczne zerwanie. Prosił o niepodejmowanie decyzji o przerwaniu stosunków do czasu, kiedy wszelkie inne sposoby naprawienia sytuacji nie przyniosą rezultatu (Ślusarczyk 2001, 217; Tebinka 2013, 140). Tego samego dnia Eden spotkał się z premierem Sikorskim i zapoznał go z treścią listu Stalina, w którym przywódca ZSRS zapowiadał przerwanie stosunków z rządem RP. Eden zwrócił się do Sikorskiego z prośbą o wycofanie polskiego wniosku do MCK i złożenie deklaracji, że sprawa katyńska jest wymysłem propagandy niemieckiej. Sugestie Edena zostały przez Sikorskiego odrzucone. Sikorski oświadczył, że oczekuje od strony brytyjskiej prowadzenia stanowczej polityki wobec ZSRS. Eden zareagował na takie stanowisko następującym stwierdzeniem: „Obawiam się, że rząd polski poszedł za daleko i że znalazł się w ślepych zaułku. Trudno nam byłoby znaleźć się tam z nim razem” (Tebinka 2013, 141). 25 kwietnia Churchill próbował jeszcze interweniować, pisząc kolejny list do Stalina, w którym zapewniał o podjęciu kroków mających skłonić stronę polską do zaprzestania wszelkich działań antysowieckich, informował jednocześnie, że Sikorski zgodził się, że nie będzie dalej popierał apelu skierowanego do MCK, apelował wreszcie do Stalina, by ten nie zrywał stosunków z rządem polskim (Ślusarczyk 2001, 217).

Niestety interwencja Churchilla się nie powiodła. Można założyć z niemal największą dozą prawdopodobieństwa, że żadna interwencja nie była już wówczas w stanie odwieść Stalina od decyzji o zerwaniu stosunków z rządem polskim. Sprawa grobów polskich żołnierzy, odkrytych pod Smoleńskiem, i reakcja strony polskiej stanowiła dla niego znakomity pretekst do wprowadzenia w życie planu, który przygotowywał od dłuższego już czasu. Katyń był pretekstem do zerwania stosunków z rządem RP otwierającym jednocześnie pole do budowania relacji z nowym, posłusznym wobec ZSRS, partnerem, ze Związkiem Patriotów Polskich, na czele z Wasilewską. Nieustępliwość Stalina związana była bardzo mocno również z ówczesną sytuacją na froncie wschodnim i korzystnym dla ZSRS jej obrotem, pozwalającym „przypuszczać, że Polskę zajmą jednostki sowieckie” (Wieczorkiewicz 2014, 207).

W nocy z 25 na 26 kwietnia 1943 r. Mołotow wezwał ambasadora Romera i przedstawił mu notę obwieszczającą o przerwaniu, a praktycznie zerwaniu stosunków dyplomatycznych z Polską. Mołotow oskarżał rząd gen. Sikorskiego o nielojalność wobec ZSRS, wykorzystywanie „hitlerowskiego oszczerczego fałszu dla uzyskania od ZSRS terytorialnych koncesji kosztem kresów Sowieckiej Ukrainy, Sowieckiej Białorusi i Sowieckiej Litwy” (Ślusarczyk 2001, 217-218). Romer odmówił przyjęcia noty, zaś w piśmie z 26 kwietnia stwierdził, że zawiera ona nieprawdę oraz została przedstawiona w niedopuszczalnej formie, co zostało przez naszego ambasadora oprotestowane. Wyjeżdżając z ZSRS, Romer wyraził nadzieję, że przerwanie stosunków z Polską będzie jedynie czasowe (Ślusarczyk 2001, 218). Analizując kwestię zerwania przez ZSRS stosunków z Polską, Tebinka podkreśla, że:

Stalin słusznie założył, że dla Churchilla zachowanie z nim przymierza było ważniejsze niż troska o Polskę. Kremłowi udało się zepchnąć rząd RP do roli petenta starającego się w następnych latach o ponowne ustanowienie oficjalnych kontaktów z ZSRR (Tebinka, 2001, 141).

Bezpośrednio po uzyskaniu informacji o faktycznym zerwaniu przez ZSRS stosunków z rządem polskim w Londynie zabiegi w celu powstrzymania tego kryzysu podjął premier Churchill. Pisał do Stalina, apelując o przywrócenie stosunków z rządem Sikorskiego, a w depeszy z 30 kwietnia ostrzegał go przed próbą utworzenia alternatywnego rządu polskiego. Te same zastrzeżenia przedstawił ambasadorowi Majskiemu,

który zapewnił, jak najzupełniej kłamliwie, że intencją Moskwy nie jest tworzenie konkurencyjnego rządu. Ambasador wykluczył jednak możliwość ponownego nawiązania stosunków z rządem Sikorskiego, dopóki nie zostanie on zrekonstruowany (Tebinka 2001, 143).

Ze strony sowieckiej padały wówczas zarzuty, że gen. Sikorskiego otacza „element prohitlerowski” (Tebinka, 2001, 143). Solą w oku Stalina byli przede wszystkim generałowie Sosnkowski i Kukiel oraz Kot. To ich przede wszystkim miał też na myśli autor artykułu redakcyjnego opublikowanego na łamach „Washington Post”, pisząc o „feudalnej klice zacieklej reakcjonistów” (Mitkiewicz 1968, 347). Churchill, pełniący swego rodzaju rolę pośrednika w stosunkach polsko-sowieckich, szedł tak dalece na ugodę ze Stalinem, że w projekcie depeszy do przywódcy ZSRS zaproponował zapis stwierdzający, iż:

Rząd polski gotów jest usunąć Naczelnego Wodza z jego stanowiska, a także ze składu rządu dwóch jego członków, co do których miał pan zastrzeżenia [chodziło tutaj o Kukieła i Kota – przyp. J. Z.]. Uważam za konieczne, aby zmiany te poczynane zostały przez publiczność za wynik samorzutnej decyzji rządu polskiego i nie wyglądały na narzucone (Babiński 1967, 228).

Rząd polski po długiej i burzliwej debacie podjął decyzję o odrzuceniu projektu depeszy Churchilla, stwierdzając, że jakiegokolwiek zmiany w składzie władz polskich i w polskim dowództwie wojskowym nie mogą zależeć od żądań obcego państwa (Babiński, 1967, 228). Podejmowanie przez stronę sowiecką problemów personalnych w składzie rządu polskiego było tylko i wyłącznie pełnym obłudą zabiegiem taktycznym, mającym przedstawić jego politykę w najczarniejszych, antysowieckich barwach. Oczywiście jest, że Stalin podjął już decyzję o uściśleniu współpracy z Wasilewską oraz ZPP i nie zamierzał odbudowywać stosunków z rządem Sikorskiego. Trudno sądzić, że jakiegokolwiek zmiany w składzie rządu polskiego zmieniłyby stanowisko Stalina w tej kwestii.

Konkluzja

Sprawa katyńska wykorzystana została przez Stalina z całą premedytacją i lodowatą wręcz kalkulacją do zerwania stosunków z rządem gen. Sikorskiego i tworzenia podstaw pod nowy polski rząd bazujący na środowisku komunistów skupionych wokół Wasilewskiej i Związku Patriotów Polskich.

Bibliografia

- ANDERS, W. (1992), Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946. Lublin.
- BABIŃSKI, W. (1967), Przyczynki historyczne do okresu 1939-1945. Londyn.
- KERSTEN, K. (1990), Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948. Poznań.
- KOMOROWSKI, K. (red.) (2011), Sprawa Katynia. Warszawa.
- MITKIEWICZ, L. (1968), Z generałem Sikorskim na obczyźnie. Fragmenty wspomnień. Paryż.
- RACZYŃSKI, E. (1960), W sojusznicy Londynie: dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945. Londyn.
- ROSEN-ZAWADZKI, K. (1971), Na osi Londyn – Moskwa (maj 1940 – czerwiec 1941). W: *Studia z dziejów ZSRR i Europy Wschodniej*. VII, 89-126.
- SKRABACZ, A. (red.) (2012), Od Buzułuku do Pahlevi. Polskie Siły Zbrojne w ZSRR i na Bliskim Wschodzie 1941-1943, Warszawa.
- SZEREMIETIEW, R. (2006), Katyń – prawda, której nie zdołano zataić... W: *Grot: Zeszyty Historyczne*. VII (27), 5-13.
- ŚLUSARCZYK, J. (2001), Stosunki polsko-sowieckie w latach 1939-1945. Toruń.
- TEBINKA, J. (2013), „Wielka Brytania dotrzyma lojalnie swojego słowa”. Winston S. Churchill a Polska. Warszawa.
- WAWER, Z. (2012), Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941-1942. Warszawa.
- WIECZORKIEWICZ, P. (2014), Między dwoma wrogami. *Studia i publicystyka*. Łomianki.
- ZUZIĄK, J. (1997), Generał Marian Kukiel 1885-1973. Żołnierz, historyk, polityk. Pruszków.

DOI: 10.31648/pw.8460

WITOLD JARNO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5845-6057>

University of Lodz

ZADANIA I ROZWÓJ WOJSK OPERACYJNYCH SIŁ ZBROJNYCH POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ W PIERWSZYCH 15 LATACH FUNKCJONOWANIA UKŁADU WARSZAWSKIEGO

The tasks and development of the operational troops of the Armed Forces of the Polish People's Republic in the first fifteen years of the functioning of the Warsaw Pact

ABSTRACT: The article describes the organizational changes and modernization of the operational troops of the Armed Forces of the Polish People's Republic in the first 15 years of the existence of the Warsaw Pact. In the structure of the Polish Army, the aforementioned troops constituted the most important component intended for military operations at the operational level as part of the United Armed Forces of the Warsaw Pact. During the war, the operational troops were to create a higher operational union (the Polish Front), which was to include three Land Force Armies, the Air Force Army and operational forces of the Navy. The units of the first throw were constantly in combat readiness, thanks to which they could start combat operations almost immediately, in accordance with the operational plans of the Warsaw Pact Command. The changing and growing requirements of the battlefield forced the command of the Polish Army to modernize the structure and equipment of operational troops. These issues are described based on literature and archival documents.

KEYWORDS: the Polish Army in the second half of the 20th century, operational troops, organization of the Polish Army, history of Poland after 1945, Warsaw Pact, Armed Forces of the Polish People's Republic

Powstanie UW¹ w 1955 r. zapoczątkowało proces zmian doktrynalnych w sferze rozwoju i struktury polskiej armii oraz postrzegania przyszłego konfliktu zbrojnego o charakterze koalicyjnym. Nowy sojusz miał pogłębić współdziałania państw-

¹ W tekście użyto następujących skrótów: DP – Dywizja Piechoty, DPanc. – Dywizja Pancerna, DZmech. – Dywizja Zmechanizowana, MON – Ministerstwo Obrony Narodowej, NATO – North Atlantic Treaty Organization (Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego), OPK – Obrona Powietrzna Kraju, OTK – Obrona Terytorium Kraju, SZ PRL – Siły Zbrojne Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, UW – Układ Warszawski, WP – Wojsko Polskie, ZSZ UW – Zjednoczone Siły Zbrojne Układu Warszawskiego.

-sygnatariuszy nie tylko w dziedzinie militarnej, lecz także politycznej (Ślusarczyk 1992, 27-30; Multan 1975, 33-40; Marcinkowski 1986, 16-26). Jednak w praktyce UW – zdominowany przez Związek Radziecki – stał się narzędziem radzieckiej polityki ukierunkowanej na utrwalanie pojałtańskiego *status quo* w Europie, zaś Armia Radziecka spełniała dwie główne funkcje: przeciwwagi dla wojsk NATO oraz policyjną wobec państw sojuszników, będących w istocie krajami satelickimi dla władz Związku Radzieckiego (Ślusarczyk 1992, 124). Zasadnicze kwestie związane z rozwojem i modernizacją armii państw członkowskich UW określał Doradczy Komitet Polityczny – szczegóły wymieniano w uchwalanych protokołach (Jaroszek 1986, 57; Grot 1988, 322-323), natomiast sprawami *sensu stricte* militarnymi zajmowało się Zjednoczone Dowództwo UW sprawujące dowództwo nad wydzielonymi siłami zbrojnymi państw-sygnatariuszy. Po utworzeniu tych organów wprowadzono zasadę stałych cyklicznych konsultacji polityczno-wojskowych, mających poszerzyć współpracę państw członkowskich w sferze polityczno-militarnej, choć w praktyce stały się one forum przekazywania dyspozycji władz radzieckich krajom członkowskim UW (Tyranowski 1983, 32-35; Ślusarczyk 1992, 124 i 130-131; Marcinkowski 1985, 63-64 i 236-239). Trafnie podsumował to Jerzy Kajetanowicz:

Nowy układ jeszcze bardziej zacieśniał powiązania polityczno-militarne wynikające z wcześniejszych układów dwustronnych oraz doprowadził do całkowitego podporządkowania armii państw członkowskich Sztabowi Generalnemu Armii Radzieckiej (2004, 256).

Utworzenie UW w 1955 r. nie spowodowało początkowo istotnych zmian w polskiej doktrynie wojennej. Przyspieszenie prac nad nią przyniosło zaostrzenie sytuacji międzynarodowej spowodowanej m.in. kryzysem berlińskim (1961) i kubańskim (1962). Jeszcze w 1962 r. opracowano w Sztabie Generalnym WP „Podstawowe założenia ludowej obronności”, a rok później „Plan operacyjny obrony terytorialnej kraju”. Zawierał on założenia strategiczne bezpieczeństwa państwa, opierające się na koalicyjnej doktrynie wojennej i ścisłym sojuszu ze Związkiem Radzieckim oraz pozostałymi państwami UW, w której zakładano, że trwający wyścig zbrojeń może doprowadzić do globalnego konfliktu z użyciem broni rakietowo-jądrowej (Kajetanowicz 2013a, 82-83; idem 2011, 241-242; Szeremietiew 2001, 148; Puchała 2010, 78). Jednak: „W odróżnieniu od NATO relacje i powiązania w ramach Układu Warszawskiego charakteryzował dyktat hegemonia dzierżącego przywództwo, marginalizacja mniejszych państw, a także fasadowość kolegialnych procedur decyzyjnych” (Kośmider 2011, 140).

Utworzenie UW wymagało skonkretyzowania zadań polskiej armii oraz zasad współpracy międzysojuszniczej. W marcu 1958 r. w kierownictwie MON wysunięto postulat podziału SZ PRL na dwa zasadnicze komponenty. Pierwszym, przeznaczonym do prowadzenia działań operacyjnych w ramach ZSZ UW przeciwko

wojskom NATO, miały być wojska operacyjne, a drugim przeznaczonym do działań związanych z obroną terytorium państwa – wojska OTK (Puchała 2010, 68-70). W celu skoordynowania tych dwóch podsystemów obrony państwa w lutym 1959 r. utworzono Komitet Obrony Kraju, który uchwałą z 14 maja dokonał formalnego podziału SZ PRL na dwie zasadnicze części: 1) wojska operacyjne tworzące tzw. komponent zewnętrzny mający wejść w razie wojny w skład ZSZ UW; 2) wojska tworzące tzw. komponent wewnętrzny składające się z wojsk OTK (wojska OPK – wyodrębnione w lipcu 1962 r., wojska wewnętrzne i oddziały obrony terytorialnej) oraz jednostek zabezpieczenia i uzupełnień (Kajetanowicz 2013b, 25-31; Marcinkowski 1985, 245-246; Ostapko 2006, 285-286).

W pierwszych latach istnienia UW rola polskiej armii nie była wyraźnie sprecyzowana w planach operacyjnych Dowództwa ZSZ UW. Kierownictwo MON wykorzystало w tym celu opracowaną jeszcze na początku 1955 r. koncepcję skupienia trzonu polskich jednostek bojowych – określanego jako wojska operacyjne – w wyższym związku operacyjnym w postaci Frontu. Do jej realizacji doszło dopiero po kryzysie berlińskim w 1961 r., gdy Dowództwo ZSZ UW stwierdziło, że polski Front w pierwszej fazie działań wojennych weźmie w nich udział w II rzucie operacyjnym, przeprowadzając kontrataki z linii Odry i Nysy Łużyckiej oraz broniąc wybrzeża Morza Bałtyckiego, a w przypadku przejścia Armii Radzieckiej do działań ofensywnych – miał wzmocnić radzieckie siły uderzeniowe. Później założenia te uległy modyfikacji, bowiem Dowództwo ZSZ UW wyznaczyło polskiemu Frontowi aktywną rolę w działaniach ofensywnych. W 1964 r. opracowano w Sztapie Generalnym WP roboczą wersję „Planu operacyjnego wojsk Frontu OP-61”, a w lutym następnego roku zatwierdzono „Plan operacji zaczepnej Frontu Nadmorskiego”, zmodyfikowany na początku 1970 r. (Kajetanowicz 2013b, 43-48). Zakładał on podjęcie działań ofensywnych w celu przeniesienia wojny na terytorium państw NATO. Zadaniem polskiego Frontu miało być przeprowadzenie – w ramach ZSZ UW – strategicznej operacji zaczepnej na kierunku południowego wybrzeża Bałtyku i Morza Północnego oraz Jutlandii. Miała ona mieć charakter działań lądowo-powietrzno-morskich z wykorzystaniem wojsk powietrznodesantowych i desantowych, wspieranych przez siły Marynarki Wojennej. Na dowodów Frontu na czas wojny byli planowani w tej dekadzie kolejno: gen. Zygmunt Duszyński w latach 1959-1965, gen. Jerzy Bordziłowski w latach 1965-1968 i gen. Tadeusz Tuczapski w latach 1968-1971 (Kajetanowicz 2013b, 37-41; idem 2014a, 37; Puchała 2010, 93).

Powstanie Frontu składającego się z polskich związków taktycznych i operacyjnych miało być dla polskiego kierownictwa partyjno-państwowego wyrazem większej samodzielności Polski, choć oczywiście i tak była ona względna, bowiem nad planowaniem polskiego Sztapu Generalnego czuwało Dowództwo ZSZ UW, które ostatecznie decydowało o planach operacyjnych użycia wojsk państw sojuszników. Wspomniane dowództwo szybko dostrzegło niski poziom wyszkolenia operacyjno-strategicznego polskich sztabowców, toteż na początku lat 60. zaczęto

ich doszkalać pod tym względem w polskich i radzieckich akademiach wojskowych (Zygmuntowicz 2006, 300 i 320-322; Puchała 2010, 39-41 i 190-199).

W przededniu utworzenia UW w kwestii składu bojowego WP obowiązywał przyjęty w styczniu 1955 r. polsko-radziecki protokół dwustronny, na podstawie którego przez najbliższe lata (1955-1959) Polska miała wydzielić do dyspozycji ZSZ UW wojska operacyjne w sile Frontu, składającego się z 2 armii ogólnowojskowych I rzutu, 1 armii ogólnowojskowej II rzutu, armii lotniczej oraz niezbędnych jednostek wsparcia i zabezpieczenia (Ostapko 2006, 278; Babuła 1998, 238-241). W myśl tego protokołu wojska operacyjne miały liczyć 31 związków taktycznych (2 dywizje pancerne, 8 zmechanizowanych, 18 piechoty i 3 obrony wybrzeża). Spośród nich w okresie pokoju istniały 22 dywizje (12 dywizji piechoty, 8 zmechanizowanych i 2 pancerne), a pozostałe planowano sformować w trakcie mobilizacji. W skład Frontu miała wejść również armia lotnicza, licząca 7 dywizji: 4 lotnictwa myśliwskiego, 2 lotnictwa szturmowego i 1 lotnictwa bombowego. Natomiast wydzielone siły Marynarki Wojennej miały obejmować grupę okrętów uderzeniowych: brygadę niszczycieli, 2 brygady okrętów podwodnych, 2 brygady kutrów torpedowych i dywizjon okrętów desantowych (Kajetanowicz 2014b, 218-219 i 227; 2013b, 51-52).

Jednak trwający w drugiej połowie lat 50. proces redukcji SZ PRL (w styczniu 1955 r. liczyły one 370 tys. żołnierzy, a pięć lat później około 230 tys.) wymusił korektę planowanego składu wojsk operacyjnych (Kajetanowicz 2014b, 227; Sadowski 2006, 269-270). Już w październiku 1955 r. zmniejszono planowaną liczbę związków taktycznych z 31 do 30, rok później do 27, a w 1957 r. do 18 (w tym: 4 pancernych, 5 zmechanizowanych, 6 piechoty, 2 obrony wybrzeża i nowej dywizji powietrznodesantowej). Zmniejszeniu uległ także skład armii ogólnowojskowych: 2 armie I rzutu (1 i 2 Armia) miały liczyć po 5 dywizji, armia II rzutu (4 Armia) – 4 dywizje, natomiast pozostałe związki taktyczne miały się znajdować w dyspozycji dowództwa Frontu. Ograniczono również skład 3 Armii Lotniczej do 5 dywizji (2 lotnictwa myśliwskiego, 2 lotnictwa myśliwsko-bombowego i 1 lotnictwa bombowego oraz samodzielnego pułku lotnictwa rozpoznawczego), a sił operacyjnych Marynarki Wojennej do 3 brygad (niszczycieli, okrętów podwodnych i kutrów torpedowych) oraz 1 flotyli desantowej. Nie był to koniec zmian w planowanym składzie wojsk operacyjnych, bowiem w 1958 r. liczbę dywizji ponownie ograniczono z 18 do 15 (4 pancernych, 6 zmechanizowanych, 4 piechoty i dywizji powietrznodesantowej), w armii lotniczej zredukowano liczbę dywizji do 4 (2 lotnictwa myśliwskiego oraz po 1 lotnictwa szturmowego i bombowego), a w Marynarce Wojennej liczbę brygad z 3 do 2 (okrętów podwodnych i kutrów torpedowych, zaś w miejsce brygady niszczycieli wprowadzono dywizjon niszczycieli). Powyższy planowany skład wojsk operacyjnych Frontu po wprowadzeniu do nowego planu mobilizacyjnego PM-58 – stał się podstawą rozwinięcia tych wojsk w przypadku wybuchu wojny (Kajetanowicz 2013b, 51-54; idem 2014b, 221-227; 2004, 267-273 i 290-294).

W latach 60. skład wojsk operacyjnych ulegał dalszym zmianom, lecz ich skala była znacznie mniejsza niż w latach poprzednich i opierała się zasadniczo na reorganizacji wybranych związków taktycznych polegających na zmotoryzowaniu dywizji piechoty oraz przeformowaniu 3, 4 i 9 DP na dywizje zmechanizowane (1962) oraz 11 DZmech. na 11 DPanc. i 23 DP na 7 Dywizję Desantową (1963). Nieco wcześniej – bo już w 1957 r. – utworzono 6 Dywizję Powietrzno-Desantową. W tym też czasie podjęto modernizację wyposażenia wojsk operacyjnych, wprowadzając na uzbrojenie m.in. broń rakiетową, nowe czołgi T-54, transportery opancerzone czy samobiezną artylerię przeciwlotniczą. Z kolei w lotnictwie operacyjnym pojawiły się nowoczesne samoloty naddźwiękowe MIG-21 i SU-7 oraz produkowane w kraju na licencji radzieckiej samoloty odrzutowe Lim-2 (MIG-15), Lim-5 (MIG-17) i Lim-6 (polska modyfikacja MIG-17). We wszystkich rodzajach wojsk operacyjnych zaczęto stosować także technikę podczerwieni, pozwalającą im działać również w warunkach nocnych (Marcinkowski 1985, 248-250).

28 lutego 1963 r. podpisano w Warszawie „Protokół w sprawie dalszego rozwoju Sił Zbrojnych PRL, wynikającego z Układu Warszawskiego”, w którym zawarto zmiany w planie rozwoju WP do 1965 r. ustalone przez Komitet Obrony Kraju 17 lipca 1962 r. W zakresie wojsk operacyjnych wydzielonych w skład ZSZ UW zmodyfikowano dotychczasową zasadę ujętą w protokole z 1961 r., że w razie wojny w skład Zjednoczonych Sił miały wejść wszystkie istniejące i nowo formowane związki taktyczne – zgodnie z nowymi założeniami miały wejść tylko związki taktyczne ujęte w protokole zawierającym wykaz jednostek wydzielonych (CAW WBH, 1788.90.38, Notatka służbowa w sprawie zmian w zobowiązaniach PRL wynikających z tytułu uczestnictwa Polski w UW z 1963 r.).

W myśl protokołu z 28 lutego 1963 r. skład polskich wojsk operacyjnych określono na 15 dywizji ogólnowojskowych (5 pancernych, 8 zmechanizowanych i 2 desantowe). Z ważniejszych jednostek: armie I rzutu miały posiadać po 4-5 dywizji pancernych i zmechanizowanych (1 Armia – 8 i 12 DZmech. oraz 16 i 20 DPanc., 2 Armia – 2 i 4 DZmech. oraz 5, 10 i 11 DPanc.), brygadę rakiет operacyjno-taktycznych, brygadę artylerii armat, brygadę saperów, pułk artylerii przeciwpancernej i 1-2 pułki artylerii przeciwlotniczej, a armia II rzutu – 4 dywizje zmechanizowane (1, 3, 9 i 15 DZmech.), brygadę rakiет operacyjno-taktycznych, pułk artylerii przeciwpancernej i 1-2 pułki artylerii przeciwlotniczej. Dodatkowo w dyspozycji dowództwa Frontu znajdowały się 2 dywizje desantowe (6 Dywizja Powietrzno-Desantowa i 7 Dywizja Desantowa), brygada rakiет operacyjno-taktycznych, brygada artylerii armat, pułk artylerii przeciwpancernej, 2 ciężkie brygady saperów i pułk pontonowy. Zmian nie wprowadzono do składu armii lotniczej, natomiast siły operacyjne Marynarki Wojennej miano rozbudować do 3 brygad (okrętów podwodnych, kutrów torpedowych i okrętów desantowych) oraz 2 dywizjonów (niszczycieli i kutrów rakiетowych (Kajetanowicz 2013b, 54).

W dniach 9-12 kwietnia 1963 r. odbyły się konsultacje przedstawicieli MON i Ministerstwa Obrony Związku Radzieckiego. W odniesieniu do obowiązującej od kwietnia 1961 r. w WP struktury dowództwa Frontu stwierdzono, że odpowiadała ona ówczesnym poglądom na organizację dowództw wyższych związków operacyjnych, a jego stan osobowy na czas wojny (około 900 stanowisk) był zbliżony do projektowanego w tym czasie nowego etatu dowództwa Frontu Armii Radzieckiej. Organizacyjnie dowództwo Frontu składało się z następujących komórek: 1. Zarząd Operacyjny; 2. Zarząd Rozpoznawczy; 3. Zarząd Wojsk Łączności; 4. Zarząd Organizacyjny i Uzupełnień; 5. Oddział Topograficzny; 6. Zarząd Polityczny; 7. Dowództwo Wojsk Rakietowych i Artylerii; 8. Szefostwo Wojsk OPL Frontu; 9. Szefostwo Wojsk Inżynierskich; 10. Szefostwo Wojsk Chemicznych; 11. Szefostwo Służby Techniczno-Czołgowej; 12. Szefostwo Służby Samochodowej; 13. Zarząd Uzbrojenia; 14. Zarząd Kadr; 15. Kwatermistrzostwo (sztab, Zarząd Służby MPS, Zarząd Służby Zdrowia, Zarząd Intendentury, Zarząd Służby Komunikacji Wojskowej); 16. jednostki ochrony i obsługi dowództwa Frontu. W odniesieniu do struktury wojennej dowództwa armii ogólnowojskowej stwierdzono jego nadmierną rozbudowę w WP, bowiem etat radziecki przewidywał 244 stanowiska, podczas gdy etat polski aż 329 – w kolejnych latach zmniejszono go do poziomu zbliżonego w Armii Radzieckiej (CAW WBH, 1788.90.38, Notatka służbowa z konsultacji przeprowadzonych w dniach 9-12 IV 1963 r.).

Ograniczania budżetu MON na początku lat 60. wymusiły kolejne zmiany w planach organizacji SZ PRL. W listopadzie 1964 r. zaprezentowano projekt planu rozwoju WP na lata 1966-1970, którego głównym założeniem było dalsze doskonalenie struktury polskiej armii i podnoszenie jej gotowości bojowej, by jak najlepiej dostosować ją do zamierzeń operacyjnych ZSZ UW. Według planu stan osobowy WP w czasie pokoju miał wzrosnąć w latach 1965-1970 z 308 tys. żołnierzy (stan na 31 grudnia 1965 r.) do 345 tys. w końcu 1970 r. (bez jednostek poza normą). Kolejną uchwałą Komitetu Obrony Kraju z 5 lipca 1967 r. limity te podniesiono o 9 tys. żołnierzy – do 354 tys. w czasie pokoju i 935 tys. w czasie wojny (bez jednostek poza normą). Skład wojsk operacyjnych w połowie lat 60. ustabilizował się na poziomie 15 ogólnowojskowych związków taktycznych, w tym 5 dywizji pancernych w stałej gotowości bojowej, 8 dywizji zmechanizowanych (3 w stałej gotowości bojowej) oraz 2 dywizji desantowych, także w stałej gotowości bojowej (CAW WBH, 1788.90.38, Zestawienie składu bojowego wojska na 31 XII 1965 r. i planowanego do osiągnięcia w 1970 r.).

Ograniczone budżetowe MON nie pozwoliły w latach 60. na rozwiązanie większości nabrzmiałych problemów organizacyjnych, przez co zasadniczy wysiłek skoncentrowano na doskonaleniu podstawowych ogniw polskiego systemu bezpieczeństwa, w tym pierwszorzętowych związków taktycznych wojsk operacyjnych. Przedsięwzięcia te pochłonęły zasadniczą część środków przeznaczonych na cele obronne, pozwoliły jednak wyraźnie podnieść wartość i gotowość bojową armii.

Jej stopień rozwinięcia mobilizacyjnego w czasie pokoju zwiększył się w latach 1966-1970 z 37,7% do niemal 41,0%, lecz jak określono w notatce z realizacji tego planu:

Nadal jednak występują poważne niedoinwestowania w dziedzinie rozbudowy jednostek i urzędów zaplecza remontowo-technicznego i tyłowego oraz bazy szkoleniowej i obsługowej, a rosnący stopień nasycenia wojsk nowoczesną, coraz bardziej skomplikowaną techniką bojową, systematycznie trudności te pogłębia (CAW WBH, spis 1788.90.41, Notatka służbowa w sprawie przebiegu realizacji pięcioletniego planu rozwoju sił zbrojnych na lata 1966-1970 z 15 V 1969 r.).

W drugiej połowie lat 60. nadal prowadzono działania ukierunkowane na podnoszenie wartości bojowej wojsk operacyjnych, m.in.: wprowadzając nowe struktury w 5, 10, 11 i 20 DPanc. oraz 4 i 12 DZmech., wzmacniając obie dywizje desantowe i dywizje zmechanizowane o stanach skadrowanych (1, 2, 3, 9 i 15 DZmech.), formując 4 brygadę raket operacyjno-taktycznych, zwiększając liczbę dywizjonów raket taktycznych, doskonaląc skład organizacyjny i możliwości działania jednostek zabezpieczenia bojowego i tyłowych oraz struktur systemu dowodzenia lotnictwa operacyjnego i wydzielonych sił Marynarki Wojennej (CAW WBH, spis 1788.90.41, Notatka służbowa w sprawie przebiegu realizacji pięcioletniego planu rozwoju sił zbrojnych na lata 1966-1970 z 15 V 1969 r.).

W końcu lat 60. utrzymywał się istniejący od ponad dekady podział SZ PRL na dwa zasadnicze komponenty: wojska operacyjne – przeznaczone do wykonywania wspólnych zadań sojuszniczych w składzie ZSZ UW (w ramach wydzielonego Frontu) oraz wojska OTK przewidziane do wykonywania zadań na wewnętrznym froncie walki w ramach obrony terytorium kraju. O ile jednak wojska operacyjne stanowiły wówczas w pełni rozwinięty organizacyjnie (choć pod względem stanów osobowych jedynie częściowo skompletowany) wyższy związek operacyjny, o tyle ogólna koncepcja rozwoju sił OTK oraz zasad dowodzenia nimi dopiero się kształtowała. Skład wojsk operacyjnych nie uległ w końcu omawianej dekady większym zmianom – tworzyły je nadal: dowództwa i sztaby 3 armii ogólnowojskowych, dowództwo Frontu oraz jednostki zabezpieczenia bojowego szczebla armijnego i frontowego, 5 dywizji pancernych, 8 dywizji zmechanizowanych, dywizja powietrzno-desantowa i dywizja desantowa, a także 2 dywizje lotnictwa myśliwskiego (każda po 2 pułki), dywizja lotnictwa myśliwsko-szturmowego (w składzie 4 pułków), brygada lotnictwa bombowo-rozpoznawczego, 5 samodzielnych pułków lotniczych, 4 brygady raket operacyjno-taktycznych, 3 brygady okrętów wojennych (kutrów torpedowych i raketowych, okrętów podwodnych i okrętów desantowych), dywizjon niszczycieli oraz pułk lotnictwa myśliwsko-szturmowego wydzielony ze składu Marynarki Wojennej (CAW WBH, spis 1788.90.41, Notatka służbowa w sprawie organizacyjnego rozwoju sił zbrojnych z 15 V 1969 r.).

Poziom skompletowania jednostek wojsk operacyjnych w czasie pokoju był różny i wynosił w 1968 r.: A) 78,8% w siłach wydzielonych Marynarki Wojennej; B) 65,2% w 1 Armii I rzutu (w tym: 2 dywizje pancerne, 2 dywizje zmechanizowane, brygada rakiet operacyjno-taktycznych i pułk rakiet przeciwlotniczych były rozwinięte w ponad 90%); C) 58,8% w 2 Armii I rzutu (w tym: 3 dywizje pancerne, dywizja zmechanizowana, brygada rakiet operacyjno-taktycznych były skompletowane w ponad 90 %); D) 53,4% w 3 Armii Lotniczej (w tym 2 dywizje lotnictwa myśliwskiego, dywizja lotnictwa myśliwsko-szturmowego, brygada lotnictwa bombowo-rozpoznawczego, 5 samodzielnych pułków lotniczych były rozwinięte w granicach 80-100%); E) 25,0% w 4 Armii II rzutu (w pełni gotowa do działań była tylko brygada rakiet operacyjno-taktycznych, natomiast 4 dywizje zmechanizowane i pułk artylerii przeciwlotniczej były skompletowane w granicach 20-45%, a pozostałe jednostki wysoce skadrowane); F) 16,6% w jednostkach frontowych niewchodzących w skład armii ogólnowojskowych (różny w odniesieniu do poszczególnych jednostek, np. dywizja powietrzno-desantowa, dywizja desantowa, brygada rakiet operacyjno-taktycznych, pułk artylerii przeciwlotniczej i jednostki radioelektroniczne były rozwinięte w granicach 80-100%, jednostki zabezpieczenia bojowego – w granicach 40-65%, a pozostałe jednostki miały wysoki poziom skadrowania) (CAW WBH, spis 1788.90.41, Notatka służbowa w sprawie organizacyjnego rozwoju sił zbrojnych z 15 V 1969 r.).

Modernizacja wojsk operacyjnych w latach 1966-1970 charakteryzowała się dynamicznym (zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym) rozwojem, mającym zabezpieczyć od strony organizacyjnej podstawowe założenia operacyjnego planu obrony PRL. Znaczny wysiłek skierowano na: przystawanie wojsk do działań w warunkach wojny atomowej oraz klasycznego konfliktu zbrojnego, techniczną modernizację związków taktycznych oraz usprawnienie systemu mobilizacji. Proces modernizacji prowadzono równolegle w lotnictwie operacyjnym, zwiększając jego możliwości bojowe w zakresie osłony, wsparcia i rozpoznania lotniczego – m.in. poprzez wprowadzenie większej liczby nowoczesnych naddźwiękowych samolotów myśliwskich MIG-21 i myśliwsko-bombowych Su-7. Dodatkowo, dzięki utworzeniu 2 pułków śmigłowców wydatnie wzrosły możliwości lotniczego zabezpieczenia działań ogólnowojskowych związków taktycznych. Z kolei w Marynarce Wojennej rozbudowano siły uderzeniowe poprzez podwojenie liczby kutrów raketowych, zakup niszczyciela raketowego i rozbudowę sił desantowych. Stosownie do wzrostu możliwości działania jednostek bojowych – unowocześniano także wyposażenie jednostek zabezpieczenia technicznego.

Proces modernizacji wojsk operacyjnych był kontynuowany w następnej dekadzie. W tym celu w maju 1968 r. opracowano „Wstępne założenia rozwoju sił zbrojnych na lata 1971-1975” zakładające zwiększenie stanu etatowego SZ PRL w tych latach do 440 tys. żołnierzy w czasie pokoju i 990 tys. w czasie wojny. W ramach wojsk operacyjnych zamierzano nadal wzmacniać możliwości bojowe

związków taktycznych poprzez zwiększenie ich stanów osobowych (w dywizjach pancernych do 8,3 tys. żołnierzy, a w dywizjach zmechanizowanych do 10,3 tys.), liczby czołgów (w dywizjach pancernych do 274 sztuk, a w dywizjach zmechanizowanych do 174 sztuk) oraz transporterów opancerzonych i środków obrony przeciwlotniczej, kontynuowanie rozbudowy artylerii, wprowadzenie przeciwpancernych pocisków kierowanych oraz rakiet taktycznych na uzbrojenie wszystkich dywizji pancernych i zmechanizowanych, sformowanie – obok istniejących armijnych brygad rakiet – brygady rakiet szczebla frontowego, prowadzenie dalszej rozbudowy jednostek zabezpieczenia bojowego (łączości, radioelektronicznych, chemicznych, saperskich, pontonowych i drogowych) oraz zwiększenie liczby samolotów naddźwiękowych w lotnictwie operacyjnym. Zamierzano również kontynuować rozbudowę Marynarki Wojennej (kutry rakietowe, okręty desantowe, okręty podwodne i trałowce bazowe), dzięki czemu miały wzrosnąć jej możliwości przewozu i zabezpieczenia desantu morskiego (CAW WBH, spis 1788.90.41, Wstępne założenia rozwoju sił zbrojnych w latach 1971-1975 z maja 1969 r.; Notatka w sprawie założeń rozwoju sił zbrojnych na lata 1971-1975 z 1971 r.).

Trzeba tu dodać, że na przełomie lat 60. i 70. obok wojsk operacyjnych do wojsk wydzielonych w skład ZSZ UW dołączono także część wojsk OPK, które włączono do systemu obrony powietrznej państw sygnatariuszy układu, jak również część sił Marynarki Wojennej związaną z systemem obrony wybrzeża. W tym czasie rozwój wojsk wydzielonych w skład ZSZ UW był w istocie ukierunkowany na zwiększanie ich zdolności bojowych, nie zaś na znaczącą rozbudowę liczebną, bowiem ich stan etatowy w czasie pokoju wynosił 1 stycznia 1971 r. łącznie 224 tys. żołnierzy. Przewidywano natomiast wzrost stanu etatowego całości wojsk wydzielonych na czas wojny do poziomu 539 tys. żołnierzy (CAW WBH, spis 1788.90.46, Ogólny stan Sił Zbrojnych PRL z 1 I 1971 r.).

Tabela 1. Wojska wydzielone w skład ZSZ UW w styczniu 1971 r.

Wyszczególnienie		Stan etatowy na 1 stycznia 1971 r.	
		„P”	„W”
Front	1 Armia	43 002	66 835
	2 Armia	44 354	76 236
	4 Armia	15 845	59 528
	3 Armia Lotnicza	22 690	42 950
	Jednostki frontowe	29 825	182 079
	Razem Front	155 716	427 628
wydzielone wojska OPK		44 882	67 756
Marynarka Wojenna (w tym jej siły operacyjne)		23 402	43 616
ogółem wojska wydzielone		224 000	539 000

Źródło: CAW WBH, 1788.90.45, Wojska wydzielone w skład ZSZ UW

Stan osobowy 2 armii ogólnowojskowych I rzutu (1 i 2 Armii) na stopie pokojowej wynosił w styczniu 1971 r. łącznie około 88 tys. żołnierzy (w czasie wojny 1 Armia miała liczyć 66,8 tys. żołnierzy, a 2 Armia 76,2 tys.), a na ich wyposażeniu znajdowało się około 2,1 tys. czołgów, 3 tys. transporterów opancerzonych, prawie 40 wyrzutni raket operacyjno-taktycznych i taktycznych, około 1,1 tys. dział i moździerzy, około 320 raketowych i artyleryjskich środków przeciwpancernych oraz prawie 430 dział przeciwlotniczych. Natomiast armia II rzutu (4 Armia) była związkiem operacyjnym wysoce skadrowanym. Jej dywizje zmechanizowane miały skompletowanie na poziomie około 20-45%, a wyposażone były w przestarzałą broń (np. czołgi T-34) wycofywaną z obu armii I rzutu. Ogółem armia II rzutu liczyła w czasie pokoju około 16 tys. żołnierzy (w czasie wojny jej stan osobowy miał wzrosnąć do 60 tys. żołnierzy), 750 czołgów i niemal 580 dział i moździerzy. Jej stopień rozwinięcia jako całości był relatywnie niski i w 1971 r. wynosił zaledwie 25%. Z kolei wchodząca w skład Frontu 3 Armia Lotnicza była jako całość utrzymywana w czasie pokoju na poziomie skompletowania wynoszącym około 53%. Jej struktura była dostosowana do przewidywanych zadań wsparcia lotniczego armii ogólnowojskowych I rzutu, a jej jednostki miały łącznie około 470 samolotów bojowych oraz prawie 300 samolotów i śmigłowców transportowych. Równie ważnym elementem Frontu były wydzielone siły Marynarki Wojennej, których trzonem były: 2 niszczyciele (w tym raketowy), 4 okręty podwodne, 9 kutrów raketowych, 14 kutrów torpedowych, 22 okręty desantowe, 16 kutrów desantowych i 8 ścigaczy okrętów podwodnych (plus lotnictwo operacyjne podległe Marynarce Wojennej). Istotną część Frontu stanowiły również jednostki wsparcia i zabezpieczenia szczebla frontowego, które stanowiły niemal 40% jego składu organizacyjnego, choć ich stopień rozwinięcia w czasie pokoju był niewielki i wynosił w tym czasie około 16-17% (CAW WBH, spis 1788.90.43, Notatka służbowa w sprawie stanu sił zbrojnych w 1972 r.; Notatka służbowa w sprawie stanu sił zbrojnych w latach 1971-1975 z 1972 r.).

Tabela 2. Zestawienie stanów osobowych związków taktycznych wojsk operacyjnych okresu „P” i „W” w latach 1961-1970

Związki taktyczne	Okres	1961		1970	
		stan osobowy	% skompletowania	stan osobowy	% skompletowania
1	2	3	4	5	6
1 DZmech.	„P”	6 605	74,1	3 880	37,3
	„W”	8 913		10 386	
2 DZmech.	„P”	6 364	71,4	3 140	29,1
	„W”	8 913		10 790	
3 DZmech. (do 1962 r. 3 DP)	„P”	2 549	16,8	1 884	18,6
	„W”	15 162		10 112	

cd. tabeli 2

1	2	3	4	5	6
4 DZmech. (do 1962 r. 4 DP)	„P”	2 510	16,5	9 310	91,2
	„W”	15 162		10 209	
8 DZmech.	„P”	6 384	71,6	9 201	90,1
	„W”	8 913		10 209	
9 DZmech. (do 1962 r. 9 DP)	„P”	2 551	16,8	1 924	19,0
	„W”	15 162		10 112	
12 DZmech.	„P”	6 352	71,3	9 278	90,0
	„W”	8 913		10 209	
15 DZmech.	„P”	6 363	71,4	2 962	29,3
	„W”	8 913		10 091	
5 DPanc.	„P”	5 324	78,6	7 716	95,5
	„W”	6 771		8 077	
10 DPanc.	„P”	5 363	79,2	6 987	86,5
	„W”	6 771		8 077	
11 DPanc. (do 1963 r. 11 DZmech.)	„P”	6 361	71,4	7 138	88,4
	„W”	8 913		8 077	
16 DPanc.	„P”	5 308	78,4	6 993	86,6
	„W”	6 771		8 077	
20 DPanc.	„P”	5 338	78,8	7 660	94,8
	„W”	6 771		8 077	
6 Dywizja Powietrzno-Desantowa	„P”	2 100	31,3	3 808	90,7
	„W”	6 697		4 198	
7 Dywizja Desantowa (do 1963 r. 23 DP)	„P”	2 485	16,4	4 207	94,5
	„W”	15 162		4 452	

Źródło: CAW WBH, 1788.90.46, Analiza przedsięwzięć organizacyjno-mobilizacyjnych ZT (dywizji) wojsk lądowych, załącznik 3)

W latach 60. ukształtowała się zasadnicza struktura oraz zadania wojsk operacyjnych, które w czasie wojny miały utworzyć wyższy związek operacyjny w postaci Frontu. Ich trzonem było 15 ogólnowojskowych związków taktycznych (5 dywizji pancernych, 8 dywizji zmechanizowanych, dywizja powietrzno-desantowa i dywizja desantowa). Stosownie do założeń operacyjnych ZSZ UW większość tych związków taktycznych (skupionych w 1 i 2 Armii) oraz część jednostek wzmocnienia utrzymywana była w stanie dużego skompletowania sięgającego 85-90%. Z kolei możliwość rozwinięcia skadrowanej w czasie pokoju 4 Armii II rzutu pozwalała wzmocnić siłę uderzeniową wojsk operacyjnych w dalszym etapie wojny (CAW WBH, spis 1788.90.43, Notatka służbowa w sprawie stanu sił zbrojnych w 1972 r.).

Siły Zbrojne PRL będące w ramach ZSZ UW drugą pod względem liczebności armią również musiały nieustannie dostosować się do zmieniających się realiów pola walki i zmieniać swój kształt organizacyjny i jakościowy charakter. W latach 60. zanikła tradycyjna piechota – ustępując miejsca wojskom pancernym i zmechanizowanym. Stale także postępowała „rakietyzacja” wszystkich rodzajów sił zbrojnych, rozbudowywano jednostki rozpoznania i walki radioelektronicznej oraz modernizowano wyposażenie jednostek zabezpieczenia bojowego i jednostek tyłowych. Jednak ukształtowany w tym czasie zasadniczy model organizacyjny wojsk operacyjnych – z uwagi na szybki rozwój techniki wojskowej i konieczność dostosowywania struktur związków taktycznych do przewidywanych dla nich zadań operacyjnych – nadal wymagał doskonalenia w kolejnych latach.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- CAW WBH, 1788.90.38, Notatka służbowa w sprawie zmian w zobowiązaniach PRL wynikających z tytułu uczestnictwa Polski w UW z 1963 r.
- CAW WBH, 1788.90.38., Notatka służbowa z konsultacji przeprowadzonych w dniach 9-12 IV 1963 r.
- CAW WBH, 1788.90.38, Zestawienie składu bojowego wojska na 31 XII 1965 r. i planowanego do osiągnięcia w 1970 r.
- CAW WBH, 1788.90.41, Notatka służbowa w sprawie przebiegu realizacji pięcioletniego planu rozwoju sił zbrojnych na lata 1966-1970 z 15 V 1969 r.
- CAW WBH, 1788.90.41, Notatka służbowa w sprawie organizacyjnego rozwoju sił zbrojnych z 15 V 1969 r.
- CAW WBH, 1788.90.41, Wstępne założenia rozwoju sił zbrojnych w latach 1971-1975 z maja 1969 r.
- CAW WBH, 1788.90.41, Notatka w sprawie założeń rozwoju sił zbrojnych na lata 1971-1975 z 1971 r.
- CAW WBH, 1788.90.46, Ogólny stan Sił Zbrojnych PRL z 1 I 1971 r.
- CAW WBH, 1788.90.43, Notatka służbowa w sprawie stanu sił zbrojnych w 1972 r.
- CAW WBH, 1788.90.43, Notatka służbowa w sprawie stanu sił zbrojnych w latach 1971-1975 z 1972 r.
- CAW WBH, 1788.90.46, Analiza przedsięwzięć organizacyjno-mobilizacyjnych ZT (dywizji) wojsk lądowych, załącznik 3.

Źródła drukowane

- MULTAN, W. (red.) (1975), Układ Warszawski powstanie i działalność 1955-1974. Wybór dokumentów. Warszawa.
- JAROSZEK, H. (red.) (1986), Organizacja Układu Warszawskiego. Dokumenty 1955-1985. Warszawa.

Opracowania

- BABUŁA, J. (1998), Wojsko Polskie 1945-1989. Próba analizy operacyjnej. Warszawa.
- GROT, L. | KONECKI, T. | NALEPA, E. (1988), Pokojowe dzieje Wojska Polskiego. Warszawa.
- KAJETANOWICZ, J. (2004), Polskie wojska lądowe w latach 1945-1960, skład bojowy, struktury organizacyjne, uzbrojenie. Toruń.
- KAJETANOWICZ, J. (2011), Strategie bezpieczeństwa Polski w drugiej połowie XX wieku. W: Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych. 3, 238-248.
- KAJETANOWICZ, J. (2013a), Wojsko Polskie w koncepcjach bezpieczeństwa militarnego państwa w latach 1945-1989. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 2, 73-88.

- KAJETANOWICZ, J. (2013b), *Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa państwa 1945-2010*. Częstochowa.
- KAJETANOWICZ, J. (2014a), *Etapy rozwoju WP w okresie powojennym*. W: Klementowski, R. | Nowosielska-Sobel, J. | Piotrowski, P. | Strauchold, G. (red.), *Wojsko w Polsce „Ludowej”*. Studia i materiały IPN. Wrocław, 29-41.
- KAJETANOWICZ, J. (2014b), *Wojsko Polskie w protokołach uzgodnień pomiędzy rządami PRL i ZSRR w latach 1955-1960*. W: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 4, 217-230.
- KOŚMIDER, T. | ŚLIPIEC, J. | ZUZIAK, J. (2011), *Europejska integracja militarna. Sojusze wojskowe XX wieku*. Warszawa.
- MARCINKOWSKI, A. (1985), *Polska w Układzie Warszawskim*. Warszawa.
- MARCINKOWSKI, A. (1986), *Układ Warszawski. Problemy działalności politycznej*. Warszawa.
- OSTAPKO, J. (2006), *Wojsko Polskie w latach 1957-1962*. W: Skuza, C. | Wróblewski, W. (red.), *Polityka obronna Polski i jej siły zbrojne w latach 1945-1980*, t. II. Szczecin, 277-287.
- PUCHAŁA, F. (2010), *Sztab Generalny Wojska Polskiego w latach 1945-1990. Studium strategiczno-operacyjne*. W: Bellona. Wyd. spec., 6-285.
- SADOWSKI, S. (2006), *Rozbudowa sił zbrojnych Polski w latach 1949-1956*. W: Skuza, C. | Wróblewski, W. (red.), *Polityka obronna Polski i jej siły zbrojne w latach 1945-1980*, t. II. Szczecin, 239-275.
- SZEREMIETIEW, R. (2001), *Budowa Sił Zbrojnych PRL i ich rola w koncepcjach wojennych kierownictwa Układu Warszawskiego*. W: *Myśl Wojskowa*. 1, 141-149.
- ŚLUSARCZYK, J. (1992), *Układ Warszawski. Działalność polityczna (1955-1991)*. Warszawa.
- TYRANOWSKI, J. (1983), *Układ Warszawski*. Lublin.
- ZYGMUNTOWICZ, J. (2006), *Zadania i organizacja Wojska Polskiego w ramach Układu Warszawskiego w latach 1963-1980*. W: Skuza, C. | Wróblewski, W. (red.), *Polityka obronna Polski i jej siły zbrojne w latach 1945-1980*, t. II. Szczecin, 289-328.

DOI: 10.31648/pw.8461

ANDRZEJ DRZEWIECKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-07284259>

Polish Naval Academy in Gdynia

MORSKI WYMIAR POLSKO-RADZIECKIEJ WSPÓŁPRACY WOJSKOWEJ W LATACH 1945-1989

The maritime dimension of the Polish-Soviet military cooperation in the years 1945-1989

ABSTRACT. The term *cooperation* in reference to its Polish-Soviet dimension has few adherents today. The dominant terminology emphasizes our across-the-board dependence on the eastern “partner”; many of those people write and speak of “Soviet occupation”. I think it is a consequence of a certain historical policy, which, on the one hand, aims at obliterating the real image of the People’s Republic of Poland in the memory of contemporary generations, and, on the other hand, takes recourse to a quite common opinion about the hostility of the USSR (also of the Russian Federation) in order to shape anti-Soviet and anti-Russian attitudes of Poles. The political and military reality of the years 1945-1989 was more complex, also in the area of the Polish-Soviet naval cooperation, and hence I intend to reflect on it in order to deepen its understanding beyond the known and oft-repeated political clichés.

KEYWORDS: navy, Baltic theatre of war, Warsaw Pact, United Baltic Fleet

1. Powojenna wizja „Polski morskiej”

Rodziła się ona w dwóch zupełnie różnych środowiskach politycznych. Tym aktywniejszym, aż do zakończenia wojny, byli oficerowie polskiej Marynarki Wojennej, którym dane było walczyć u boku Royal Navy. Pośród nich, nadzwyczajną wprost aktywność intelektualną w sprawach morskich przejawiał kmdr K. Korytowski, który konsekwentnie prezentował pogląd, że po zakończonej wojnie odpowiedzialność za całość spraw morskich powinna zostać powierzona Marynarce Wojennej. W jego refleksji ta przyszła marynarka wojenna 1) nie powinna być traktowana jako siła zastępcza; 2) musi być zdolna do pobicia i zniszczenia floty przeciwnika, ewentualnie uszczuplenia jej sił; 3) powinna być widomym znakiem obecności państwa na morzu (AIPiMS, sygn. MAR.A.V.2/3). Casus września spowodował, że wiele uwagi poświęcano kwestii powojennego dostępu Polski do morza. Koniecznością, tak przynajmniej uważano, było szersze oparcie granicy państwowej

na linii Bałtyku i likwidacja nawisu pruskiego (Wrzesiński 2009, 181-191). Powrócono w ten sposób do koncepcji R. Umiastowskiego, który już w 1921 r. pisał:

Polska powinna dążyć do oparcia linii frontu skrzydłami o Bałtyk i Sudety, a między nimi linię graniczną powinna wyznaczać Odra i Nysa Łużycka. Osiągnięcie takiego jednolitego frontu strategicznego niwelowało przewagę niemiecką i zapewniało nam stan równowagi, który był dobrym punktem wyjścia do namysłu nad dalszymi planami walki (Umiastowski 1921, 81-82).

Nie dopuszczał myśli, że Polska mogłaby utracić Pomorze, gdyż w jego ocenie byłby to cios „druzgocący dla państwa, wszak tędy idzie droga życia, droga Wisły, bez której nie ma narodu” (Umiastowski 1922, 23). Wspomniana przez Umiastowskiego „droga życia” łączyła „rdzeń rozwojowy” II Rzeczypospolitej, który wyznaczała oś: Pomorze – Wielkopolska – Śląsk. Czy można było ją obronić i utrzymać? Otóż nie, bo przedwojenne Pomorze „otwarte na całej długości od zachodu, zagrożone od wschodu, przyparte do Wisły było dla nas operacyjną cieśniną, w którą nie wolno było wprowadzać poważniejszych sił pod groźbą ich zniszczenia” (Kirchmayer 1975, 514). Z tego wyprowadzano kolejny wniosek, że nie może powtórzyć się sytuacja, która sama z siebie generowałaby zagrożenie na wzór przedwojennego.

W tej sytuacji pierwszeństwo dawano argumentom polityczno-geograficznym i trzeba powiedzieć, że kreślono je z wielkim rozmachem. W kwietniu 1943 r. w „Szkiecowych rozważaniach wojenno-morskiej przyszłości” kmdr Korytowski uzasadniał: „Dla swojego bezpieczeństwa Polska powinna objąć wybrzeże Bałtyku od Kłajpedy do Odry z jej Zalewem i wyspą Wolin oraz wszystkie porty leżące w tym pasie: Królewiec, Piławę, Elbląg, Gdańsk, Gdynię, Hel, Puck, Jezioro Łebskie, Słupsk, Kołobrzeg, Szczecin i Swinoujście”. W jego zamyśle Rugia powinna pełnić rolę garnizonu polskiego lub polsko-brytyjskiego, postulował również „obsadzenie” Bornholmu (AIPiMS, sygn. MAR.A.V.50/7). Był to jednak głos wyłącznie marynarski do czasu, aż sobie uświadomiono, że bez podniesienia spraw morskich na poziom decyzji rządowych wszelkie „teorie” o wielkiej flocie i sojuszu polsko-brytyjskim na Bałtyku nie mają racjonalnych podstaw. Trafnie wykonypowano, że w nowych warunkach zagrożeniem będzie Rosja i dlatego całą architekturę przyszłego bezpieczeństwa oparto na założeniu, że trzeba wzmocnić flankę zachodnią i przekonaniu, że „Wielka Brytania powinna dążyć do odsunięcia strefy obrony Metropolii jak najdalej na wschód”. Potrzebną do efektywnych działań głębokość operacyjną oceniano na 200-300 km, co stanowiło najważniejszą przesłankę do „przesunięcia granicy zachodniej na Pomorzu do ujścia Odry i całkowitej demilitaryzacji Śląska”. W tej koncepcji wskazywano trzy najważniejsze cele, które należało osiągnąć: dogodnie do obrony wybrzeże morskie, współpracę z Wielką Brytanią i państwami skandynawskimi oraz odpowiednią siłę morskolotniczą (AIPiMS, sygn. MAR.A.V. 50/7). Tak się jednak złożyło, że o żadnym z tych czynników Polska nie decydowała samodzielnie.

„Jak największa flota wojenna”, czyli jaka? Kilka danych zamieszczonych poniżej daje nam wyobrażenie o skali planowanego przedsięwzięcia:

- flota wojenna: 325 000 t wyporności, 1600 oficerów i 25 000 podoficerów i marynarzy;
- lotnictwo morskie: 20 dywizjonów, 549 samolotów, 890 oficerów i 10 683 podoficerów i marynarzy;
- obrona wybrzeża: łącznie 1620 dział, 5300 oficerów i 146 000 podoficerów i marynarzy (Drzewiecki 2016, 642 i n.).

Jego koszty szacowano na 347 108 775 zł, a realizacja miała być rozłożona w czasie na 15 lat. W tym kontekście przypomnieć należy, że w II Rzeczypospolitej planowano zbudować flotę wojenną o tonażu 150 000 DWT, do wybuchu wojny udało się wprowadzić do linii okręty o łącznej wyporności nie przekraczającej 17 000 DWT. Zgodzić się należy z sugestią G. Labudy, że „biednego państwa nie stać na flotę wojenną” zwłaszcza, że poza budżetowymi nie było innych środków finansowych na jej zbudowanie. Wskazywał on rozwiązanie, w którym utrzymywana w dobrej kondycji flota handlowa przynosi wartość dodaną, którą można przeznaczyć na budowę okrętów wojennych (2000, 144-145). Szkopuł w tym, że w polskich koncepcjach morskich nigdy takiej zależności nie rozpatrywano. Londyńskie plany flotowe imponowały swoim rozmachem, ale były one zdecydowanie ponad możliwości tej Polski, która wychodziła z wojny z wszystkimi jej konsekwencjami. Niczym mantra powracała myśl M. Burhardta: „Morze nasze było i jest czymś, o czym modnie jest mówić, ale zmusić do wykładania nań milionów i miliardów – nie ma komu” (1929, 23-24).

Drugim środowiskiem politycznym, które weszło do „gry” o przyszłą Polskę była lewica. W gronie jej liderów nie jesteśmy w stanie wskazać nawet jednej osoby, która miałaby choćby mierne pojęcie o sprawach morskich. Miała za to inny poważny atut, było nim wsparcie J. Stalina, któremu w Teheranie i Jałcie dano nieograniczone przyzwolenie na „urządzenie” Europy Środkowej i Wschodniej. No i urządził, również Polskę, przesuwając ją setki kilometrów na Zachód i „podarował” jej ponad 500 kilometrów wybrzeża morskiego. Już to otwierało zupełnie nowe możliwości w obszarze spraw morskich, ale stawało również ogromnie ważne pytanie, skąd wziąć siły i środki, by to zadanie udźwignąć. Trafnie przewidywał kmdr Korytowski, że tym zwycięskim państwem wyłaniającym się z wojny będzie Rosja i raczej miał również, pisząc, iż „zapraśnie ona supremacji na Bałtyku”.

Polska, co należy podkreślić, była jedynym w Europie krajem koalicji antyhitlerowskiej włączonym w wyniku ustaleń konferencji w Jałcie do sowieckiej strefy wpływów, w którym na stałe rozlokowano Armię Czerwoną.

Specyficzną sytuację Polski tłumaczą dwie przyczyny. Po pierwsze, rozlokowanie w Polsce jednostek Armii Czerwonej było konieczne ze względów strategicznych. W okresie zimnej wojny sowieckie zgrupowanie wojskowe w Polsce stanowiło

niezbędne zaplecze prawie półmilionowej armii sowieckiej w Niemczech Wschodnich. Wojska sowieckie w Polsce miały zapewnić tamtejszemu zgrupowaniu bezpieczne zaopatrzenie i komunikację z ZSRR, a także wsparcie logistyczne. Po drugie, Stalin był przekonany, że bez wojsk okupacyjnych na terenie Polski proces sowietyzacji tego kraju może się załamać i że jedynie Armia Czerwona może być gwarantem sukcesu polskich komunistów na ich ziemi ojczystej (Iwanow 2017, 377).

Już to przesądzało o statusie Polski w nowym układzie geopolitycznym, a nawet więcej, skazywało ją na łaskę i niełaskę zwycięskiego mocarstwa, które nie kryło swoich imperialnych zamiarów.

2. „Ludowa” Marynarka Wojenna, czyli jaka?

W 1945 r. nie było żadnego „cudownego” odrodzenia marynarki wojennej (Nawrot 2008, 23). Zresztą, nie mogła się odrodzić w swoim przedwojennym kształcie, gdyż wszystkie okoliczności towarzyszące jej powstaniu były diametralnie inne. Narodzinom tej międzywojennej sekundowała Francuska Misja Morska, tej wojennej od samego początku patronował Związek Radziecki. Już to przesądzało o kierunku jej rozwoju, potencjale i polityce kadrowej. Gdy mówimy o początkach „ludowej” MW, to piszący o niej najczęściej wskazują datę 7 lipca 1945 r., kiedy to Naczelny Dowódca Wojska Polskiego (dalej: NDWP) wydał oficjalny rozkaz „celem jej stworzenia” (AMW, sygn. 2/49/15, 41). Istnieją jednak dokumenty świadczące o tym, że było inaczej. Nie wiem dlaczego, ale wielu badaczy zbywa milczeniem misję gen. dyw. B. Czarniawskiego – radzieckiego oficera artylerii, skierowanego do służby w Wojsku Polskim. Otóż 2 maja tenże generał, jako oficjalny przedstawiciel NDWP, został skierowany do Moskwy w „celu przeprowadzenia pertraktacji związanych z utworzeniem Marynarki Wojennej RP i uzyskaniem pomocy w tej dziedzinie od rządu ZSRR” (Moszumański 2004, 223). 9 maja, czyli na trzy miesiące przed wydaniem oficjalnego rozkazu o utworzeniu Marynarki Wojennej, gen. Czarniawski złożył pisemny meldunek NDWP, w którym zreferował ustalenia polskiej delegacji (był w niej również kmdr J. Urbanowicz) z admirałem floty radzieckiej N. Kuzniecowa i wiceadm. S. Kuczerowem. Oto najważniejsze z nich:

- w pierwszej kolejności możemy uzyskać: 5 trawlerów, 6 kutrów pościgowych, 5 łodzi podwodnych (myśliwców), 1 torpedowiec wraz z obsadą oficerską tych jednostek z tym, że pozostawać oni u nas będą do czasu przygotowania przez nas odpowiedniej kadry oficerskiej;
- po wyszkoleniu przez nas niezbędnego personelu oficerskiego i podoficerskiego – ZSRR przyrzekł dodatkowo nam dać: 5 torpedowców, 5-6 łodzi podwodnych oraz kilka okrętów dla celów szkolnych i niezbędnych dla obsługi marynarki;

- dla ochrony wybrzeży – ZSRR daje 5 baterii 122 mm, które w przyszłości zostaną zamienione na 130 mm działa morskie;
- hydroślužba: do chwili przygotowania przez nas odpowiednich kadr służbę tę pełnić będzie Marynarka Wojenna ZSRR; poza tym na wybrzeżach Pomorza zostanie zorganizowanych 12 punktów obserwacyjnych;
- dla przeprowadzenia organizacji Marynarki Wojennej Rzeczypospolitej P(olskiej) ZSRR przydzieli 1 admirała i 20 starszych stopniem – według specjalności;
- w celu przeszkolenia kadr oficerskich i podoficerskich będą mogli być odkomenderowani: do Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej – 30 kandydatów; na kursy przeszkoleniowe – 20 oficerów; na kursy przeszkoleniowe – 70 podoficerów;
- zarazem melduję, że celem realizacji planu odbudowy Marynarki Wojennej RP Admirał Obywatel N. G. Kuzniecowa delegował już do nas komandora obywatela (Jana) Szylingowskiego, który do czasu przydzielenia przez ZSRR odnośnego admirała, jako kierownika tego działu, będzie na miejscu wszystkie sprawy w zakres marynarki wojennej wchodzące regulował.

„Admirał obywatel Kuzniecowa” wywiązał się z deklaracji i w sierpniu 1945 r. „przydzielił odnośnego admirała” M. Abramowa, któremu powierzono dowodzenie tworzącą się od podstaw marynarką wojenną w Polsce. Nie przekonują argumenty, że to rozwiązanie było wymuszone brakiem oficerów polskich w odpowiednich stopniach. Był już wówczas „dostępny” kmdr J. Kłossowski, za chwilę powrócił do służby kmdr A. Mohuczy, podobnie zachował się kmdr S. Mieszkowski i wielu innych. A to oznacza, że wiążące były ustalenia, o których meldował gen. Czarniawski. Decyzja personalna, o której tu mowa, odbiła się szerokim echem w marynarskim środowisku emigracyjnym i skomentowana została, iż w Polsce już rządzą Sowieci. Miało to swoje poważne konsekwencje, zwłaszcza że nie była jeszcze wówczas do końca rozstrzygnięta sprawa powrotu do kraju bez mała 4 tys. oficerów, podoficerów i marynarzy, którzy po zakończeniu wojny czekali na jednoznaczne stanowisko Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, od którego oczekiwano, że zaakceptuje i wdroży postulaty zawarte w „Technicznym planie czynności związanych z powrotem Marynarki Wojennej do Kraju”, noszącym datę 15 grudnia 1945 r. Dokument poddano wnikliwej analizie w Oddziale II Sztabu Generalnego WP, a jego szef płk W. Komar uważał, że sprawa jest delikatna i wszelkie radykalne działania zalecane przez niektóre „czynniki polityczno-wojskowe” mogłyby doprowadzić do rozbicia kruchej jedności środowiska londyńskiego. A tego, przynajmniej na tym etapie organizowania powojennych sił morskich, chciano uniknąć. Tzw. trójka powrotowa (kmdr S. Dzienisiewicz, kmdr ppor. B. Karnicki, kpt mar. J. Bartosik) informowała, że powrót jest możliwy po spełnieniu następujących warunków:

- wyznaczenie nowego dowódcy floty wojennej, oczywiście spośród oficerów przebywających w Anglii, o odpowiednich kwalifikacjach dowódczych i moralnych oraz doświadczeniu bojowym,
- utworzenie Sztabu Marynarki Wojennej z oficerów przebywających w Anglii, z jednoczesnym powiadomieniem strony brytyjskiej o poczynionych krokach,
- zachowanie na wzór przedwojenny odrębności PMW poprzez utworzenie Ministerstwa Marynarki Wojennej, ewentualnie powołanie wiceministra ds. Marynarki Wojennej,
- zachowanie całej przedwojennej kindersztuby: umundurowania, bandery i symboli morskich, regulaminu służby okrętowej oraz przysięgi wojskowej,
- utworzenie w Polsce i Wielkiej Brytanii misji morskich, które koordynowałyby współpracę między obiema flotami,
- respektowanie polsko-brytyjskiej umowy z 18 listopada 1939 r., a ponadto podpisania nowej umowy z rządem angielskim, w której ten ostatni zobowiąże się do zaopatrywania przez pięć lat polskich okrętów w paliwo, sprzęt techniczny i amunicję oraz dokonywania remontów tychże, do czasu uruchomienia polskich stoczni (AMW, sygn. 2/49/16, 116).

Nawet pobieżna analiza tego dokumentu nie pozostawia wątpliwości, że stawiał on ówczesne władze polityczne i wojskowe powojennej Polski w kłopotliwej sytuacji. Spełnienie „żądań” środowiska emigracyjnego spowodowałoby ostry konflikt z Rosjanami, którzy od Gdańska po Świnoujście traktowali Pomorze jako strefę okupacyjną. Kadm. Abramow na czele tworzącej się floty był dopełnieniem tej przygnębiającej rzeczywistości. Szukając z niej wyjścia, NDWP w grudniu 1945 r. (zbieżność dat nie jest tu przypadkowa) odwołał Abramowa ze stanowiska dowódcy MW i powierzył je przedwojennemu oficerowi kmdr. A. Mohuczemu. Wyznaczając go na pełniącego obowiązki, tak to należy rozumieć, wykonał pewien pojednawczy gest wobec oczekiwania środowiska emigracyjnego, licząc na to, że sprawa powrotu ruszy z martwego punktu.

Niestety, nie ruszyła. Żadnego przełomu nie spowodowała również misja morska z kmdr. J. Kłossowskim na czele. W atmosferze pełnej wrogości i podejrzeń o „współpracę z nowym okupantem” zakończyła się ona kompletnym niepowodzeniem” (Grot | Konecki | Nalepa 1988, 291). 23 grudnia 1945 r. w raporcie Polskiej Komisji Wojskowej w Wielkiej Brytanii pisano:

Admirał Świrski zajmuje stanowisko wybitnie nieprzychylnie powrotowi do kraju, Związany z poprzednim rządem utrzymuje nieprzychylną politykę do RJN i taką propagandę prowadzi na okrętach. [...] Otoczył się ludźmi, którzy podzielają ten punkt widzenia, a oficerów, którzy próbowali się przeciwstawić, usunął albo przeniósł na inne stanowiska (AMW, sygn. 2/49/16).

Pomimo tego ostracyzmu ocenia się, że do września 1946 r. wyjechało (powróciło) do Polski do 15% oficerów oraz 50-60% podoficerów i marynarzy. „Nie jedź tam, bo cię zamkną”, to było najczęściej powtarzane ostrzeżenie. Kpt. mar. Z. Węglarz, który pomimo obaw zdecydował się powrócić do kraju, po przejściu spraw proceduralnych w polskim Konsulacie Generalnym w Londynie skwitował: „To żałosne, gdy polski żołnierz prosił o powrót do własnego kraju” (Węglarz 2011, 135). Kwestia powrotu prowokuje pytanie, jaką wartość dla tej nowej władzy mieli oficerowie i podoficerowie uosabiający Marynarkę Wojenną II RP. Wiele wskazuje na to, że żadną.

Gdy rozpatrujemy problem obecności oficerów radzieckich w tworzonych strukturach marynarki wojennej, to najczęściej operujemy dwoma nazwiskami: M. Abramow i J. Szylingowski. To prawda, że powierzono im, najpierw Szylingowskiemu, a następnie Abramowowi, to najważniejsze stanowisko dowódcze, ale nie możemy tracić z pola widzenia tego, że ten „sojusznicy” zaciąg był zdecydowanie liczniejszy. Wystarczy spojrzeć na to zagadnienie z perspektywy Świnoujścia, które Sowieci potraktowali jako zdobycz wojenną.

Tworząc bazę morską dla swoich sił, zajmowali najbardziej korzystne wojskowo tereny, z całą ich infrastrukturą. Radzieckie jednostki wojskowe zostały rozmieszczone w ok. 150 willach w dzielnicy nadmorskiej. Poza zgrupowaniem Floty Bałtyckiej stacjonowały tu także jednostki artylerii nadbrzeżnej i przeciwlotniczej, radiolokacji, łączności oraz zaplecza technicznego i logistycznego. Okręty i jednostki pomocnicze zostały rozmieszczone we wszystkich basenach portowych po obu stronach Świny. Zajęto wszystkie obiekty nawigacyjne z latarnią morską i stacją pilotów; forty zamieniono na składy amunicyjne i magazyny; zajęto obszar Mulnika z lądowiskiem hydroplanów, składami paliwowymi i magazynami amunicji (Lenda | Wierzykowski 2021)

Pod koniec 1946 r. w skład Bazy Morskiej FB ZSRR w Świnoujściu wchodziły:

- dywizjon okrętów dozorowych;
- oddziały kutrów trałowych i dozorowych;
- odcinek łączności i rozpoznania (6 punktów obserwacji);
- 49. Samodzielny Pułk Art. Plot. (5 dywizjonów);
- Samodzielny Dywizjon Artylerii Nadbrzeżnej (4 baterie);
- Samodzielna Kompania Piechoty i pluton ochrony;
- Batalion Piechoty Morskiej;
- szpital wojskowy;
- jednostki i pododdziały służb tyłowych i zaopatrzenia.

Trudna historia pierwszych lat powojennych uprasza się o odrzucenie jednostronności. Czyniąc zadość temu postulatowi, należy podkreślić, że Rosjanie nie tylko zajmowali różne obiekty, lecz także uczestniczyli w rozminowaniu, oczyszczaniu miast z min i niewybuchów, udrożnianiu torów wodnych i podejść do portów, usuwaniu wraków zalegających w basenach portowych i na redach portów. Wydaje się oczywiste, że wiele z tych prac wykonywali we własnym interesie, ale korzystała

z tego również Polska. Takim przykładem może być port w Gdyni, w którym dokonywano przeładunku masy towarowej, jaką w ramach pomocy otrzymała Polska ze strony UNRRA. I trudno ją sobie wyobrazić, gdyby nie wykonano pracy związanej z oczyszczeniem portu i przygotowaniem go do realizacji tego zadania.

W tytule tego rozdziału pytałem: „ludowa” Marynarka Wojenna, czyli jaka? Uważam, że była to flota wojenna pozbawiona pierwiastka przedwojennego, osobliwie zrywająca z tradycją morską II Rzeczypospolitej. I chociaż w niektórych dokumentach zachowano nazwę „okręt wojenny RP”, to jednak nie możemy nie dostrzegać, że w tym nowym rozdaniu była ona, ze wszystkimi tego konsekwencjami, narzędziem ludowego państwa. Przenoszenie na jej grunt obcych wzorów nie brało się wyłącznie z obecności w jej szeregach oficerów radzieckich. Wiele zła wyrządzili jej sami Polscy, którzy motywowani „wasalną mentalnością” dla siebie szukali szansy na życiowy awans, zwłaszcza w sytuacji, gdy pod rękę z oczekiwaniami nie szły wiedza i kwalifikacje.

3. Kilka refleksji o sojuszniczej współpracy morskiej

Przy tak sformułowanym zagadnieniu mam nieodparte wrażenie, że analizując i oceniając je, tracimy poczucie proporcjonalności. Wydaje nam się, że jesteśmy tak atrakcyjni geopolitycznie i dysponujemy na tyle poważnym potencjałem społeczno-ekonomicznym, że możemy dobierać sobie partnerów do współpracy, a nawet narzucać im nasz sposób uprawiania polityki. Takie podejście wydaje się mało praktyczne i w konsekwencji sprzyja mnożeniu kompleksów. Zgadzam się tu z W. Jaruzelskim, że

nie ma suwerenności absolutnej. Jest ona zresztą historycznie zmienna, przybierając zwłaszcza w okresie postępującej międzynarodowej integracji i globalizacji zupełnie nowe formy. Nawet w budowanych na w pełni dobrowolnej zasadzie, sojuszach i blokach demokratycznych państw, są – jeśli nie *de iure* to *de facto* – „równi i równiejsi”. Syndrom „starszego brata” jest zjawiskiem ponadczasowym i ponadustrojowym. Pozycji hegemonu nowego typu, co tak szeroko uzasadnia i charakteryzuje zwłaszcza prof. Z. Brzeziński, nie należy więc traktować w sensie zgorszenia czy przygany (Jaruzelski, 2002, 109-110).

Powojenna polsko-radziecka współpraca morska, zwłaszcza dotycząca kwestii militarnych, w żaden sposób nie była samoistnym ciągiem zdarzeń. Należy ją widzieć w szerszej perspektywie współpracy polityczno-wojskowej obu państw. Wykluczam w niej jakiegokolwiek partnerstwo, gdyż tym wiodącym państwem był Związek Radziecki, który w pierwszej kolejności ubezpieczał swoją mocarstwową pozycję. Dla niego Polska była niczym więcej jak tylko „pasem przesłaniania”, dającym odpowiednią głębokość operacyjną. Ponieważ dobrze jest taki pas umocnić

(uzbroić), stąd też Rosjanie byli zainteresowani tym, aby Polska podjęła forsowne zbrojenia, bo przecież zachodni imperializm w pierwszej kolejności celował w jej ziemie zachodnie i północne. Podobną rolę pełnił argument o „otwartości granicy morskiej” i zagrożeniu z tego kierunku operacyjnego. Ten wysiłek był możliwy wyłącznie z pomocą Związku Radzieckiego, bo przecież nie dysponowaliśmy takim potencjałem przemysłu obronnego, który czyniłby z Polski państwo samowystarczalne. Flota wojenna była tego klasycznym przykładem.

W latach 1945-1946 i kilku następnym Polska mogła budować marynarkę wojenną przy zaangażowaniu specjalistów i materialnej pomocy Związku Radzieckiego lub też zrezygnować z jej posiadania. Nie było innej alternatywy, bo państwa, z którymi Polska miała taką współpracę przed wojną, znalazły się po drugiej stronie żelaznej kurtyny. Polska przejęła dwa poniemieckie kompleksy stoczniowo-portowe: w Gdańsku i Szczecinie, ale to nie oznaczało, że z dnia na dzień stała się potęgą morską. Buda okrętów wojennych i szerokiego asortymentu uzbrojenia morskiego to bardzo specyficzny rodzaj wysiłku technicznego i technologicznego, a nasze przedwojenne doświadczenia były w tym zakresie stosunkowo skromne. Potrzebny był czas i ogromne pieniądze, by to poniemieckie „wiano” przywrócić do życia. Wypada przypomnieć, że już w drugiej połowie 1945 r. władze podjęły starania o zwrot okrętów, które bezwarunkowo były własnością państwa polskiego. W ten sposób powróciły do kraju: 3 okręty podwodne internowane w Szwecji, trałowce odnalezione w Trawemünde, 2 niszczyciele z Anglii, okręt szkolny „Iskra” i kuter pościgowy „Batory”. Jako żywo przypominało to zbieranie okrętów z początków lat 20. Niepokoił ich stan techniczny, który powodował, że sumaryczny potencjał bojowy w żaden sposób nie współgrał z powagą zadań, które narzucała nowa nadbałtycka rzeczywistość.

Ponieważ Rosjanie nie byli specjalnie zainteresowani Bałtykiem, stąd w ich interesie było, aby to Polska przejęła gros odpowiedzialności za ten kierunek operacyjny. Trzeba było tylko dopomóc jej wejść w posiadanie odpowiednich sił morskich. W lipcu 1948 r. doszło do konsultacji w Sztapie Generalnym Armii Radzieckiej i Ministerstwie Marynarki Wojennej ZSRR, podczas których uzyskano akceptację przedłożonego planu, w którym założono, że w 1968 r. polska Marynarka Wojenna będzie dysponowała flotą o łącznej wyporności 44 tys. DWT i będzie wyposażona w:

- 9 dozorowców – każdy o wyporności 1 200-1 500 t;
- 18 ścigaczy – każdy o wyporności 300 t;
- 42 trałowce – każdy o wyporności 150-300 t;
- 6 średnich okrętów podwodnych;
- 12 małych okrętów podwodnych;
- 24 kutry torpedowe;
- 332 samoloty bojowe – zdolne do działań morskich;
- 66 dział średniego kalibru.

Ustalono wówczas, że zadania obronne i zaczepne we własnej strefie operacyjnej Marynarka Wojenna PRL miała realizować samodzielnie, a poza tą strefą – we współdziałaniu z Flotą Bałtycką ZSRR. Powyższe ustalenia obowiązywały aż do 1989 r. Ich realizacja była oczywiście uzależniona od potencjału, którym dysponowała MW (Przybylski 1995, 16-17).

W taki oto sposób tworzyła się przestrzeń operacyjna i techniczna do podjęcia współpracy morskiej, nawet jeśli daleka była ona od równoprawności. O jej braku wymownie świadczył meldunek z 15 stycznia 1946 r., w którym szef Sztabu Generalnego WP meldował NDWP: „1. 01. 1946 r. szef sztabu Północnej Grupy Wojsk gen. bryg. Kotow powiadomił mnie, że ochronę wybrzeża na odcinku Świnoujście – Gdańsk ubezpiecza wyłącznie wojskiem Armia Czerwona. [...] Rozkaz taki otrzymał od marszałka Rokossowskiego”. Meldował również, że propozycja ze strony polskiej „wystawienia kilku grup dla ochrony wybrzeża w dogodnych dla siebie punktach nie została przyjęta”. Na nic zdała się prośba ministra ON o „interwencję u ambasadora Lebediewa, celem uregulowania ochrony wybrzeża. Uważam za niewłaściwe, pisał minister, oddanie ochrony wybrzeża wyłącznie Czerwonej Armii” (CAW, sygn. IV.500.1/A.6, 30). Odnajdujemy w tym meldunku potwierdzenie zasady, że zwycięzca bierze wszystko.

I nie mogło być inaczej, skoro w latach 1944-1945 sowieccy oficerowie stanowili trzon kadry oficerskiej LWP, a wśród dowódców wyższego szczebla dominowali generałowie sowieccy. Początkowo zatem LWP było całkowicie podporządkowane Związkowi Sowieckiemu i jedynie z nazwy było polskie. Póki trwała wojna z III Rzeszą instytucja doradców była zbędna. Liczba oficerów i generałów sowieckich na kontraktach w Wojsku Polskim zaczęła się zmniejszać dopiero pod koniec lat 40. W 1949 r. osiągnęła poziom 6%, a w 1950 pozostało ich jedynie 2%. Wbrew rozpowszechnionej opinii gorącym przeciwnikiem służby sowieckich oficerów w polskich mundurach był K. Rokossowski, który uważał, że obecność w Wojsku Polskim licznych dowódców słabo mówiących po polsku, a czasem pogardzających polskimi tradycjami, niepotrzebnie wywołuje niechęć polskich oficerów i zaostrza konflikty. Zamiast tego proponował „poszerzenie instytucji doradców sowieckich występujących w mundurach sowieckich i w imieniu własnego państwa. Uważał wojsko za zbyt poważną instytucję, aby tolerować w nim tego rodzaju fikcję” (Iwanow 2017, 379).

Po tych kilku uwagach ogólniejszych uważam za uzasadnione omówienie morskiego wymiaru współpracy polsko-radzieckiej w latach 1945-1989 w trzech aspektach: 1) kształcenia i szkolenia kadr morskich; 2) budowy okrętów, uzbrojenia morskiego i wyposażenia; 3) organizacyjnego i zadaniowego „kształtu” sił morskich PRL. Współpraca w zakresie kształcenia kadr morskich wynikała z kilku przesłanek. Po pierwsze, Związek Radziecki był żywotnie zainteresowany tym, by jak najszybciej przełamać bariery polityczne i społeczne, które tworzyły opinię, chociażby w Polsce o „nowej okupacji”. Po drugie, sojusz, niezależnie od tego,

jak go oceniamy, wymagał szkolenia według jednej, obowiązującej doktryny. Chodziło również o dobrą znajomość rosyjskiego, który był językiem dowodzenia, w tym języku pisano również najważniejsze dokumenty operacyjne. W latach 1950-1991 akademie morskie w ZSRR ukończyło 283 oficerów, 18-miesięczne Wyższe Kursy Operacyjno-Taktyczne 21 oficerów, Wyższą Szkołę Marynarki Wojennej im. Kirowa 27 podchorążych, Kursy Dowódczo-Operacyjne i Wyższy Kurs Dowódczo-Operacyjny 664 oficerów, szkolenie załóg na zakupione radzieckie okręty 127 oficerów, chorążych i podoficerów zawodowych oraz studia doktoranckie 27 oficerów. Łącznie było to 1122 oficerów, chorążych, podchorążych i podoficerów specjalistów morskich (Przybylski | Przybylski 2013, 75).

Wypowiadane dziś opinie o tym, że jakiegoś oficera wbrew jego woli skierowano na studia w ZSRR są głęboko nieprawdziwe. Zdaniem adm. J. Czajkowskiego były wręcz „wyścigi” pomiędzy zainteresowanymi, gdyż znacznie więcej było chętnych do wyjazdu na studia w Leningradzie aniżeli miejsc. Kandydatów na te studia opiniowała Rada Wojskowa MW, którą wspierał mocno sformalizowany system dbający o to, by typowany oficer spełniał wymagane kryteria zarówno służbowe, jak i etycznie-moralne. Najbardziej preferowany przez oficerów był kierunek dowódczy, bo sądzili, i chyba słusznie, że po jego ukończeniu otwierają się perspektywy objęcia kierowniczego stanowiska w związku taktycznym lub dowództwie i sztabie MW (Czajkowski 2008, 3). Z kolei adm. R. Łukasik podważył inny z mitów, że Rosjanie traktowali obcokrajowców jako studentów drugiej kategorii i stosowali wobec nich różne ograniczenia. Był absolwentem Akademii Leningradzkiej i oceniał, że pod względem wiedzy teoretycznej obcokrajowcy w pełni dorównywali Rosjanom, jeśli były jakieś różnice, to najczęściej wiązały się one z dostępem do najnowszych technologii. I tu przyznaje, że ta wiedza była reglamentowana, zwłaszcza dotycząca atomowych okrętów podwodnych, lotniskowców i nosicieli śmigłowców (Łukasik 2008, 2). Interesującą opinię sformułował wiceadm. H. Sołkiewicz, który uważa, że „sojusznicy dbali o to żebyśmy posiadali określony potencjał bojowy”, a ukończenie Akademii Leningradzkiej cenili sobie nad wyraz wysoko. W jego przekonaniu „wiedza tam przekazywana była na najwyższym poziomie. Nauczyciele akademicy to autorytety z dużą praktyką okrętową i znajomością morskiej nauki wojennej. Wśród nich byli doradcy i uczestnicy różnych konferencji, z Jałtą i Poczdamem włącznie”. Wysoko ocenia kursy specjalistyczne, gdyż „dawały one jednolitość rozumienia problematyki technicznej, zasad użycia nowego uzbrojenia, czy wreszcie dawały wiedzę użyteczną przy przejmowaniu nowego okrętu. Rosjanie, gdy sprzedawali okręt lub użyczali go w dzierżawę, stwierdza admirał, to «trenowali» naszą załogę tak długo, aż uznali, że uzyskała ona odpowiedni poziom wyszkolenia i zgrania, i dopiero wówczas opuszczali pokład okrętu”. Zmiana podejścia do polskich oficerów, zdaniem admirała, dała o sobie znać w latach 80. Podkreśla on, że na to zapracowaliśmy sami (Sołkiewicz 2008, 3).

Drugi – uważam, że najważniejszy – dział współpracy obejmował zagadnienia techniczne, w tym: okręty, uzbrojenie, a także udostępnianie licencji. O jej zakresie i intensywności wymownie świadczy to, że w latach 1946-1989 Marynarka Wojenna otrzymała, wydierzała i zakupiła od ZSRR łącznie 84 okręty wojenne:

- 13 okrętów podwodnych (6 projektu 96 Malutka, seria XV bis, 4 projektu 613 Whiskey, 2 641 Foxtrot i 1 projektu 877E Kilo);
- 4 niszczyciele (2 projektu 30 bis Skoryj, 1 projektu 56AE Kotlin SAM, 1 projektu 61MP Kashin Mod);
- 21 kutrów torpedowych (2 projektu D-3 i 19 projektu 183 P-6);
- 13 kutrów raketowych projektu 205 (Osa-I);
- 4 małe okręty raketowe projektu 1241 (Tarantul-I);
- 20 ścigaczy okrętów podwodnych (11 projektu MO-D-3, 1 projektu BMO i 8 projektu 122bis Kronstadt);
- 9 trałowców redowych projektu 253Ł (BTSZCZ).

Większość z nich przed dostarczeniem do PMW eksploatowano w MW ZSRR. Fabrycznie nowe były m.in. okręt podwodny ORP „Orzeł” projektu 877E i małe okręty raketowe projektu 1241RE, choć i je odbierano od MW ZSRR, a nie od stoczni. Wynikało to z tradycji przemysłu okrętowego ZSRR. Wszystkie okręty, nawet te budowane od początku z przeznaczeniem na eksport, otrzymywały rosyjskie nazwy lub numery taktyczne, były odbierane przez radzieckich marynarzy i dopiero w specjalnych ośrodkach szkoleniowych przekazywane właściwemu odbiorcy (Ciślak 2002, 240, 241).

Admirał H. Pietraszkiewicz podzielił się interesującym spostrzeżeniem, że podczas ćwiczeń sojuszniczych często zdarzało mu się słyszeć opinię, że dla Rosjan okręty poniżej niszczyciela to jednostki trzecio- lub czwartorzędne, że oni muszą zajmować się swoimi zespołami rozwiniętymi na oceanach świata, a Bałtyk, „gdyby mogli, to najchętniej by go nam sprzedali, żeby mieć całkiem wolne ręce”. Tę uwagę admirał opatrzył pytaniem: tylko czy opłacało się nam za to płacić tak drogo? (Pietraszkiewicz 2008, 22)

To pytanie było zasadne, lecz nie było na nie dobrej odpowiedzi. Tak, trzeba było płacić „grube” miliony i to nieraz w twardej walucie, bo tego wymagała polska, morska racja stanu. Gdybyśmy jednak poszli dalej i zapytali: czy wydatkowane środki spowodowały odczuwalny przełom w sprawach flotowych? Odpowiem tak, ale dopiero wówczas, gdy z Układu Warszawskiego wyodrębniono struktury typowo morskie – mam tu na myśli Zjednoczoną Flotę Bałtycką i Zjednoczoną Eskadrę Okrętów. To prawda, że ZFB nigdy nie została sformalizowana, niemniej jednak była dla Rosjan organem wymuszającym rozwój flot sojuszniczych.

Nie ulega wątpliwości, że na zakres i charakter współpracy technicznej w poważnym stopniu wpływał monopol zbrojeniowy Związku Radzieckiego w dziedzinie morskiej.

Sojusznik (ZSRR) nie za bardzo wierzył w nasze możliwości innowacyjne w budownictwie okrętowym, poza niektórymi np. okrętami desantowymi, które nie wymagały nowoczesnego uzbrojenia i skomplikowanych technologii wojskowych. Pod tym względem oni bardziej wierzyli Niemcom wschodnim. Jeśli coś powierzali z takich spraw, to Niemcy brali elektronikę a nam zostawiali kadłub. Rosjanie dbali przede wszystkim o interesy swojego przemysłu okrętowego (Pietraszkiewicz 2008, 32).

Okręty nie wyczerpywały listy wzajemnych zobowiązań, gdyż wymagały one odpowiedniego wyposażenia i uzbrojenia. Poniżej kilka przykładów takiego „asortymentu” i jego cen, które potwierdzają oczywistość, że marynarka wojenna to drogi rodzaj sił zbrojnych. I tak (Przybylski | Przybylski 2013, 222):

- rakiet „woda – woda” wz. „P-15” – cena jednostkowa (w zł) 2 750 000;
- rakiet „woda – powietrze” wz. „RZ-61” – cena jednostkowa (w zł) 2 100 000;
- rakiet „woda – woda” wz. „P-22” – cena jednostkowa (w zł) 3 000 000;
- trał elektromagnetyczny SMET – cena jednostkowa (w zł) 1 200 000;
- głowica ćwiczebna do torped kal. 533,4 mm – cena jednostkowa (w zł) 50 000;
- silnik spalinowy „Wola-DMN-450” – cena jednostkowa (w zł) 450 000;
- pocisk artyleryjski 130 mm (1956 r.) – 280 rubli (kurs: 4,444);
- armata morska (zdwojona) 37 mm – 15 000 rubli.

Nie ulega wątpliwości, że przez 35 lat Marynarka Wojenna PRL kształtowała swoje struktury i rozwijała je pod wpływem „sojuszniczej” doktryny obronnej UW. Znakomici znawcy problemu, admirałowie Z. Badeński i H. Sołkiewicz oceniając ten okres, wskazali w nim trzy charakterystyczne fazy:

- burzliwego rozwoju sił okrętowych (14 lat pod dowództwem wiceadmirała Z. Studzińskiego), z wcieleniem 108 okrętów różnych klas, podklas i typów; plany rozwojowe MW PRL w II etapie jej rozwoju przewidywały utworzenie dużych sił morskich, będących drugą – po flotach ZSRR – siłą zdolną do realizacji zadań na Bałtyku i Morzu Północnym;
- umiarkowanej stagnacji struktur sił okrętowych (16 lat pod dowództwem admirała L. Janczyszyna), z lekką tendencją spadkową ich stanu (wycofanie 36 jednostek pływających);
- początku regresu struktur sił okrętowych (4 lata pod dowództwem wiceadmirała P. Kołodziejczyka), kiedy wycofano 32 jednostki pływające (Badeński | Sołkiewicz 2015, 18).

Reasumując, chcę wyraźnie powiedzieć, że po 1945 r. Polska nie prowadziła samodzielnej polityki morskiej w dziedzinie obronności, nie powstały również jakieś bardziej znaczące prace poświęcone morskiej myśli wojskowej. Natomiast znaczący ilościowy i jakościowy rozwój sił morskich był w większym stopniu inspirowany zimną wojną niż rodzimą myślą techniczną. Nasz współudział w budowaniu potencjału morskiego ZFB mógł być zdecydowanie większy, gdyż istniały możliwości techniczne, chociażby stoczniowe, ale fakty były takie, że to od woli Rosjan zależało, kto i co będzie budował.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- AIPiMS (Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum Sikorskiego), sygn. MAR.A.V.2/3, projekty i opracowania kmdr. Korytowskiego, Marynarka Wojenna po wojnie. Rozważania wstępne dla K. S. Sztabu Głównego NW, (IV 1942 r.) [b.p.].
- AIPiMS, sygn. MAR.A.V. 2/3, Projekty i opracowania kmdr. Korytowskiego, Potrzeba wysunięcia żądań Polski odnośnie floty niemieckiej i ewentualnie włoskiej (IX 1943) [b.p.].
- AIPiMS, sygn. MAR.A.V. 50/7, Postulaty Sztabu Naczelnego Wodza odnośnie celów wojny w dziedzinie morskiej (10 XI 1943 r.) [b.p.].
- AIPiMS, sygn. MAR.A.V.50/7, K. Korytowski, Szkicowe rozważania wojenno-morskiej przyszłości (20 IV 1943 r.) [b.p.].
- AMW (Archiwum Marynarki Wojennej), sygn. 2/49/16, Akta DMW, Biuletyn informacyjny PMW w Wielkiej Brytanii. Raport Polskiej Misji Wojskowej, 121-130.
- AMW, sygn. 2/49/13, Akta DMW, Treść listu skierowanego przez kontradmirała Mohuczego do oficerów i podoficerów.
- AMW, sygn. 2/49/15, Zespół akt DMW, Rozkaz organizacyjny NDWP nr 00163/org.
- AMW, sygn. 2/49/16, zespół akt DMW, Techniczny plan czynności związanych z powrotem Marynarki Wojennej do kraju.
- AMW, sygn. 3768/85/30, Zespół akt Oddziału Kadr (dalej OK), Raport na dzień 20 VIII 1945 r. do szefa Oddziały Organizacyjno-Mobilizacyjnego WP o stanie MW.
- CAW (Centralne Archiwum Wojskowe), sygn. IV.500.1/A.6, Zespół akt Gabinetu NDWP, Meldunek szefa SG WP gen. broni Korczyca do NDWP (15 I 1946 r.).

Wywiady, relacje i wspomnienia

- Autoryzowany wywiad z kadrm. w st. spocz. H. Pietraszkiewiczem (2008), Gdynia.
- Autoryzowany wywiad z adm. floty w st. spocz. R. Łukasikiem (2008), Gdynia.
- Autoryzowany wywiad z adm. floty w st. spocz. J. Czajkowskim (2008), Gdynia.
- Autoryzowany wywiad z wiceadm. w st. spocz. H. Sołkiewiczem (2008), Gdynia.
- BURHARDT, M. (1929), Na manowcach polskiej ideologii, Teneryfa.
- WĘGLARZ, Z. (2011), Niezłomny. Warszawa.

Opracowania

- BADĘŃSKI, Z. | SOŁKIEWICZ, H. (2015), Charakterystyka struktur sił okrętowych Marynarki Wojennej w latach 1945-2009 i ich potencjałów po 1990 roku: studium operacyjne. W: Sołkiewicz, H. (red.), Ewolucyjny rozwój sił okrętowych Marynarki Wojennej w latach 1945-2010. Gdynia, 13-92.
- CIŚLAK, J. (2002), Współpraca polsko-radziecka przy tworzeniu polskiej floty wojennej w latach 1945-1989. W: Przybylski, J. | Zalewski, B. (red.), Polityczne i militarne aspekty bezpieczeństwa w regionie Morza Bałtyckiego. Gdynia, 239-254.
- DRZEWIECKI A. (2016), Polska Marynarka Wojenna od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. Studium bezpieczeństwa morskigo państwa. Gdynia – Oświęcim.
- GROT, L. | KONECKI, T. | NALEPA, E. (1988), Pokojowe dzieje Wojska Polskiego. Warszawa.
- IWANOW, N. (2017), Komunizm po polsku. Historia komunizacji Polski widziana z Kremla. Kraków.
- JARUZELSKI, W. (2002), Suwerenność Polski w warunkach Układu Warszawskiego. W: Myśl Wojskowa. 3, 108-128.
- LABUDA, G. (2000), Zapiski kaszubskie, pomorskie i morskie. Wybór pism. Gdańsk.
- LEŃDA, J. | WIERZYKOWSKI, W. (2021), Świnoujście. Baza Marynarki Wojennej pięciu bander. Świnoujście.
- MOSZUMAŃSKI, Z. (2004), Tworzenie zrębów Marynarki Wojennej w kraju po II wojnie światowej. W: Przegląd Historyczno-Wojskowy. 3, 223-230.

- NAWROT, D. (2008), Marynarka Wojenna w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej Polski w latach 1945-1956. W: Komunikaty Instytutu Bałtyckiego. 47, 23-38.
- NAWROT, D. (2011), Historia korpusu oficerskiego Marynarki Wojennej II Rzeczypospolitej. W: Zeszyty Naukowe. 1, 167-192.
- PRZYBYLSKI, J. (1995) Stan badań nad dziejami Polskiej Marynarki Wojennej oraz czynniki warunkujące jej rozwój w latach 1918-1989. W: Polska Marynarka Wojenna w latach 1918-1989 (materiały z sympozjum naukowego 7 grudnia 1994 r.). Gdynia.
- PRZYBYLSKI, J. | PRZYBYLSKI, P. (2013) Polska Marynarka Wojenna w latach 1945-1995, cz. 1. Gdynia.
- PUCHAŁA, F. (2013), Budowa potencjału bojowego Wojska Polskiego 1945-1990. Obszary szpiegowskich działań. Warszawa.
- UMIASTOWSKI, R. (1921), Terytorium Polski pod względem wojskowym. Część wstępna i pierwsza. Warszawa.
- UMIASTOWSKI, R. (1922), Podstawy obrony państwa. Warszawa.
- WRZESIŃSKI, W. (2009), O nowe granice polsko-niemieckie. Pierwsze wojenne postulaty Polaków. W: Sikorski, T. | Walczak, H. | Wątor, A. (red.), W kręgu idei, polityki i wojska. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Farysiowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Szczecin, 181-191.

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/pw.8462

ROKSOLANA ZHARKOVA | РОКСОЛАНА ЖАРКОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0192-1368>

Ivan Franko National University of Lviv

ЖІНОЧЕ ПИСЬМО, АВТОРКА, ГЕРОЇНЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Women's writing, women-author, heroine in the Ukrainian literary criticism of Independence

ABSTRACT: The article is devoted to an analysis of women's writing in the literary theory and criticism of independent Ukraine. A general overview of the formation of feminist critique and gender approach in Ukrainian literary criticism is made based on the principles of American and French literary schools. Researchers' concepts concerning the features of women's writing, themes, stylistics and poetics of texts created by women are analyzed. The achievements of Ukrainian scholars in the study of women's literature, in particular, the works of modernist and postmodernist women authors, are shown. The leading research themes of the period of Independence are determined, namely: representation and reception of a woman author, features of a text written by a woman, types of heroines in modern Ukrainian women's prose.

KEYWORDS: women's writing, women-author, heroine, feminist critique, gender studies, Ukrainian literature, Ukrainian literary criticism.

Вступ. Жіноче письмо як феномен історії культури

Жіноче письмо й жінка-авторка як суб'єкт мистецького процесу перебувають нині в полі міждисциплінарного аналізу. Хоча українське літературознавство через колоніальну заблокованість, відверту ворожість до чужих (західних) дослідницьких методологій й панування патріархальних цінностей культури лише в останні десятиліття приділило належну увагу проблематиці статевої й гендерної різноманітності художнього письменства. Відхід від усталеного в науково-теоретичному дискурсі 30-90-х рр. XX ст. літературоцентризму показав, що існують альтернативні пошукові методології. Але пострадянська літературознавча думка була «неготовою і світоглядно, і методологічно до пізнання цих явищ у контексті системних цивілізаційних змін» (Polishchuk 2016, 4). Хоча у світовій практиці вже з 50-х рр. вчені зверталися до проблем «другої статі», її видимості у соціокультурному просторі (de Beauvoir 1949|2007).

Жіноча діяльність і жіноча творчість не володіють стійкою парадигмою вивчення, мистецька самореалізація жінок подекуди має спорадичний характер, експериментальний прояв, стихійну природу саморепрезентування. Не випадково феміністка, представниця англо-американської школи фемінізму Е. Шовалтер взялася за пере-прочитання англійської класики, у 1977 році створила гінокритичний проект жіночої літературної традиції від Бронте до Лессінг (Showalter 2000), доводячи, що жіноче авторство має узвичаєну спадкоємність (С. Гілберт, С. Губар, Б. Зіммерман, Р. Ковард, А. Колодні, Н. Міллер, А. Острайкер, Р. Дю Плессі та ін.).

70-80-ті рр. ХХ століття розширили напрями дослідницьких стратегій вивчення жіночого вербального портрету, здатність жінки самовиражатися з допомогою різноманітних творчих практик. Концепція есенціалізму (Irigaray 1974) у працях французької дослідниці-феміністки Л. Ірігарай спричинилася до розвитку психосоматичної моделі відчитування художніх текстів (через фізіологічні метафори тілесного міметизму й вагінального символізму) (Irigaray 1977). Поява терміну жіноче письмо пов'язується зі занепадом структуралізму й зародженням деконструктивізму як інтелектуального відходу від ієрархії структур й увагою до маргінальності. Г. Сіксу пропонує розуміти жіноче письмо як відкриття прихованих можливостей мови для дескрипції жіночого. В есе «Сміх Медузи» (1975) Сіксу, звертаючись до первісних міфологій, пов'язує усмішку й крик в акті жіночого текстуального само-народження, письмо стає можливим виходом інтимного в публічний вимір: «Пиши! Письмо є для тебе, ти є для себе, твоє тіло є для тебе: бери його!» (Sixous 2010, 39). Французька феміністична школа, що виросла на ідеях есенціалізму Ірігарай, концепції жіночого письма Сіксу, деконструктивізмі Дерріда, постмодерних розмислах Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, реінтерпретації теорії Р. Барта, критиці психоаналітичних моделей З. Фрейда, апелювала до тілесної природи письма жінки (А. Леклерк, Б. Дедьє, Ю. Крістева), яке завжди залишатиметься о-мовленим витісненим бунтом зі своєрідним способом відчужувань питомої материнської семіотики на противагу звичній батьківській символіці (Kristeva 2004, 10).

Теоретичні концепції, викладені у працях світової гуманітаристики, стали базою досліджень українських науковців, які після 90-х рр. активно взялися за феміністичні й гендерні студії, такі трендові на Заході й такі загрозливі для пострадянського суспільства. Позаяк образ жінки-берегині здавна культивувався поколіннями як взірцевий, тож для багатьох виявилось культурним шоком те, що існував інший, маловідомий «зворотний реальний бік тієї солодкої адорації жінки, якою просякла, мов мокрим цукром, наша література, особливо поезія» (Pavlychko 2002, 25-26).

1. Феміністична критика у незалежній Україні

Фемінізм у світоглядне поле незалежної України увійшов через літературознавство, С. Павличко можна назвати однією з перших сміливих феміністок-інтелектуалок. Усвідомлюючи «архаїчність дослідницького інструментарію вітчизняної науки про літературу» (Drach | Aheyeva | Strikha et al. 2019, 158), дослідниця обережно й водночас упевнено застосовувала феміністичний метод прочитання творів не лише українського, а й світового письменства. Статті Павличко базувалися на ще тоді незнаних в Україні працях Бовуар, К. Мілет, Гілберт, Губар, Шовалтер, Барта. В українському науковому просторі 90-х помітним явищем стала поява феміністичної критики. Вже перша книга Павличко (1988) була знаковою через присутність жінки у рівноправ'ї літературного полілогу. Переконаливо звучали аргументи науковиці про особливості перечитування української класичної літератури й важливість видимості у цій літературі жінок-творчинь, жінок-бунтівниць, жінок-феміністок, адже «фемінізм – це погляд, покликаний розвінчувати ідолів» (Pavlychko 2002, 281-283).

У своїх статтях початку 90-х рр. Павличко полемічно запитує: «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?». Розглядаючи генезу феміністичного руху, вона звертається до художньої літератури, тексти якої виявляють позиції жінки в соціумі, оскільки «феміністичне читання тексту враховує специфіку національної культури в її найширшому суспільному контексті» (Pavlychko 2002, 24). Українська література вочевидь не стояла осторонь усіх тих емансипаційних віянь, якими переймалися Європа й США наприкінці XIX століття. Модерністичну добу можна назвати чи не найсприятливішою в нашій літературі для імплантування альтернативних світоглядних орієнтирів, формування естетичних смаків і рішучих творчих експериментів. Павличко проголошує гіпотетичну думку, що фемінізм можна і варто розглядати «як можливий підхід до аналізу української культури», зокрема, культури українського модернізму. Авторка не лише апелює до модерного фемінізму Н. Кобринської, а й вдається до спонукальної риторики відродження того культурного явища в часи постколоніального «шоку від свободи». Уважне прочитання того, що створене жінками й абсорбувало їхні переконання й цінності, сприятиме повноті суспільного мислення. «Небезпечність» такого читання, такого погляду на літературу й культуру спонукало багатьох опонентів Павличко розцінювати її критичний підхід як академічну гру, проголошену «війну класикам» (Prusyazhna 2010, 101-104), які завжди сприймалися непорушним «іконостасом» (за М. Павлишиним) для багатьох поколінь.

Нове питання початку XXI віку – «Чи можливий в Україні фемінізм?» (1998). Авторка одночасно відповідала своїми текстами і своїм життям.

Будучи ініціаторкою феміністичного семінару в Інституті літератури НАНУ, Павличко активно поширювала ці ідеї в суспільстві. Аналізувала значення громадської діяльності Кобринської, унікальність жіночої прози «Першого вінка», з особливим захватом писала про О. Кобилянську й Лесю Українку, що «лібералізували українську культуру [...] темами, зокрема такими, як жіноча сексуальність і свобода поведінки та вибору» (Pavlychko 2002, 172) і відверто шкодувала, що «нічого подібного в українській літературі більше не повторилося» (Pavlychko 2002, 172). Дослідниці хотілося «застосувати нові інтерпретаційні підходи [...] до текстів, які майже ніхто не пробував так аналізувати» (Aheyeva 2002, 8). Особливо цікавими для неї були питання «модерністської деканонізації й зняття культурних табу (зокрема, табу в сфері тілесності й сексуальності)» (Aheyeva 2002, 11). Павличко показала українському читачеві «Канон класиків як поле гендерної боротьби» (Pavlychko 2002, 213-218), де

на протязі мало не ста років, за всіх політичних епох [...] з творчості Лесі Українки та Кобилянської виключалося все, що стосувалося фемінізму, зображення сексуальності, а також їхніх особистих стосунків, щодо яких не все є цілком зрозумілим. У такому виключенні бачимо щось більше, аніж політика або споконвічний «естетичний аргумент» (Pavlychko 2002, 218).

Завдяки Павличко українське літературознавство потроху опанувало прозахідну свободу інтерпретацій. Напр., Н. Зборовська зізнаючись про «певний крок у бік від академічного літературознавства. Саме гендерний підхід та «м'яка» феміністична настанова спонукала зробити мене цей крок» (Zborovs'ka 1999, 297), присвятила чимало публікацій темі жінки-авторки у контексті «джендерної» (як сама називала) перспективи, оскільки «замість чоловічого (традиційного) уявлення про жінку оформлюється власне уявлення жінки про саму себе» (Zborovs'ka 1998, 28). Зборовська інтерпретувала творчість українських модерністок (Кобринської, Кобилянської, Лесі Українки) та постмодерністок для пояснення проблем бажання/відрази, болю/насолоди, природи меланхолії та автоеротизму у жіночому тексті. Дослідниця намагалася через два конкуруючі коди у психоісторії літератури новітнього періоду показати її невротизм, коли «активізується материнський інстинктивний код (романтизм, модернізм) і провокується до модернізації батьківський духовний код як метафізичний і державницький» (Zborovs'ka 2006, 56). Т. Гундорова, ще одна послідовниця Павличко, дослідила окремі дискурси модернізму, що цілісно склали «дискурсію». У цій поліфонії окремих художніх проявів (дискурсів) «жіноче письмо, сугестивна й імпресіоністична образність розгортається значною мірою як антираціональна індивідуальна практика» (Hundorova 1997, 138). Свою увагу дослідниця зосереджує на психотравматичних

й перверсивно-образних домінантах прози Кобилянської, розкодує загадки її «меланхолійного» письма (Hundorova 2002, 11). Іншій знаковій модерністці, «поетесі зламу століть» Лесі Українці, присвячує своє дослідження В. Агеєва, акцентуючи на феміністичному дискурсі (Aheyeva 2001, 78). У творах письменниці Агеєва виокремлює ознаки жіночого письма, що зосереджене більше на «глибинних емоційних процесах, на станах душі, ніж на екстенсивних описах/«завоюваннях» широкого довколишнього світу» (Aheyeva 2001, 192-193). У наступній книзі науковиця декодує «жіночий простір», міркуючи «про колізії жіночих стосунків, жіночої дружби, про зміну становища жінки в чоловічому світі» (Aheyeva 2008, 13), зосереджується на фемінотематизмі та пан-автобіографізмі як домінантах художнього мислення письменниць.

Феміністичне письмо підтримує й О. Забужко, розглядаючи Лесю Українку як «єдину жінку в пантеоні українських класиків», канонічну «Notre Dame d'Ukraine» (Zabuzhko 2007). Синтезуючи феміністичну і постколоніальну методологію, авторка аналізує здобутки і втрати нашої культури, яка тривалий час жила «гендерною міфологією», уникаючи гендерної правди. Український модернізм постав саме завдяки Лесі Українці й Кобилянській, у їхній феміністичній оптиці багато сенсів стали виразнішими, хоча науковці чомусь не мають на меті «реставрувати» неперервність цієї традиції письма і «кожне нове покоління українських письменниць змушене мовби розпочинати заново конструювання свого літературного родоводу» (Zabuzhko 2006, 172). Заново звучить потреба відстоювання своїх зовнішніх та внутрішніх кордонів, авторка поєднує феміністичну настанову з постколоніальним (а з 2014 року ще й антимілітарним) імперативом, оскільки нинішня «гібридна» війна «насамперед є війною слів, то письменникові таки доводиться влізати в танк і пильно підрихтовувати всі робочі механізми».¹

Академічне застосування феміністичних й гендерних лекал для розкриття культурно-мистецької дійсності показало нові світоглядні перспективи. Феміністичні і гендерні студії в Україні розвивалися стадіально: перша стадія (поч. 1990-х – 1995) – виокремлення жіночих досліджень як самостійних дослідницьких програм; друга стадія (1995-2002) – процес інтеграції жіночих досліджень у систему вищої освіти (Smolyar 2004, 506). Парадоксально, але гендерні студії з 90-х рр. здебільшого знаходять підтримку міжнародних організацій та їх представництв в Україні (Програма рівних можливостей ПРООН, ОБСЄ, МОМ, Британська Рада, Human Rights Watch, Міжнародний фонд «Відродження», Фонд Макартурів, Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні) (Drach | Aheyeva | Strikha et al. 2019, 85-100). Хоча маємо «сміливі 2010-ті: вихід на перший план феміністичної тематики», коли такі

¹ <http://litakcent.com/2019/02/25/oksana-zabuzhko-proti-frensis-fukuyami-retsenziya-na-knizhku-i-znov-ya-vlizayu-v-tank-shevchenkivska-premiya-2019/> (доступ 22.05.2020).

дослідження «проходять процес інституціоналізації, виборюючи свій статус у вищій освіті, зокрема серед інших суспільно-гуманітарних наук» (ibidem, 99). Варто пам'ятати, що «без фемінізму не було би поняття «гендер» (Martsenyuk 2018, 8) і що сам фемінізм відбувся в Україні як «інтелектуальне явище – в нас в культурі є цей спадок».² І хоча нині у багатьох країнах світу спостерігаємо стрімкий розвиток «гендерованого суспільства» (за М. Кімелом), водночас публічний «світ без жінок» (Graff 2001) все ще продовжує функціонувати з чіткими демаркаційними лініями.

3. Жіноче письмо в українській літературно-теоретичній думці

Сучасне літературознавство активно вивчає статеві та гендерні ознаки авторського стилю і способу мислення, тематики й поетики художнього тексту. До жіночого письма відносять «різні за стилем, жанром, видом, ступенем і мірою таланта та впливу на літературний процес тексти [...] поєднані [...] статтю автора» (Ulyuga 2008, 8-9). Передусім біологічна стать визначає особливості такої творчої практики (Sharova 2006, 167), коли «подієвість «великої історії» замінюється жіночою внутрішньою «афективною історією» (Zherebkina 2000, 87), де помічаємо «зосередження уваги саме на проблемах статі» (Крупка 2000, 147), «дискурс зізнання [що] розмиває грань між твором і життєписом [...] замість традиційної послідовності подій домінує емоційна» (ibidem, 217-218). Жіночі тексти здебільшого присвячені «материнству, вихованню дітей, подружньому життю, переживанню дитинства, акцентуючи на переживаннях жінки» (Tomchuk 2008, 81). Письмо – це своєрідний акт самозображення, у якому «я» нарративне є жіночим, коли виявляє свою стать, внутрішні і конкретні знання про буття жінкою» (Stel'makh 1999, 321), де набувають несподіваної гостроти «проблеми самотності» (Karabl'ova 2013, 5). Виражається гендерний дискурс і в літературі non-fiction (Varykasha 2013).

Окремої уваги заслуговує автобіографічність жіночого письма, адже «суб'єктивізація прози пов'язана з показом героїні «зсередини», ліризацією, що спрямована на розкриття неодноримності, складності психічного життя» (Filonenko 2006, 139). В автобіографічних текстах вдало «виписується різний рівень відвертості, опрацьованості внутрішнього досвіду» (Taran 2011, 162), позаяк «це зовсім інші тексти, ніж ті, що їх пишуть чоловіки під виглядом «загальнолюдських тем і мотивів» (ibidem), це тексти, де «жінка перетворюється на суб'єкт власної поетичної візії» (Honsalyes-Munis 2015, 27). Досить часто «експресивна функція художньої графіки (курсиву) [...] допомагає «заповнити паузи» внутрішнього мовлення героїні, озвучити «голос підсві-

² <https://life.pravda.com.ua/society/2013/03/8/122899/> (доступ 22.05.2020).

домого» (Filonenko 2006, 139). Письмо дозволяє жінці знайти «свою роль» (Taran 2005, 128), втекти «за межі топосу жертви» (ibidem, 68). До питомих ознак жіночого письма (окрім діалогічності, використання питань, вигуків, синкретизму жанрів тощо) додаються «вираження категорії емотивності» (Shutova 2014, 176), «потяг до натуралізму, автентичності у зображенні жіночої фізіології, деструкцію часово-просторових координат» (Ткалущ 2011, 180), у жіночому письмі відбувається «свідома апеляція до внутрішнього жіночого досвіду» (Sikora 2017, 237). Жінки пишуть з латентною метою «легітимізувати свою «інакшість», проявивши її та зігравши на різниці статей і на гендерних модуляціях письма» (Hundorova 2008, 124). Хоча наука сьогодні вимушено потерпає від інтерпретаційної «пастки» розуміння, або «теоретико-методологічної неоднозначності цілої царини досліджень жіночого авторства з точки зору гендерної обумовленості» (Shovkoplyas 2018, 55).

Якщо «писати – це означає використовувати свідомість іншого, щоби заставити визнати себе значимим» (Sartre 2000, 60), то пошуки свідомого й чуттєвого Іншого, читача-інтелектуала й читача-емпата, стали справжньою проблемою для жінок-письменниць. В історії української літератури маємо образ Марко Вовчок (Марія Вілінська), яка у першій половині XIX ст. використовувала популярну тоді тактику самоприховування з досить наївною метою – «для маскуванню жіночої статі письменни[ка] у тоді ще незвиклому до письменниць-жінок читацькому середовищі» (Chopyuk 2014, 55). Здається, з часом все мало би змінитися, однак смислові лакуни глибшають. Часто перешкодами для адекватного розуміння жіночого тексту є «модуси несумісності автора й читача» (Polishchuk 2002, 265), як це, до прикладу, відбулося у модерністки Лесі Українки, чи у надмірно критикованої прибічниками цнотливої патріархальності Кобилянської. Проза цих письменниць тягнє до спонтанного, стихійного себе-розповідання (Zharkova 2015, 53), балануючи між сором'язливою інтимністю і відвагою публічної саморепрезентації.

Наприкінці 1990-х рр. нові реалії змушували українських письменниць по-новому проживати кризові досвіди, поразки й перемоги своєї статі. Маємо «два *finis de siecle*» (кінця XIX і кінця XX ст.) і кожна така спроба модернізації української культури неминуче «пов'язувалася з увагою до проблем гендерної ідентифікації» (Aheueva 2008, 311). Покоління письменниць кінця XX ст. – початку XXI ст. (С. Андрухович, Г. Вдовиченко, М. Гримич, Л. Денисенко, О. Забужко, Т. Зарівна, І. Карпа, Є. Кононенко, С. Майданська, Т. Малаярчук, М. Матіос, Г. Пагутяк, С. Пиркало, С. Поваляєва, І. Роздобудько, Н. Сняданко) наштовхувалося на той самий статичний якір нерозуміння, як і їхні попередниці-модерністки, бо «трансформація (наздоганяльна) українського суспільства вимагала нової формули художньої літератури й нового формату її взаємодії з читачем» (Polishchuk 2016, 8). Чимало дослідників української літератури постмодерного періоду (В. Агеєва, І. Бондар-Терещенко, А. Галич,

Т. Гундорова, В. Даниленко, Т. Денисова, Л. Лавринович, О. Месевра, М. Павлишин, В. Пахаренко, Я. Поліщук, Р. Семків, І. Старовойт, Т. Тебешевська-Качак, Т. Трофименко, С. Філоненко, Р. Харчук) зауважують її полі тематичне багатоголосся, у якому відчувається переконливий жіночий голос. У феміністичному дискурсі сучасної української прози з «максимальною відкритістю, сповідальністю, емоційністю, вразливістю і водночас нещадною іронією» (Kharchuk 2008, 181) панує відверте жіноче «я».

Від уважного споглядання на жінку-авторку й осмислення її ролі у літпроцесі, від визначень сутності жіночого письма, його поетико-стильових елементів, українське літературознавство переходить до аналізу особистості жінки-героїні, представленої у жіночій прозі часів незалежності. Зауважимо «розширення «світу буття» героїні» (Filonenko 2006, 86), феміністичні ідеали якої нерідко «обертаються в підсумку духовним розколом, дисгармонією» її жіночого «я» (Filonenko 2006, 29). Дослідники узагальнили декілька типів жіночих образів сучасної української літератури, а саме: жінка-жертва, жінка-берегиня роду, жінка-борчиня, феміністка в історичному антуражі, Self-made стерва, тепла жінка до кави, жінка і війна (Trofymenko 2019, 252-264). При цьому Т. Трофименко розглядає не лише твори жінок («Солодка Даруся» (2004) Матіос, «Музей покинутих секретів» (2010) Забужко, «Гербарій коханців» (2011) Сняданко, «Мелодія кави в тональності кардамону» (2013) Н. Гурницької, «Фелікс Австрія» (2014) С. Андрухович, «Теплі історії до кави» (2012) Н. Гербіш, «Маріупольський процес» (2015) Вдовиченко та ін.), а й один чоловічий текст з центральним образом жінки-героїні («Маруся» (2014) В. Шкляра). Протагоністки в усіх цих творах – доволі яскраві жіночі характери, а самі «феміністичні тенденції представлені тут у доволі своєрідний спосіб» (Trofymenko 2019, 252). Можливо, варто зазначити й те, що «художні тексти останніх двох десятиліть у різні способи відкривають витіснену пам'ять минулого і надають їй властивого звучання та змісту» (Pukhons'ka 2019, 242), зокрема, з позицій жіночої літератури, для якої радянське минуле було часом множинної маргіналізації.

Висновки

Жіноче письмо як феномен публічної видимості репрезентує жінку-суб'єкта в соціокультурному просторі. Філософія екзистенціалізму інспірувала жіночий пошук себе у бутті, прагнення розповісти свої історії про множини власних досвідів. Питанням аналізу жіночої текстуальної практики займалася американська (проект гінокритики Шовалтер) і французька (есенціалістичні концепції Ірігарай, Сіксу та ін.) феміністичні школи. Поняття жіноче письмо включає у себе не лише означально-описові характеристики тексту, створеного

особою жіночої статі, а й розкриває особливості присутності жінки-авторки й жінки-героїні у літературно-мистецькому вимірі. Українське літературознавство збагатило свій науковий інструментарій завдяки працям Павличко, Зборовської, Агеєвої, Гундорової, Забужко, що стали базовими у розробці основ феміністичного та гендерного дискурсу українського літературознавства років незалежності. Хоча пострадянське суспільство з певним страхом сприймало нові літературознавчі методології.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. в Україні спостерігається зростання інтересу до осмислення й дескрипції жіночого письма. Дослідниці зосередилися на вивченні жіночого тексту, який показує низку раніше замовчуваних соціально-психологічних проблем жінки; її автобіографічну (часто афективну) історію; емоційні зізнання й болісні (іноді травматичні) переживання, пов'язані з жіночою тілесністю й сексуальністю; опис фізіологічних станів жінки (напр., материнства); пошук жінкою своєї ролі через звільнення від страху неприйняття, драми самотності й самомаскування. Найчастіше об'єктом аналізу й інтерпретацій стають твори українських модерністок і постмодерністок. Провідними темами літературно-теоретичних досліджень часів незалежності є такі: репрезентація і рецепція окремої жінки-авторки і цілого покоління жінок-авторок; статеві та гендерні ознаки авторського стилю, тематики й поетики художнього тексту, створеного жінками; збільшення кількості жінок-письменниць у сучасному літературному процесі й розмаїтість образів (типажів) жінок-героїнь в українській жіночій прозі початку ХХІ століття.

Бібліографія

- АНЕУЄВА, V. P. (2001), *Poetesa zlamu stolit'*. *Tvorchist' Lesi Ukrayinky v postmoderniy interpretatsiyi*. Kyiv. [Агеєва, В. П. (2001), *Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації*. Київ.]
- АНЕУЄВА, V. P. (2002), *Intelektual'nyu portret*. In: Pavlychko, S. (ed.), *Feminizm*. Kyiv. 5-16. [Агеєва, В. П. (2002), *Інтелектуальний портрет*. В: Павличко, С. (ред.), *Фемінізм*. Київ. 5-16.]
- АНЕУЄВА, V. P. (2008), *Zhinochyyu prostir: Feministychnyu dyskurs ukrayins'koho modernizmu*. Kyiv. [Агеєва, В. П. (2008), *Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму*. Київ.]
- BEAUVOIR, S. DE (2007; 1st edition – 1949), *Druga płeć*. Warszawa.
- СНОРЬК, R. B. (2014), *Mentalitety*. Kyiv. [Чопик, Р. Б. (2014), *Менталітети*. Київ.]
- СІХОУС, H. (2010), *Le Rire de la Méduse et autres ironies*. Paris.
- DRACH, I. | АНЕУЄВА, V. | СТРИХНА, M. et al. (eds.) (2019), *Insha optyka: genderni vyklyky suchasnosti*. Kyiv. [Драч, І. | Агеєва, В. | Стрихна, М. та інш. (ред.) (2019), *Інша оптика: гендерні виклики сучасності*. Київ.]
- FILONENKO, S. O. (2006), *Kontseptsiya osobystosti zhinky v ukrayins'kiy zhinochyy prozi 90-kh rokiv XX stolittya*. Nizhyn. [Філоненко, С. О. (2006), *Концепція особистості жінки в українській жіночій прозі 90-х років ХХ століття*. Ніжин.]
- GRAFF, A. (2001), *Świat bez kobiet. Płeć w polskim życiu publicznym*. Warszawa.

- HONSALYES-MUNIS, S. Yu. (2015), *Movna reprezentatsiya hendera u poeziyi Edrienn Rich*. In: *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Movoznavstvo*. 11|21 (2), 22-28. [Гонсалес-Муніс, С. Ю. (2015), *Мовна репрезентація гендера у поезії Едрієн Річ*. В: *Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство*. 11|21 (2), 22-28.]
- HUNDOROVA, T. I. (1997), *Proyavlennya slova. Diskursiya rann'oho ukrayins'koho modernizmu. Postmoderna interpretatsiya*. L'viv. [Гундорова, Т. І. (1997), *Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація*. Львів.]
- HUNDOROVA, T. I. (2002), *Femina melancholica: Stat' i kul'tura v henderniy utopiyi Ol'hy Kobyl'ans'koyi*. Kyiv. [Гундорова, Т. І. (2002), *Femina melancholica: Стат'я і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*. Київ.]
- HUNDOROVA, T. I. (2008), *Kitch i Literatura. Travestiyi*. Kyiv. [Гундорова, Т. І. (2008), *Кітч і Література. Травестії*. Київ.]
- IRIGARAY, L. (1974), *Speculum de l'autre femme*. Paris.
- IRIGARAY, L. (1977), *Ce sexe qui n'en est pas un*. Paris.
- KARABL'OVA, O. V. (2013), *Khudozhni versiyi problemy samotnosti u suchasniy zhinochiy prozi. Slov'yans'k*. [Карабльова, О. В. (2013), *Художні версії проблеми самотності у сучасній жіночій прозі*. Слов'янськ.]
- KNARCHUK, R. B. (2008), *Suchasna ukrayins'ka proza: Postmodernuy period*. Kyiv. [Харчук, Р. Б. (2008), *Сучасна українська проза: Постмодерний період*. Київ.]
- KRISTEVA, J. (2004), *Poliloh*. Kyiv. [Крістева, Ю. (2004), *Полілог*. Київ.]
- KRUPKA, M. A. (2000), *Hendernuy diskurs u suchasniy ukrayins'kiy literaturi*. In: *Aktual'ni problemy suchasnoyi filolohiyi. Literaturoznavstvo*. IX, 145-151. [Крупка, М. А. (2000), *Гендерний дискурс у сучасній українській літературі*. В: *Актуальні проблеми сучасної філології*. Літературознавство. IX, 145-151.]
- KRUPKA, M. A. (2005), *Modelyuvannya zhinochoyi identychnosti v anty-romani Nily Zborovs'koyi «Ukrayins'ka Rekonkista»*. In: *Aktual'ni problemy suchasnoyi filolohiyi. Literaturoznavstvo*. XV, 216-225. [Крупка, М. А. (2005), *Моделювання жіночої ідентичності в анти-романі Ніли Зборовської «Українська Реконкіста»*. В: *Актуальні проблеми сучасної філології*. Літературознавство. XV, 216-225.]
- MARTSEN'YUK, T. O. (2018), *Chomu ne varto boyatysya feminizmu*. Kyiv. [Марценюк, Т. О. (2018), *Чому не варто боятися фемінізму*. Київ.]
- PAVLYCHKO, S. D. (2002), *Feminizm*. Kyiv. [Павличко, С. Д. (2002), *Фемінізм*. Київ.]
- POLISHCHUK, Ya. O. (2002), *Mifolohichnyu horizont ukrayins'koho modernizmu. Ivano-Frankivs'k*. [Поліщук, Я. О. (2002), *Міфологічний горизонт українського модернізму*. Івано-Франківськ.]
- POLISHCHUK, Ya. O. (2016), *Reaktyvnist' literatury*. Kyiv. [Поліщук, Я. О. (2016), *Реактивність літератури*. Київ.]
- PRYSYAZHNA, B. S. (2010), *Utopiya v Elladi, abo Yak ukrayins'ki novofeministky oholosyly viynu klasykam*. In: *Prysyazhna, B. S. Profili chasu*. L'viv, 101-104. [Присяжна, Б. С. (2010), *Утопія в Елладі, або Як українські новофеміністки оголосили війну класикам*. В: *Присяжна, Б. С. Профілі часу*. Львів, 101-104.]
- PUKHONS'KA, O. Ya. (2019), *Travmatychna pam'yat' v ukrayins'kiy literaturniy retseptsiyi: symptomy postnezalezhnosti*. In: *Przeglad Wschodnioeuropejski*. X (2), 241-250. [Пухонська, О. Я. (2019), *Травматична пам'ять в українській літературній рецепції: симптоми постнезалежності*. В: *Погляд східноєвропейський*. X (2), 241-250.]
- SARTRE, J.-P. (2000), *Chto takoye literatura? Sankt-Peterburg*. [Сартр, Ж.-П. (2000), *Что такое литература?*. Санкт-Петербург.]
- SHAROVA, T. M. (2006), *Zhinocha proza: teoretychni zasady vyznachennya ta klasyfikatsiya*. In: *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Filolohiya*. 49, 167-170.

- [Шарова, Т. М. (2006), Жіноча проза: теоретичні засади визначення та класифікація. В: Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філологія. 49, 167-170.]
- SHOVKOPLYAS, H. Ye. (2018), «Zhinoche pys'mo» u postmoderniy dramaturhiyi (na materialy p'yesy Ireny Koval' «Lev i Levytsya»). In: Literatura ta kul'tura Polissya. 93. Filolohiya. 11, 52-61. [Шовкопляс, Г. Є. (2018), «Жіноче письмо» у постмодерній драматургії (на матеріалі п'єси Ірени Коваль «Лев і Левиця»). В: Література та культура Полісся. 93. Філологія. 11, 52-61.]
- SHOWALTER, E. (2000), *A Literature of Their Own: The British Women Novelists from Bronte to Lessing*. Princeton.
- SHUTOVA, L. I. (2014), Zhinoche pys'mo: mif chy real'nist'? (linhvostylistychni osoblyvosti suchasnoyi ukrayins'koyi zhinochoyi prozy). In: Linhvistychni doslidzhennya. 38, 176-180. [Шутова, Л. І. (2014), Жіноче письмо: міф чи реальність? (лінгвістичні особливості сучасної української жіночої прози). В: Лінгвістичні дослідження. 38, 176-180.]
- SIKORA, L. T. (2017), Zhinocha proza yak sposib samovyznachennya zhinky v yakosti sub'yekta. In: Molodyy vchenyy. 4.3 (44.3), 237-240. [Сікора, Л. Т. (2017), Жіноча проза як спосіб самовизначення жінки в якості суб'єкта. В: Молодий вчений. 4.3 (44.3), 237-240.]
- SMOLYAR, L. O. (2004), Stanovlennya gendernoї osvity v Ukraini. In: Osnovy teoriiy henderu. Kyiv, 502-517. [Смоляр, Л. О. (2004), Становлення гендерної освіти в Україні. В: Основи теорії гендеру. Київ, 502-517.]
- STEL'MAKH, Kh. M. (1999), Spetsyfyka zhinochoyi psykholohiyi u romani Yasminy Teshanovych «Syreny». In: Moloda natsiya, 314-322. [Стельмах, Х. М. (1999), Специфіка жіночої психології у романі Ясмін Тешанович «Сирени». В: Молода нація, 314-322.]
- TARAN, L. (2005), Naratyv vyzvolennya. In: Slovo i chas. 6, 68-73. [Таран, Л. (2005), Наратив визволення. В: Слово і час. 6, 68-73.]
- TARAN, L. V. (2005), Zhinocha tilesnist' u vybraniy mali ukrayins'kiy prozi kin. XIX – poch. XX st.). In: Suchasnist'. 7-8, 128-139. [Таран, Л. В. (2005), Жіноча роль (жіноча тілесність у вибраній малі українській прозі кін. XIX – поч. XX ст.). В: Сучасність. 7-8, 128-139.]
- TARAN, L. V. (2011), «Buty samiy sobi tsillyu» (Avtobiohrafizm u tvorchosti suchasnykh zhinok avtoriv). In: Ukrayinoznavchyy al'manakh. 6, 157-162. [Таран, Л. В. (2011), «Бути самій собі ціллю» (Автобіографізм у творчості сучасних жінок авторів). В: Українознавчий альманах. 6, 157-162.]
- TKALYCH, A. M. (2011), «Zhinoche pys'mo» yak sotsiokul'turnyy fenomen ta yoho vidobrazhennya v suchasniy ukrayins'kiy zhinochiy dramaturhiy kintsya XX – pochatku XXI stolittya. In: Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. 3 (214). II, 178-183. [Ткалич, А. М. (2011), «Жіноче письмо» як соціокультурний феномен та його відображення в сучасній українській жіночій драматургії кінця XX – початку XXI століття. В: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 3 (214). II, 178-183.]
- ТОМЧУК, Л. В. (2008), Zhinocha proza yak dzerkalo. In: Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'nogo universytetu. Filolohiya. 19, 79-82. [Томчук, Л. В. (2008), Жіноча проза як дзеркало. В: Науковий вісник Ужгородського національного університету. Філологія. 19, 79-82.]
- ТРОФИМЕНКО, Т. М. (2019), #okololiteraturne: use, shcho vy khotily znaty pro suchasnu ukrayins'ku literaturu. Kharkiv. [Трофименко, Т. М. (2019), #околотературне: усе, що ви хотіли знати про сучасну українську літературу. Харків.]
- ULYURA, N. A. (2008), Teoretyko-metodolohichni zasady gendernykh studiy z literaturoznavstva. In: Genderni studiyi v literaturoznavstvi. Zaporizhzhya, 6-20. [Улюра, Г. А. (2008), Теоретико-методологічні засади гендерних студій з літературознавства. В: Гендерні студії в літературознавстві. Запоріжжя, 6-20.]
- VARYKASHA, M. M. (2013), Hendernyy dyskurs u literaturi non-fiction. Donets'k. [Варикаша, М. М. (2013), Гендерний дискурс у літературі non-fiction. Донецьк.]

- ZABUZHKO, O. S. (2006), Zhinka-avtor u ukolonial'niy kul'turi, abo znadoby do ukrayins'koyi hendernoyi mifolohiyi. In: Zabuzhko, O. S. Khroniky vid Fortinbrasa. Kyuiv, 152-191. [Забужко, О. С. (2006), Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадобы до української гендерної міфології. В: Забужко, О. С. Хроніки від Фортінбраса. Київ, 152-191.]
- ZABUZHKO, O. S. (2007), Notre Dame d'Ukraine: Ukrayinka v konflikti mifolohiyi. Kyuiv. [Забужко, О. С. (2007), Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфології. Київ.]
- ZBOROVSKA, N. V. (1998), Peremoha ploti. In: Krytyka. 10, 28-29. [Зборовська, Н. В. (1998), Перемога плоті. В: Критика. 10, 28-29.]
- ZBOROVSKA, N. V. (2006), Kod ukrayins'koyi literatury: Proekt psykhoistoriyi novitn'oyi ukrayins'koyi literatury. Kyuiv. [Зборовська, Н. В. (2006), Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Київ.]
- ZHARKOVA, R. Ye. (2015), Stykhiya zhinochoho pys'ma: samoreprezentatsiya v ukrayins'kiy modernistychniy prozi kintsya XIX – pochatku XX stolittya (Lesya Ukrayinka, Ol'ha Kobulyans'ka, Ulyana Kravchenko). L'viv. [Жаркова, Р. Є. (2015), Стихія жіночого письма: саморепрезентація в українській модерністичній прозі кінця XIX – початку XX століття (Леся Українка, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко). Львів.]
- ZHEREVKINA, I. A. (2000), «Prochti moye zhelaniye...»: postmodernizm, psikhoanaliz, feminizm. Moskva. [Жеребкина, И. А. (2000), «Прочти мое желание...»: постмодернизм, психоанализ, феминизм. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.8463

ANNA GAJDIS

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7096-883X>

University of Wrocław

SARMACJA JOHANNESA BOBROWSKIEGO (1917-1965) W PERSPEKTYWIE GEOPOETYKI. LITEWSKIE REMINISCENCJE

**Johannes Bobrowski's (1917-1965)
Sarmatia in the geopoetical perspective.
Lithuanian reminiscences**

ABSTRACT: The subject of the article is Sarmatia in the geopoetical perspective. Lithuanian reminiscences is Bobrowski's literary output in the context of his concept of Sarmatia, with a special attention towards Lithuanian motives. The writer referred to the vast areas of Central and Eastern Europe from Berlin to the Urals as Sarmatia, and he defined his poetic task as the study of the Germans' transgressions against their eastern neighbours. According to geopoetics, Sarmatia is a place made up of personal experiences, feelings and emotions. Research on the autobiography conducted by M. Czermińska allows us to call it an autobiographical place created out of landscape, history and tradition. The writer himself described East Prussia as a place of childhood and happiness, but he also felt fulfilled as a wanderer on the great expanses of Eastern Europe.

KEYWORDS: Johannes Bobrowski, Sarmatia, Eastern Europe, Prussian Lithuania, geopoetics, autobiographical places

Johannes Bobrowski (1917-1965), niemiecki poeta i prozaik, nie jest autorem zbyt dobrze rozpoznany w Polsce, a jego twórczość wymaga obecnie uważnej relekturny (Gajdis 2011, 101-102; Stroka 1990, 67-78). Dorobek literacki Bobrowskiego uważa się za niezwykle skromny objętościowo, ale pobudzający do refleksji na temat splotów miejsca, ludzi i historii w sarmackiej przestrzeni. Pisarz jest autorem dwóch powieści, trzech tomów wierszy i jednego zbioru opowiadań. Na początku lat 60. ukazały się trzy zbiory jego wierszy: „Sarmatische Zeit” (1961), „Schattenland Ströme” (1962) i „Wetterzeichen” (1967), które nie zostały w całości przetłumaczone na język polski. Polski czytelnik mógł poznać jedynie wybór wierszy poety w przekładzie Eugeniusza Wachowiaka (Bobrowski 1976). Dwie powieści Bobrowskiego to „Levins Mühle” (1964, „Młyn Lewina” 1966) i „Litauische Claviere” (1965, „Litewskie klawikordy” 1969). W 1965 r. na niemieckim rynku

wydawniczym pojawił się tom opowiadań „Boehendorff und Mäusefest” („Uczta myszy i inne opowiadania” 1968). Opowiadanie „Boehendorff” ukazało się też w 1978 r. w przekładzie Stefana H. Kaszyńskiego w tomie zbiorowym „Historie bez tytułu. Współczesna proza Niemieckiej Republiki Demokratycznej” pod redakcją Huberta Orłowskiego (Bobrowski 1978, 17-30). Ten niemiecki autor odwoływał się w swojej twórczości do rozległych obszarów Europy Wschodniej – jego koncepcji Sarmacji, która, najkrócej rzecz ujmując, sięgała od Berlina po Ural. Pisarz stworzył wielowymiarowy i wielopłaszczyznowy świat obejmujący nie tylko krainy i regiony położone na północ i wschód od Berlina, lecz także przebiegający przez epoki historyczne, poczynając od plemion staropruskich, przez oświecenie, XIX w. i II wojnę światową aż po czasy współczesne pisarzowi. Najpierw Bobrowski doprecyzował właściwą mu topografię. W starym atlasie szkolnym zakreślił liniami kilka stref: Prusy Wschodnie (kraj ojczysty, Prussia, pierwotnie kraj Prusów), Litwę i kraje nadbałtyckie sięgające aż do Finlandii. Potem zaznaczył Rosję aż do Urалу i pociągnął pióro na południe aż do Morza Czarnego, widząc te obszary jako Sarmację obejmującą czasy historyczne i prehistoryczne, wreszcie obrysował Polskę i Morze Bałtyckie, Szwecję oraz „ciche miejsce niczym głośna zieleń”, czyli Berlin Friedrichshagen, Ahornallee 26, swoje ówczesne miejsce zamieszkania (Wolf 1973, 8-9). Wszystkie te strefy utworzyły jego własną Sarmację. Warto zauważyć, że obszar ten leżał w granicach klasycznej Sarmacji Ptolemeusza, który w II wieku n.e. tak nazwał Europę Wschodnią rozciągającą się pomiędzy Wisłą, Wołgą a Morzem Kaspijskim.

Mapa Europy pełni więc u Bobrowskiego wieloraką rolę metaforycznego miejsca pamięci, jest początkiem tworzenia fikcyjnych światów czy wreszcie „genezy i zawiązku opowieści”, jak pisze E. Rybicka o znaczeniu map w geopoetyce (Rybicka 2014, 152). Mapa staje się też przestrzenią kreacji jego świata, który należy odczytać – powtarzając za M. Czermińską – jako miejsce autobiograficzne (Czermińska 2011, 183-200). Współczesne badania dotyczące powiązań literatury i przestrzeni geograficznej umożliwiają bliższe przyjrzenie się koncepcji miejsca w twórczości Bobrowskiego będącej przedmiotem niniejszego artykułu i sformułowaniu tezy o odrębności twórczości Bobrowskiego w kontekście niemieckiej literatury II połowy XX w. traktującej o Europie Wschodniej. Szczególna uwaga skierowana jest ku Pruskiej Litwie i litewskim motywom w prozie i liryce pisarza.

Bobrowski porzucił linearne poruszanie się po przeszłości, w dziełach prozatorskich i lirycznych przeplatał różne perspektywy czasowe i nie koncentrował się jedynie na miejscu swojego urodzenia. Jak twierdzi E. Konończuk, w dziełach literackich Bobrowski nie odtwarzał stanu swojej pamięci, ale dokumentował proces jej poszerzania, konfrontował przeszłość z teraźniejszością, próbując poznać ją i zrozumieć. Konończuk zwraca uwagę na uprawianą przez pisarza otwartą formę dialogu prowadzonego między narratorem a przeszłością widoczną w takich przekazach tradycji jak kronika, utwór literacki, fotografia czy krajobraz (Konończuk

2000, 160-161). Ten niemiecki pisarz i poeta stworzył w swojej literackiej materii rozległe miejsce odwołujące się do topografii geograficznej, symboliki kulturowej, tradycji i historii, ale posiadające również własny charakter (Czermińska 2011, 186). Nie można też wykluczyć, że sarmacką przestrzeń należy odczytywać przez pryzmat miejsc pamięci P. Nory czy M. Halbwachsa oraz kultury pamięci J. Assmanna (Royon 2009, 229-237).

Życie pisarza niewątpliwie stanowiło impuls do stworzenia tego literackiego miejsca. Bobrowski urodził się w 1917 r. w Tylży, ale rodzina jego matki pochodziła z niewielkiej wsi Motzischken położonej nad rzeką Jurą w rejonie Kłajpedy. Wakacyjne wyjazdy w tamte strony w latach 20. i 30. stały się dla przyszłego poety okazją do poznania niemiecko-litewskiego pogranicza. Z Motzischken pochodziła też żona pisarza Johanna Buddrus, którą poślubił w 1943 r. (Lipiński 1998, 36-37). Bobrowski uczył się w Rastenburgu (pl. Kętrzyn) i Królewcu. W 1937 r. zdał maturę, a rok później jego rodzina przeprowadziła się do Berlina. W czasie II wojny światowej walczył jako żołnierz Wehrmachtu w Polsce i we Francji. W 1941 r. jego pułk został przeniesiony z Lille do Prus Wschodnich. W latach 1941/42, od grudnia do marca, był zwolniony ze służby wojskowej w celu podjęcia studiów w Berlinie. Potem wrócił na front. 8 maja 1945 r. trafił do sowieckiej niewoli w Donieckim Zagłębiu Węglowym i przebywał w okolicach Rostowa. Kiedy w 1949 r. został uwolniony z niewoli, zamieszkał w Berlinie Wschodnim i zaczął pracować jako lektor w wydawnictwach Lucie Groszer Verlag i Union Verlag Berlin. Zmarł w 1965 r. w Berlinie (Volker 2016).

Bobrowski pochodził z Prus Wschodnich i urodził się w czasie, w którym prowincja wschodniopruska znalazła się w centrum gwałtownych wydarzeń politycznych. Po zawarciu traktatu wersalskiego w 1919 r. Prusy Wschodnie oddzielono od Rzeszy polskim terytorium, a niemieccy pisarze i publicyści pisali o nowej sytuacji politycznej prowincji, że stała się oderwaną od macierzy wyspą albo przedmurzem chroniącym Niemcy przed słowiańskim naporem. Bobrowski z pewnością znał te opinie, ale jego koncepcja Sarmacji rozciągającej się na Nizinie Wschodnioeuropejskiej miała przekazywać i budować mit wieloetnicznego regionu, a nie powtarzać agresywną propagandę niemiecką z lat 30. o Prusach Wschodnich jako przedmurzu broniącego Niemców przed napierającą słowiańszczyzną (Degen 2021, 58; Kossert 2005, 217-273).

Miejsca w topografiach literackich widzianych z perspektywy geopoetyki odnoszą się do osobistych doświadczeń, przeżyć, emocji, to prywatne krajobrazy i wyobrażenia. E. Rybicka nazywa trzy istotne elementy składowe takich miejsc, tworzy je doświadczenie, archiwum kultury i wyobrażenia (Rybicka 2014, 173). Zgodnie z klasyfikacją miejsc autobiograficznych Czermińskiej miejsce autobiograficzne pisarza należy zdefiniować jako miejsce wspomniane, które kiedyś było dane, a teraz zostało utracone (Czermińska 2011, 194). Wspomnienie ojczyzny utraconej wskutek konsekwencji II wojny światowej stało się powodem, by to wspomnienie

literacko stwarzać na nowo. Autor kształtuje swoje miejsce autobiograficzne poprzez przedstawienie natury i krajobrazu kulturowego, poprzez wyrażoną *explicite* tęsknotę do miejsc rodzinnych, przez doświadczenie konfliktów lokalnych i globalnych, przez wojnę, straty moralne i materialne, pragnienie zadośćuczynienia win i krzywd oraz szukanie momentów pojednania. Swoje literackiego credo, czyli badanie stosunku Niemców do ich sąsiadów w tej części Europy Wschodniej, Bobrowski sformułował w wykładzie „Benannte Schuld – Gebannte Schuld” (pl. „Nazwana wina – zażegnana wina”) wygłoszonym w Akademii Ewangelickiej w Berlinie w 1962 r. Suma doświadczeń, przeżyć i refleksji pozwoliła pisarzowi na przekonujące stwierdzenie, że bada przewinienia Niemców wobec ich wschodnich sąsiadów, Polaków, Litwinów, Rosjan, Żydów etc., ponieważ te tematy często wiążą się z uprzedzeniami i urazami wynikającymi z ignorancji lub przedwcześnie wysnuwanymi wnioskami (Bobrowski 1987, 443-448). Ogrom i ciężar historycznych doświadczeń będących tematem jego twórczości zapowiada wiersz „Kassandra” (1954, „Kassandra” 1976):

Mówiła: Poniesiesz
łańcuch strachów, oddychać będziesz
niezmierzoną ciemnością, zostaniesz
wśród zmarłych, wokół kroków
twoich pęta z gęstwiny płaczu
(Bobrowski 1976, 33).

Jak zauważa Czermińska, kreowanie miejsca autobiograficznego nie polega jedynie na odwoływaniu się do prywatnych doświadczeń czy pamięci, ale też na włączaniu cudzych opisów własnego miejsca, odwoływaniu się do tradycji i mitologii oraz przekazywaniu wiedzy o *genius loci* (Czermińska 2011, 191). Bobrowski czerpał z wielu źródeł, nawiązywał m.in. do poetów oświeceniowych i klasyki weimarskiej – do Friedricha Hölderlina (1770-1843) i Friedricha Gottlieba Klopstocka (1724-1803), Adalberta Stiftera, austriackiego pisarza epoki przedmarcowej (1805-1868), czy ekspresjonisty Ernsta Barlacha (1870-1938) (Völker 2016, 10). Pisząc prozę, szukał inspiracji u Roberta Walsera (1878-1956), Isaaka Babla (1894-1940) czy Hermanna Sudermanna (1857-1928). Bobrowski szczególnie cenił „Litauische Geschichten” (1917, „Jons i Erdme i inne opowiadania” 1976) tego ostatniego autora, które przedstawiały życie Litwinów, ich odosobnienie i inność w Pruskiej Litwie pod koniec XIX i na początku XX w. oraz ich starania o zachowanie tradycji i kultury w obliczu intensywnych procesów germanizacyjnych (Völker 2016, 23). Autonomiczną częścią jego twórczości były odwołania do muzyki sakralnej. W 1951 r. Bobrowski należał do chóru kościoła we Friedrichshagen, w którym ze szczególną satysfakcją śpiewał kantaty Dietricha Buxtehudego (1637-1707) i Jana Sebastiana Bacha (1685-1750). W powieści „Młyn Lewina” autor wspomina słynną królewiecką

Kürbishütte, zwaną „dyniową altaną”, czyli krąg poetów skupionych wokół barokowych poetów Simona Dacha (1605-1659) i Roberta Roberthina (1600-1648), do których pieśni Heinrich Albert (160-1651) komponował muzykę. W rozdziale 9 tej powieści Bobrowski cytuje jeden wers z wiersza Dacha: „Miły człecz, miej się dobrze”, który można odczytać jak wskazówkę lub życzenie dobrego życia (Bobrowski 1967, 165). Zresztą sam ton wersów poety przypomina muzykę. Pisarz nazywa temat i nadaje mu ton, prowadzi swoją opowieść w rytm muzyki, wznosząco i opadająco, temat jest zagrany, a nie opowiedziany, jak podkreśla G. Wolf (Völker 2016, 18).

Według A. Kelletata Sarmacja Bobrowskiego to amalgamat miejsca i czasu, to nakładanie się kolejnych warstw życia w epokach i krajobrazach regionu (Kelletat 1990, 10). Akcja utworów zawsze toczy się w sarmackich przestrzeniach: widać tam łagodny nurt i brzegi Niemna, ciemne bory, loty ptaków w litewskich przestworzach czy stare drewniane chaty. Bobrowski opisywał pejzaż, „w który się wchodzi i na który, gdy podejść bliżej, składają się gospodarstwa, domy, stodoły, stajnie, kryte strzechą lub dachówką, niekiedy gontem, ogródki, sady lub małe pastwiska dla owiec, z rozpiętymi w tle wzgórzami, a teraz jeszcze rzutem oka na park” (Bobrowski 1969, 35). Warto też zauważyć, że w tym krajobrazie pojawiają się jedynie dwie metropolie: Wilno i Królewiec, które najczęściej portretowane są w liryce. Nie sposób odmówić Bobrowskiemu zmysłowej wrażliwości. Opisując sarmackie, a więc też wschodnioeuropejskie, pejzaże wypełnione ludźmi, do których obecności odniosę się w dalszej części tekstu, odkrywa dźwięki łączące się w muzykę, światło, kształty, formy i kolory.

Konfiguracja czasu i miejsca doskonale widoczna jest w powieści „Litewskie klawikordy”. Jej akcja rozgrywa się na terenie Pruskiej Litwy, u stóp góry Rombinus, w ciągu zaledwie jednego dnia, 24 czerwca 1936 r. Na łące u stóp góry spotykają się Litwini i Niemcy, którzy zamierzają celebrować swoje święta. Litwini przygotowują spektakl o Witoldzie Wielkim (1401-1430), Niemcy chcą uczcić królową Luisę (1776-1810). Góra Rombinus jest miejscem szczególnym. Litwini uważają ją za miejsce sakralne, w którym bałtycki bóg Perkun umieścił kamień ofiarny mający gwarantować staropruskim pokoleniom i ich potomkom dostatek i bezpieczeństwo. Niemcy czują się także właścicielami tej ziemi i nie zamierzają oddać pola Litwinom. Do tej miejscowości przybywa też profesor Voigt, który planuje napisać operę i zbiera materiały do swego przyszłego dzieła. Profesorowi towarzyszy wiejski nauczyciel Poczka i koncertmistrz Gawehn. U stóp Rombinusa pojawia się też Neumann reprezentujący rodzące się ruchy narodowosocjalistyczne w tej części Europy i Wilhelm Storost-Vydūnas (1868-1953), pisarz i filozof wspierający litewski ruch narodowy.

Przygotowania do obu świąt przenika jednak inny plan historyczny – historia Kristijonasa Donelaitisa (1714-1780), pastora, teologa, autora „Metai” (1818), pierwszego poematu w języku litewskim, i jego ukochanej Anny Reginy. Podczas gdy Litwini i Niemcy przygotowują się do swoich świąt w 1936 r., na drugim planie

powieści czytelnik widzi Donelaitisa próbującego skonstruować idealny instrument muzyczny. Oba święta kończą się bijatyką Niemców i Litwinów na łące u stóp góry. Natomiast jeden z klawikordów Donelaitisa ciągle brzmi fałszywie. Czy to oznacza, że porozumienie między Litwinami a Niemcami nie jest możliwe? Gdzie leży płaszczyzna pojednania? Jedna z kluczowych scen powieści rozgrywa się na początku VII rozdziału. Wiejski nauczyciel Poczka wspina się na szczyt punktu triangulacyjnego, drewnianego, pięciopiętrowego rusztowania, z którego ogląda nie tylko okolicę, lecz także przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. „A stąd jest widok, można stąd wyjrzeć. Dokąd wyjrzeć? W pejzaż. W ciemność. W której jest to jaśnienie”, opowiada narrator powieści (Bobrowski 1969, 127). Poczka obserwuje Donelaitisa i próbuje zbudować dobrze brzmiący instrument. Dlaczego mu się to nie udaje? Wadliwość klawikordu współgra z kontekstem historycznym lat 30. w Kraju Kłajpedzkim, który w tym czasie stanowił obszar politycznego i narodowościowego konfliktu.

Na pytanie o możliwość pojednania Bobrowski udziela dwójakiej odpowiedzi. Pierwszą płaszczyznę porozumienia stanowi kultura i sztuka, na drugą płaszczyznę naprowadza czytelnika uwaga autora do powstania chłopów w Sambii w 1525 r., kiedy niemieccy osiedleńcy, Żmudzini i miejscowa ludność o staropruskiej proweniencji zbuntowali się przeciw szlachcie pruskiej (por. Gajdis 2011, 105, 107). Moment, w którym tak różni ludzie stanęli obok siebie, by walczyć o wspólne dobro, Bobrowski określił jako „właśnie to, co nie udało się nigdy jedynie na czas krótki i jedynie wskutek wspólnej straszliwej niedoli. Czy nie ma innych dróg?” (Bobrowski 1969, 76). Uwaga o powstaniu w Sambii jest jedynie marginalna, natomiast odniesienia do kultury i sztuki stanowią jeden z dominujących motywów w twórczości autora. Bobrowski nieustannie odwołuje się do postaci, tekstów czy motywów kultury. Czyni to tak intensywnie, że sam staje się pośrednikiem kultury. Warto zwrócić uwagę na podwójny charakter owego pośrednictwa również w kontekście w historycznym. Autor pośredniczy w wymianie takich doświadczeń historycznych, które w świadomości Niemców nie są zbyt dobrze rozpoznane (Pankau 2007, 526).

Wróćmy teraz do motywu (nie)obecności ludzi w pejzażu Sarmacji. Oko narratora powieści „Litewskie klawikordy” rejestruje absencję ludzi wyrażaną często brakiem światła. XX-wieczny narrator powieści wie, że opisywane postacie zniknęły z krajobrazu. Kilkakrotnie pojawiają się w omawianym utworze napomknienia o pustych przestrzeniach, pokojach, mieszkaniach. Bobrowski tak o tym opowiada:

Pokój został opuszczony. Tylko co siedzieli w nim jeszcze ludzie, wprawdzie nie chodzili za dużo, nie przemierzali go przecież, ale siedzieli tu, na porządnym krzesłach, ze swymi rozmowami i rozważaniami. I teraz odeszła też Maria Krönert, nawet kuchnia jest opuszczona, porządna, w spiżarce stoi kamionkowy garnek z pieczonymi drobnymi śledziami, zamarynowanymi w occie, z liściem laurowym i pieprzem, piwo

jest przyniesione i ustawione w pogotowiu, tuż przy drzwiach. Mieszkanie zostało opuszczone. Story pozaciągane. Zamknięte (Bobrowski 1969, 16).

Dlaczego tak się dzieje? A. E. Walter jest zdania, że Bobrowski podejmuje próbę reinscenizacji przestrzeni, żeby zapobiec zapomnieniu. W procesie twórczym buduje ją na nowo i stawia pytanie o identyfikację i tożsamość bohaterów (Walter 2009, 155-169). Opuszczone miejsca na nowo wypełniane są ludźmi, bo krajobraz bez ludzi nie istnieje. Umieszczając akcję powieści na dwóch planach, autor próbuje pewnej transpozycji przestrzeni, jej nowego uporządkowania. Jednak dla nowego zainscenizowania przestrzeni akcja 1936 r. nie wydaje się odpowiednia z powodu naciągającego narodowego nacjonalizmu. Profesor Voigt, pomysłodawca opery o Donelaitisie, ma jedynie książkową wiedzę o regionie, a wśród mieszkańców wioski znajdują się zwolennicy nowego porządku politycznego. Historia Donelaitisa, czyli drugi plan powieści, może być tą właściwą przestrzenią akcji, ale okazuje się, że i tutaj nie wszystko zagrało właściwie, czego najlepszym dowodem jest wadliwy klawikord Donelaitisa. Spoglądanie nauczyciela Poczeki w przeszłość można odczytać jako daremną próbę przeniesienia idyllicznej przeszłości w teraźniejszość 1936 r., ale zdaniem autora i ta próba jest wątpliwa w realizacji. Bobrowski łączy oba plany i tworzy pewnego rodzaju miejsce pamięci z krajobrazem, skłóconymi niemiecko-litewskimi bohaterami i staropruską tradycją. Walter zwraca uwagę na teksturę powieści czerpiącą z krajobrazu, historii regionu, jej tradycji oralnej, wspólnych zwyczajów, mitów i codzienności. Powieść przekazuje wiedzę o miejscu pamięci, w którym został zniesiony czas i które na nowo porządkuje wydarzenia, łącząc je z ludzką egzystencją. Z pamięci tworzy się tożsamość, również ta samego autora, którą Walter nazywa „wschodnioeuropejską”. Cenne jest jego spostrzeżenie, że tożsamości tworzone przez Bobrowskiego stają w sprzeczności z obrazem „utraconej ojczyzny” pielęgnowanym przez środowiska wypędzonych (Walter 2009, 168). Wprawdzie É. François i H. Schulze nie umieszczają Sarmacji w swoim monumentalnym dziele „Deutsche Erinnerungsorte” (pl. „Niemieckie miejsca pamięci” 2001), ale zgodnie z założeniami dyskursu pamięci można ją uznać za miejsce pamięci. Pamięć pisarza nie czerpie jedynie ze swojej najbliższej ojczyzny, Pruskiej Litwy czy Prus Wschodnich, ale geograficznie sięga dalej, wybiera obrazy przeszłości i buduje jej wizerunek nacechowany wieloznacznością i sprzecznościami, ale też ze słyszalnym głosem Innego (Güntzel 2010, 128; Royon 2009, 230). Podsumowując, Sarmacja Bobrowskiego opowiada o środkowo- i wschodnioeuropejskim pejzażu, jego walorach krajobrazowych, historii i ludziach, którym pisarz udziela głosu (Royon 2009, 233).

Zgodnie ze swoim poetyckim credo pisarz konsekwentnie zajmuje się przewinieniami Niemców wobec ich sąsiadów. Chronologicznie rzecz ujmując, należy najpierw przypomnieć wiersz „Pruzzische Elegie” (1952, „Elegia dla Prusów” 1976), przejmującą pieśń „ciemną, gorzką / od skargi” (Bobrowski 1976, 23), w której

podmiot liryczny opląkuje plemiona pruskie wymordowane przez rycerzy krzyżowych. Dymiące gaje ofiarne, płonące chaty, stratowane zasiewy i rzeki czerwone od przelanej krwi to znaki spustoszeń dokonanych przez najeźdźców krzyżowych. Unicestwione pruskie plemiona żyją w krajobrazie, w nazwach rzek, kamieniach, drogach i starych pieśniach. Pamięć o nich nie przeminęła (Kuzborska 2007, 33-46), a ich trwanie w literaturze i kulturze regionu wydaje się stałą dominantą wielu kronik, powieści i wierszy, chociaż ich egzystencję w kulturze należy rozumieć raczej jako kryptogram lub fenomen wyparcia, co udowadnia A. Keller (Keller 2007, 99-134; Kuzborska 2020, 251-264).

Pójdźmy krok dalej. W opowiadaniu „Lipmanns Leib” (1962, „Leib Lipmann” 1962) Bobrowski przedstawia historię Żyda, którego skrzywdzono już za czasów carskich. Leib Lipmann błąkał się od tego czasu po okolicy, aż poniósł śmierć z rąk sąsiadów. Jego żona daremnie wyczekiwała powrotu męża. W codzienność pisarz wplata informacje o śmierci głównego bohatera. Historia Leiba Lipmanna jest zapowiedzią dalszych opowiadań o losach Żydów, czego myślową kontynuacją staje się wiersz „Kaunas 1941” (1957/1958, „Kowno 1941” 1976). W czerwcu 1941 r. Bobrowski był świadkiem pogromów żydowskich mieszkańców Kowna przeprowadzonych przez litewskich nacjonalistów przy przyzwoleniu niemieckiej armii (Sauerland 2009, 369-375). Po 17 latach od tych wydarzeń opisał swoje doświadczenia. Miejsce, „gdzie milkną Żydzi, / szepcąc, biała woda / twarz córek” symbolizuje śmierć, a „szare pochody” mężczyzn popędzanych przez wilki to metafora deportacji Żydów na Syberię (Bobrowski 1976, 71). Podmiot liryczny jest uważnym obserwatorem, ale sam – jak twierdzi K. Sauerland – nie czuje przynależności do sprawców tej masakry. Oddala się od pogromów, podobnie jak inni odwracając wzrok i wtapiając się w krajobraz. Swoje przeżycia podsumowuje zdaniem: „Nadeszła już moja ciemność” (Bobrowski 1976, 72). Według Sauerlanda ciemność nie oznacza jedynie makabrycznych wydarzeń w Kownie, ale prawdopodobnie odzwierciedla ogrom wojennych krzywd, bo tę metaforę odnajdujemy też w innych wierszach poety (Sauerland 2009, 370-374).

Wymordowanie staropruskich plemion będące tematem wiersza „Elegia dla Prusów”, mordy poczynione na Żydach, krzywdy doznane przez Polaków i Litwinów, przesiedlenia niemieckiej ludności tej części Europy jako konsekwencja II wojny światowej nieustannie wracają echem w twórczości prozatorskiej i lirycznej autora. On sam dokumentuje czas, miejsca i wydarzenia, stawiając sobie równocześnie pytanie „Gdzie jestem?” (niem. Wo bin ich?). Jak słusznie zauważa Kelletat, to samo pytanie formułowali i śląski poeta barokowy Christian Hoffmann von Hofmannswaldau (1616-1679), i Goethe. Także Tomasz Mann zadał takie pytanie Castorpowi, kiedy ten zdawał się opuszczać Davos (Kelletat 1990, 7-10). Powieść „Litewskie klawikordy” kończy się wersem „Zwołać ich tutaj. Tutaj, gdzie jesteście” (Bobrowski 1969, 154). To miejsce, „gdzie jesteście”, nie jest z pewnością zapomniane.

Autor przechowuje je w pamięci, starannie dokumentuje, potem odtwarza i nigdy go nie zapomina. Najdokładniejszy obraz tego procesu można prześledzić w opowiadaniu „Das Käuzchen” (1963, „Puszczyk” 1968). Narrator opowiadania relacjonuje swoje codzienne życie w berlińskiej dzielnicy Friedrichshagen. Jednak przez wydarzenia współczesności przedziera się retoryczne pytanie zaczerpnięte z dramatu pisarza epoki przedmarcowej Geорга Büchnera „Dantons Tod” (1835, „Śmierć Dantona” 1956), czy ojczyznę zabiera się wszędzie ze sobą na podeszwach butów (Bobrowski 2012, 77). Wydaje się, że w przypadku Bobrowskiego odpowiedź jest oczywista.

Sarmacja jako miejsce wspomniane wpisuje się w dychotomię osiadłości i mobilności. Rozległe sarmackie przestrzenie osiadłego życia przecinają nomadyczne postacie, które wędrują po lasach i pustkowiach, po łąkach i drogach, nie wiedząc nawet, czy szukają jakiegoś celu. Czasami poeta odwołuje się do osób historycznych, czasami pojawiają się fikcyjne figury znużonych wędrowców. Nie tylko autor opuścił swoje odziedziczone miejsce, to samo czynią jego literaccy bohaterowie. Zanim przyjrzymy się postaciom kilku z nich, zwróćmy uwagę na kategorię powtórzenia zaczerpniętą z twórczości Czesława Miłosza (1911-2004). W badaniach nad mobilnością i osiadłością, oprócz kategorii miejsca i czasu, kategoria powtórzenia w kontekście utworów Bobrowskiego wydaje się szczególnie istotna. W wierszu „W metrze paryskim kartki rozcinałem” (1953) Miłosz pochylił się nad rolą poezji i jej intertekstualnym charakterem. Podmiot liryczny zwraca się do przyjaciela poety z wyznaniem, że przyjaciel buduje swój poetycki świat na bazie tego już istniejącego. Obaj poeci wiedzą, że czerpią z jednego źródła i odwołują się do podobnych motywów. Podmiot liryczny przyznaje: „Ty wiesz: poeta żyje powtórzeniem” (Zaleski 2001, 27). Miłosz należy moim zdaniem do grona pisarzy migrantów wywodzących się z Sarmacji. Urodzonego na Litwie poetę życiowe losy prowadziły przez Polskę i Francję. W 1960 r. wyemigrował do Kalifornii. Za polskim literaturoznawcą M. Zaleskim trzeba powtórzyć pytanie, co się powtarza i co się kryje pod figurą wędrowca (Zaleski 2001, 27-38).

Przytoczony powyżej wiersz Miłosza inspiruje do szukania podobieństwa w kreacji figur wędrowców w wierszach „Mickiewicz” (1961, „Mickiewicz” 1976) Bobrowskiego i „Stepach akermankich” (1826) Mickiewicza. W wierszu „Mickiewicz” Bobrowski patrzy na polskiego romantyka przez pryzmat wędrowni i migracji. Początkiem tej drogi była słynna wileńska Ostra Brama i wspomnienie matki poety, która postawiła świecę pod obrazem Matki Bożej w ostrobramskim ołtarzu w intencji chorego syna. Litwa uosabia szczęśliwe dzieciństwo i młodość poety. Paryż i Krym oznaczają pożegnanie z ojczyzną i emigrację. Wędrowiec w wierszu Bobrowskiego obserwuje paryskie ulice, by za chwilę pędzić kolasą stepami Akermanu. I w Paryżu, i wśród egzotycznego krymskiego krajobrazu podmiot liryczny doświadcza dławiącej samotności, szuka nowego miejsca dla siebie. Kładzie głowę na paryskim murze, słucha Chopina. Kiedy podmiot liryczny mówi:

[...] będę stał
 na zboczach, słucał
 wołania i dźwięku
 szukał drżącymi ustami,
 będę mówił: Jakie to proste
 (Bobrowski 1976, 130),

skojarzenia z Mickiewiczowskim sonetem „Stepy akermańskie” i powtórzoną przez niemieckiego poetę tęsknotą za przywołującym głosem z ojczyzny wydają się aż nazbyt oczywiste. Szkoda tylko, że u obu poetów „nikt nie woła”.

Wędrowanie, a może nawet błąkanie się bez celu, jest cechą bohatera opowiadania „Bohlendorff” (1964, „Bohlendorff” 1968, 1978). Od jednego ze swoich przyjaciół Bobrowski otrzymał jako prezent urodzinowy tom „Das Baltische Dichterbuch” (pl. „Bałtycka księga poetów” 1895), w którym przeczytał o pewnym zapomnianym poecie. Kasimir Anton Ulrich Bohlendorff (1775-1825) urodził się w Mitawie i studiował w Jenie. Pracował w Bernie i Lozannie, napisał „Geschichte der Helvetischen Revolution” (pl. „Historia rewolucji helweckiej” 1802). Podróżował do Homburga, przebywał w Berlinie. W 1803 r. wyruszył z powrotem do krajów bałtyckich. Wprawdzie w Rydze otrzymał posadę ochmistrza, ale zamierzał pojechać do Bremy. Kiedy zgubił paszport, został zatrzymany i przewieziony do Mitawy (Wolf 1967, 96-97). Baron J. E. von Grothuss, wydawca „Das Baltische Dichterbuch”, napisał o nim: „Od tego czasu błąkał się po Kurlandii, od majątku do majątku, od probostwa do probostwa, w nędznym stroju, biednie ubrany, i stawał się ciężarem dla każdego, kogo nawiedził” (Wolf 1967, 97). Wędrowkę Bohlendorffa po krajach bałtyckich interpretowano w kontekście społecznej i historycznej panoramy epoki oświecenia krajów bałtyckich. Wolf zaliczał Bohlendorffa do tych bezdomnych niemieckich poetów, których tragedia polegała na tym, że odważyli się pisać inaczej: oryginalnie, naturalnie i w duchu ojczystym (Wolf 1967, 98). Należy zgodzić się z opinią O. Schützego, że wędrowka Bohlendorffa symbolizuje ludzką egzystencję (Schütze 1990, 74).

Motyw wędrowki odnajdujemy w wierszu „Der Wanderer” (1960, „Wędrowiec” 1976), w którym podmiot liryczny opowiada o swojej wędrowce po kraju poprzecinanym rzekami, z ciężkim oddechem borów, krzyżącymi ptakami i z nocnymi ogniami gwiazd. Wędrowiec odwiedza wiele domów, niektóre są przed nim otwarte, inne zamknięte. Z wyciągniętymi ramionami pielgrzym stoi przed obcym domem i oczekuje zaproszenia od gospodarzy. Nie jest jasne, czy osiągnie cel swojej podróży, czy raczej będzie tak, jak sugeruje A. Degen, że w twórczości Bobrowskiego nie ma szczęśliwego dotarcia do celu. Bobrowski przedstawia jedynie wspólnotę błędzących, a jego poetologiczny koncept podsuwa czytelnikowi raczej pewną „przestrzeń orientacji i odniesienia w czasie mobilności i bezdomności” (Degen 2012, 136).

W 1941 r. Bobrowski napisał cykl wierszy „Östliche Landschaft. 1941” (pl. „Wschodni krajobraz. 1941”), w którym – jak zauważa Degen – po raz pierw-

szy pada słowo „wschód” i „wschodni” (Degen 2021, 67). Doświadczenie pobytu w północno-wschodniej Rosji stało się dla poety pierwszym spotkaniem z Europą Wschodnią nazwaną potem Sarmacją. W późniejszych tomach wierszy „Sarmatische Zeit” i „Schattenland Ströme” podmiot liryczny podkreśla swoją przynależność do tego krajobrazu. Takie elementy krajobrazu jak las, rzeka, bagna czy drogi wydają mu się znajome, a jednocześnie stanowią według Degena kulturowo-historyczną cechę osiadłości, która pozwala wyróżnić podmiot liryczny jako wędrowca, gościa czy obcego (Degen 2021, 76). W tekście poetologicznym „3 Gesichtspunkte” (pl. „3 punkty widzenia”) pochodzącym przypuszczalnie ze stycznia 1963 r. Bobrowski jeszcze raz podsumował swoje poetyckie zamiary: odwołał się do wspomnień z dzieciństwa i późniejszych doświadczeń, do badania stosunku Niemców do wschodnich sąsiadów, który zdefiniował jako nieszczęśliwy i pełny win, oraz do usuwania wzajemnych awersji i uprzedzeń za pomocą literatury. Ponadto ocenił, że czas życia osiadłego i związane z nim wyobrażenia o ojczyźnie oraz koncepcje państwa narodowego i świadomości narodowej właśnie się kończą. Samego siebie poeta nazwał wędrowcem i podróżnikiem, kimś, kto przychodzi i odchodzi, ale też dokumentuje wszystkie przemiany i wydarzenia, zanim one przeminą (Bobrowski 1987, 336).

Sarmacja Bobrowskiego jest nie tylko przestrzenią geograficzną, ale też miejscem składającym się z wielu – jak pisze J. G. Pankau – tęsknot, żalu i winy (Pankau 2007, 528). Celem Bobrowskiego stało się opisywanie historii, ludzi i krajobrazu z podkreśleniem niemieckiej winy wobec ich wschodnich sąsiadów. Pankau słusznie twierdzi, że Bobrowski pisząc przeciwko zapomnieniu i fałszowaniu historii, uaktualnia momenty historyczne, przywołuje nazwiska i miejsca, a liryka i proza stanowią komplementarne formy poetyckiego wyrazu. Sam autor to wędrowiec zakorzeniony w krajobrazie i zaprzyjaźniony z ludźmi, który w liryku „Osten” (1953, „Wschód” 1976) wyznaje:

Lecz my znamy się bez trudu.
Nasze rozmowy wyrastają
Wszystkie z tego samego podglebia.
A w oczekiwaniu wiecznie
mieszka serce
(Bobrowski 1976, 27).

Bibliografia

- BOBROWSKI, J. (1969), *Litewskie klawikordy*. Warszawa.
BOBROWSKI, J. (1976), *Wiersze*. Warszawa.
BOBROWSKI, J. (1978), Boehendorff. W: Orłowski, H. (wyd.), *Historie bez tytułu. Współczesna proza Niemieckiej Republiki Demokratycznej*. Poznań, 17-30.

- BOBROWSKI, J. (1987), *Gesammelte Werke in sechs Bänden, tom 4: Die Erzählungen. Vermischte Prosa und Selbstzeugnisse*. Berlin.
- BOBROWSKI, J. (2012), *Das Käützchen*. In: Behre, M. | Degen, A. | Fabritz, C. (Hrsg.), *Johannes Bobrowski, Spur der Stimmen. Ausgewählte Texte aus dem Werk*. Braunschweig, 77-78.
- CZERMINSKA, M. (2011), *Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopoetyki*. W: *Teksty Drugie*. 5, 183-200.
- DEGEN, A. (2012), *Historische Perspektive. Einholen als Erzählbewegung*. In: Behre, M. | Degen, A. | Fabritz, C. (Hrsg.), *Johannes Bobrowski, Spur der Stimmen. Ausgewählte Texte aus dem Werk*. Braunschweig, 136.
- DEGEN, A. (2021), *Grenzland und Sarmatien. Zur Geosemantisierung Ostpreußens im politischen Diskurs der Zwischenkriegszeit und in den Kriegs- und frühen Nachkriegsgedichten Johannes Bobrowskis*. In: Egger, S. | Hajduk, S. | Jung, B. C. (Hrsg.), *Sarmatien – Germania Slavica – Mitteleuropa. Vom Grenzland im Osten über Johannes Bobrowskis Utopie zur Ästhetik des Grenzraums*. Göttingen, 53-80.
- GAJDIS, A. (2011), *Nad Niemnem, w cieniu Rominusa*. W: Białek, E. | Kowal, G. (wyd.), *Arcydziała literatury niemieckojęzycznej. Szkice, komentarze, interpretacje, t. 1*. Wrocław, 101-102.
- GÜNTZEL, S. (2010), *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Weimar.
- KELLER, A. (2007), *Ostpreußische Literaturgeschichte von unten: Die Prußen als Paradigma, Motiv und Kryptogramm im regionalen Kulturgedächtnis. Eine postkoloniale Inspektion*. In: Stüben, J. (Hrsg.), *Ostpreußen – Westpreußen – Danzig. Eine historische Landschaft*. München, 99-134.
- KELLETAT, A. (1990), *Sarmatische Zeit. Erinnerung und Zukunft*. Sankelmark.
- KONOŃCZUK, E. (2000), *Literatura i pamięć na pograniczu kultur*. Białystok.
- KOSSERT, A. (2005), *Ostpreußen. Geschichte und Mythos*. München.
- KUZBORSKA, A. (2007), *Podróż do krainy nieobecnych: Prusowie w literaturze litewskiej, polskiej i niemieckiej*. W: Moroz, G. | Ossowski, M. (red.), *Tożsamość i odrębność w zjednoczonej Europie. Motyw podróży w literaturze anglo- i niemieckojęzycznej*. Olecko, 33-46.
- KUZBORSKA, A. (2020), *Das Bild von Herkus Monte in der deutschen und litauischen Literatur und Kultur*. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XI (2), 251-264.
- LIPIŃSKI, K. (1998), *Sarmacja Bobrowskiego*. W: Światłowski, Z. | Uliasz, S. (red.), *Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej*. Rzeszów, 35-50.
- PANKAU, J. G. (2007), *Johannes Bobrowski. Ein Porträt*. In: Stüben, J. (Hrsg.), *Ostpreußen – Westpreußen – Danzig. Eine historische Landschaft*. München, 521-535.
- ROYON, N. (2009), *„Und kein Wort hat, das ihn sprengen konnte“*. Orte, Erinnerungen und ihre Rekonstruktion im literarischen Text. In: Degen, A. | Taterka, T. (Hrsg.), *Zeit aus Schweigen. Johannes Bobrowski – Leben und Werk*. München, 229-237.
- RYBICKA, E. (2014), *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków.
- SAUERLAND, K. (2009), *In der Mitte des Grauens und in der Mitte des Naturgedichts*. In: Degen, A. | Taterka, T. (Hrsg.), *Zeit aus Schweigen. Johannes Bobrowski – Leben und Werk*. München, 369-379.
- SCHÜTZE, O. (1990), *Natur und Geschichte im Blick des Wanderers. Zur lyrischen Situation bei Bobrowski und Hölderlin*. Würzburg.
- STROKA, A. (1990), *Zur Aufnahme von Bobrowskis Werk in Polen*. In: Kelletat, A. (Hrsg.), *Sarmatische Zeit. Erinnerung und Zukunft. Johannes Bobrowski Colloquium 1989*. Sankelmark, 67-78.
- VÖLKER, K. (2016), *Johannes Bobrowski in Friedrichshagen 1949-1965*. Frankfurt / Oder.
- WALTER, A. E. (2009), *Bobrowskis Ostpreußen. (Re-)Inszenierung eines leeren Raumes*. In: Degen, A. | Taterka, T. (Hrsg.), *Zeit aus Schweigen. Johannes Bobrowski – Leben und Werk*. München, 155-169.
- WOLF, G. (1967), *Beschreibung eines Zimmers. 15 Kapitel über Johannes Bobrowski*. Berlin.
- WOLF, G. (1967), *Johannes Bobrowski. Leben und Werk*. Berlin.
- ZALESKI, M. (2001), *Miłosz, poeta powtórzenia*. W: *Teksty Drugie*. 3/4, 27-38.

DOI: 10.31648/pw.8464

MONIKA SIDOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8290-8682>

The John Paul II Catholic University of Lublin

OD DUCHOWOŚCI DO LITERATURY. ASPEKTY PAMIĘCI W PUBLICYSTYCE WADIMA BORISOWA¹

**From spirituality to literature.
Aspects of memory in the works by Vadim Borisov**

ABSTRACT: This paper depicts a category of memory in the works by Vadim Borisov, a historian of the Orthodox Church and a literary critic, whose fate in the communist period was strictly connected to the political activity of A. Solzhenitsyn. The most known works by Borisov are primarily devoted to various issues of the Soviet people in the philosophical and historical perspective, but they also stress the problem of memory very clearly. The author of the article characterises several aspects of the phenomenon juxtaposing them with the theories proposed by contemporary memory scientists. The scrutiny shows that Borisov's deliberations surpassed the boundaries of political discourse underlining cultural and religious dimensions of the given problem which have become an important subject under consideration of many subsequent scholars.

KEYWORDS: cultural memory, Russia, spirituality, history vs. memory, national identity, personality

Wadim Borisow (1945-1997) należy do tych reprezentantów kultury rosyjskiej, którzy mimo swoich niewątpliwych zasług nie znajdują się w kręgu zainteresowań badaczy. Na pewno na ten stan rzeczy wpłynął fakt, że Borisow, badacz dziejów Cerkwi prawosławnej, znawca i krytyk literatury, posiadając wyraźny talent polemiczny i pasję badawczą, nie koncentrował się na upowszechnieniu swoich oryginalnych rozważań, lecz z podziwu godną pracowitością poświęcał się sprawom ogólnym, projektom szerszego formatu, zadaniom, które uważał za godne zachowania i upublicznienia. Jednym z jego najlepiej rozpoznawalnych wystąpień jest tekst zamieszczony w słynnym zbiorze „Spod zwalisk”, który został wydany i spopularyzowany dzięki sytuacji politycznej, jaka wytworzyła się po wydaleniu

¹ Artykuł powstał w ramach projektu „Filozofia i teologia w kontekście współczesnych przemian nauki” w programie Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Regionalna Inicjatywa Doskonałości”.

z ZSRR Aleksandra Sołżenicyna. Młody historyk z wielkim oddaniem włączył się w ruch dysydencki i wybrał postawę polityczną, która nie przyniosła mu sławy, lecz określiła na wiele lat jego los, pociągając za sobą niemożność prowadzenia działalności naukowej zgodnej z zainteresowaniami i wykształceniem.

We wspomnieniach i dyskusjach dotyczących spuścizny intelektualnej Borisowa wybrzmiewa przekonanie, że na jej recepcję w najwyższym stopniu, w sensie pozytywnym i negatywnym zarazem, wpłynęła przyjaźń z Sołżenicynem (Yeliseyev 2017; Nerler 2018). Późniejszy redaktor i wydawca należał do niewielu osób, które publicznie opowiedziały się przeciwko nagonce na autora „Jednego dnia Iwana Denisowicza” w początkach 1974 r. W szkicach „Bodło cielę dąb” Borisow jest ukazany niemal jak bohater misji bojowej: „молодые бестрепетные выступали по одному как на смерть, выходили в полный рост, беззащитные, под свинец” (Solzhenitsyn 1996, 355-356).

Dzięki tej znajomości nazwisko Borisowa pojawiło się w zachodnim dyskursie społeczno-politycznym w kontekście przemian intelektualnych w ZSRR. Utrwalenie pozycji Borisowa jako rzecznika niezależnej myśli było znów związane z Sołżenicynem, który uczynił z przyjaciela swojego prawnego przedstawiciela w ojczyźnie (Solzhenitsyn 2003, 51), a potem, w okresie transformacji, z piastowaniem funkcji zastępcy redaktora pisma „Nowyj mir”. Znawca literatury przygotował do druku m.in. pierwsze rodzime oficjalne wydania Pasternakowskiego „Doktora Żywago” oraz Sołżenicynowskiego „Archipelagu Gułag”. Jednak po zerwaniu stosunków z Sołżenicynem, na skutek nieporozumień na tle finansowym, wpływ Borisowa w rosyjskim środowisku kulturalnym znacznie się zmniejszył.

W różnorodnych tekstach wspomnieniowych oraz jedynej poświęconej mu pozycji książkowej, wydanej 20 lat po śmierci (Borisov 2017), współtwórca tomu „Spod zwalisk” jest przedstawiany jako zdolny do wielkiego poświęcenia maksymalista i wyznawca stabilnego kodeksu etycznego, dalekiego od oficjalnych wzorców propagowanych wówczas w Związku Radzieckim. Radykalnie inny obraz rozpropagował Sołżenicyn, publikując w 2003 r. kolejny fragment swoich szkiców autobiograficznych „Wpadło ziarno między żarna” (Solzhenitsyn 2003, 77-79), w którym zawarta była ostra i jednostronna ocena poczynań wydawniczych Borisowa (Ulitskaya 2004).

Proponuję tu próbę powtórnego odczytania niemal zapomnianych wypowiedzi historyka Cerkwi, biorąc w nawias późniejsze spory wokół jego osoby. Za szczególnie ważny uznaję zaś temat pamięci. Wychodzę z założenia, że dzisiejszy rozwój badań nad pamięcią rzuca nowe światło na tamte wystąpienia, pozwala z perspektywy czasu rozpoznać tendencje, które dopiero później nabrały znaczenia, oraz motywy, które zanikły. Traktuję więc Borisowa jako jednego z prekursorów nowoczesnego dyskursu pamięci w kulturze rosyjskiej, zapoczątkowanego i zarzuconego u schyłku okresu komunizmu, na progu przemian, które doprowadzić miały do ustalenia nowego porządku politycznego i społecznego.

Temat pamięci, zdaje się, najwyraźniej wybrzmiewa we wspomnianym już tomie w tekście „Osobowość i świadomość narodowa” („Личность и национальное самосознание”), ale obecny jest również w innych wypowiedziach Borisowa, do których będę się odwoływać. Koncepcja pamięci uwikłana jest w dyskurs, który można nazwać profetyczno-publicystycznym, nawiązującym do wcześniejszych wypowiedzi rosyjskich inteligentów. Problemem prowokującym rozważania stała się kwestia możliwości przetrwania narodu rosyjskiego w obliczu przemian, które dostrzegano w momencie powstawania zbioru, oraz tych, których nadejścia dopiero się spodziewano. Dziś wyrazistość tamtych odczuć i temperatura dyskusji nieco się zatarła, jednak ciągle można rozpoznać przekonanie o jakichś nieuchronnych przewartościowaniach, których skali nie sposób było wówczas przewidzieć. Główną tezę autora jest istnienie osobowości narodowej, fenomenu, który może być zrozumiany przez analogię do osobowości jednostki, a interesujący nas problem pamięci zostaje umieszczony w kontekście takich samych kategorii, które są eksploatowane przez dzisiejszych badaczy z kręgu „memory studies”, pewne różnice zaś wiążą się z przesunięciami pól znaczeniowych. Borisow ukazuje pamięć w perspektywie rozważań na temat wolności jednostki i wspólnoty w filozofii chrześcijańskiej w zestawieniu z humanistyczno-racjonalistyczną tradycją myślową.

Publicysta charakteryzuje się godną podziwu dyscypliną i konsekwencją w prowadzeniu argumentacji oraz w uporządkowaniu dyskursu. Używając literaturoznawczej siatki pojęciowej, można stwierdzić, że tekst „Osobowość i świadomość narodowa” ma budowę ramową i zarysowane na początku zagadnienia czy pytania, po szczegółowych objaśnieniach, powracają w końcu artykułu w nowej, bo wzbo-gaconej o przedstawione wywody, odsłonie. Autor nie prezentuje niezawodnych rozstrzygnięć trudnych kwestii, lecz ujawnia ich niemal zupełnie pomijany sens, wskazując na potrzebę dostrzeżenia istotnych kontekstów i pewnego przeformułowania wstępnych pytań i założeń. Przy tym ujawnia prawdziwy talent retoryczny, dzięki któremu organizuje wypowiedź jako wyobrażoną dyskusję ze zwolennikami różnych opcji światopoglądowych, kolejno za pomocą dość kunsztownych zabiegów myślowych odpiera argumenty i dowodzi swoich racji. Pamięć, w moim odczuciu, stanowi kardynalny koncept artykułu, a dowodem tego jest zawarta w konkluzji myśl, że chrześcijanie powinni pomóc narodowi rosyjskiemu w przypomnieniu sobie historycznych korzeni. Z tego względu pamięć i pamiętanie stają się interpretacyjną ramą dla wcześniejszych rozważań Borisowa. Obecną analizę aspektów pojęcia pamięci proponuję zacząć od końca tekstu, w którym wybrzmiewają trzy podstawowe kwestie kluczowe dla rozmyślań w tej perspektywie: Rosja, świadomość narodowa i religia.

Россия стоит у какого-то неведомого исторического предела. И на всех нас сегодня лежит ответственность за возвращение ей пока еще раздробленного, пока еще рассыпанного национального самосознания. И в первую очередь

ответственность эта ложится на христиан, которые могут и обязаны участвовать в этой необходимой духовной работе (Borisov 2017b, 59).

Wszystkie wymienione zagadnienia wpływają na specyficzne rozumienie pamięci i podlegają znaczeniowym modyfikacjom w jej kontekście, dlatego w poniższych rozważaniach skupię się właśnie na tych wzajemnych relacjach, poczynając od pierwszego wspomnianego w powyższym cytacie zagadnienia. Trzeba przyznać, że cały wywód badacza prowadzony jest właśnie w optyce dobra Rosji, rozumianej w szczególnym kluczu pamięci nie jako ekwiwalent ZSRR, czego można byłoby oczekiwać po tekście powstałym w 1974 r., lecz jako byt narodowy, duchowy i kulturowy, charakteryzujący się ciągłością trwania w czasie. Autor w równym stopniu, mówiąc o pamięci tego kraju, odnosi się do historycznej przeszłości, tradycji narodowych, dziedzictwa kulturalnego i religijnego. W takim sensie Rosja jest spadkobierczynią Rusi Kijowskiej i Imperium Rosyjskiego, a w okresie tworzenia tekstu, na skutek bolesnych okoliczności dziejowych, znajduje się we władzy niszczącej ideologii, przebywając jakby w stanie uśpienia. Ten aspekt rozmyślań autora dobrze ukazuje tekst „W poszukiwaniach zaginionej historii” („В поисках пропавшей истории”): „Образы России, пережившему политическую смерть империи (а для многих впервые в этой смерти прояснившегося), была уготована «смерть вторая» – исчезновение из памяти жителей страны с «телеграфно-кодовым названием»” (Borisov 2017c, 65). Według koncepcji Borisowa ZSRR nie jest elementem długiej tradycji historycznej tak pojmowanej Rosji, chociaż losy ludzi, którzy podlegali władzy radzieckiej, budują specyficzne doświadczenie narodu rosyjskiego. Moment kluczowy w dziejach owego bytu kulturowego wyznacza przyjęcie chrześcijaństwa. Dla badacza Rosję definiują nie granice państwowe czy aktualne symbole narodowe, ale przede wszystkim ludzie, którzy dzięki pamięci tworzą wspólnotę wartości i historii. Dlatego, mówiąc o rozcłódkowaniu rosyjskiej świadomości, zwraca on uwagę na różnice między pamięcią rosyjskich emigrantów z różnych okresów oraz współczesnych mu obywateli państwa socjalistycznego. W próbach dokładniejszego zdefiniowania Rosji w kluczu pamięci Borisow odwołuje się do odczuć diaspory, tęskniącej za ojczyzną (por. Siwek 2008, 100), okazuje się bowiem, że obiektem jej westchnień są nie państwo, krajobraz czy relacje z bliskimi, lecz sama duchowa istota, którą publicysta nazywa „osobowością”:

Раньше они не подозревали о ней [. . .], о России-личности, к которой их собственные личности каким-то таинственным образом оказались накрепко привязанными. [...] Всю жизнь Россия продолжает мучить своих изгнанников и беглецов; не бескрайность ее равнин, не красота ее «березок» [...] и даже не какие-то особые свойства русской души – но она сама, ее неведомое до поры лицо обладает, по-видимому, такой притягательной силой (Borisov 2017b, 40-41).

Osobowość jest bezsprzecznie centralnym zagadnieniem w rozważaniach Borisowa, służącym jako podstawa wyłożonej w artykule koncepcji narodu, ale jest również istotna dla charakterystyki sposobu, w jaki autor rozumie pamięć. Publicysta przeciwstawia obiektywną wartość osobowości wysiłkom zmierzającym do unicestwienia tożsamości jednostek i narodów przez komunizm i nadaje fundamentalne znaczenie terminowi „nacja”.

W ten sposób przechodzimy do drugiego wcześniej wyakcentowanego pojęcia, a mianowicie świadomości narodowej, o której można mówić, gdy jednostka odczuwa przynależność do określonego narodu, a więc uznaje jego osobowość. Borisow mówi o „duchowej predyspozycji do odczuwania włączenia swojej indywidualnej osobowości do bardziej złożonej całości, zbiorowej lub soborowej” (Borisov 2017b, 41). Wynika z tego, że autor w pełni akceptuje zjawisko tożsamości zbiorowej, które jest kością niezgody dla współczesnych socjologów, a także badaczy spod znaku studiów nad pamięcią (Erll 2018, 175-181; Niethammer 2014, 33-34, 43-45). O tożsamości zbiorowości w tym wypadku można mówić jako o „świadomym przynależeniu do społeczeństwa”, „uczestnictwie we wspólnej wiedzy i wspólnej pamięci, przekazywanych dzięki porozumiewaniu się wspólnym językiem czy też, ogólniej, dzięki używaniu wspólnego systemu symboli” (Assmann 2015, 153).

Od razu widać więc, że dla publicysty naród rosyjski nie jest określeniem politycznym czy etnicznym. Jest to raczej duchowa wspólnota ludzi opierająca się na świadomości wspólnego dziedzictwa historycznego i wspólnych korzeni kulturowych. W tym miejscu warto przypomnieć stwierdzenie dzisiejszych znawców tematu, że „prawdziwa wspólnota to wspólnota pamięci” (Olick | Robbins 2014, 122). To właśnie pamięć o wspólnej przeszłości umożliwia trwanie owej zbiorowej osobowości:

Непременным условием существования и развития его [народа – М. С.] является историческая память, разрушение которой вносит в самосознание народа болезненные искажения, приводит его к пагубному самоотожествлению своей личности с данным мгновением ее бытия, к забвению того, что всякая эмпирическая личность несовершенна и лишь в непрерывном сознательном становлении может приблизиться к полноте личной жизни (Borisov 2017b, 44).

W tym sensie rosyjski znawca dziejów Cerkwi wyraża tezy współczesnych badaczy pamięci, którzy podkreślają, że wspólna pamięć zapewnia danej wyodrębnionej społeczności „stabilność i zdolność do odnawiania się” (Niethammer 2014, 33).

To określenie wydobywa ważną cechę pamięci, która jest kluczowa dla Borisowa. Pamięć nie jest bowiem rezerwuarem wydarzeń przeszłości, archiwum, gdzie przechowuje się nieużywane na co dzień materiały, lecz żywym źródłem aktywności i praktyką określonej grupy. Można powiedzieć za A. Erll, że „główną funkcją pamiętania przeszłości jest w obrębie pamięci zbiorowej kształtowanie

tożsamości” (Erl1 2018, 37). Borisow jest jednocześnie dość daleki od dzisiejszych kierunków takiego rozumienia tożsamości zbiorowej, które akcentuje wielość tożsamości i zarazem możliwość przynależenia jednostki do różnych grup. Współautor zbioru „Spod zwalisk” pozostawia podobne zastrzeżenia poza polem swoich rozważań. Zbiorowość, w tym wypadku naród, ma bowiem podstawy duchowe i stanowi jeden koniecznych elementów hierarchii świata: „Нация есть один из уровней в иерархии христианского космоса, часть неотменимого Божьего замысла о мире” (Borisov 2017b, 43).

Podobne określenie narodu pod pewnym względem jest zbieżne z teorią prymordialistyczną oraz kulturalistyczną (Łuczewski | Maślanka 2014, 232, 234-235). Uczeni badający mechanizmy funkcjonowania wspólnot narodowych w pierwszym z wymienionych nurtów podkreślają fundamentalne znaczenie więzi pierwotnych, czyli „ciągłości, krwi, mowy i obyczaju”, a niektórzy z nich, jak na przykład C. Geertz (Geertz 1973, 259), zwracają uwagę również na działanie czynników kulturowych. Natomiast w perspektywie kulturalizmu

[...] naród to wspólnota kultury: wartości, mitów, symboli itd. Kulturaliści zgadzają się z modernistami co do tego, że początki narodu tkwią w nowoczesności, ale zarazem dodają, że nie należy zapominać przy tym o etnicznej przeszłości, która w procesach modernizacji zostaje zreinterpretowana stosownie do nowych warunków. Kulturo- i narodotwórcza moc państwa jest ograniczona, albowiem musi ono uwzględnić takie przednowoczesne zjawiska, jak etniczność i religia (Łuczewski | Maślanka 2014, 235).

Jednak w rozważaniach Borisowa można znaleźć cechy zupełnie wyjątkowe, które częściowo wynikają z roli, którą autor przypisuje pamięci. Po pierwsze, stoi on na pozycji, że naród jest fenomenem głęboko osadzonym w chrześcijaństwie, a w ten sposób dochodzimy do trzeciego członu z wyakcentowanej na początku triady pojęciowej, czyli religii. Dopiero podkreślenie kontekstu religijnego pozwala dokładniej zrozumieć znaczenie nacji oraz jej relację z pamięcią: „Не историей народа создаются нации, но нация-личность реализует себя в истории народа, или, другими словами, народ в своей истории осуществляет мысль Божию о нем” (Borisov 2017b, 43). Takie pojęcie narodowości czy, za Borisowem, nacji – z zastrzeżeniem, że istnieje zasadnicza różnica między ogólnie rozpoznawalnym terminem a jego znaczeniem w omawianym artykule – jest osadzone na fundamencie religijnym. Autor pisze bowiem o osobowości narodowej jako szczególnej charakterystyce, którą naród otrzymuje od Boga. Proces tworzenia nacji można porównać do znanego z teologii chrześcijańskiej aktu nadania przez Boga imienia. Rozwój historyczny narodu można więc określić jako etapy urzeczywistniania potencjału zawartego w imieniu, ujawniania planu Bożego. Badanie owej historii jest zatem wnikaniem w Boży замысел i upamiętnianiem Boskiego działania. W takim kontekście pamięć o przeszłości jest religijnym obowiązkiem każdego członka wspólnoty narodowej.

Po drugie, szczególna predestynacja wspólnoty nie gwarantuje ciągłości i nie wyklucza zapomnienia, a więc faktycznie zniszczenia narodu jako świadomej osobowości. Taka sytuacja, według Borisowa, grozi narodowi rosyjskiemu, który podlegając specyficznej polityce historycznej w reżymie komunistycznym, doznał swoistego paraliżu poczucia historii (Borisov 2017a, 19) oraz utraty naturalnego przekonania, że życie oznacza zawsze istnienie w historii (Borisov 2017a, 19). Takie zjawisko publicysta traktuje przede wszystkim jako działanie godzące w Boską koncepcję narodu i efekt ateistycznej ideologii, która lekceważy chrześcijańskie dzieje Rosji.

W konsekwencji można ustalić kilka zasadniczych aspektów pamięci wyodrębnionych przez Borisowa. Przede wszystkim jest ona prostą świadomością absolutnego źródła praw człowieka i wiedzą na temat swojego miejsca w świecie, traktowanym jako hierarchiczne Boskie dzieło, kosmos realizujący zamysł Stwórcy (Borisov 2017b, 35).

Warto zaznaczyć, że badane zjawisko ma charakter zbiorowy i odznacza się bardzo silnym komponentem religijnym czy, jak powiedzieliby dzisiejsi badacze spod znaku „memory studies”, mitycznym. Pamięć pozwala zachować wartości i rytuały, gwarantujące utrzymanie cech uznanych za konstytuujące dla narodowości. Borisov przekonuje, że kultura jest „całością światopoglądową” i „systemem wartości przekazywanych w pamięci kolektywnej” (Borisov 2017c, 75). Takie rozumienie jest zbieżne z ustaleniami współczesnego niemieckiego uczonego J. Assmanna, który podkreśla znaczenie struktury kolektywnej kultury tworzonej właśnie dzięki transmisji pamięci (Assmann 2015, 32).

A jednocześnie zbiorowy charakter omawianego zjawiska oznacza, że każdy z członków wspólnoty powinien dołożyć starań, aby kultywowanie pamięci obejmowało resztę grupy. Według prekursora nowoczesnej pamięciologii M. Halbwachsa, o pamięci zbiorowej można mówić jako o „społecznych ramach” (Halbwachs 2018, 272). Halbwachs zakładał, że jednostki pamiętają zawsze w jakimś odniesieniu do społeczeństwa i że to właśnie w społeczeństwie przechowywane są informacje o przeszłości, które przemieniają się w „pewnego rodzaju nauczanie”, są podstawą praktyk przypominania i „stają się elementem systemu idei” (Halbwachs 2018, 274). Borisov pokazuje jednak, że ideologiczna polityka historyczna prowadzona przez państwo może zachwiać wspólną pamięcią. Diagnozuje on wręcz amnezję historyczną, która dotknęła Rosję po rewolucji (Borisov 2017c, 65) oraz manię dyskredytacji przeszłości obejmującą kraje zachodnie na fali afirmacji i rozwoju idei oświeceniowych (Borisov 2017c, 73). Z przekonania o fundacyjnym znaczeniu pamięci historycznej dla w pełni niezależnego, świadomego swojej przeszłości narodu wyrasta ostra krytyka tomu „Samoświadomość” („Самопознание”), niedoceniającego – według Borisowa – znaczenia całości rosyjskiego doświadczenia historycznego. Publicysta podważa takie pisanie o historii, które pomija rosyjską tradycję chrześcijańską. Jest to według niego zamach na pamięć zbiorową, który

zaważyć może na tożsamości rosyjskiej równie silnie jak dziesięciolecia komunistycznego zafałszowania historii.

Oprócz podobieństw do społecznych teorii pamięci w koncepcji Borisowa można znaleźć również istotne cechy wyróżniające. Publicysta nie uznaje np. społecznego zapomnienia. To zjawisko według socjologów tworzy spójną politykę pamięci narodów i jest równie ważne jak pamiętanie (Assmann 2015, 79). Według Borisowa zapomnienie oznacza zawsze szkodę dla tożsamości narodu. Szczególnie potępia on zaś sytuację, gdy wykształcona część społeczeństwa wybiera niepamiętanie o przeszłości w imię spokojnej egzystencji (Borisov 2017c, 86). Wynika to z faktu, że zapomnienie jest przez krytyka traktowane nie jako naturalny proces wypierania mniej ważnych informacji przez świeższe dane, znany dobrze przez analogię do działania dzisiejszych elektronicznych nośników pamięci, lecz oznacza zawsze przemoc na narodowym dziedzictwie i deformację wiedzy o przeszłości. Takie przekonanie jest zaś konsekwencją specyficznego rozumienia relacji historii i pamięci.

Przedstawiciele „memory studies” w rozmaity sposób określali wzajemny stosunek obydwu wymienionych przejawów pracy z przeszłością. Bodaj najbardziej wpływowe są ustalenia Halbwachsa, według których historia i pamięć są zupełnie odmienne, a nawet wykluczają się wzajemnie w ten sposób, że jedna może działać dopiero wtedy, gdy druga ustąpi jej miejsca (Assmann 2015, 60). Według wielu badaczy to, co przestaje być przechowywane w pamięci zbiorowej, przechodzi w dziedzinę historii, która jest przede wszystkim wiedzą o przeszłości. Jak komentuje Erll: „pamięć jest «żywym» wspomnieniem, podczas gdy historia jest «pisana» przez specjalistów”, a także: „historia zaczyna się dopiero tam, gdzie kończy się tradycja” (Erll 2018, 37).

Według Borisowa historia jest nieodłączna od pamięci i nie tylko jedna nie może istnieć bez drugiej, lecz także obydwie wspomagają się wzajemnie. Nie uznaje on pojęcia „balastu pamięci” i jest przekonany, że zniszczenie jednego z przejawów świadomości przeszłości natychmiast pociąga za sobą niepowetowane straty w zakresie drugiego (Borisov 2017c, 66). Mówi nawet o „pamięci historycznej”, czyli o interioryzowaniu wiedzy naukowej o przeszłości przez naród. Jak twierdzi, zniszczenie tej formy pamięci sprawia, że historia w ogóle przestaje istnieć (Borisov 2017b, 54). Jednocześnie podkreśla on zjawisko zamiany historii na historiografię, „surogat socjologiczny”, „naukowe opracowanie dziejów, które nie jest połączone z głęboką refleksją i identyfikacją przeszłości jako własnej” (Borisov 2017c, 67). Badacz jest więc przekonany, że pamięć buduje zarówno wspólnotę, jak i historię (Erll 2018, 71-72). Z emfazą konstatuje:

даже историческую науку, этот орган социальной памяти, мы упразднили было за ненадобностью, но вовремя сообразили, что в нашем походе против истории и ей может быть найдено надлежащее применение, и стали методически

выстраивать китайскую стену общеобязательных «исторических» понятий и категорий, мертвое средостение между живым человеком и живой историей (Borisov 2017a, 19).

Na tej podstawie twórca piętnuje wystąpienia intelektualistów rosyjskich, które akceptują propagowaną przez komunistów wersję rosyjskiej historii średniowiecznej (Borisov 2017c, 70, 75). Jako znawca dziejów Cerkwi nawołuje on do przeorientowania rosyjskiej nauki o przeszłości w kierunku dowartościowania kulturotwórczej roli religii i Kościoła prawosławnego, który nazywa „cytadelą wiecznej pamięci” (Borisov 2017c, 66). Nie może także zgodzić się z krzywdzącymi opiniami, jakoby Rosja nie miała historii lub też jakoby przeszłość narodu ginęła w mrokach barbarzyństwa. Przy pobieżnym oglądzie może dziwić fakt, że badacz podjął się np. apologii samodzierżawia lub obrony despotyzmu carskiego, jednak wzięwszy pod uwagę czasy, w których powstawały teksty, trzeba przyznać, że w istocie walczył on o uwzględnienie innego punktu widzenia na oficjalną historię. Według publicysty jednostronne twierdzenia na temat przeszłości, zgodnie z przedstawioną wcześniej logiką funkcjonowania osobowości narodowej, podważają podstawy jej życia.

Tu dochodzimy do kolejnego bardzo ważnego aspektu pamięci utrwalonego w tekstach Borisowa. Chodzi o moc uchronienia wspólnoty od upadku i stopniowego przechodzenia w niebyt:

[...] для гибели народа совсем не нужно его полного физического уничтожения – довольно лишь отнять у него память, мысль и слово – и душа народа будет убита. Еще долго история может наблюдать леденящее зрелище роста обездушенного и омертвевшего тела, но в свой срок она становится свидетелем его предрешенного распада (Borisov 201b, 31).

Wyżej wspomniane tezy o destabilizujących konsekwencjach deformacji historii rosyjskiej znajdują swoje ciekawe rozwinięcie w następnych wystąpieniach Borisowa: przemówieniu na zjeździe ruchu *Comunione e Liberazione* w Rimini 30 sierpnia 1990 r. (Borisov 1990)² oraz tekście „Pustelnia Optyńska” (Borisov 2017d) czy licznych szkicach biograficznych (np. Borisov 2017e). Warto podkreślić, że nie kontynuują one linii oskarżycielsko-obronnej, lecz wydobywają pozytywny wymiar koncepcji pamięci Borisowa, np. ukazują duchową wspólnotę Europy i spajające elementy zachodniego oraz rosyjskiego dziedzictwa kulturowego, próbują przywrócić należną pamięć o zapomnianych przedstawicielach kultury duchowej lub uratować bezcenne zabytki.

Trzeba jeszcze powiedzieć o bardzo ważnej sprawie form przekazu pamięci akcentowanych w tekstach Borisowa. Ich analiza pokazuje, że wśród sposobów zwykle omawianych przez badaczy specjalne miejsce zajmuje tu literatura i sztuka.

² Tekst ten stanowi część innego artykułu (Borisov 2017f).

Historyk Cerkwi jest zdania, że poprzez twórczość literacką człowiek i naród mogą „odzyskać utraconą pamięć historyczną” (Borisov 2017a, 21), a w ten sposób jeszcze dobitniej podkreśla on kulturowy wymiar omawianego zjawiska.

Мы плохо усвоили опыт наших великих поэтов, Ахматовой и Мандельштама, для которых память была одним из основных нравственных понятий, ценностью, строящей человеческую личность и культуру (Borisov 2017a, 20).

Optyka pamięciologiczna pozwala także inaczej odnieść się do zawartych w tekstach Borisowa tematów trudnych, które dopiero w następnej dekadzie w pełni ujawnią swój kontrowersyjny potencjał (Pukhonska 2019, 247). Publicysta na przykład w oryginalny sposób antycypuje rozmyślania Sołżenicyna o przyszłości Związku Radzieckiego i wspomina o zarysowującej się uzasadnionej potrzebie uznania odrębności poszczególnych społeczeństw, wchodzących w skład wielonarodowego kolosa (Borisov 2017b, 31). Autor nie kontynuuje tego wątku, skupiając się szczególnie na narodzie rosyjskim w znaczeniu grupy zdefiniowanej nie na podstawie przynależności etnicznej, lecz kulturowo-historycznej. Można w jego wypowiedzi dostrzec wątki, które podejmie Sołżenicyn, formułując swoje propozycje na temat losów Rosji po upadku komunizmu, chociaż trzeba przyznać, że kwestie te nie były w centrum zainteresowania Borisowa. Wspomniana tematyka wybrzmiewa na fali głośnej dyskusji, między innymi z udziałem A. Sacharowa (Sakharov 1974), toczzonej wokół słynnego „Listu do przywódców Związku Radzieckiego”. Bliski wówczas przyjaciel Sołżenicyna najwyraźniej pragnął stonować nacjonalistyczną wymowę listu, wydobyć głębsze, filozoficzne i religijne przesłanki przedstawianych w nim rozwiązań (Borisov 2017c, 83). Sam Borisov spotykał się wprawdzie także z zarzutami propagowania wąskiej postawy słowianofilskiej (Paramonov 1997, 334-345), jednak trzeba przyznać, że pojęcie to interpretował na swój sposób³, który zasługuje na oddzielne badania. W okresie przebywania w bliskim otoczeniu Sołżenicyna nie było wyraźnych różnic w poglądach obydwu autorów „Spod zwalisk”, natomiast po zerwaniu kontaktów, kiedy pojawiły się najbardziej kontrowersyjne utwory Sołżenicyna dotyczące kwestii narodowych i państwowych, Borisov nie wypowiadał się już na ten temat, a wkrótce potem zmarł. Powstrzymując się od nadinterpretacji i zbyt daleko posuniętych wniosków, wypada jednak powiedzieć, że koncentracja redaktora pisma „Nowyj mir” na zagadnieniach związanych z duchowością, wiarą i kulturą skłania do przypuszczenia, że w zakresie prawa poszczególnych narodów do samostanowienia jego stanowisko różniło się od pozycji Sołżenicyna. Borisov akcentuje bowiem problem utrzymania tożsamości i kulturowej pamięci, a nie określonego układu politycznego.

³ Temu tematowi jest poświęcony między innymi opublikowany przez Borisowa pod pseudonimem A. Wierietienikow tekst *Pogłoski i spory. Szkice polemiczne*, gdzie akcentuje na przykład wartość tolerancji (Borisov 2017a, 27).

Biorąc pod uwagę warunki dziejowe, w jakich powstawało większość tekstów Borisowa poruszających kwestię pamiętania, trzeba przyznać, że jego wypowiedzi realizowały model „przeciw-pamięci”, czyli propozycji negującej oficjalny dyskurs i akcentującej inne poglądy (Assmann 2015, 98). Według badacza pamięć zbiorowa jest całością najcenniejszych dla zbiorowości wydarzeń z przeszłości, które muszą być aktywnie przypominane w rytuałach zbiorowych i praktykach indywidualnych. Borisow, podobnie jak późniejsi znawcy tematu, dostrzega także, że pamięć jest faktycznie skoncentrowana na bieżących potrzebach narodu i jej celem jest nie sama ochrona przeszłości, lecz zabezpieczenie duchowych podstaw jego dalszego życia (Erl1 2018, 37). Ta pamięć jest moralnym obowiązkiem jednostki wobec innych członków wspólnoty kulturowej i Boga. Jednostka niepamiętająca o swojej przeszłości nie pragnie poznać Boskiego planu, a więc lekceważy Jego zamysł. Przez upamiętnianie odbywa się rozpoznanie historii, czyli – w myśl dowodzenia Borisowa – rozszyfrowanie osobowości narodu.

Przeanalizowane tu rozważania o pamięci charakteryzuje ogromny patos wynikający z teologicznej retoryki i temperatury dyskursu o przyszłości Rosji u schyłku okresu komunistycznego. Idea pamięci rozwinięta przez Borisowa, mimo pasji krytycznej autora i atmosfery intelektualnej skłaniającej do radykalizacji postaw, zawiera w sobie również warty przypomnienia potencjał pozytywny. Myśl wyrażona w dobie zaciętych sporów o kierunek zmian w ZSRR w rzeczy samej postuluje nową politykę pamięci, która bez uprzedzeń i ideologizacji odnosiłaby się do spuścizny kulturalnej Starej Rusi i wspólnych doświadczeń kulturowych czy historycznych różnych narodów, a także dowartościowałaby duchowy i kulturalny wkład chrześcijaństwa w dziejowy rozwój Rosji.

Bibliografia

- ASSMANN, J. (2015), *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa.
- BORISOV, V. (1990), L'irrazionale: Una servitù volontaria. In: https://www.meetingrimini.org/wp-content/uploads/docs/eventi/356_3.htm (accessed 18.12.2020).
- BORISOV, V. (2017), *Stat'i, dokumenty, vospominaniya*. Moskva. [Борисов, В. (2017), *Статьи, документы, воспоминания*. Москва.]
- BORISOV, V. (2017a), *Molva i spory. Polemicheskiye zametki*. In: Borisov, V., *Stat'i, dokumenty, vospominaniya*. Moskva, 15-29. [Борисов, В. (2017a), *Молва и споры. Polemicheskie zametki*. В: Борисов, В., *Статьи, документы, воспоминания*. Москва, 15-29.]
- BORISOV, V. (2017b), *Lichnost' i natsional'noye samosoznaniye*. In: Borisov, V., *Stat'i, dokumenty, vospominaniya*. Moskva, 30-61. [Борисов, В. (2017b), *Личность и национальное самосознание*. В: Борисов, В., *Статьи, документы, воспоминания*. Москва, 30-61.]
- BORISOV, V. (2017c), *V poiskkh utorachennoy istorii*. In: Borisov, V., *Stat'i, dokumenty, vospominaniya*. Moskva, 64-103. [Борисов, В. (2017c), *В поисках утораченной истории*. В: Борисов, В., *Статьи, документы, воспоминания*. Москва, 64-103.]

- BORISOV, V. (2017d), Optina pustyn'. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 162-186. [Борисов, В. (2017d), Оптиная пустынь. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 162-186.]
- BORISOV, V. (2017e), Georgiy Fedotov. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 187-191. [Борисов, В. (2017e), Георгий Федотов. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 187-191.]
- BORISOV, V. (2017f), Novaya Yevropa. Kritika Zapada v russkoy mysli i eyeve sovremennyy smysl. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 225-233. [Борисов, В. (2017f), Новая Европа. Критика Запада в русской мысли и ее современный смысл. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 225-233.]
- ERLL, A. (2018), Kultura pamieci. Wprowadzenie. Warszawa.
- GEERTZ, C. (1973), The Interpretation of Cultures. New York.
- HALBWACHS, M. (2018), Społeczne ramy pamięci. W: Majewski, M. | Napiórkowski, M. (red.), Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów. Warszawa, 269-275.
- ŁUCZEWSKI, M. | MAŚLANKA, T. (2014), Naród. W: Saryusz-Wolska, M. | Traba, R., Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci. Warszawa (e-book), 232-238.
- NERLER, P. (2018), Kopyttse troyanskogo konya. Pro pamyat', Solzhenitsyna i raspri vokrug arkhivov Osipa Emil'yevicha. [Нерлер, П. (2018), Копытце троянского коня. Про память, Солженицына и распри вокруг архивов Осипа Эмильевича] In: https://www.ng.ru/ng_exlibris/2018-08-16/15_946_neller2.html (accessed 18.12.2020).
- NIETHAMMER, L. (2014), Po tej stronie „floating gap”. Pamięć zbiorowa i konstrukcja tożsamości w dyskursie zbiorowym. W: Kończal, K. (red.), Konteksty pamięci. Antologia. Warszawa, 31-51.
- OLICK, J. K. | ROBBINS, J. (2014), Badania nad pamięcią społeczną: od „pamięci zbiorowej” do socjologii historycznej praktyk pamięciowych. W: Kończal, K. (red.), Konteksty pamięci. Antologia. Warszawa, 99-139.
- PARAMONOV, B. (1997), Pegasy i klopy. In: Paramonov, B., Konets stilya. Moskva. 339-348. [Парамонов, Б. (1997), Пегасы и клопы. В: Парамонов, Б., Конец стиля. Москва. 339-348.]
- POMERANTS, G. S. (2013), Otkrytoye pis'mo redaktoru «Khristsianskogo vestnika». In: Pomerants, G. S., Sny zemli. Moskva – Sankt-Peterburg. [Померанц, Г. С. (2013), Открытое письмо редактору «Христианского вестника». В: Померанц Г. С., Сны земли. Москва – Санкт-Петербург, 303-323.]
- PUKHONSKA, O. (2019), Travmatychna pam'yat' v ukrayins'kiy literaturniy retseptsiyi: symptomy postzalezhnosti. [Pukhonska, O. (2019), Травматична пам'ять в українській літературній рецепції: симптоми постзалежності.] W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/2, 241-250.
- SAKHAROV, A. D. (1974), O pis'me Aleksandra Solzhenitsyna «Vozhdyam Sovetskogo Soyuza». [Сахаров, А. Д. (1974), О письме Александра Солженицына «Вождем Советского Союза».] In: http://www.sakharov-archive.ru/Raboty/Rabot_30.html (accessed 20.12.2020).
- SIWEK, B. (2008), Pamięć ziemi we wspomnieniach Larysy Hienijusz pt. Spowiedź. W: Roczniki Humanistyczne. LVI/7, 97-104.
- SOLZHENITSYN, A. (1996), Bodalsya telënok s dubom. Ocherki literaturnoy zhizni. Moskva. [Солженицын, А. (1996), Бодался телёнок с дубом. Очерки литературной жизни. Москва.]
- SOLZHENITSYN, A. (2003), Ugodilo zërnyshko promezh dvukh zhernovov. Ocherki izgnaniya. Chast' chetvërtaya (1987-1994). In: Novyy mir. 11, 33-97. [Солженицын, А. (2003), Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания. Часть четвёртая (1987-1994). В: Новый мир. 11, 33-97.]
- ULITSKAYA, L. (2004), Возможно ли христианство без милосердия? [Улицкая, Л. (2004), Возможно ли христианство без милосердия?] In: <https://magazines.gorky.media/studio/2004/8/vozmozhno-li-hristianstvo-bez-miloserdiya.html> (accessed 20.02.2020).
- YELISEYEV, N. (2017), Knizhnaya polka Nikity Yeliseyeva. Вып. 52. [Елисеев, Н. (2017), Книжная полка Никиты Елисеева. Вып. 52.] In: <http://nlr.ru/prof/reader/kont/kontakty?id=20469> (accessed 19.12.2020).

DOI: 10.31648/pw.8465

LYUDMILA SAFRONOVA | ЛЮДМИЛА САФРОНОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0337-9418>

Abay Kazakh National Pedagogical University

AIDA NURBAYEVA | АИДА НУРБАЕВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Abay Kazakh National Pedagogical University

EROTIC IMAGES AND MOTIVES AS A BROADCAST OF THE DOMINANT SOCIAL STATUS (BASED ON THE “KAZAKH EROTIC NOVEL” BY BERIK DZHILKIBAEV)

ABSTRACT: In the time leading up to and immediately following the collapse of the USSR, processes of national self-identification in the formerly Soviet republics were revived anew. Ideologues and culture workers mined the distant past for the raw materials with which to re-activate new forms of national identity, and also to distance themselves from the traumas of imperialism. Written and published in the midst of these processes, Berik Dzhilkibayev’s 2001 work “Kazakh Erotic Novel” is something of a mythological text, with ritual elements symbolizing the constant evolution of the fate of nations. This article analyzes “Kazakh Erotic Novel” from the perspective of psychoanalytic and cognitive literary criticism, while also situating the work historically in post-independence Kazakhstan. The novel narrates the emergence of the newly-independent Kazakh state, with its heightened energy potential, onto the world stage, while simultaneously exploring the act of returning to one’s roots – to the origins of one’s ethnic group – by replicating the act of creation of a society and its accompanying sovereignty. To broadcast the competitiveness of a young Kazakh country on the world stage, the author uses erotic images and motives that have an increased aggressive potential. In Dzhilkibayev’s novel the image of the enemy, the hated Soviet Empire, which served as a unifying force for the Kazakhs, takes on the form of another opponent – the West – which is presented as fundamentally opposed to an imagined Eastern mentality. This difference is attributed to structural differences between Western monotheism and Tengrism, the animist religion of the Kazakhs, which took on renewed significance in the post-Soviet era.

KEYWORDS: rite of passage, genesis, archetypes, image of the enemy, totemism

During times of social and political upheaval and ideological degradation, such as the dissolution of the Soviet Union in the 1990s, new power relations are activated in formerly marginal communities by revisiting archaic forms of socio-genesis. The resurrection of archaic ideas and cultural stereotypes is known as the ‘archaic

syndrome',¹ and is typical for any ethnic community that has been controlled in some way. This active process of self-identification began when the former Soviet republics asserted their independence from the so-called center, and it continues to reshape itself into new forms of initiation (Mikhailin 2003).

The abrupt transition of the former Soviet republics into sovereign political and economic entities turns out to be fatally bound up with various kinds of ethnic aggression, which consolidates a society while it is emerging, developing and maturing (Mikhailin 2003). Archetypical cognitive structures are reactivated through reliving the act of Creation, thus cementing the coherence of the ethnic group. Meanwhile, reactivation takes place through oral folklore, which forms the collective subconscious of an ethnic group. As Dzilkibayev writes in the introduction to his novel, this process begins on the subconscious level, but it must be translated into action: "The time for fables is over. The time to bring them to life is approaching" (Dzilkibayev 2001, 11). Our conscience distances itself from the traumatic dependence upon the former Empire by referring to folklore because the symbolic distance de-demonizes the past. Simultaneously, a reference to the genesis implies a society that has gained its independence is going through its Creation once more, and it exposes its homage to the kindred. As the contemporary cultural scholar and psychoanalyst V. Rudnev writes, "Reality is the substance that should be constructed retroactively to be able to explain deformations of the symbolic structure" (2007, 202).

A folklore text means that the fate of a nation is polyvalent; that it is an open-ended narrative, and it can be lived through or interpreted differently under the current political circumstances.

Usually, the cultural psychology of creativity reacts earlier than anything else to social changes by expressing social processes through metaphors that are still unconscious at the intellectual level. During the 1990s, which were life-changing for the Kazakh state, Berik Dzilkibayev's "Kazakh Erotic Novel" captured this period of transition in an exemplary way. The mission of the novel is to symbolically extrapolate the Kazakh state's new independence – to present a fresh "combat unit" – to the global political stage. The novel addresses the de-colonisation of the Kazakh nation, and the inferiority complex of Kazakh culture, which has all the universal attributes of the evolution of an ethnicity, including the existence of intimate (erotic) folk tales.

The state of alertness, preparedness for battle, ability to defend, especially in terms of initiation, is often expressed with erotic euphemisms: "[...] words should be like ants in our enemies' pants", "when your bayonet is blunt you can't penetrate", "a soldier is always a soldier, day or night", "I impaled enemies and pretty girls",

¹ "Archaic syndrome is a return to the 'youth' of a person or ethnic group, due to stress or a psychological trauma".

“my bayonet still works” (Dzilkibayev 2001, 11). It is no surprise that the male sexual lexicon has military overtones all over the world.

Expressions of “a spherically pretty Southern Hemisphere” (Dzilkibayev 2001, 16) are also commonplace among ethnicities. However, the Kazakh reality of the early years of independence brought about specific forms of folkloric erotic expression. The “Kazakh folk charm” arrived on the international cultural and geopolitical scene via the donor Russian culture, the Russian language, and, as a result, through the Russian mentality. As a result of their colonisation by Russians, Kazakhs gained access, through the Russian language, to international culture and science.

The Kazakh and Russian cultures “encounter each other as two stray storylines in a fairy tale” (Dzilkibayev 2001, 6), sharing a common morphology: the author’s “tale”, as an erotic one, mocks a fairy tale (Smirnov 2008, 68). Although the cultural code of the Kazakhs, as one of the ethnic groups on the periphery of the USSR, is almost the opposite of the ‘official’ Russian code emanating from Moscow, they share an essential structural similarity. The contrast between the economically and politically important Moscow and the marginal Kazakhstan was a pressing issue for as long as the ethnic minorities of the Soviet periphery were dependent on the center to acquire any kind of capital. As soon as the Kazakh territories realized that they had their own sources of substance, they started to display more similarities with the former center, Russia. In particular, they both found themselves searching for their previous identity and a return to their Paradise Lost – idealistic images of their past.

According to the Kazakh-language press in Kazakhstan, the hated center – in essence, the old image of the Soviet Foe – continues to be a unifying force in Kazakh society. Under new political circumstances, it has been transformed into another enemy – a vague notion of the western world, which is very different from the Kazakhs and their nomadic mentality. “Such little storylines closely echo the literature of West and East [...] where the erotic narrative common to mankind is transformed into a specific ethnic image” (Dzilkibayev 2001, 6).

“Sin sneaked to the Carmelite convent through the lattice frame of fencing and so it did to a posh felt tent through the lattice frame of the venting opening” (ibidem). “This way a Kazakh village did not fall behind civilization and had everything that others had” (ibidem, 18). The phenomenon of social, even anthropological comparison and contrast is always crucial for a social and cultural rite of passage. The image of Foe is just one of the ways to look through the archetypical antipode into the dark side of the ethnic group itself. In a wider context, the style of comparison and contrast expresses the major cognitive function that is the process of proactively creating a system to establish and strengthen the state.

“Allegations that Kazakh literature lacks erotic trope are unfounded. Kazakh literature does have an erotic novel, of which any nation can be proud, and today

this is the most important thing for our culture!”, the author-narrator says. The erotic component of the culture of the young Kazakh state described in Dzilkibayev’s novel is associated with its growing potency; an acute need to be fit for combat / defense, and with a special kind of ‘divine inspiration’ as an inherent property of masculinity, which is positively framed by any cultural tradition during the initiation period (Mikhailin 2000).

Self-assertion is a natural urge for both an individual and an ethnic group. In normal circumstances, the aggressive behavior associated with self-assertion is what the psychoanalyst E. Fromm called pseudo-aggression or passive aggression (Fromm 1994, 165). That is why in the Kazakh Erotic Novel, Don Quixote, a leading spiritual character, was positively depicted, while Don Juan, an accentuated body character, was negatively portrayed as Spanish sexual expansion into the world. Don Juan became an erotically aggressive – that is to say, a symbolically dangerous – foe, with a huge national potency that was subconsciously interpreted by other ethnic groups as a metaphorical threat from Spain to the world.

The first symbols that a primal man used to express and pinpoint his attitude towards the world and society were parts of his body. These bodily archetypes are again activated for rites of passage, symbolically enouncing both the cosmos principles and pressing social issues. “In the archaic picture of the world and society, certain parts of a body, limbs and physiological acts symbolize the principles of the Universe, those that transform and preserve the vital energy. Mainly, it is the association of the phallus with the cosmic body in the collective subconscious of ethnic communities carrying out extreme rites of passage” (Bannikov 2002, 115).

The cardinal error of Freudism is ignoring the fact that a prerequisite for anything to become a language is only at the price of losing the actual reality and transferring the latter to the purely formal hollowed-out sphere that is ready for any content. Sex cannot become a universal language as long as it preserves an immediate emotional and always private reality that is its physiological basis. It has to become formalized, become fully separated from its sexual content, as displayed by a baboon accepting his failure. Attempts to return all those processes, that culture does, first of all, with a word, to physiological practices do not make culture a metaphor of sex but makes sex a metaphor of culture, as of Freud (Lotman 2000, 141).

We see the same connection between culture and erotica in Dzilkibayev’s very concept for his novel. A typical moral feature within groups practicing extreme rites of passage is the de-tabooing of body parts (Bannikov 2002). Removing taboos around private parts is tantamount to the temporary decivilizing of social relations, and this occurred during the fall of the Soviet Union. In Dzilkibayev’s novel, sexual potency is used to symbolize the new social potency of the formerly peripheral ethnicities of the USSR. However, the cultural traditions of the oriental, including Kazakh, ethnicities make the social potency more complicated: strictly

metaphorically implying creation in general; the domineering social status; the world axis; and so on.

Nowadays, ethnology includes an erotic accentuation – a demonstration of the phallus as an old form of social behavior. M. L. Butovskaya writes:

[...] Demonstration of the phallus is a demonstration of a higher social status. Such behavior is interpreted as a ritual threat to copulate. In some traditional societies, the phallic demonstration is displayed by means of an outfit that is combined with other signs of rank and status. Warlike societies often use phallocrypts that visually increase the size of the phallus and display constant erection and a threat to those around this person. The next stage of ritual threat is making figurines with erect phalluses to protect areas and homes (1999, 54).

Societies are consolidated when they cross their existential boundaries that are marked by polar opposites, such as life vs. death, friend vs. foe, and human vs. non-human. Usually, consolidation is enhanced by allegories, which are expressed in the universal archetypical code through animals and aliens. In Dzilkibayev's novel, this mythological arch-basis of subconscious emerges as a resurrection of the totemic cult of ancestors – Blue, or Sky Wolf. He is also known as Berserk, a metaphorical cosmic father of the Kazakhs and their martial symbol.

Sky Wolf is the ancestral totem of numerous Turkic tribes for a reason...the attitude of an alien tribe whose totem is a hare or a crow will naturally be very negative towards the wolf of an alien tribe. Apparently, a westerner will consider an eastern person as a wolf because of his wolf totem; the totems of westerners are eagles and ravens, and an encounter of these two persons is an encounter of a westerner with a wolf (Dzilkibayev 2001, 42).

In an archetypal situation of initiation, all males must gain the experience of surviving in a wolfpack (Mikhailin 2001). It results in the rise of his credibility, marital status, fatherhood and financial independence. This probably explains lycanthropic metamorphoses and the junkyard dog characters of the novel.

For centuries the Eurasian ethnopolitical mentality involved two key opposing images: Wolf vs. Dog. The extreme manifestation of their oppositeness is the wolves' nomadic lifestyle, with their perpetual change of territory, constant state of alertness to those who might attack, as well as a readiness to expand their territory whenever an opportunity arises (Dzilkibayev 2001, 48).

The rite of passage for young warriors was to be magically transformed into wolves. According to V. Y. Mikhailin (2001), ascribing dog-like features to an opponent was a serious magic spell. It led to the opponent being rejected by humans as someone who had no right to exist. For example, in Russian folklore there is a curse to destroy

a foe in this way: the person who is cursed is said to have neither a human father nor mother, none of the basic human privileges, and simply does not exist, because the person comes from a chthonic seed and is somehow magically dead.

In nomadic oral folklore it is the wolf who is praised, while in the post-renaissance western culture it is the dog. The Dominican Order, which was formerly called *Domini Canes*, which was connected to dogs, is an actual manifestation of the special cultural and theological status of the dog and its cult. This Order was the antithesis of the very antagonistic image of the wolf. The mission of Dominican friars was to expand their reach into the territory of the people who culturally and historically adhered to the cult of the wolf – the symbol of the nomadic world and nomadic way of living [...] (Dzilkibayev 2001, 48).

In marginalized communities, there is a kind of social muzzling. They form their “packs of wolves” or “packs of dogs” where “an alien soul is a dark soul that might be hiding a wolf”. The Kazakh writer, speaking about the symbolic Russian interpretation of freedom-seeking minorities who live on the outside of the Russian center, acknowledges that sayings such as “no matter how long you care for a wolf, it will always long for a forest”, “a wolf is untamable, you cannot win its heart by kindness”, “a good wolf is a dead wolf” and many more contribute to the negative perception of wolves in Russian folklore (Dzilkibayev 2001, 46-47).

In the “Kazakh Erotic Novel”, a wolf is a destructive “war machine”, according to Deleuze (1992). It opposes the domesticated dog of the western and Russian civilizations. “A dog is not longing for a forest. A dog should be fed. A good master knows when to feed his dog during the hunting season. A dog is valued for its unconditional service, obedience and readiness to die for its master [...] It is bad luck for a dog to get lost and live by itself” (Dzilkibayev 2001, 47).

The rite of passage is a journey to the chthonic territory, where an individual is sacrificed for the sake of consolidating the community whose ultimate goal is to survive. Priority goes to the horde, and this is the starting point in the polarity of two competing civilizations.

It is not correct to think that all eastern, specifically Kazakh, warriors were lonely wolves. No! They had families and homes. They left their elderly parents, their wives and children, when they started their campaigns. This is how the warrior Koblandy and other nomadic knights are seen. The ancient Russian epic knights, Ilya of Murom, Alesha Popovich and others are seen in a similar way. In contrast with them, we know nothing about the parents or offspring of [Crusade] knights except them being feudatory, bachelors [...] Dogs unconditionally obey their master, they do not have a sense of solidarity (Dzilkibayev 2001, 47).

The author writes that western people are united by territory. For him, this type of unity is artificial and unstable: such settlements also disturb the environmental balance, bringing chaos and poisonous natures. Nomadic civilization is a lifestyle that is in harmony with nature. “Uncle Hassan recognizes the voices of all birds and animals” – said Zaure – “He can imitate the sounds of a brook, the murmur of leaf trees in different weather, and the rustling of grass. He can make the voices of stars!” (Dzilkibayev 2001, 25). Remaining in the symbolic situation of *Wild Field*, because of their locations that are peripheral compared to the agrarian centers, nomadic tribes manifest a higher procreative bond with nature that is metaphorically expressed in Dzilkibayev’s novel through the pagan incest with Mother Earth.

Nomadic communities are united more by essential bonds than they are by territory. “The call of blood – true of a wolf’s nature – unites people by the bonds of their family, tribe and horde” (Dzilkibayev 2001, 49). Modern nomads often join together in tight tribal or horde-based associations. An individual’s association with a horde is still of utmost importance in describing him. “It is a sort of password [...] It is a permission to live with your kind, it is an entry to the ‘gates of opportunity’. If you are ‘one of us’, then you are welcome to share our way of life; if not, then you may go away empty-handed [...]” (Dzilkibayev 2001, 49). It goes without saying that there are negative aspects to tribalism; however, it is a significant protecting force for eastern people, which helps them to survive as ethnicities. “If all nations were one family, one unity, not a single son-of-a-bitch² could suppress them. Starvation would not happen; people would be able to defend and keep their bread for themselves. Exodus to China would not happen. Now everybody is loose, people are saving their skins, and suspect each other” (Dzilkibayev 2001, 49).

A utopian pack of wolves, the idealized symbol of *Wild Field*, has behavioral patterns that are the complete opposite of those of the dogs, who have territorial affiliations. This explains Dzilkibayev’s suspicious attitude, as a Kazakh, to cities, which are cradles of European civilization. The city, a great melting pot, is a place where elements of traditional social organization transform driven wolves into ‘turnskins’. This is a typical phenomenon for the archaic model of initiation. The original ambivalence to the status of a wolf / dog is revealed in this shapeshifting phenomenon.

The conflict of the wolf behavioral pattern with that of a dog as being a fierce fight, fathered not only ugly incarnations of an extreme display of their polarity, but also such intermediate mutations as a werewolf; dog + human; dog + wolf; wolf + dog. The most chimeric were the two last types of society where the dual nature, combining the psychology, ideology and way of life in the same social organism, created individuals who were egregiously dog-like and those who were egregiously wolf-like. These hybrid societies with their

² A pun referring to the governor of Kazakhstan from 1925 through 1933.

relevant turnskin citizens have played their role in the history of Eurasia that had not yet been rationalized by historians. They will echo for a long time and we cannot but sense by our skin their effect (Dzil kibayev 2001, 47-48).

“The Soviet power is their mother; the Kremlin Satan seed is their father,” writes the author about the genesis of therianthropy on the Kazakh land. (Dzil kibayev 2001, 26). He does not label it with negative connotations only because he extrapolates the axiology of this phenomenon to the future.

During the rite of passage, the foe is ascribed more aggression than it really has. This way the higher level of alertness and military potential is maintained by the opposing party. However, the level of internal aggression in society is negatively correlated to the ability of the society to evolve. “Communities with a high level of grass-root aggression are characterized by less sophisticated information that is culturally significant. Sophistication of informational systems in the ethnic community depends on the level of its social integration, which requires the society to overcome its internal and external destructive tendencies” (Bannikov 2002, 104).

Research on Russian slang – a territorially conditioned code of male speech – connects it with the fertility code. B. A. Uspensky (1996) derives the original formula of swearing from a storyline that is present in the majority of mythological systems: the union of Uranus and Gaia. Uranus is transformed into a chthonic deity with dog features, and Mother Earth is replaced by the mother of a foe. Wolf is a pagan opposition to the chthonic deity.

Korkut-Ata was wise to make his descendants the keeper of Sky Wolf – the enigma of human life and of the bond between the worldly and the celestial, the insight of power of a human word, of music, dance, sign, fire, water, wind, and plain yellow soil. Saints – Korkut’s descendants – spoke the language of flora and fauna. Only one old and wise Jew – King Solomon – had such knowledge. Our saints continue to hand over their knowledge to future generations, not to erect temples or suppress people, but to aspire to a better communication between Blue Sky and the children of Earth in order to withstand cruelty, lies, abuse, and humiliation by dark forces (Dzil kibayev 2001, 27).

In this way, the aggressive erotic discourse of Dzil kibayev’s novel, which stands for the Kazakhs during their transition period, reveals the Eurasian aspiration to create a new mythological epic based on folkloric and religious systems – Kazakh and Russian, with some western cultural influence as well. “My teacher was Mikhail Afanasyevich. He gave me good books to read. A lot of books! All are of high quality! Among others, I read ‘Manon Lescaut’ and ‘Aventure du Roi Pausole’, and ‘Ars Amatoria’ by Ovid, and ‘The Decameron’, and ‘La Picelle d’Orleans’, and ‘Roman de la Rose’” (Dzil kibayev 2001, 3).

The culture of mythology and ritual creates counter-positions to surmount antithesis. According to I. P. Smirnov the erotic “language within a language” is in the interchangeable relations with the language of philosophy (Smirnov 2006, 108). The ethnic erotic code of Dzikibayev’s novel seems unique, although it is a model of the archetypical ‘sacred word’, which expresses the creative via the aggressive. It is that very pagan and mythological mentality which possesses the experience of resolving the conflicting counter-positions.

“Each of us has milestones, so we do not get lost in our mental space” (Chernigovskaya 2017, 28). The “Kazakh Erotic Novel” is a milestone of that kind for Kazakhs at the end of the 20th century. Berik Dzikibayev announces the arrival of the new Kazakh state as it enters the global cultural stage. His declaration is made in the universal language of all civilizations – in essence, a consecrated and fundamentally erotic language serving to unite ‘the cosmogonic body common to all people’.

References

- BANNIKOV, K. L. (2002), *Antropologiya ekstremal’nykh grupp. Dominantnyye otnosheniya voyennosluzhashchikh srochnoi sluzhby Rossiiskoi armii*. Moskva. [Банников, К. Л. (2002), *Антропология экстремальных групп. Доминантные отношения военнослужащих срочной службы Российской армии*. Москва.]
- BUTOVSKAYA, M. L. (1999), *Vrazhda i mir: evolyutsionnyye osnovy povedeniya zhivotnykh i cheloveka*. In: *Evolutsiya i zhizn’*. 8 (105), 48-55. [Бутовская, М. Л. (1999), *Вражда и мир: эволюционные основы поведения животных и человека*. В: *Эволюция и жизнь*. 8 (105), 48-55.]
- CHERNIGOVSKAYA, T. V. (2017), *Cheshirskaya ulybka kota Shredingera*. Moskva. [Черниговская, Т. В. (2017), *Чеширская улыбка кота Шредингера*. Москва.]
- DELEUZE G. (1992), *Mashina voyny. Traktat o nomadologii*. Per. V. Merlina. In: *Novyy krug*. 2, 183-187. [Делез, Ж. (1992), *Машина войны. Трактат о номадологии*. Пер. В. Мерлина. В: *Новый круг*. 2, 183-187.]
- DZIKIBAYEV, B. (2001), *Kazakhskii eroticheskiy roman*. In: *Prostor*. 1. [Джилкибаев, Б. (2001), *Казахский эротический роман*. В: *Простор*. 1.] URL: <http://prstr.narod.ru/texts/hum.0101.htm> (accessed 15.05.2011).
- FROMM, E. (1994), *Anatomiya chelovecheskoj destruktivnosti*. Moskva. [Фромм, Э. (1994), *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва.]
- LOTMAN, Yu. M. (2000), *Semiosfera. Kul’tura i vzryv. Vnutri myslyashchikh mirov*. Sankt-Peterburg. [Лотман, Ю. М. (2000), *Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров*. Санкт-Петербург.]
- MIKHAILIN, V. Yu. (2001), *Mezhdvu volkom i sobakoi: geroicheskiy diskurs v rannesrednevekovoi i sovet’skoi kul’turnykh traditsiyakh*. [Михайлин, В. Ю. (2001), *Между волком и собакой: героический дискурс в раннесредневековой и советской культурных традициях*.] In: <http://nlo.magazine.ru/scientist/36.html> (accessed 16.02.2021).
- MIKHAILIN, V. Yu. (2003), *Russkii mat kak muzhskoi obstsennyi kod: problema proiskhozhdeniya i evolyutsiya statusa*. [Михайлин, В. Ю. (2003), *Русский мат как мужской обценный код*:

- проблема происхождения и эволюция статуса.] In: <http://nlo.magazine.ru/shop/index.html>] (accessed 16.02.2021).
- RUDNEV, V. P. (2007), *Filosofiya yazyka i semiotika bezumiya. Izbrannyye raboty*. Moskva. [Руднев, В. П. (2007), *Философия языка и семиотика безумия. Избранные работы*. Москва.]
- SMIRNOV, I. P. (2006), *Genezis. Filosofskiye ocherki po sotsiokul'turnoi nachinatel'nosti*. Sankt-Peterburg. [Смирнов, И. П. (2006), *Генезис. Философские очерки по социокультурной начинательности*. Санкт-Петербург.]
- SMIRNOV, I. P. (2008), *Oliteraturennoye vremya. (Gipo) teoriya literaturnykh zhanrov*. Sankt-Peterburg. [Смирнов, И. П. (2008), *Олитературенное время. (Гипо) теория литературных жанров*. Санкт-Петербург.]
- USPENSKIĬ, B. (1996), *Mifologicheskii aspekt russkoi ekspressivnoi frazeologii*. In: Bogomolov, N. (ed.), *Antimir russkoi kul'tury. Yazyk. Fol'klor. Literatura*. Moskva, 9-107. [Успенский, Б. (1996), *Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии*. В: Богомолов, Н. (ред.), *Антимир русской культуры. Язык. Фольклор. Литература*. Москва, 9-107.]

JĘZYK

DOI: 10.31648/pw.8466

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

PRAGMATIC ASPECTS OF STREET PROTEST DISCOURSE (EXEMPLIFIED WITH PROTESTS IN BELARUS IN 2020)

ABSTRACT: The author analyzes the pragmatic properties of protest discourse, taking into account poster slogans used during mass anti-government protests in Belarus in 2020. The theoretical basis of the research is the concept of discourse, based on four categories: intention, representation, performance and context. The author distinguishes among three types of contexts: cognitive, social and event-related (functional). In accordance with the global function of the protest discourse, three types of constitutive language activities are distinguished: modal-evaluative, modal-disapproving and speech acts of ultimatum. The author analyzes these types of speech acts in detail and provides numerous linguistic examples.

KEYWORDS: discourse, street protest, pragmatics, speech act, evaluation, poster text, slogan, Belarus

Introduction

The mass protests caused by the presidential election fraud in Belarus in August 2020 have become the subject of a number of scientific publications, e.g.: Bykov | Gradyushko 2020; Zelenko 2020; Romanova 2020; Cinkevich 2020; Dinerstein 2020; Gaufman 2020; Kazharski 2021; Kryzhanoŭski 2021; Petz 2020; Rohava | Burkhardt 2020; Yeliseyeŭ 2020, etc. They mainly concern the socio-political and cultural-historical aspects, but they also consider the protests from the point of view of discourse analysis, in particular, taking into account the symbolic and verbal resources involved (Kiklewicz | Pocietchina 2021; Kiklewicz | Mazurkiewicz-Sułkowska | Pocietchina 2021). The subject of this article is a new aspect of street protest discourses, i.e. their pragmatic characteristics, primarily the types of speech acts.

The first part of the paper discusses the theoretical background of the study, namely the role of the pragmatic factor in the implementation of protest discourses. The second part presents an analysis of the empirical material. The object of the study are slogans in posters and in the form of outdoor graphic images used during

demonstrations, processions, flash mobs, happenings, and performances. All the sources have been retrieved from the Internet. The total number of the analyzed slogans (in Russian, Belarusian and English) is 600 units.

1. Pragmatic characteristics of discourse

In this paper, we understand discourse as a speech event containing an ordered sequence of speech acts (Kiklewicz 2018, 9). The existing models of discourse parametrization differ in the content and degree of detailing individual aspects. Many models are directly or indirectly related to the concept proposed in the 1970s and 1980s by M. A. K. Halliday within the framework of systemic functional grammar (Halliday 1973; 2002). In accordance with this approach, four aspects of linguistic activity are distinguished: language system, text, culture and social interaction (see Fig. 1). These aspects are also taken into account in discourse analysis, although they are interpreted differently in various concepts. Thus, R. Wodak (2008, 195) affirms that a comprehensive discourse analysis should take into account four dimensions: 1) the thematic content of texts; 2) discursive strategies (including methods of argumentation); 3) linguistic means; 4) context. Since discourse is a complex form of the linguistic performance realized under certain conditions, the circumstances and the scene of action also become the subject of parametrization. In this regard, such aspects as: action, participants, performance indicators, time, place, tools and materials, clothing and appearance, as well as eligibility conditions are distinguished (van Leeuwen | Wodak 1999, 94). Most of these parameters were previously identified and systematized by D. Hymes (2003, 40).

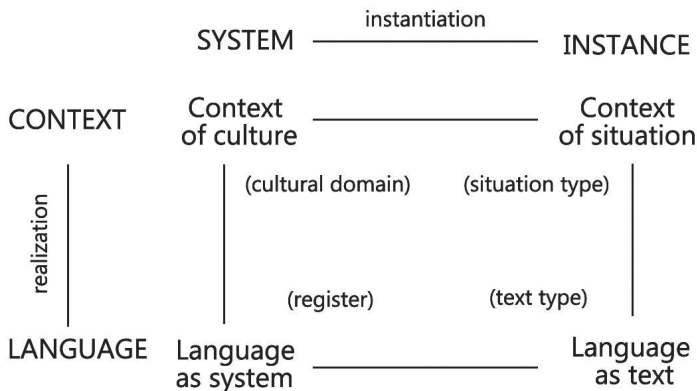

Fig. 1. Four aspects of linguistic activity in systemic-functional grammar (Hassan 2004, 20)

One of the most complete discourse parametrization models has been developed by German researchers (Warnke | Spitzmüller 2008). This is the DIMEAN concept (German: *Diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse*). It distinguishes three levels of discourse analysis: intratextual, executive (analysis of discursive actions) and extratextual, herewith each level providing for more particular procedures. Pragmatic problems belong to the intratextual level and include speech acts, presuppositions and implications, which are considered within the framework of a propositionally oriented analysis (German: *propositionsorientierte Analyse*). The German authors note that pragmatic characteristics are poorly studied in discursive-linguistic publications¹.

Discourse, understood as an ordered sequence of speech acts, corresponds to the concept of a macro act. T. A. van Dijk (1992, 215) defines this category as “the global speech act performed by the utterance of a whole discourse, and executed by a sequence of possibly different speech acts”. A macro speech act has a common pragmatic function (or functions). There are rules that explain exactly how a sequence of speech acts is related to its global representation.

In accordance with the above understanding of discourse, three main categories can be distinguished in its structure: mental representation, linguistic (sign) representation, and performance. The mental representation means a fragment of the conceptual experience of the speech subject, which constitutes the area of reasoning and the plan of the content of communications. The linguistic representation means the exteriorization of the content plan in the appropriate linguistic (phonetic, lexical, grammatical) forms, additionally marked for the stylistic aspect. The performance is the implementation of speech acts, taking into account scenes, channels and attributes.

Discourse is necessarily realized in a context, and three types of contexts can be distinguished. The cognitive context encompasses the totality of general knowledge, including collective symbols, precedent phenomena, historical memory, public agenda, system of values, which are more or less directly related to the topic of discourse. The social context is an appropriate communicative program (including social interactions, social relations, social groups, social norms, etc.) within which the discourse is realized. The functional (event) context involves accompanying events, including parallel discourses. Three organic categories of discourse: mental representation, language representation and performance, on the one hand, and context as an external factor, on the other hand, interact with each other: the context affects the conceptualization of reality, the forms of verbalization of meanings and types of sign activity, but the context itself is subject to the influence of the organic factors of discourse (some fragments of discourse become the context for other fragments).

¹ The prohibitive and corrective speech acts in discourses related to the topic of speech culture (German: *sprachpuristischer Diskurs*) are discussed in Moschonas (2008) and Moschonas | Spitzmüller (2009). See also German publications: Brünner | Graefen 1994; Ehlich 1996; Griebhaber 2001; Redder 2008.

2. Pragmatic elements of street protest discourse

The protest discourse is interpreted as a complex and functionally integral sequence of communicative actions of a disapproving and ultimatum nature, expressed in verbal and non-verbal forms, thereby these forms are direct (written or oral appeals, rallies, marches, demonstrations) or indirect (mass media, urban space, natural or artificial attributes). From the point of view of the pragmatic function, the protest discourse is syncretic: it combines elements of informative and directive types. Firstly, a protest consists in a negative assessment of the decisions and actions of a superior (an owner, a manager, a sovereign), as well as the expression of disagreement with them. Thus, the representative (namely, interpretative) speech acts of two types are realized in the structure of the protest discourse: modal-evaluative and modal-disapproving. Secondly, the protest also includes actions of an ultimatum nature, i.e. demands to cancel a superior's decisions and to restore justice.

The starting point for a protest is the superior's actions which violate the public order (the social consensus) and restrict the rights of a certain part of society. This takes place in situations in which a minority seizes power by using violent instruments, as well as in situations in which the rights of a minority are excessively restricted. Thus, from a pragmatic point of view, a protest belongs to the so-called relatives:

Relatives serve as a manifestation of the speaker's positive, negative or indefinite attitude towards the subject of discussion. They are always reactive: they are either reactions to some event, or reactions to someone's speech behavior (Bednarska 2020, 130).

From a social point of view, a protest is based on the general premise of a democratic society according to which power is in the hands of the majority, and the difference between the rights and powers of the majority and the minority is not too large (Mäder 2004, 79ff.). If this order is violated, the citizens express their dissatisfaction and demand the restoration of the status quo.

In terms of their social expediency, protests are ambivalent: on the one hand, protesters are driven by the hope that their demands will be at least partially met. On the other hand, in political reality, including in democratic countries (for example, in Poland), there is a certain resistance of the authorities to protest movements. If protesters understand this, in their actions, along with disapproving and ultimatum elements, expressive and auto-stimulating elements appear (especially plays with signs).

Three types of speech acts: modal-evaluative, modal-disapproving and ultimative have a constitutive status within the protest discourse. At the same time, other types of speech acts are also realized during protests: statements, predictions,

requests, threats, expression of desires and strong emotions, appeals to demonstrators, aesthetic and emotive stimulations, etc. In the following paragraphs I will consider only constitutive speech acts.

As we know, the types of speech acts are determined by form and content. There are typical grammatical forms of speech acts, which are traditionally divided into three categories: affirmative, imperative and interrogative (sometimes exclamatory sentences are also distinguished). In the collected corpus, they are distributed as follows: affirmative acts – 73%, imperative acts – 24%, interrogative acts – 3%. As we can see, the linguistic activity of the protesters is realized mainly in the ascertaining form.

At the same time, it should be noted that the pragmatic intention of the speaker (the person holding the poster with an inscription) is rarely expressed directly, for example, by using a performative verb, and the grammatical structure of the utterance does not always correspond to its pragmatic function. The majority of slogans, on the contrary, have an indirect or syncretic character: behind the stating form, in fact, there is another content, whose recognition is possible thanks to the context, in particular, thanks to the accompanying visual image. Let us exemplify it with the slogan:

- (1) Подари им сердце.
'Give them a heart.'

that was placed on a poster along with an image of a member of the riot squad. Naturally, this imperative (in its form) sentence is not an appeal, a request, or an order – it most likely implements a representative and condemning speech act, i.e. it is equivalent to the following message:

- (2) Омоновцы – жестокие мучители, у них нет сердца.
'Riot policemen are cruel tormentors, they have no heart.'

The categories of speech acts which will be discussed below have been distinguished taking into account the functional criterion.

2.1. Modal-evaluative speech acts

Speech acts of this type consist in the expression of assessments, i.e. an interpretation of an object, event or state of affairs from the point of view of a certain value category (taking into account the relevant rating scale). The most general assessments are "good", "normal", "bad"; these are the so-called general assessment values. The assessments, however, also concern particular aspects of the described phenomena: ethical, practical, physical, social, aesthetic, etc. (Kiklewicz 2004, 186).

In principle, evaluative statements belong to the category of interpretative assertives, therefore, their content has three main components:

- 1) I'm informing you that ...
- 2) I think it is good | bad | beautiful | useless, etc. that
- 3) S (description of some object, event, state of affairs)

In speech practice, including protest discourses, the first component is almost always presented in a zero form: the fact of the message follows from the locutionary status of the message, i.e. from the presupposition that it physically exists (represented in a poster, on a wall, etc.). The second component in a direct lexical form also appears extremely rarely, and adjectives or adverbs are used as forms of expression of axiological information, for example, in the following slogans:

- (3) Всё настолько плохо, что вышли даже чернокожие.
[плакат в руках девушки с темным цветом кожи]
'It's so bad that even black people have come out.
[a poster held by a girl with dark skin]'
- (4) Всё так плохо, что вышли даже интроверты.
'Everything is so bad that even introverts have come out.'
- (5) Плохой дядя, уходи!
[плакат в руках ребенка]
'Bad uncle, go away!'
- (6) [a poster in a child's hands]'
- (7) Кровавый геноцид страшнее, чем COVID!!!
'Bloody genocide is worse than COVID!!!'

In the overwhelming majority of cases, assessment is expressed indirectly, i.e. it is contained in the content of one of the lexical elements (usually a noun or a verb), which is located in the third, descriptive part. Most often, such assessments are negative, as the below examples show:

- (8) В застенках мучаются люди.
'People are suffering in the dungeons.'
- (9) Розы гибнут на морозе, юность гибнет в лагерях.
'Roses perish in the cold, youth perishes in camps.'
- (10) Из черной резины сделана власть.
'Power is made of black rubber.'
- (11) Окрестина = Освенцим.
'Akrestina = Auschwitz.'
- (12) Милиция с уродом.
'The police cooperate with a freak.'

In all these and similar cases, the utterance has no illocutionary or intensional indicator, but the relevant content is easily found by using paraphrases, for example:

- (13) > It is bad that people suffer in the dungeons.
- (14) > It is bad that youth perishes in the camps.
- (15) > It is bad that the police cooperate with the freak, etc.

Many verbal lexemes also carry negative information, for example:

- (16) Мой голос украли.
'My vote has been stolen.'
- (17) Скорблю по рублю.
'I grieve for the ruble.'
- (18) 25 лет – ума нет.
'25 years old – no mind.'
- (19) Б'ю жанчын
за грошы і чын.
'I am in the business of beating women for money and rank.'
- (20) Нам мешают свободно дышать.
'We are prevented from breathing freely.'

The objects of negative assessment are the rigged presidential elections, the repressive actions of the riot police, the general (political, social and economic) situation in the country, and, above all, the personality of Lukashenka himself. Some posters contain insults directed at him:

- (21) Порхай, как бабочка – жаль, что ты таракан.
'Flutter like a butterfly – it is a pity you are a cockroach.'
- (22) Стоп, таракан.
'Stop, cockroach.'
- (23) Не февраль сейчас, не январь.
С днем рождения, тварь!
'Not February now, not January.
Happy birthday, stinker!'
- (24) Я – пяточок, ты – свинья.
[плакат в руках человек с маской поросенка]
'I am a Piglet, you are a pig.
[a poster held by a man with a mask of a little pig]'
- (25) Крыса – ты, а мы – народ.
[рисунок Лукашенко в виде крысы]
'You are the rat, and we are the people.
[a picture showing Lukashenka in the form of a rat]'

The negative assessment of the president is also manifested in the forms used to name him (see Fig. 2). The protesters actively use pejorative nouns *Лука* ‘Luka’, *дед* ‘grandfather’, familiar appeals *Саша* ‘Sasha’, *Саш* ‘Sash’, *Саня* ‘Sanya’, for example:

- (26) Лука слетел с катушек.
‘Luka has gone off the rails.’
- (27) Лука, ты – урод. Хватит грабить свой народ.
‘Luka, you are a freak. Stop robbing your people.’
- (28) Дед тронулся, господа присяжные заседатели.
‘Grandfather has gone mad, gentlemen of the jury.’
- (29) Скинемся деду на билет до Гааги.
‘Let’s chip in for a ticket to The Hague for the grandfather.’
- (30) Дед, ты опять забыл выпить таблетки.
‘Grandfather, you have forgotten to take your pills again.’
- (31) Лука – социально опасный садист.
‘Luka is a socially dangerous sadist.’
- (32) Саня хватит валять Вовку!!!
‘Sanya stop playing Vovka!!!’
- (33) Саша, между нами всё кончено.
‘Sasha, it’s over between us.’
- (34) Саш, вставай, мы всё посчитали².
‘Sash, get up, we have counted everything.’

Fig. 2. Pejorative naming of the president

² Here, a negative assessment is also expressed by the words *урод* ‘freak’, *садист* ‘sadist’, *социально опасный* ‘socially dangerous’.

Irony also serves as a negative assessment of the president. This is the nature of the slogan:

- (35) Лукашенко, скажи 300.
'Lukashenka, say 300.'

The idea behind is slogan is to draw attention to Lukashenka's characteristic way of articulating soft consonants, which he pronounces as hard consonants, following the model of the Belarusian language. The author of the poster points out that Lukashenka pronounces this numeral incorrectly (like 'trysta'), and this (as a manifestation of low culture) causes a critical attitude towards him.

During street protests, such slogans are also actively used, which implements modal-evaluative speech acts with a positive content. They express the protesters' beliefs about those positive values that are opposed to the ideology of power. The most frequently mentioned value concepts are 'freedom', 'truth', 'peace', 'Belarus', 'love', 'equality', 'justice', 'people'. Here are some examples:

- (36) TUT.BY. Честная пресса в темном царстве.
'TUT.BY. Honest press in the dark realm.'
- (37) Жыве Беларусь!
'Let Belarus live!'
- (38) Мы за мир.
'We are for peace.'
- (39) Мы – беларусы, мірныя людзі.
'We are Belarusians, peaceful people.'
- (40) Будзь чалавекам.
'Be human!'
- (41) За нашу и за вашу свободу!
'For our and for your freedom!'
- (42) Беларусь, яна мая.
'Belarus, she is mine.'
- (43) Любовь спасет мир.
'Love will save the world.'
- (44) Мір, каханне, свабода.
'Peace, love, freedom.'

On the one hand, a characteristic of modal-evaluative speech acts is that, as already mentioned, they are usually implemented for account of information contained in the descriptive part of the utterance. Evaluation is incorporated into the pragmatic function of these (syncretic in nature) acts. On the other hand, evaluative statements function as a special kind of implicature, generating additional meanings. Thus, negative statements are functionally equivalent to a call for the denial of the

mentioned subject, its elimination, marginalization, etc., while positive statements, on the contrary, mean a call for acceptance, support, promotion of relevant values in public consciousness and social practice.

2.2. Modal-disapproving speech acts

Protest discourses necessarily include speech acts of disapproval, i.e. expressing disagreement with the actions of the superior-antagonist (Bednarska 2020, 133). The main motivation for the Belarusian protests in 2020 was the disagreement of a significant part of the society with the official results of the presidential elections, during which many falsifications were made. When peaceful demonstrators were subjected to brutal repression – beatings and mass arrests, they protested in large numbers against such reactions by the authorities.

There are sign and non-sign forms of disagreement manifestation. Firstly, disagreement can be expressed in the form of disobedience to the authorities, i.e. as a violation of the cooperation principle. In this case, a protest means the annulment of the communicative contact and quitting interaction. In Belarusian reality, this form of protest was reflected in the strikes of large enterprises' workers, although it must be admitted that they were not massive and did not last long.

Secondly, disagreement is realized by the observance of the cooperation principle, i.e. in the form of a manifestation of messages addressed to the antagonist, which, according to the protesters' plan, should be heard by the authorities and cause an appropriate reaction. Cooperation, despite the opposition of the parties, is here a necessary condition for the expediency and success of protest actions: they are based on the premise that the restoration of a consensus is, at least to some extent, possible; otherwise, the protest loses its all significance.

The speech act of disagreement is quite rarely realized in a direct, compositional form; the word *нет* 'no' acts as a pragmatic operator, e.g.:

- (45) Нет геноциду белорусского народа.
'No to the genocide of the Belarusian people.'
- (46) Нет диктатору.
'No to the dictator.'
- (47) Саша, НЕТ значит НЕТ.
'Sasha, NO means NO.'
- (48) Нет доверия властям.
'There is no trust in the authorities.'
- (49) Лукашизму нет!
'No Lukashism!'
- (50) Самозванцу нет!
'No pretender!'

Disagreement is also indicated by the presence of a negative particle *не* ‘not’, negative prepositions *против* ‘against’, *без* ‘without’, as well as lexemes with negative meaning components:

- (51) Я не хочу пугать моих детей дядей-милиционером.
‘I don’t want to scare my children with an uncle who is a policeman.’
- (52) Саша, ты запятую не там поставил: 8,01%.
‘Sasha, you’ve put the point in the wrong place: 8.01%.’
- (53) Надо пересчитывать голоса, не ребра.
‘We must count the votes, not the ribs.’
- (54) Ён нам не бацька.
‘He is not our father.’
- (55) 9 августа я не голосовала за насилие.
‘On August 9, I did not vote for violence.’
- (56) Нам не нужна такая стабильность.
‘We don’t need that kind of stability.’
- (57) Не верю Лукашенко, БТ и РТ.
‘I do not believe Lukashenka, Belarusian Television and Russian Television.’
- (58) Не хочу в твой Uber Black.
‘I don’t want to be in your Uber Black.’
- (59) Беларусаў трэба цалаваць, не катаваць.
‘Belarusians should be kissed, not tortured.’
- (60) Дубинкой правду не убить.
‘A baton cannot kill the truth.’
- (61) Пенсионеры против всякого беззакония, насилия и лжи.
‘Pensioners are against any lawlessness, violence and lies.’
- (62) Вместе против фашизма.
‘Together against fascism.’
- (63) Женщины за жизнь без страха.
‘Women for life without fear.’

In many other cases, disagreement is realized through implicatures: from the semantic content of a statement, for example, about the results of the presidential elections, it is easy to conclude that the speaker does not agree with their official result. For example, the slogan:

- (64) Даже блондинке понятно, что у Саши 3%.
‘Even a blonde understands that Sasha has 3%.’

states the fact, obvious from the point of view of its author, that Lukashenka does not enjoy the support of the majority of voters, thereby implying that the official elections results are not true.

Some questions should also be referred to indirect disapproving speech acts:

- (65) У ~~войны~~ конституции не женское лицо?
 ‘Does ~~the war~~ the constitution not have a feminine face?’
 [the author does not agree with Lukashenka’s statement that the constitution of the Republic of Belarus is not designed for a female president]
- (66) Если у тебя 80%, почему ты так боишься?
 ‘If you have 80%, why are you so afraid?’
 [the author does not agree with the percentage of votes that Lukashenka received according to official data]
- (67) Как петь без голоса?
 ‘How to sing without a voice?’
 [the author does not agree with the violation of the vote count procedure]

The object of disagreement, as in the case of negative assessment, is the official election results, corruption, human rights violations, state ideology, and people’s poverty. In this regard, special attention should be paid to eristic speech acts, which are negative reactions to the Lukashenka’s and other officials’ statements. Here are some examples that are somewhat ironic:

- (68) Я без кукловода.
 ‘I am without a puppeteer.’
 [reminiscent of Lukashenka’s statement about foreign “puppeteers” who organize demonstrations]
- (69) Кукла – вот.
 ‘It’s a puppet.’
 [next to Lukashenka’s portrait]
- (70) Я – овца, но я работаю.
 ‘I am a sheep, but I work.’
- (71) [in an interview, Lukashenka called the protesters sheep]
- (72) Я – не овца.
 ‘I am not a sheep.’
- (73) [a poster held by a girl dressed in a sheep costume]
- (74) Я – не крыса.
 ‘I am not a rat.’
 [Lukashenko said that the protesters: “ran away like rats”]
- (75) Заплатите мне за митинг кто-нибудь. 4344 8434 4023 1082
 ‘Someone pay me for the rally. 4344 8434 4023 1082’
 [Lukashenko said that people get paid for their participation in the protests by sponsors from the UK, Poland, Lithuania and the Czech Republic]
- (76) Чехословацкий шпиён.
 ‘a Czechoslovak spy.’
 [a poster held by a young guy]

(77) Проплаченная чешская проститутка.

‘a paid Czech prostitute.’

[Lukashenko said that the protests are mostly drug addicts, prostitutes and the unemployed]

(78) Как похорошел Минск при наркоманах и проститутках.

‘How prettier Minsk is with drug addicts and prostitutes.’

As in the case of assessments, understanding the disapproval intention requires taking into account the environment, i.e. the event context. In other words, speech acts of this type, as a rule, have an indexical, deictic character, which can be exemplified with the “0 per mille” protest action (see Fig. 3). It was organized because an emergency services doctor Artyom Sorokin was detained and placed in a KGB (Committee for State Security) detention center for refuting the official information of the authorities that an activist Roman Bondarenko, killed by the police, was intoxicated during a fight at The Square of Changes. In a protest against the criminal prosecution of their colleague, physicians (who were later supported by other social groups, in particular students) stood against the wall, raising their hands with posters saying “0 per mille”³.

Fig 3. The “0 per mille” protest action

³ <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/11/24/7274670> (accessed 10.12.2020).

2.3. The speech acts of demand

The requirement refers to determining (or, in other words, directive) speech acts. Unlike a request, a demand is realized in a situation in which the speaker assumes the addressee's unwillingness or disinterest in performing the action. Unlike an order, a demand does not necessarily imply the authority or a higher social position of the speaker as an argument that should persuade the addressee to perform the action – the demand can appear in the interaction of partners with equal statuses, as well as in a situation where the speaker's status is lower.

Naturally, the protesters do not limit themselves to negative assessments or expressions of disagreement with authorities' actions; a significant place in such discourses is occupied by ultimatum speech acts. The demands of the protesters addressed to the authorities concern several of the most important aspects:

1) revision of the official election results:

- (79) Перевыборы!
'Re-election!'
- (80) Пересчет голосов!
'Recount!'
- (81) Верни наши голоса!
'Get our votes back!'
- (82) ЦИК, исправьте баги.
'СЕС, fix the bugs.'
- (83) Верните мой голос.
'Give me my vote back.'
- (84) Лукашенко и Ярмашину в СИЗО!
'Lukashenka and Yarmoshyna to the remand centre!'

2) resignation of president Lukashenko:

- (85) Лука, сыходзь!
'Luka, get off!'
- (86) Пайшоў прэч, пацук!
'Go away, rat!'
- (87) Стоп, вусаты! Маладым давай дарогу!
'Stop, the man with a big moustache! Give way to the young!'
- (88) Уступи лыжню!
'Give up the track!'
- (89) Хватит насилия. Хватит угроз.
Пора тебе, Саня, валить ў калхоз.
'Enough violence. Enough threats.
It's time, Sanya, to go to a collective farm.'
- (90) Саша, будешь уходить, забери свой мусор.
'Sasha, when you leave, take your rubbish.'

3) cessation of violence and punishment of those responsible for mass beatings of people:

- (91) Трибунал для преступников в погонах.
'The tribunal for criminals in uniforms.'
- (92) Стоп насилию!
'Stop violence!'
- (93) Долой репрессии!
'Down with repression!'
- (94) Прекратите насилие.
'Stop the violence.'
- (95) Остановите насилие.
'Stop the violence.'
- (96) Нет – насилию. Нет – действующей власти.
'No to violence. No to the current government.'
- (97) Спыніце гвалт!
'Stop the violence!'
- (98) Людоєда и прихлебателей к суду!
'Cannibal and hangers-on to court!'
- (99) Перастаўце людцаў біць, дайце нам спакойна жыць!
'Stop beating people, let us live normally.'
- (100) Каратели, руки прочь от пенсионеров!
'Punishers, keep your hands off pensioners!'
- (101) Хопіць ябацька краіну!
'No more the fucking country!'

4) release of political prisoners:

- (102) Освободите политзаключенных.
'Release the political prisoners.'
- (103) Освободите задержанных на акциях протеста.
'Release those detained at the protests.'
- (104) Вызвалі людзей!
'Release the people!'
- (105) Свабоду палітвязням!
'Freedom for political prisoners!'

5) democracy and observance of human rights:

- (106) Лучшую жизнь детям и внукам!
'Better life for children and grandchildren!'
- (107) От Хабаровска до Минска ПЕРЕМЕН.
'From Khabarovsk to Minsk CHANGES.'
- (108) Мы за перемены.
'We are for change.'

6) Russia's non-intervention:

- (109) Вова, не чапай, бо лясне!
 'Vova, don't touch it, otherwise it will hit you.'
- (110) Вова, прекрати звонить бывшим.
 'Vova, stop calling has-beens.'
- (111) Путин, убери ложку
 от белорусской картошки.
 'Putin, put away the spoon
 from Belarusian potatoes.'

A significant part of the requirements is not expressed in a categorical form; such slogans, rather, resemble unobtrusive requests or advice. For example, the below slogan held by a child:

- (112) Плохой дядя, уходи!
 'Bad uncle, go away!'

does not mean, of course, the demand that the child expresses; it is quite obvious that the communicative intention belongs to an adult (a parent). On the other hand, both the performer of the speech act (the child) and its content are such that the non-aggressive character of the pragmatic attitude behind it is quite obvious. The following are other examples of the same kind (especially in situations involving women and pensioners):

- (113) Газом меня травил, гранатами забросал – опомнись, сынок!
 'He poisoned me with gas, threw grenades at me – come to your senses, son!'
 [a poster held by a pensioner]
- (114) Пусть летают самолеты, а не пули.
 'Let planes fly, not bullets.'
 [a requirement is in the form of a wish]
- (115) Саша, я не хочу уезжать – давай ты!
 'Sasha, I don't want to leave – come on!'
 [a poster held by a young girl]
- (116) Саша, извини, но нам надо расстаться.
 'Sasha, I'm sorry, but we need to leave.'
 [a poster held by a young girl]
- (117) Может, уже свалишь?
 'Can you leave yet?'
- (118) Сашка, хавайся ў бульбу.
 'Sasha, hide yourself in potatoes.'
- (119) Розы любят воду, пацаны – свободу.
 'Roses love water, boys love freedom.'
 [a poster held by a young girl]

- (120) Уступи женщине место.
 ‘Give way to a woman.’
 [meaning that the elections were won by Svetlana Tsikhanoŭskaya]
- (121) Что бы тебе подарить, чтобы ты ушел?
 ‘What shall we give you to have you leave?’
 [a poster held by a young girl]
- (122) Занимайтесь любовью, а не насилием.
 ‘Make love, not violence.’
 [a poster held by a young girl]
- (123) Если любишь, отпусти.
 ‘If you love, let go.’
 [a poster held by a young girl]

Such slogans show the uncertainty of the protesters and their willingness to compromise. This can be explained by the general attitude towards their peaceful nature. On the other hand, there is no doubt that many of these slogans contain a satisfactory intention, although it is difficult to determine to what extent they are directive, practical, and to what extent they are targeted at a language game and satisfaction. Nevertheless, one should recognize the presence of a satisfactory element in the composition of such (syncretic in their nature) speech acts. This kind of carnivalization of the protest discourse can be explained in two ways: 1) by the enthusiasm caused by the mass solidarity of the protesters; 2) a compensatory function, i.e. sublimation of positive emotions in conditions when the protesters realize that the authorities will not make concessions⁴.

Conclusion

The article examined three types of speech acts implemented within the Belarusian protest discourses of 2020: modal-evaluative, modal-disapproving and demanding (ultimative). These speech acts, which most correspond to the global function of protest discourse and are interpreted as constitutive, account for a half of all the slogans in the collected material. The other half are additional speech acts: threatening, declarative (expressions of opinions or attitudes), expository, integrative, and, above all, stimulative, i.e. designed to arouse joy, satisfaction, and laughter among the protesters.

⁴ Literaturę notes the therapeutic function of humor and laughter (Hurley | Dennet | Afams 2017, 480). However, one cannot agree with A. S. Fedosik’s (1984, 14) opinion that humor in folklore is “an important tool in workers’ struggle with social oppression.” On the contrary, humor indicates that the fight against social injustice does not produce results, and therefore satisfactory speech acts perform an auto-suggestive (or autotherapeutic) function and compensate for the lack of satisfaction due to the failure of protest actions.

A characteristic pragmatic feature of protest discourses is the indirect nature of most speech acts. Only in rare cases does a marker of the illocutionary function appear in the structure of slogans (for example, the word *нет* ‘no’). This can be explained, firstly, by the poster authors’ desire for economy, conciseness and special expressiveness, achievable thanks to a compact language form. Secondly, almost all slogans are indexical in nature; their content is related to the context of their use. The situational context in this case is so obvious to all the participants in the discourse that any gaps in the linguistic structure of the texts are easily compensated for by the knowledge of the scene and setting of speech events.

Thirdly, insufficient compositionality of statements can be considered as a violation of the postulates of quantity and mode (in H. P. Grice’s well-known cooperative principle). In a situation of protest discourse, it functions as a kind of implicature, namely, the expression of a hostile attitude towards the antagonist and a refusal to cooperate.

Finally, fourthly, the indirect nature of speech acts indicates the informal nature of the communicative situation. If, for example, in the text of a diplomatic demarche, lexical markers of relative speech acts are practically mandatory (... *is perceived as a non-friendly act, as it creates the impression that ...*), then the verbal behavior of participants in street protest discourses corresponds to the norms of informal, everyday communication.

References

- BEDNARSKA, P. (2020), Wypowiedzi precedensowe w rosyjskim dyskursie potocznym (analiza funkcjonalno-pragmatyczna) [dysertacja]. Kielce.
- BRÜNNER, G. | GRAEFEN, G. (Hrsg.) (1994), Texte und Diskurse. Methoden und Forschungsergebnisse der funktionalen Pragmatik. Opladen.
- BYKOV, I. A. | GRADZUSHKO, A. A. (2020), Vliyanie messendzhera Telegram na razvitie mediapros-transtv Rossii i Belarusi: sravnitel’nyj analiz. In: Habarshy. Zhurnalistika seriyasy. 4 (58), 4-12.
- CINKEVICH, M. (2020), Postkolonial’naya revolyaciya v postsovetsoj Belarusi. In: Ab Imperio. 3, 273-279.
- DIJK, T. A. van (1992), Text and Context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. London – New York.
- DINERSTEIN, A. (2020), The people who “burn”: “Communication,” unity, and change in Belarusian discourse on public creativity. Massachusetts.
- EHLICH, K. (1996): Funktional-pragmatische Kommunikationsanalyse: Ziele und Verfahren. In: Hoffmann, L. (Hrsg.), Sprachwissenschaft. Ein Reader. Berlin – New York, 183-210.
- GAUFMAN, E. (2021), The gendered iconography of the Belarus protest. In: New Perspectives. I-II, 1-10.
- GRIESSHABER, W. (2001), Verfahren und Tendenzen der funktional-pragmatischen Diskursanalyse. In: Iványi, Z. | Kertész, A. (Hrsg.), Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven. Frankfurt am Main, 75-95.
- HALLIDAY, M. A. K. (1973), Explorations in the Functions of Language. London.

- HALLIDAY, M. A. K. (2002), *Collected Works*. Vol. 2. *Linguistic Studies of Text and Discourse*. London – New York.
- HASAN, R. (2004), *Analysing Discursive Variation*. In: Young, L. | Harrison, C. (eds.), *Systemic functional linguistics and critical discourse analysis*. London – New York, 15-53.
- HURLEY, M. | DENNET, D. C. | ADAMS, R. B. (2017), *Filozofia dowcipu. Humor jako siła napędowa umysłu*. Kraków.
- HYMES, D. (2003), *Models of the Interpretation Language and Social Life*. In: Bratt Paulston, C. | Tucker, G. R. (eds.), *Sociolinguistics. The Essential Readings*. Oxford, 31-47.
- KAZHARSKI, A. (2021), *Belarus' new political nation? 2020 anti-authoritarian protests as identity building*. In: *New Perspectives*. I-II, 1-11.
- KIKLEWICZ, A. (2004), *Podstawy składni funkcjonalnej*. Olsztyn.
- KIKLEWICZ, A. (2018), *Teoriya diskursa i stilistika*. In: *Filologicheskie nauki*. 4, 3-10.
- KIKLEWICZ, A. | MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. | POCIECHINA, H. (2021), *Menschen zu sein... Soziokulturelle und semiotische Aspekte der Protestdiskurse nach den Präsidentschaftswahlen in Belarus im Jahr 2020*. In: *Zeitschrift für Slawistik*. 66 (4), 1-25.
- KIKLEWICZ, A. | POCIECHINA, H. (2021), *Language creativity of the protest discourses in Belarus after the 2020 presidential election*. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XII (1), 269-304
- KRYZHANOUSKI, Y. (2021), *Managing Dissent in Post-Soviet Authoritarianism. 'New Censorship' of Protest Music in Belarus and Russia, 2000-2018*. In: *Europe-Asia Studies*. [n.p., print].
- MÄDER W. (2004), *Minderheiten in der politischen Demokratie*. In: Nelde, P. H. (ed.), *Mehrsprachigkeit, Minderheiten und Sprachwandel. Multilingualism, Minorities and Language Change*. St. Augustin, 71-93.
- MOSCHONAS, S. (2008), *Vers une théorie performative du purisme*. In: *Le français moderne*. 76 (1), 38-50.
- MOSCHONAS, S. | SPITZMÜLLER, J. (2009): *Prescriptivism in and about the media: a comparative analysis of corrective practices in Greece and Germany*. In: Johnson, S. | Milani, T. (eds.), *Language Ideologies and Media Discourse: Texts, Practices, Politics*. London, 17-40.
- PETZ, I. (2020) „Die Stimmung ist nicht dieselbe“. *Protest und Protestkultur in Belarus*. In: *Osteuropa*. 70 (10 11), 61-81.
- REDDER, A. (2008), *Functional Pragmatics*. In: Antos, G. (Hrsg.), *Handbook of interpersonal communication*. Berlin, 133-178.
- ROHAVA, M. | BURKHARDT, F. (2020), „Diktatur ist unser Markenzeichen“. *Belarus: Machtvertikale vs. horizontale Gesellschaft*. In: *Osteuropa*. 70 (10-11), 127-146.
- ROMANOVA, I. (2020) *Vojna mirov: znaki, simvolny, mesta pamyati (Belarus' 2020)*. In: *Ab Imperio*. 3, 280-308.
- WARNKE, I. H. | SPITZMÜLLER, J. (2008), *Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik – Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen*. In: Warnke, I. H. | Spitzmüller, J. (Hrsg.), *Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. Berlin – New York, 3-54.
- WODAK, R. (2008), *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego*. W: Duszak, A. | Fairclough, N. (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*. Kraków, 185-209.
- YELISEYEU, A. (2020), *Constitutional reform in Belarus: Imitation and Reality*. URL: https://www.aca-demia.edu/44849087/Constitutional_reform_in_Belarus_Imitation_and_Reality?sm=a (accessed 2.03.2021).
- ZELENKO, S. (2020), *Hronotip protestnogo plakata: karnaval bez dialoga*. In: *Ab Imperio*. 3, 309-322.

DOI: 10.31648/pw.8467

STANISŁAW GOŹDŹ-ROSZKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4323-8647>

University of Lodz

JULIA MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5579-3472>

University of Lodz

THE STATUS OF GENERIC STRUCTURE IN EXPERT OPINIONS. INSIGHTS FROM A COMPARATIVE ANALYSIS OF AMERICAN, RUSSIAN AND BULGARIAN DOCUMENTS

ABSTRACT: This paper attempts to describe expert opinions from a comparative and genre-based perspective. It addresses the central question of whether expert opinions follow any specific rhetorical and organizational patterns and the extent to which these may have been imposed by the respective judicial institutions in Russia, Bulgaria and the USA. After reviewing the institutional contexts and constraints imposed on experts and their opinions, the analysis focuses on exploring the status of generic structure in three sets of documents: US common law opinions, Russian and Bulgarian civil law opinions. The concept of ‘generic model’ has been approached from the perspective of Genre Analysis using the model of ‘rhetorical moves’ (Swales 1990; Tardy & Swales 2014). The analyses have revealed that expert witnesses can be described in terms of individual text segments, each with distinct rhetorical or communicative purpose(s). While most identified text segments are shared by all the opinions, irrespective of the legal system, the major difference is that the generic structures of Russian and Bulgarian opinions are strictly regulated by law, which results in increased levels of detail and conventionality. In contrast, the discourse community of American experts has much more leeway in shaping the conventions of the genre, as long as the experts take account of the general standards contained in the Federal Rules of Evidence. American opinions reflect not only the expertise of their authors but also their individual style.

KEYWORDS: generic structure, expert opinion, US common law, adversarial system, Russian legal system, Bulgarian legal system

1. Introduction

For all their central importance to the proper functioning of the justice system, expert opinions seem to remain a relatively obscure and underexplored genre in legal linguistics literature.¹ The absence of systematic and comprehensive analyses

¹ This paper capitalizes on and extends previous research published in Goźdź-Roszkowski | Mazurkiewicz-Sułkowska (forth. 2022).

could be attributed to at least a few factors. First, expert opinions are hybrid texts combining legal and administrative features with a technolect unique to a given specialist or expert. Second, expert opinions come from a multitude of highly diverse domains, such as accounting, engineering, medicine, psychology or linguistics, etc. This raises the issue of disciplinary variation and the predominant characteristics of the subject matter that a discipline represents (Bhatia 2004). Third, access to expert opinions may be sometimes restricted since they are used in court proceedings and are seldom made publicly available. Fourth, the textual and discursive form of expert opinions seems to be highly impacted by the legal system within which they are drafted and used.

It should be emphasized that the position of an expert witness and the status of expert opinion may vary considerably depending on whether the opinion is given in a common-law country or a European civil law jurisdiction (Czabański 2006; Kredens 2021). For example, in common law countries, expert witnesses are called upon by litigants and the opinions are intended to support their statements. Even if expert opinion is under obligation to be straightforward and disinterested, the evidence is often slanted towards different positions (Solan 2010). In continental Europe, expert witnesses are usually called upon by courts and they have to remain impartial. In addition, there are different requirements as to their educational background, methods used and the linguistic form in which expert opinion should be expressed.

Existing linguistics research regarding expert opinions in the common law system is carried out mainly from the perspective of Forensic Linguistics, which is concerned with using linguistic knowledge and methods to assist the justice system (Coulthard, Johnson 2009). It examines expert opinions in connection with the reliability of methods used, for example in authorship attribution, voice identification or detecting plagiarism. The basic goal is to make forensic science (concerning linguistic evidence) more scientific (Solan 2010). A considerable body of research focuses on verbal and behavioural issues related to giving testimony in court (e.g. McMenemy 2002; Szczyrbak 2022; see also Zaśko-Zielińska 2019 on the issue of how questions are posed for expert witnesses in Poland). Relatively little attention is given to ascertaining the level of rhetorical sophistication in order to gain a better understanding of how written expert opinions are constructed, interpreted and exploited in the achievement of their specific institutional goals.

In contrast, Russian scholars tend to address terminological issues and discuss trends in the development of the language of opinions (Krestovnikov 2018; Panarina (a); (b); (c); Radbil' | Yumatov 2014; Svetlichnyy | Panarina), while Bulgarian literature concentrates on normative aspects involved in court cases (Ceckov 1994; 1998; Kasabova | Mikhaylova 2018).

This paper has been envisaged as a first step towards a linguistic analysis of expert opinions approached from comparative and genre theory perspectives.

It starts by outlining the institutional contexts and constraints imposed on experts and their opinions and then it moves on to explore the status of generic structure in three sets of documents: US common law opinions, Russian and Bulgarian civil law opinions.

2. The opinion and the expert witness in Russian, Bulgarian and Anglo-American institutional contexts

2.1. According to the Russian “Code of Criminal Procedure”, the term ‘court opinion’ (*судебная экспертиза*) is used with reference to the outcome of expert examination carried out in a manner specified in that Code². Detailed guidelines can be found in Article 9 of the Federal Order³. This legal provision defines court examination as a procedural action which consists of carrying out an examination and preparing an opinion on issues which can only be resolved by having recourse to specialised, domain-specific knowledge of science, technology, art or craft. Other, encyclopedic sources (e.g. “Encyclopedia of Law” edited by M. Ju. Tikhomirov and “Encyclopedia of Court Opinions” edited by Averyanova) reinforce the distinction between the ‘expert examination’, understood as a study carried out by an expert or a team of experts in a manner provided by the relevant procedural law in order to clarify issues which require a specialised knowledge and analytical methods and the written ‘expert opinion’ as the outcome of an examination prepared by a person with adequate specialist knowledge (Tikhomirov 2009; Aver’yanova | Rossinskaya 1999). The examination can be commissioned by a court, a prosecuting office or the police and its goal is to determine circumstances necessary to resolve a specific case.

According to the Russian law, either a court expert (*судебный эксперт*) or a court specialist (*судебный специалист*) can be called upon to provide an opinion. Under Articles 57 and 58 of the Russian Code of Criminal Procedure, an expert is a person who possesses specialist knowledge and who is appointed in a manner provided by the Code in order to carry out a court examination and to prepare an opinion. A court specialist is also a person with specialised knowledge and appointed in accordance with the Code of Criminal Procedure but his or her task is to assist with the discovery and the protection of objects and documents connected with a given case. In addition, court specialists help with implementing technical methods and the use of documents. They can also pose questions to the expert and provide explanations of issues related to their professional competence. As can be seen, both experts and specialists need to possess specialised knowledge and they

² See Point 1 Article 5 of the Code.

³ Federal Order no. 73-ФЗ dated May, 31, 2001.

can appear at different stages in court proceedings. Each expert is a specialist but not the other way round. Specialists usually express opinions which do not need to be supported by carrying out analyses. They can assist in finding an expert with expertise most relevant to the case. Importantly, specialists are not criminally liable for giving a false testimony. The specialist's opinion is given in writing but its form is not legally prescribed.

It is the court expert that is broadly equivalent to the common law expert witness and this paper is concerned with their opinions. Even though the relevant provisions of the Russian Code of Procedural Law only require that a court expert possess specialised knowledge, in practice, it is necessary to be a citizen of the Russian Federation, hold a requisite university degree and undergo the so-called 'expert training' (*судебная экспертиза*). The major goal of an opinion is to provide the court with the expert's specialised knowledge (*специальные знания*), which is defined as knowledge that goes beyond legal knowledge, general education and life experience. Put differently, specialised knowledge is not widely known or available and it is possessed by a limited number of people (Orlov 2004; Treushnikov 2005).

2.2. In the Bulgarian legal system, a court opinion is also the outcome of court examination as set out in the relevant provisions of the Code of Administrative Procedure (articles 49-51), the Code of Civil Procedure (articles 195-203) and the Criminal Code (articles 144-154). Similarly to Russian legal provisions, a court examination is defined in statute law⁴ as a procedural action carried out by persons possessing specialised knowledge and research skills requisite for specific objects or circumstances. Worth noting is that in the Bulgarian system, just as in the common law system, the results of a court examination are not always admitted as evidence. A court may accept or reject the expert witness's conclusions as long as judges justify their decision. Under the law⁵, Bulgarian court examinations are divided into eleven categories, including, *inter alia*, criminology (forensic), medicine, mental health, agriculture, art, etc.

An expert witness (*вещо лице*) is an individual with specialised knowledge and full legal capacity. Expert witnesses must be able to demonstrate sufficient educational background or professional skills in the area in which they profess their expertise. They should have at least five years of experience in that area. A clean criminal record and permanent residency in Bulgaria are also required. An expert witness must be a disinterested individual, who is not party to the case. Expert witnesses are criminally liable for giving a false testimony.

⁴ Order no. 2 dated 29th June, 2015 regulating registration, qualifications and remuneration for expert witnesses in Bulgaria.

⁵ Order no. 2 dated 29th June, 2015 regulating registration, qualifications and remuneration for expert witnesses in Bulgaria.

After being duly appointed, an expert witness must carry out an examination and prepare a written opinion. The opinion is expected to triangulate different methodologies and take into account all circumstances suggesting both positive as well as negative answers to the questions posed in it. When calling upon an expert witness, courts can refer to an official register of experts or they can choose an independent expert witness. In both cases, very strict regulations apply. Until 2006, two terms were used to refer to an expert witness: *эксперт* and *вещо лице*. The former was used in criminal cases, while the latter in all the others. After the Code of Criminal Procedure was amended in 2006, only *вещо лице* has remained in use.

2.3. In common-law tradition, the law related to the expert witness and the opinion may vary depending on a specific jurisdiction.⁶ However, both systems require that an expert witness should be qualified “by knowledge, skill, experience, training, or education”⁷. It should be noted that there are no official registers of expert witnesses. In the common-law jurisdictions, expert witnesses are called upon on an *ad hoc* basis. The testimony may be expressed in the form of a written opinion or by means of an oral deposition given in the course of court proceedings. The testimony should be based on sufficient facts or data and it should be the product of reliable principles and methods. The expert is expected to reliably apply the principles and methods to the facts of the case. As discussed in Tiersma and Solan (2002) and Solan and Tiersma (2004), the American system differs from the Anglo-Australian one by adopting a standard for allowing expert evidence, named after the US Supreme Court ruling in the case of “Daubert v. Merrel Dow Pharmaceuticals”. In that ruling, the Court proposed four criteria to assess the scientific quality of expert opinions:

1. whether the theory ... has been tested;
2. whether it has been subjected to peer review and publication;
3. the known rate of error; and
4. whether the theory is generally accepted in the scientific community (509 US at 593 as cited in Tiersma and Solan 2002).

It should be noted that legal regulations in both UK and the USA do not distinguish between an oral testimony and a written opinion or report. In addition, they do not specify how such opinions should be written (cf. McMenamain 2002).

⁶ See, for example, Coulthard and Johnson (2009) for differences between the Anglo-Australian system and the US system.

⁷ See Rule 702 of the Federal Rules of Evidence.

3. The status of the generic structure of expert opinions in Russia, Bulgaria and the USA

This section addresses the question of whether expert opinions in Russia, Bulgaria and the USA follow any specific rhetorical organizational patterns and the extent to which these may have been imposed by the relevant judicial institutions or, rather they are the products of expert members belonging to the discourse community.

Wojtak defines, what she refers to as, ‘generic model’ (Pol. *wzorzec gatunkowy*) as a set of rules regulating the major levels of a generic organizational pattern, the relations between these levels and the way in which they function (Wojtak 2008, 354). She distinguishes four levels at which such generic model can be described: the structural aspect (textual frame, division into text segments and how the segments interrelate), the pragmatic aspect (the relations between the interactants, the communicative purposes of a text), the epistemic aspect (the topic and its presentation in a text) and the stylistic aspect.

Russian scholars tend to use the concept of *жанровая модель*, defined by Shmelova (Shmelova 1997), which establishes a generic model by considering the following aspects: the purpose of the message, the sender and the recipient, the presentation of the past and the future, the linguistic aspect and the aspect of a given event. In Bulgarian literature, the generic model consists of three major elements: content, form and function (Angelov 2007).

In English linguistics, the issue of ‘generic model’ has been approached from the perspective of Genre Analysis using the concept of ‘rhetorical moves’ (Swales 1990). A ‘move’ denotes a section of a text that performs a specific communicative function. In addition, each move not only has its own purpose but it contributes to the overall communicative goal of the genre (Biber et al 2007). According to Swales (1990, 58), these purposes combined together provide the rationale for the genre, which then “shapes the schematic structure of the discourse and influences and constrains choice of content and style”. Texts belonging to a genre show “various patterns of similarity in terms of structure, style, content and intended audience” (Swales 1990, 58). This section sets out to explore the structural aspect of expert opinions adopting the term ‘generic structure’.

3.1. In the Russian legal system, the structure of a court opinion (*заключение судебного эксперта*) is strictly regulated.⁸ An opinion can be provided either by an individual expert or a team of experts but individual opinions are very rare. Courts accept only written opinions which consist of three parts:

⁸ This matter is regulated by Article 25 of the Federal Order 31.05.2001 no. 73-ФЗ “On state and court-expert activity in the Russian Federation”, and also in Article 294 of the Code of Criminal Procedure, Art. 86 of the Code of Civil Procedure of the Russian Federation and Article 86 of the Code of Arbitration Procedure of the Russian Federation.

- introductory part (*вводная часть*)
- analytical part (*исследовательская часть*)
- conclusions (*выводы*)

The structure of each part is fixed and clearly defined. The introductory part should specify (1) the place and time of carrying out an expert examination and writing an opinion; (2) the legal basis for providing an opinion (case number, reference to the relevant court decision, etc.); (3) professional title, academic degree and position of an individual providing an opinion; (4) data related to an institution where examination has been carried out, the name of an expert, his or her education, academic specialization, academic degree and title, position; (5) declaration on civil liability for false testimony; (6) questions for an expert should be placed in inverted commas as they were formed in a court order in which an expert was called upon. If a question is not entirely clear and it is not possible to obtain any clarification, an expert witness should formulate the question as he or she understands it adding the following: “Question X is understood by the expert witness in the following way: (the expert formulates the question)”; (7) a list of objects evaluated by an expert; (8) any documents relevant to the examination; (9) persons present during the examination; (10) this part of an opinion should mention if an examination has been repeated, and if it has, information about the previous examination should be provided: its place, time, personal data of the experts involved, and conclusions.

The analytical part should include:

1. A description of the evaluated objects. The expert witness provides general and individual features of the objects pointing towards facts which will be relied upon during the examination. This part also includes relevant literature and a description of analytical methods used to carry out the examination.
2. The analytical part *per se*. The expert witness divides the objects into parts so that each part can be clearly and precisely examined.
3. The synthesizing part. The expert witness connects all the elements into one in order to provide new and comprehensive information about the object.
4. The description of an experiment (if applicable).
5. The results. The expert witness summarizes the results, drawing conclusions, justifying them and specifying the methodology that was used.

The last part – conclusions – should be concise and it should contain a unanimous response the question(s) posed for the witness expert. The Russian system specifies types of conclusions that are allowable in an expert opinion. These range from ‘categorical conclusions’ (affirmative or negative), alternative conclusions, through conditional conclusions, to admissible conclusions. For example, ‘categorical conclusions’ testify to facts irrespective of any conditions surrounding their occurrence. An opinion can state in its conclusions that a shot was fired from

a specific firearm.⁹ Conditional conclusions link the presence of facts to the fulfilment of specific conditions as in the following example: “if a vehicle has been immobilised by means of brakes which are in good working order, then its spontaneous movement is out of the question.”¹⁰

3.2. Under the Bulgarian system, a court opinion should be made in writing. Written form is obligatory for an opinion to be admitted as evidence. Similarly to the Russian system, the structure of an opinion is strictly defined. What distinguishes Bulgarian opinions is that there are different text structures defined for each of the 11 opinions in separate regulations. A comparative analysis of all these types led to the identification of text segments shared by all the opinions. It turns out that there are three obligatory parts:

- introductory part (*уводна част*)
- analytical / descriptive part (*изследователска / описателна част*)
- concluding part (*заклучение*).

The relevant legal provisions stipulate that the introductory part must contain the following:

1. Name and surname of the expert witness, his/her position and scientific title;
2. Number of a case which requires an expert opinion;
3. A brief description of the case;
4. Time and place of carrying out an examination;
5. The goal of an examination defined in terms of questions directed at the expert (assignment);
6. Materials used in the course of the examination with an accurate description of their state;
7. A list of analyses carried out and technical equipment used

The analytical / descriptive part contains the following information:

1. The description of the object under examination (if it is a material object, then its state, quantity, etc. should be described);
2. An exact description of the data, methodology and tools.
3. A detailed description of the findings with a clear explanation for the layman.

The last part (conclusions) should provide answers to questions posed in the first part. Each question must be answered in a concise and exhaustive manner and in the same order as it appeared in the assignment. Expert witnesses usually first reiterate the questions and then provide their answers as in the following example:

- (1) Question 1: Are terms “trustworthy shares” and “untrustworthy shares” used in economic theories in Bulgaria or abroad?

⁹ Compare the original Russian expression *Выстрел произведен из данного оружия*.

¹⁰ Если автомобиль был заторможен технически исправным тормозом, то самопроизвольное движение его исключено. See also (Kuznetsov 2014; Lesnyak; Butyrin | Danilkin 2018).

Answer 1: Economic theories do not use terms “trustworthy shares” and “untrustworthy shares” in order to classify shares as a financial instrument.¹¹

While answers should be phrased unequivocally to avoid any misunderstanding by the layman, conclusions are expected to be categorical by making affirming or negating statements, as illustrated in the following example:

(2) Question: Does the auditor’s opinion, provided upon the approval of the financial report, contain any comments concerning the company’s impaired financial standing?

Answer: The auditor’s opinion provided upon the approval of the financial report does not contain any comments concerning the company’s impaired financial standing.¹²

As shown in Example 3 below, expert opinions often include so-called ‘probable conclusions’ (*вероятни изводи*):

(3) Most probably, an episode of depression in 1999 was mild and occurred only once because there are no data to track its progress after the hospital treatment ended.¹³

Probable conclusions are only admissible if reasons for the absence of categorical conclusions are also provided. According to the Bulgarian law, only the latter can be allowed by courts, while the former are not taken into account irrespective of the degree of their probability. Still, experts attempt to define the degree of probability. In the example provided above, the superlative form *най-вероятно* (*most probably*) was used to indicate that the depressive episode was mild and happened only once. The conclusion was justified by the absence of data on the course of hospital treatment after it ended.

The practice of allowing only categorical conclusions has attracted some criticism in Bulgaria. The critics advocate adopting a fixed semantic scale and attaching that scale as an appendix to their opinions, a practice widespread in many European legal systems (cf. Coulthard | Johnson 2009). The uppermost values

¹¹ Въпрос 1: Термините «надеждна акция» и «ненадеждна акция» познати ли са на (световната и българската) икономическа теория?

Отговор 1: Икономическата теория не борави с понятията «надеждна», «ненадеждна», за да квалифицира / класифицира акцията като вид финансов инструмент.

¹² Въпрос: Одиторското мнение, изразено при заверката на индивидуалния финансов отчет на X, съдържа ли някакви забележки във връзка с влошено финансово състояние на дружеството?

Отговор: Одиторското мнение, изразено при заверката на индивидуалния финансов отчет на X, не съдържа никакви забележки във връзка с влошено финансово състояние на дружеството?

¹³ Депресивният период през 1999 г. е най-вероятно лек по протичане и единствен, понеже няма данни за проследяване на заболяването след датата на хоспитализацията.

(e.g. I personally feel *quite satisfied* that X is the author) are in fact close to the values found in categorical conclusions (Bobev 1979; 2013). A Bulgarian expert witness can also decide that she is not capable of providing an answer based on probability due to the absence of adequate evidence or because the issue goes beyond the scope of his or her expertise as the following example shows:

(4) Questions 9 and 10 are outside the remit of the expert's medical expertise.¹⁴

Bulgarian opinions can be both individual and collective. If an opinion has been prepared by a team of experts, then all the experts sign the document. If experts cannot agree, then each must formulate his or her conclusions in a separate document. The final draft of an opinion should incorporate all the conclusions (Kasabova | Mihaylova 2018).

3.3. Unlike the Russian and Bulgarian generic structures, expert opinions used in US jurisdictions do not have a generic structure in the normative sense, due to the absence of any legal provisions regulating this aspect of the expert witness work. The macro structure presented in Table 1 is proposed after examining several written expert reports in order to identify text segments (moves) that carry out distinct rhetorical and communicative functions (cf. Tardy | Swales 2014). This approach is in line with the current perception of genre as a functional rather than a formal concept (Groom | Grieve 2019). The analysis focuses on describing how the moves of American expert opinions are structured and sequenced.

Table 1. Generic structure of an expert opinion in the US legal system

0.	Text segments and their rhetorical functions
1.	Indicating the type of opinion and its role in the proceedings
2.	Presenting the expert's credentials
3.	Presenting the expert's assignment
4.	Expressing opinion
5.	Presenting justification for the choice of a theoretical framework
6.	Clarifying methods and listing analytical procedures
7.	Announcing and discussing results
8.	Providing conclusions

In Segment 1, expert opinions provide an accurate designation of their types, i.e. whether they are expert reports, expert witness disclosure, or perhaps, expert declaration. This reflects a plethora of different names used to refer to written expert opinions in various US jurisdictions. Given that it is parties to a case rather than

¹⁴ Въпросите 9 и 10 не са в правомощията на медицинско вещо лице.

courts that engage experts, an opinion usually specifies its role in the proceedings, the litigants, the case number, etc. as in Example 5:

- (5) United States District Court, Western District of New York
Civil Action No. 1:10-cv-00569-RJA
Declaration of Gerald R. McMenam in support of Defendant's Motion for Expedited Discovery.

Interestingly, this part is followed by the presentation of the expert's employment and educational background, which seeks to establish his or her credentials:

- (6) Dr. Robert Leonard is a tenured Professor of Linguistics at Hofstra University, and he has taught linguistics at the college level for 35 years [...].

It is not uncommon to see descriptions of the expert's credentials running into several pages attached to the opinion. Their primary goal is to demonstrate the expert's expertise and credibility in view of the absence of clear statutory requirements.

In the next segment, experts provide details of the task they have been assigned. This part can range from rather enigmatic and verbatim reiteration of statements (e.g. "Linguistically analyze Article VII with particular attention to Sections 1 and 2"), to more elaborate and personalized paraphrases:

- (7) I was asked to give an opinion on whether any of the Q share likely common authorship with the K. For that purpose I analyzed language patterns of all Ks and all Qs and compared them.

Segment 4 brings an immediate answer to questions posed in the assignment. Typically, the opinion expressed here is formulated in general terms, assessing the degree of probability, especially in cases of disputed authorship:

- (8) It is probable that Mr. Zuckerberg is not the author of the questioned writings.

It is only in Segment 8 (conclusions) that this opinion is reiterated and elaborated by referring to the results of the expert's examination:

- (9) Conclusion. Based on the contrastingly-distinct style markers which the QUESTIONED excerpts and the KNOWN – Zuckerberg writing demonstrate, as well as the presence of no more than two minimally-significant similarities between the QUESTIONED and KNOWN- Zuckerberg writing, I conclude that the KNOWN writings of Mr Zuckerberg demonstrate a sufficiently significant set of differences vis a vis the QUESTIONED writings to constitute evidence that Mr Zuckerberg is not the author of the excerpted QUESTIONED references.

The presence of Segment 5 is evident of how a legal system in general and the Daubert Standard in particular can exert its influence on how expert opinions are drafted.

- (10) Linguistics is a well-established science, and there are scores if not hundreds of professional peer-reviewed journals. Linguistics is the scientific study of language and is recognized as a science by the American Academy of Sciences [...].

Example 10 shows how the expert attempts to fulfil the statutory requirement that the theory used in the analysis is generally accepted in the scientific community (509 US at 593 as cited in Tiersma | Solan 2002). The same rationale can be provided for the specification of methods and analytical procedures (Segment 6). Rule 702 of the Federal Rules of Evidence allows an expert to testify as a witness if “the testimony is the product of reliable principles and methods, and the witness has applied the principles and methods reliably to the facts of the case.”

Segment 7 should be considered as a key move in expert opinions because it announces principal findings obtained in the course of the analyses and it connects Segment 6 with Segment 8 enabling the expert to reach his or her conclusions. It is worth noting how expert witnesses are at pains to emphasize the scientific value of their conclusions by adopting reliable and commonly accepted methods. This is manifested in Example 9 by means of expressions such as ‘significant similarities’ or ‘sufficiently significant set of differences’ alluding to the use of statistical techniques.

4. Summary and conclusions

Despite the absence of statutory regulations specifying the textual organization of expert opinions in the US legal system, it turns out that this genre can be described in terms of individual text segments, each with distinct rhetorical or communicative purpose(s). It should be pointed out that the perceived regularities are of functional nature rather than of linguistic form. This means that there does not seem to be a direct connection between the segments and specific lexico-grammatical patterns.

The identified segments and their functions in the US opinions overlap with those found in Russian and Bulgarian documents. Expert witnesses in both common law (adversarial) and civil law systems need to prove their expertise, reiterate the issue(s) they are asked to address, explain the methods and analytical procedures used during the examination stage and provide unequivocal and clear conclusions. In addition, common law experts are expected to justify the selection of theoretical principles and methods used in the examination. The major difference is that the generic structures of Russian and Bulgarian opinions are imposed under the relevant

legal provisions, which results in increased levels of detail and conventionality. Expert opinions in Russia and Bulgaria constitute allowable evidence in court only if they comply with these requirements. In contrast, the discourse community of American experts has much more leeway in shaping the conventions of the genre, as long as the experts take account of the general standards contained in the Federal Rules of Evidence. In the absence of a uniform textual format, the texts of opinions are characterised by considerable variability, with some moves occurring more frequently (those presented in Table 1) and other moves being infrequent and considered as optional. American opinions reflect not only the expertise of their authors but also their individual style.

This paper is intended as only a first step towards a more systematic linguistic description of expert opinions and much more work is needed to describe the structural and pragmatic aspects of the generic model. For example, one line of future research could focus on discursive and argumentative strategies adopted by experts to communicate specialised knowledge in a way that is convincing to judges and accessible to jurors in the adversarial legal system. Our concluding hope is that this paper has raised the profile of expert opinions as an empirical focus for discourse analytic research and it will inspire a new wave of genre-based analyses.

Bibliography

- ANGELOV, A. (2007), *Zhanrovnyat model kato komponent ot kachestvenata hrakteristika na vestnika*. Sofia. [Ангелов, А. (2007), *Жанровният модел като компонент от качествената характеристика на вестника*. София.]
- AVER'YANOVA, T. V. | ROSSINSKAYA, YE. R. (1999), *Entsiklopediya sudebnoy ekspertizy*. Moskva. [Аверьянова, Т. В. | Россинская, Е. Р. (1999), *Энциклопедия судебной экспертизы*. Москва.]
- ВНАТІА, V. (1993), *Analysing genre: Language use in professional settings*. London.
- ВНАТІА, V. (2004), *Worlds of Written Discourse*. Continuum. London.
- VIBER, D. | CONNOR, U. | UPTON, T. | KANOKSILAPATHAM, B. (2007), Introduction to move analysis. In: Biber, D. | Connor, U. | Upton, T. (eds.), *Discourse on the Move. Using corpus analysis to describe discourse structure*. Amsterdam – Philadelphia, 23-41.
- ВОВЕВ, К. (1979), *Formirane na ubezhdenieto na eksperta-kriminalist*. Sofia. [Бобев, К. (1979), *Формиране на убеждението на експерта-криминалист*. София.]
- ВОВЕВ, К. (2013), *Izpolzване na spetsialni znania v nakazatelnoto i grazhdanskoto proizvodstvo – sastoyanie i problemi*. In: *Yuridicheski sbornik*. XX, 22-31. [Бобев, К. (2013), *Използване на специални знания в наказателното и гражданското производство – състояние и проблеми*. В: *Юридически сборник*. XX, 22-31.]
- BROMBY, M. C. (2002), *The Role of and Responsibilities of the Expert Witness within the UK Judicial System*, unpublished doctoral dissertation.
- BUTYRIN, A. YU. | DANILKIN, I. A. (2018), *Vyvody v zaklyucheniakh eksperta po ugovolnym delam o khishcheniyakh v stroitel'stve*. In: *Teoriyai praktika sudebnoy ekspertizy*. 13 (1), 71-75. [Бутырин, А. Ю. | Данилкин, И. А. (2018), *Выводы в заключениях эксперта по уголовным делам о хищениях в строительстве*. В: *Теория и практика судебной экспертизы*. 13 (1), 71-75.]
- COULTHARD, M. | JOHNSON, A. (2009), *An Introduction to Forensic Linguistics*. London.

- CZABAŃSKI, J. (2006), Pozycja biegłych sądowych w wybranych krajach europejskich. Instytut Wymiaru Sprawiedliwości. In: <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/08/J-Czaba%C5%84ski-Pozycja-bieg%C5%82ych-s%C4%85dowych-w-wybranych-krajach-europejskich-2006.pdf> (accessed 10.02.2022).
- GOŹDŹ-ROSZKOWSKI, S. | MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. (forth. in 2022), Pozycja oraz opinia biegłego w sądowej praktyce zawodowej w systemie prawnym anglosaskim i rosyjskim. Rys porównawczy. In: *Academic Journal of Modern Philology*.
- GROOM, N. | GRIEVE, J. (2019), The evolution of a legal genre. Rhetorical moves in British patent specifications. In: Fanego, T. | Rodriguez-Puente, P. (eds.), *Corpus-based Research on Variation in English Legal Discourse*. Amsterdam – Philadelphia, 1711-1860.
- KASABOVA, I. | МИХАЙЛОВА, G. (2018), Narachnik za veshti litsa. Vratsa. [Касабова, И. | Михайлова, Г. (2018), Наръчник за вещи лица. Враца.]
- KREDENS, K. (2021), Biegły językoznawca w systemie kontradyktoryjnym. W: *Iustitia*. 4, 217-221.
- KRESTOVNIKOV, O. A. (2018), К вопросу о развитии языка обшчей теории судебноу экспертизы. In: *Теория и практика судебноу экспертизы*. 13 (4), 24-27. [Крестовников, О. А. (2018), К вопросу о развитии языка обшчей теории судебноу экспертизы. В: *Теория и практика судебноу экспертизы*. 13 (4), 24-27.]
- KUZNETSOV, A. A. (2014), Ponyatiye, vidy i naznacheniyе sudеbnykh ekspertiz v Rossiyskoy Federatsii. Omsk. [Кузнецов, А. А. (2014), Понятие, виды и назначение судебных экспертиз в Российской Федерации. Омск.]
- LESNYAK, V. V. *Sudebnaya ekonomicheskaya ekspertiza*. [Лесняк, В. В. Судебная экономическая экспертиза.] In: <https://studfile.net/preview/6335263/> (accessed 11.03.2022).
- MCNAMIN, G. (2002), *Forensic Linguistics. Advances in forensic stylistics*. London.
- ORLOV, YU. K. (2004), *Ispol'zovaniye spetsial'nykh znaniy v ugolovnom sudoproizvodstve*. Moskva. [Орлов, Ю. К. (2004), Использование специальных знаний в уголовном судопроизводстве. Москва.]
- PANARINA, D. V. (a), *Sovremennyye problemy i tendentsii razvitiya yazyka obshchey teorii судебноу экспертизы*. [Панарина, Д. В. (a), Современные проблемы и тенденции развития языка обшчей теории судебноу экспертизы.] In: <https://www.dissercat.com/content/sovremennyye-problemy-i-tendentsii-razvitiya-yazyka-obshchey-teorii-sudebnoy-ekspertizy> (accessed 11.03.2022).
- PANARINA, D. V. (b), *Sovremennyye terminologicheskkiye problemy metodologii судебноу экспертизы*. [Панарина, Д. В. (b), Современные терминологические проблемы методологии судебноу экспертизы.] In: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyye-terminologicheskkiye-problemy-metodologii-sudebnoy-ekspertizy> (accessed 11.03.2022).
- PANARINA, D. V. (c), *Yazyk kriminalistiki i судебноу экспертизы v strukture nauchnogo znaniya*. [Панарина, Д. В. (c), Язык криминалистики и судебноу экспертизы в структуре научного знания.] In: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-kriminalistiki-i-sudebnoy-ekspertizy-v-strukture-nauchnogo-znaniya> (accessed 11.03.2022).
- RADBIL', T. B. | YUMATOV, V. A. (2014), Yazyk судебноу экспертизы: tendentsii formirovaniya i razvitiya. In: *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. 3 (2), 185-190. [Радбиль, Т. Б. | Юматов, В. А. (2014), Язык судебноу экспертизы: тенденции формирования и развития. В: *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 3 (2), 185-190.]
- SOLAN, L. (2010), The forensic linguist. The expert linguist meets the adversarial system. In: Coulthard, M. | Johnson, A. (eds.), *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*. London – New York, 395-407.
- SVETLICHNYY, A. A. | PANARINA, D. V. К вопросу о теоретических и практических проблемakh, vyzvannykh diskussionnost'yu termina «судебная экспертиза». [Светличный, А. А. | Панарина, Д. В. К вопросу о теоретических и практических проблемах, вызванных дискуссионностью термина «судебная экспертиза».] In: <https://cyberleninka.ru/article/n/>

- k-voprosu-o-teoreticheskikh-i-prakticheskikh-problemah-vyzvannyh-diskussionnostyu-termina-sudebnaya-ekspertiza/viewer (accessed 11.03.2022).
- SWALES, J. (1990), *Genre Analysis: English for Academic and Research Settings*. Cambridge.
- SZCZYRBAK, M. (2022), Interacting with the expert witness: Courtroom epistemics under a discourse analyst's lens. In: Stein, D. | Guillén-Nieto, V. (eds.), *Language as evidence. Doing forensic linguistics*. London.
- TARDY, CH. M. | SWALES, J. (2014), Genre analysis. In: Schneider, K. P. | Barron, A. (eds.), *Pragmatics in discourse*. Berlin, 165-187.
- TIERSMA, P. | SOLAN, L. (2002), The linguist on the witness stand: forensic linguistics in American courts. In: *Language*. 78, 221-39.
- ТИХОМИРОВ, М. Ю. (ed.) (2009), *Yuridicheskaya entsiklopediya*. Moskva. [Тихомиров, М. Ю. (ред.) (2009), *Юридическая энциклопедия*. Москва.]
- ТРЕУШНИКОВ, М. К. (2005), *Sudebnyye dokazatel'stva*. Moskva. [Треушников, М. К. (2005), *Судебные доказательства*. Москва.]
- ТШЕТСКОВ, Т. (1998), *Sadebni ekspertizi*. Sofia. [Цецков, Ц. (1998), *Съдебни експертизи*. София.]
- ТШЕТСКОВ, Т. (1994), *Organizatsiya na sadebna ekspertiza v Bulgaria*. Sofia. [Цецков, Ц. (1994), *Организация на съдебна експертиза в България*. София.]
- VLADIMIROVA, S. B. (2021), *Sudebnoye ekspertnoye zaklyucheniye kak rechevoy zhanr (na materiale sudebno-meditsinskoj ekspertizy)*. In: *Zhanry rechi. Speech Genres*. 1 (29), 41-48. [Владиминова, С. Б. (2021), *Судебное экспертное заключение как речевой жанр (на материале судебно-медицинской экспертизы)*. В: *Жанры речи. Speech Genres*. 1 (29), 41-48.]
- ВОЖТАК, М. (2008), *Wzorce gatunkowe wypowiedzi a realizacje tekstowe*. In: Ostaszewska, D. | Cudak, R. (red.), *Polska genologia lingwistyczna*. Warszawa, 353-360.
- ZAŠKO-ZIELIŃSKA, M. (2019), *Pytania stawiane biegłemu*. In: Zaško-Zielińska, M. | Kredens, K. (red.), *Lingwistyka kryminalistyczna. Teoria i praktyka*. Wrocław, 17-19.

Laws and cases cited

- Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc., 509 U.S. 579 (1993).
Federal Rules of Evidence, Rule 702 (US).

DOI: 10.31648/pw.8468

ALLA KOZHINOWA | АЛЛА КОЖИНОВА
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5498-7037>
independent researcher

ЭНАНТИОСЕМИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ НОМИНАЦИЙ ЗДОРОВЬЯ В ДИАЛЕКТНОЙ РЕЧИ

Enantiosemic phenomena in the naming process of 'health' units in dialect speech

ABSTRACT: The article presents selected examples of enantiosemy which take place in the process of developing names denoting health in Russian dialects compared with Common Slavic units. Primarily, the history of the Russian kreiat' and derived words with the same root are studied, alongside some other words with the same meaning. It is stated that auto-antonymous meanings can be detected through the existence of a lexeme originating from the primary motivation to a later attestation. The complexity of the historical development of a name often results in a discrepancy between its proposed etymologies.

KEYWORDS: word history, etymology, enantiosemy, Russian dialects, Slavic dialects

Введение. Обоснование темы исследования

В последнее, да и не только последнее, время ученые, занимающиеся этимологическими исследованиями и рассматривающие процесс формирования семантики слова, от поисков единственного семантического инварианта этимона переходят к представлению о возможной полисемии древней лексической единицы. Так, еще в 1973 г. Д. Н. Шмелев писал:

Это не значит, что следует искать „общее значение”, которое рассматривалось бы как семантический инвариант или как некоторое неизменное смысловое ядро, сохраняющееся при употреблении слова в разных значениях. Существование подобного „общего значения” у слова сомнительно хотя бы потому, что свойственные слову значения во многих случаях соотносят его с неоднородными „реалиями” и с разными семантическими группами слов (Shmelev 1973, 76).

Подобную идею встречаем в более поздней работе С. М. Толстой:

Традиционно задачей семантической реконструкции в этимологии считалось установление „исходного” значения, послужившего источником дальнейшего семантического развития. [...] Установка на одно „исходное” значение автоматически снимает вопрос о многозначности праславянского слова. Между тем представление об отсутствии многозначности противоречит данным семантической типологии и при признании праславянского языка реальным языковым идиомом должно быть отвергнуто (Tolstaya 2008, 13).

Как представляется, в некоторых случаях при исследовании исходной семантики позволительно говорить не только о полисемии, но и о энантиосемии, то есть о противопоставленности значений в границах отдельной семемы. Эту идею мы постараемся, пользуясь методами семантической реконструкции и этимологического анализа, представить в данной статье на материале лексем, выражающих понятие „здоровье”, в славянских диалектах.

1. Выбор материала исследования

Выбор именно этого материала демонстрации исходного тезиса обусловлен тем, что средства выражения понятия „здоровье” в русских диалектах, а также в диалектах других славянских языков отличаются необычайным мотивационным разнообразием. Это, безусловно, вызвано, во-первых, свободой формирования диалектной речи, не сдерживаемой кодифицированной нормой, а, во-вторых, фиксацией единиц по данным различных диалектов, нередко существенно отличающихся друг от друга.

Вот несколько примеров разнообразия мотивировок, лежащих в основе возникновения рассматриваемых номинаций: так, например, здоровье в русских диалектах может обозначаться через древесный код (*кренастый* ‘прочный, с большими корнями’, ‘плотный, широкоплечий, крепкого телосложения’ и ‘здоровый, сильный’ (SRNG 15 1979, 213), *дуботёл* ‘рослый, здоровый парень’ (BTSDK, 142), через представление о крепости (*крепик* ‘здоровый, сильный человек; здоровяк’ (SRNG 15 1979, 216), ср. также *ядренный* ‘хорошего качества, крепкий’ и ‘здоровый, крепкий’ (SSRNGD, 610)) и твердости (*твердый* ‘здоровый, сильный (о человеке)’ (SRNG 43 2010, 322), силе (*могута* ‘здоровье, сила, крепость’ (SRNG 18 1982, 200) (ср. *быть в могуте* ‘иметь крепкое здоровье, силы’ (FSRGS 20), *осилеть* ‘окрепнуть, набраться сил, выздороветь’ (SRNG 24 1989, 6), *подюжеть* | *подюжатъ* ‘вырасти, окрепнуть, поздороветь’ (SRNG 28 1994, 274). Это, конечно, неполный перечень – существует большое количество других моделей.

Как видно, все приведенные выше мотивировки прозрачны, легко могут быть прочитаны и объяснены. Реже встречаются номинации с исчезнувшей, требующей восстановления внутренней формой. Так, например, идея крепости усматривается в гнезде слов с корнем *дяз-* (*дязлый* ‘сильный, здоровый, крепкий’, *дязнути* ‘становиться сильнее, здоровей, лучше, крепче, расти’ (SRNG 8 1972, 305), *одязнуть* ‘поправиться, выздороветь’, *одязнуться* ‘ожить, оживиться, выздороветь’ (SRNG 23 1987, 71), поскольку для них, по одной из версий, реконструируется связь с и.-е. корнем **dhengh-* ‘достигать, крепко схватывать; крепкий, сильный’ (Anikin 2000, 10). Однако именно подобные номинации чрезвычайно интересны, поскольку могут демонстрировать нетипичные процессы в области развития семантики.

2. Энантисемия в развитии семантики слав. **-krějo*, **-krъjati*

Как представляется, к таким единицам, в отношении которых трудно определить мотивировочное значение, относится глагол *креять* ‘выздоровливать, поправляться’ (SRNG 15, 241) и иные многочисленные образования, связанные с ним родственными отношениями, такие, как *окреять* | *окорекать* ‘поправиться, выздороветь’ (SRNG 1987, 154), *охреять* | *охриять* ‘выздороветь, поправиться; оправиться от перенесенного горя; поправить денежные и хозяйственные дела’¹ (SRNG 1990, 51), *оклеять*² и *окляять* ‘выздороветь, поправиться, очнуться прийти в себя’ (SRNG 1987, 126), *отклеять* ‘выздороветь, поправиться’ (SRNG 1989, 204), ср. также с аналогичной семантикой *охлеять* (SRNG 1990, 49), *отхлеять* | *отхляять*, *отхлянеть* (SRNG 1989, 353),

Действительно, одна из объяснительных версий этого непростого в этимологическом отношении слова связывает его с лат. *creō, creāre* ‘создавать’ (ESSYA 1985, 130). Такая параллель уходит корнями глубоко в человеческое сознание – М. Элиаде (Eliade 1996, 38), в частности, приводит многочисленные примеры того, как при лечении колдун рассказывает космогонию или создает у постели больного т.н. *imago mundi* (образ мира).

Однако в русских диалектах среди номинаций здоровья подобных производных, мотивированных идеей творения, не встречается. Это дает основание обратить внимание еще на еще одну этимологию, которая предполагает, что в этом случае „значение выздоравливать произведено от значения ‘слабеть, медлить’, которое само по себе, можно думать, не является первичным” (Kurkina 1980, 33). В связи с этим глагол *креять*, объявленный выше средством выражения идеи здоровья, представляется достаточно противоречивым, и потому интересным.

¹ О родстве подобной модификации с исходным глаголом см. Kurkina 1980, 33.

² О возможности такого фонетического изменения см. ESSYA 2000, 126.

Интересным, поскольку в других континуантах корня, сформировавшего этот глагол, очевидно проявляется энантиосемия. Так, указывается, что на фоне таких именовании обретения здоровья, как рус. диал. *вскривиться*, чеш. *okřati* ‘оправиться душевно и физически’, словац. *okriat* ‘с тем же значением, словен. *okrévati* ‘поправляться, набираться сил’ и др. выделяются болгарские глаголы *крея* ‘чахнуть, сохнуть, хиреть’, *крейъ* ‘слабеть, хиреть’, серб.-цслав. *кръвати* ‘могати’ и др. (Kurkina 1980, 32), ср. также рус. *хрять* ‘хиреть, болеть’ (ESSYA 1985, 130). Это позволяет предположить, что первичная семантика, реализуемая бесприставочным глаголом, связана с представлением болезни, а именование здоровья – вторично, поскольку реализуется производным префиксальным глаголом.

Подобное, как кажется, подтверждается и данными, в частности, белорусских диалектов. Здесь, действительно, и бесприставочные (*крять* ‘начать выздоравливать’ (Nosovich 1870, 253), *кряць* (Baykoŭ | Nekrashevich 1925, 153)), и приставочные (*окряты* ‘выздоревть, поправиться’ (DSB 153, ср. также Sigeda 1977, 44); *акряць* ‘поправиться после болезни или несчастливой жизни’ (Varlyha 1970, 12); *акрыняць* ‘выздоревть (SRLG 10)’; *акляяць* то же (MASM 10)) глаголы служат для передачи понятий, связанных со здоровьем, а бесприставочные, правда, с иным корневым консонантным рефлексом, – только лишь болезни (*клеваць* ‘болеть, еле жить’ (Зайка 2011, 110); *клёваць* ‘чувствовать себя очень слабым’ (MSMMG 45); *кляваць* | *клеваць* ‘болеть, еле жить’ (SBGPZB 486)).

Однако наряду с этим в белорусских диалектах представлены любопытные именные беспрефиксальные образования: *кле* | *кльи* ‘жизненные силы’ (DSB 96), *клёк* ‘жизненная сила, мощь, энергия’ (TS 196). Кстати, в других славянских языках, за исключением болгарского, семантика бесприставочных образований связана с представлением здоровья: чеш. стар. *křáti, kříti, křeji* ‘приходить в себя, набираться сил’, укр. *кряти* ‘набираться сил и здоровья’ (ESSYA 1985, 130), с.-х. *krèvati* ‘поправляться, набираться сил’ (Kurkina 1980, 32)³.

Другие примеры также указывают на то, что в семантике образований от рассматриваемого глагола на всех этапах переплетаются как позитивные (связанные со здоровьем, благополучием), так и негативные представления. Л. В. Куркина приводит следующие производные от *охреять*: *охреян*, *охрян* ‘лентяй, грубиян; старовер’, *охреянить* ‘о лошади: отставать в паре, лениться’, *охрюта* ‘неповоротливый человек; простак, дураковатый’, *охрюша* ‘лодырь’ с указанием на архаичный характер их семантики (Kurkina 1980, 33). Как представляется, развитие подобной негативной оценки (ленивый, непо-

³ Любопытно, что рассматриваемые образования представлены во всех славянских языках, кроме лехитских – польские и кашубские словари не фиксируют их (см. Karłowicz 1900-1911; Sychta 1968; Stamirowska | Pierzowa (red.) 1993; польских примеров не приводит и ESSYA).

воротливый) может быть связано не только с идеей болезни, но и здоровья, в связи с чем можно привести многочисленные примеры из русских диалектов, ср. *абреутень* ‘здоровый, но ленивый человек’ с примером *Абреутинь* – *сильный, упитанный, ну лодырь, баглай* ‘бездельник | здоровый, сильный’ (BTSDK 23, 30); *дошник* ‘здоровый, но ленивый человек’ (SRNG 1972, 166); *ерыкала* ‘долговязый, дородный человек, ведущий праздный образ жизни | здоровый человек’ (SRNG 1972, 37); *кобыляк* ‘о здоровом, рослом, но ленивом подростке, парне’ (SRNG 1978, 22); *лабзай* ‘толстый, здоровый, но ленивый человек’; *лабрэт* ‘рослый, здоровый, но ленивый мужчина’ (SRNG 1980, 215); *лобан* ‘крупный, здоровый мальчик или мужчина | большой ленивый мальчик или мужчина’; *лобарь* ‘о крепком, здоровом, но ленивом человеке’; *лобортрёс* и *лоботряс* ‘бездельник, лентяй, лоботряс | большой, здоровый человек’; *ломок* ‘физически здоровый, крепкий, но ленивый человек’; *лусма* ‘здоровая дебелая женщина’ с примером *Вон какая лусма, а работать не хочет* (SRNG 1981, 94, 95, 98, 123, 241); *мерёховик* ‘о здоровом, толстом мужчине | о ленивом человеке’; *мерин* ‘о высоком, толстом человеке | о лентяе | о здоровом, сильном человеке’ (SRNG 1982, 116, 118); *озой* ‘ленивый человек | крепкий, здоровый, жирный, сытый человек’ (SRNG 1987, 97); *охлябина* ‘большого роста, здоровый, но ленивый человек’ (SRNG 1990, 38); *сатюк* ‘толстяк | ленивый, неповоротливый человек | сильный, здоровый человек’ (SRNG 2002, 152); *себёр* ‘здоровый, сильный, но праздный человек’ (SRNG 2003, 94).

Дальнейшие поиски приводят к сближению слав. **-krějo*, **-krějati* с основой **korv-* (Kurkina 1980, 34). Со ссылкой на О.Н. Трубачева реконструируется семантика слав. **korviti*: ‘шелушиться, линять, освобождаться от коросты’, от чего делается переход к значению ‘слабеть, чахнуть, болеть’.

Однако представляется, что подобная семантика не однозначно приводит к идее болезни. Примером этого может являться рус. диал. *кунеть* ‘быть здоровым, поправляться; расти, мужать; толстеть; богатеть’ (SRNG 1980, 92-93) (ср. также *выкунеть* | *выкунять* ‘покрыться пушистой шерстью; поправиться, пополнеть; выздороветь’ (SRNG 1970, 298)). Для этого глагола в «Этимологическом словаре славянских языков» реконструируется праславянская форма и там с использованием версии В. И. Даля дается возможное объяснение подобного семантического перехода: «приходить в силу, как бы отлинявший зверь» (ESSYA 1987, 105). Здесь, как видим, линька, наоборот, является пресуппозицией здоровья, а не болезни.

Представляется, что в данном случае можно говорить о двух полюсах этимологии в понимании В. Н. Топорова:

В одном случае этимология как бы полностью, без остатка, исчерпывает слово, не оставляя места для дальнейших вопросов: результат этимологии представляет

собой нечто вроде застывшего и совершенно в своей законченности кристалла. В другом случае этимология оказывается не оконченной (она не исчерпывает слова, обозначая скорее лишь место „вхождения” в нее и некую совокупность возможных путей дальнейшего исследования; нередко в этой ситуации первый шаг раскрывает перед исследователем еще более сложную картину), не центрированной, но только намекающей на ее неисчерпаемость и глубинные потенции и одновременно вызывающей череду вопросов; результаты такой этимологии могут быть, – продолжая аналогию, – уподоблены клетке с ее скрытыми резервами, гибкостью, динамичностью, способностью к дальнейшему развитию и отклику на внешние условия (Toporov 1986, 207).

3. Другие примеры развития энантиосемии в семантике диалектных лексем

В случае представленного выше корня, как оказалось, невозможно определить уже на уровне этимона, какое значение было первоначальным. Подобное может иметь место и в том случае, когда речь идет не об исконном корне, последовательно развивающимся на славянской почве, а о заимствованной лексеме. Примером может служить известное прилагательное *рахманный* – среди множества его значений выберем те, что связаны с представлением здоровья: ‘невидный, невзрачный’; ‘хилый, слабосильный, болезненный’, но также и ‘здоровый, крепкий, румяный, пышный’ (SRNG 2000, 344). Считается, что это заимствование или из греч. βράχμανοί ‘брахманы’, распространившееся благодаря сказанию об Александре и другим произведениям, или из турецк. *rahman* ‘милосердный, сострадательный, всемилостивый’ (Zhuravlev 2005, 452). В данном случае противоречив как источник появления слова, так и дальнейшее его семантическое развитие уже на русской почве.

Но даже если этимология слова прозрачна и легко прочитываема, ничто не мешает прийти к энантиосемии через дальнейшее развитие его семантики: ср. *очунеть* ‘выздороветь, прийти в себя’ и ‘заболеть; лишиться чувствительности’, *отживать* ‘жить, вздоровливать’ и ‘стареть, дряхлея, становиться нежизнеспособным’ и др. (см. подробнее Mel’nikova 2009 20). Во многих таких случаях основой для появления антонимичных номинаций лежит абсолютно обыденное представление об окружающем объективном мире.

Так, красота естественным образом является условием здоровья, о чем свидетельствуют многочисленные русские диалектные номинации: *прекрасный* ‘здоровый, крепкий’ (SRNG 1997, 83), *красавый* ‘красивый, здоровый видный собой’, *красень* ‘красавец, человек с крепкими мышцами, здоровяк’, *красёха*

‘дородная⁴, здоровая женщина’, *красик* ‘здоровый, румяный, красивый человек; толстый, здоровый, с красной кожей человек; здоровяк с красным лицом’, *краснокровый* ‘здоровый, полный, румяный’, *красняк* ‘здоровый, краснощекий человек’, *красяк* ‘здоровый и толстый пожилой мужчина’ (SRNG 1979, 173, 174, 175, 183, 196 203), *покрасеть* ‘поздороветь, окрепнуть’ (SRNG 1995, 6). Некоторые из приведенных выше номинаций показывают, что здоровье мотивируется не только красотой, но и красным цветом здорового лица; вот еще несколько подобных колоративов со значением здоровья: *красный* ‘здоровый, сильный’ (SRNG 1979, 190), *розовый* ‘здоровый; красивый парень с хорошим цветом лица’ (SRNG 2001, 164), *рындик* ‘человек с отличным здоровьем; о человеке с красным или загорелым лицом’ (SRNG 2001, 310) ср. также пример на слово *красниций* – *Здоровиций был* – *красниций* (SRNG 1979, 179). Также отмечается терапевтическая роль красного цвета в народной медицине (см., например, Успенский 1982, 67).

Однако обыденное сознание с такой же легкостью усматривает красный цвет в проявлениях различных болезней, употребляя прилагательное *красный* в их названиях (грыжи, лихорадки, рожи) (SRNG 1979, 194), а также именуя *краснухой* | *краснушкой* корь, сифилис, крапивную лихорадку, скарлатину, вообще сыпь (там же, 187-188). И даже сама идея красоты находит применение в именовании болезней (*красуха* | *красушка* (там же, 203)), а также в формуле заговора – *красная красавица* ‘наименование болезни’⁵ (там же, 172) (здесь, безусловно, определенную роль играет языковое табуирование).

В процессе представления здоровья могут принимать участие номинации, мотивированные совершенно противоположными признаками. В основе таких номинаций, например, может лежать представление о движении, как быстром (*обрезветь* | *обризветь* ‘выздороветь’ (SRNG 1987, 200)), так и медленном (*телепень* ‘о здоровом, крепком, упитанном человеке’ от *телепаться* ‘тащиться, медленно идти или ехать’ (SRNG 44 2011, 5)), причем не только в горизонтальной, но и в вертикальной плоскости (*одыбать* (ср. рус. *дыбом*, *на дыбы*) ‘встать на ноги после болезни, поправиться, выздороветь | подняться, прийти в нормальное состояние (о растениях)’ (SRNG 1987, 69), кроме того, здоровье кодируется также и через искривление движения (*вскривиться* ‘оклематься, оправиться от тяжелой болезни’ (SRNG 1970, 204)) и др.

Последнее представляется тем более удивительным, поскольку отмечается, что обычно в противопоставлении „здоровье” – „болезнь” лежат „антонимичные мотивации ‘здоровье’ – это „несгибаемость”, а ‘болезнь’ – „согнутость”” (Mel’nikova 2009, 169). Это коррелирует с бинарной оппозицией

⁴ Этот и некоторые следующие примеры дополнительно иллюстрируют народное представление о полноте как залого здоровья.

⁵ Составители словаря без уверенности связывают это именование с краснухой.

‘прямой – кривой’, где первое из составляющих является положительным. Для утверждения обратного можно привести пример лексем, корни которых восходят к псл. **klemati* (se): *клемать* ‘быть здоровым’; *оклематься* ‘укрепить здоровье отдыхом’, *оклемать* ‘поправить чье-л. здоровье’; ‘выздороветь, поправиться’ (SRNG 1987, 123, 124), *склематься* ‘выздороветь, оправиться после болезни или тяжелого потрясения’; ср. также *сколяматься* ‘выздороветь, поправиться’ (SRNG 2004, 38, 70); *охлематься* ‘выздороветь, прийти в себя’ (SRNG 1989, 33). Они родственны глаголу **kloniti*, ср. также ст.-чеш. *kleměti* ‘сидеть согнувшись’ (ESSYA 1983, 194)⁶. Этому глаголу родственны и лексемы *оклечать* ‘выздороветь, поправиться’ (SRNG 1987, 126) и *оклешаться* с тем же значением, которые связаны с псл. **obklečati*, являющимся производным от **ob-* и **klečati* (ESSYA 2000, 122), где последнее составляющее связано с корнями **klen-* | **klon-* (ESSYA 2002, 10).

Связь с моделью искривления можно усмотреть и в континуантах псл. **krěрьь*, **krěрьькъ* – ‘крепкий, сильный’ (*крепак* ‘крепыш, здоровяк, силач’, *крепик* ‘здоровый, сильный человек’, *крепчак* ‘крепыш здоровяк’ (SRNG 1979, 215, 216, 220) и др.), принимая во внимание то, что родственные балтские формы представляют именно искривленное движение, ср., например, лит. *krūpti* ‘поворачиваться, оборачиваться, искривляться’ (ESSYA 1985, 136).

Первое составляющее названной выше бинарной оппозиции ‘прямой – ‘кривой’ также находит свою реализацию в номинациях здоровья, реализуясь континуантами корня *прав-*: *правый* ‘здоровый, без увечий и физических недостатков’ (SRNG 1997, 62), *исправный* ‘крепкий, плотный, цветущий’ (SRNG 1977, 243), *поисправнее* ‘пополнее, поздоровее’ (SRNG 1994, 382), *поправа* ‘выздоровление, поправка’, *поправленный* ‘поправившийся, выздоровевший’ (SRNG 1995, 338, 339), *правный* ‘здоровый’, *принправиться* ‘поздороветь, поправиться’ (SRNG 1997, 59, 308), *справиться* ‘выздороветь, поправиться’, *справный* ‘здоровый, крепкий, упитанный’, *справненький* ‘здоровый, крепкий’ (SRNG 2006, 257, 258, 259).

Заключение

Подводя итог сказанному выше, можно с уверенностью утверждать, что все энантиосемические процессы, представленные в настоящей статье, обусловлены двумя факторами. Первый фактор, объективный, – это действительная противопоставленность и взаимная обусловленность процессов, связанных со здоровьем и болезнью. Но есть и другой, субъективный фактор – а именно то, что «история значений слов с трудом поддается систематизации вследствие

⁶ Ср. выше идею искривленного движения в связи с псл. **krěрьь*, **krěрьькъ*.

слиянности судеб слов и вещей (точнее, их ментальных репрезентаций), а также яркой индивидуальности семантического пути слова» (Berezovich 2014, 7).

Казалось бы, приведенные примеры могут привести к лишенному оптимизма представлению о том, что мы, скорее всего, не сможем развязать энантиосемические узлы, возникающие уже у истоков существования корня и выбрать один из противостоящих друг другу смыслов или же непротиворечиво доказать их уже первичное сосуществование. Однако приведенные в начале статьи идеи о первоначальной полисемии этимона позволяют предположить, что многозначность в форме энантиосемии могла изначально лежать у истоков развития семантики слова. Оценивая идею Шмелева, О. Н. Трубачев отмечал:

Поиски основного или общего значения равным образом были бы обречены на неуспех, трактовка одного из приведенных выше значений как исходного в обычном понимании также может показаться произвольной, удовлетвориться констатацией поляризации значения, в свою очередь, было бы слишком мало для проникновения в суть явления. Д. Н. Шмелев [...] приходит на конкретном материале к необходимости оперировать совокупностью значений. Наши примеры показывают важность этого на этимологическом, историческом материале (впрочем, включая употребления, живые и в современном языке). Мы имеем дело с совокупностью изменяющихся значений (Trubachev 2004, 85).

Таким образом, можно предположить, что обнаруженная энантиосемичная полисемия может составлять изначальную основу развития семантики многих единиц, участвующих в выражении понятия „здоровье”. Безусловно, данное утверждение относится к области научных гипотез и нуждается в дальнейших подтверждениях.

Библиография

Источники и сокращения

- BTSDK – Degtyarev, V. I. i dr. (red.) (2003), *Bol'shoy tolkovyy slovar' donskogo kazachestva*. Moskva. [БТСДК – Дегтярев, В. И. и др. (ред.) (2003), *Большой толковый словарь донского казачества*. Москва.]
- DSB – Alyakhnovich, M. (red.) (1989), *Dyyalektny sloŭnik Brestchyny*. Minsk. [ДСБ – Аляхнович, М. (ред.) (1989), *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*. Мінск.]
- ESSYA – Trubachev, O. N. i dr. (otv. red.) (1963-2018), *Etimologicheskij slovar' slavyanskikh yazykov*. Praslavyanskiy leksicheskiy fond, 1-39. Moskva. [ЭССЯ – Трубачев, О. Н. и др. (отв. ред.) (1963-2018), *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд, 1-39. Москва.]
- FSRGS – Fedorov, A.I. (otv. red.) (1983), *Frazeologicheskij slovar' russkikh govovor Sibiri*. Moskva. [ФСРГС – Федоров, А.И. (отв. ред.) (1983), *Фразеологический словарь русских говоров Сибири*. Москва.]

- MASM – Kryvitski, A. A. i in. (red.) (1981), Materyyaly da ablasnoga sloŭnika Magilëŭshchyny. Minsk. [МАСМ – Крывіцкі, А. А. і ін. (рэд.) (1981), Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. Мінск.]
- MSMMG – Zhydovich, M. A. (red.) (1974), Materyyaly dlya sloŭnika minska-maladzechanskikh gavorak. Minsk. [МСММГ – Жыдовіч, М. А. (рэд.) (1974), Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. Мінск.]
- SBGPZB – Matskevich, Yu. F. (red.) (1980), Sloŭnik belaruskikh gavorak paŭnochna-zakhodnyay Belarusi i yaе pagranichcha, 2. Minsk. [СБГПЗБ – Мацкевіч, Ю. Ф. (рэд.) (1980), Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, 2. Мінск.]
- SRNG – Filin, F. P. | Sorokoletov, F. P. | Kuznetsova, O. D. (red.) (1965-2019), Slovar' russkikh narodnykh govorov, t. 1-51. Moskva – Leningrad – Sankt-Peterburg. [СРНГ – Филин, Ф. П. | Сороколетов, Ф. П. | Кузнецова, О. Д. (ред.) (1965-2019), Словарь русских народных говоров, т. 1-51. Москва – Ленинград – Санкт-Петербург.]
- SSRNGD – Ossovetskiy, I. A. (red.), 1969, Slovar' sovremennogo russkogo narodnogo(d. Deulino Ryazanskogo rayona Ryazanskoj oblasti). Moskva. [ССРНГД – Оссоветский, И. А. (ред.), 1969, Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области). Москва.]
- TS – Kryvitski, A. A. i in. (sklad.) (1981), Turaŭski sloŭnik, 2. Minsk. [ТС – Крывіцкі, А. А. і ін. (склад.) (1981), Тураўскі слоўнік, 2. Мінск.]

Літаратура

- АНИКИН, А. Ye. (2000), Slavyanskaya leksika na neslavyanskom fone (1-7). V: Varbot, Zh. Zh. (red.), Etimologiya 1997-1999. Moskva, 6-12. [Аникин, А. Е. (2000), Славянская лексика на неславянском фоне (1-7). В: Варбот, Ж. Ж. (ред.), Этимология 1997-1999. Москва, 6-12.]
- БАУКОЎ, М. | НЕКРАШЭВІЧ, С. (1925), Belaruska-rasiyski sloŭnik. Mensk. [Байкоў, М. | Некрашэвіч, С. (1925), Беларуска-расійскі слоўнік. Менск.]
- BEREZOVICH, Ye. L. (2014), Russkaya leksika na obshchесlavjanskom fone: semantiko-motivatsionnaya rekonstruktsiya. Moskva. [Березович, Е. Л. (2014), Русская лексика на общеславянском фоне: семантико мотивационная реконструкция. Москва.]
- ELIADE, M. (1996), Aspekty mifa. Moskva. [Элиаде, М. (1996), Аспекты мифа. Москва.]
- KARŁOWICZ, J. (1901), Słownik gwar polskich, 2. Kraków.
- МЕЛЬНИКОВА, С. А. (2009), O spetsifike funktsionirovaniya modeli sgibaniya v leksiko-semanticheskom pole „Sila, zdorov'ye | slabost', bolezni”. In: Berezovich, Ye. L. (red.), Etnolingvistika. Onomastika. Etimologiya: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Yekaterinburg, 169-170. [Мельникова, С. А. (2009), О специфике функционирования модели сгибания в лексико-семантическом поле „Сила, здоровье | слабость, болезнь”. В: Березович, Е. Л. (ред.), Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы международной научной конференции. Екатеринбург, 169-170.]
- NOSOVICH, I. I. (1870), Slovar' belorusskogo narechiya. Sankt-Peterburg. [Носович, И. И. (1870), Словарь белорусского наречия. Санкт-Петербург.]
- SIGEDA, P. I. (1977), Materyyaly da dyalektnaga sloŭnika Br'estchyny. Narodnaya leksika. Minsk. [Сігеда, П. І. (1977), Матэрыялы да дыялектнага слоўніка Брэстчыны. Народная лексіка. Мінск.]
- SHMELEV, D. N. (1973), Problemy semanticheskogo analiza leksiki (na materiale russkogo yazyka). Moskva. [Шмелев, Д. Н. (1973), Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). Москва.]
- STAMIROWSKA, Z. | PIERZOWA, H. (red.) (1993), Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur, 3. Warszawa – Kraków.
- СУХТА, В. (1968), Słownik gwar kaszubskich, 2. Wrocław etc.

- TOLSTAYA, S. M. (2008), Prostranstvo slova. Leksicheskaya semantika v obshchslavyanskoj perspektive. Moskva. [Толстая, С. М. (2008), Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Москва.]
- ТОПОРОВ, В. Н. (1986), O nekotorykh teoreticheskikh aspektakh etimologii. In: Varbot, Zh. Zh. i dr. (red.) Etimologiya. 1984. Moskva, 205-211. [Топоров, В. Н. (1986), О некоторых теоретических аспектах этимологии. В: Варбот, Ж. Ж. и др. (ред.) Этимология. 1984. Москва, 205-211.]
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. (2004), Trudy po etimologii: Slovo. Istoriya. Kul'tura, 1. Moskva. [Трубачев, О. Н. (2004), Труды по этимологии: Слово. История. Культура, 1. Москва.]
- VARLYNA, A. (1970), Krajovy slovník Łahojščyny. New York.
- ЗАЙКА, А. (2011), Dyualektny sloŭnik Kosaŭshchyny. Slonim. [Зайка, А. (2011), Дыялектны слоўнік Косаўшчыны. Слонім.]
- ZHURAVLEV, A. F. (2005), Yazyk i mif. Lingvisticheskiy kommentarij k trudu A. N. Afanas'yeva «Poeticheskiye vozzreniya slavyan na prirodu». Moskva. [Журавлев, А. Ф. (2005), Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу. Москва.]

DOI: 10.31648/pw.8470

OLEG LESZCZAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3358-8923>

Jan Kochanowski University in Kielce

MICHAŁ ROBAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0305-9705>

Jan Kochanowski University in Kielce

ULTERIOR LEXICAL MARKERS OF SACREDNESS IN BORIS GREBENSCHIKOV'S SONG LYRICS (A LINGUOCONCEPTUAL ANALYSIS)

ABSTRACT: The study presented in this article is based on a corpus of 200 songs by a Russian poet and singer Boris Grebenschikov. The cognitive space of sacredness is one of the key spaces in the artistic discourse worldview of Boris Grebenschikov. The authors emphasize that the sacredness in the interpretation of the Russian poet does not relate to any specific religion. It is universal and mystical but, at the same time, it is emphasized anthropocentrically. The authors demonstrate the specifics of the poet's artistic depiction of sacred phenomena, physical objects and substances through explicit and implicit lexical nominations and descriptions. Descriptions of impossible or unknown spatial-temporal phenomena, events, and hidden knowledge are referred to as markers of the implicit representation of the sacred. The same goes with the names of especially important substances, e.g., salt, water, dust and unnatural phenomena. The linguoconceptual analysis of Grebenschikov's idiosyncrasy aimed at uncovering the cross-cutting motives and characteristics of the poet's entire work is of a functional and pragmatic nature.

KEYWORDS: Boris Grebenschikov, idiosyncrasy, sacredness, lexical markers, hidden semantics, song lyrics, linguoconceptual analysis

1. Introduction

Boris Grebenschikov (transcribed also as Grebenshikov or Grebenshchikov) is one of the few cult figures of modern Russian culture, recognized in the public sphere by the abbreviation BG. In the British and American mass media, he is also called "Boris Purushottama Grebenshikov", "the Russian rock legend", "the Bob Dylan of Russia", "the founding father of Russian rock" or "the grandfather of Russian rock". Nevertheless, almost every encyclopedic article contains the phrase "known simply as BG". These two letters hide a multi-faceted personality: a rock musician, a long-time leader of the *Aquarium* rock band, a songwriter, a bard, a poet, a novelist, a philosopher, and a translator of philosophical texts.

M. Bowden (1998, 36) writes about Grebenschikov and his songs: “the quiet, intense artist and his subtle, often mystical lyrics”. One of the predominant features of BG’s work is the richness of the lyrics of his songs with markers of sacredness, transcendence, and metaphysics; but, at the same time, the sphere of sacredness in BG’s texts is deeply anthropocentric. It seems that the mystical, divine, metaphysical entities do not exist in some sort of a transcendent space, but in the soul (consciousness) of the person themselves. Talking about divine or sacred rock stars very often arouses suspicion or apprehension of insincerity. However, this is not the case with BG. D. Schabner (2006) put it very accurately: “There is a lightness in Grebenschikov’s tone, a playfulness in his voice that makes what could be just more unbearable pompousness from yet another deluded pop star seem like, well, common sense”.

The article is devoted to two most interesting components of BG’s authorial style – the sacralization of the world, and the implications of sacred content both in the semantics of his poetic texts and in the linguistic means of his idiostyle.

2. Material and methods

We do not limit ourselves to the traditional linguistic analysis of individual BG’s texts, because we are primarily interested in his style, and therefore not only the invariant system of linguistic means of artistic expression but, above all, the invariant system of precedent units of a cognitive nature as a collection of concepts, motifs, images and judgments characteristic of his artistic thinking. For this purpose, we used the method of non-selective collection of examples (i.e., all the lyrics of BG’s songs that have been made public so far have been analyzed), and then a conceptual analysis of their semantics was carried out to establish concepts and judgments of a sacred nature. The most interesting research material is the ways of covert explication of sacred contents, because they are quite often interpreted by the audience, but also by many researchers, as explications of profane meaning. In the material of over 200 texts, we have distinguished and described the most important conceptual and linguistic units of the implicit expression of the sacralization of the world by the Russian rock-poet.

When analyzing the image of the sacred sphere in BG’s compositions, first of all, special attention should be drawn to many markers of sacredness that appear in the titles of his works. In total, in 50 of his texts, the titles directly indicate sacred beings and phenomena. This is both a direct reference to divine persons and entities (e.g., “The Lord knows best”, “Silver of My Lord”, “God of Zimogors”, “St. Herman”, “Angel”, “Ivan Bodhidharma”, “Black brahmana”, “The Hierophant”, “Anthem to Anchorite”, etc.), and a reference to mystical, fairy-tale, or mythical

phenomena (e.g., “Hunting for unicorns”, “Sirin, Alkonost, Gamayun”, “Immortal Sister Ho”, “Little Fairy”, “Faun”, etc.).

Most of the titles have evident sacral orientation, as indicated by the lexemes used in them from the appropriate thematic group (“On the road to Damascus”, “The shadow of your wing”, “The Son of the Carpenter”, “Eagle, Taurus, and Lion”). Some of these titles contain cultural allusions and metaphors that indicate their transcendent meaning. However, some of the mentioned names may raise doubts, as they contain lexical units whose sacred meaning emerges only after analyzing the text of the song (“Secret Uzbek”, “The rider between heaven and earth”, “Nikita Ryazansky”, “Word of Paisius the Apiarist”, “Ficus religiosa”) or even after examining the entirety of Grebenschikov’s work (“Dead sailors don’t sleep”, “Ice Ax Sutra”, “From a shining void”). Similar markers appear in the very album titles of Aquarium, throughout BG’s work: “The Temptation of the Holy Aquarium” (1973) “Our Life from the Viewpoint of Trees” (1987/2011), “Hyperborea” (1997), “Bardo” (1997), “Lilith” (1997), “Refuge” (1998), “Prayer and Fasting” (1998) and “Oracle of the Divine Bottle” (1998/2010).

These are the only explicit allusions to the world of a transcendent being. In many cases, the sacred or mystical meaning of song titles and album titles becomes apparent only after listening to them or reading the lyrics. If we take into account the meaning of Grebenschikov’s song texts, it is easier to name those in which the sacred and spiritual moment is completely absent than those in which it is manifested to one degree or another. After a prior analysis of the corpus consisting of over 450 song lyrics, we have selected 200 for this article. All the examples from the lyrics are given according to the book of BG’s songs (Grebenschikov 2007), while all newer texts are cited according to the information portal about the Aquarium band (Aquarium. Handbook).

In these songs, the semantics of the sacral has a sufficiently transparent representation. It does not imply that other songs do not have it, but the disclosure to reveal it would require extensive descriptions. The main substantive limitation of the material for this article is that we purposefully did not consider lingual sacred concepts and mystical persons (entities), focusing only on the sole sacred reality (space-time, events, occurrences, knowledge) as well as sacred phenomena (substances and things).

3. Results and discussion

3.1. Theoretical reflections

Many researchers pay attention to the cognitive structure of the poet’s work, connected with the phenomena of sacredness. However, for some reason, most of them focus only on religious (or even only on Christian or Orthodox) themes

in his works (see: Logacheva 1996; Smirnov 1999; Shogentsukova 2000). It is quite true that “religious issues are, one might say, a constant of BG’s creativity and his songs are literally ‘stitched’ with biblicism, which are fragments of the main religious text in European culture – the Bible” (Eremin 2011, 12-13), and that “if we set a goal and prescribe Grebenschikov for the ‘Taoist’ or ‘Buddhist’ departments, more precisely, for the department of the so-called ‘new religious movements’ (NRM), we will not lack evidence” (ibidem, 20).

Grebenschikov did repeatedly emphasize his commitment to Christianity (and specifically to Orthodoxy), Buddhism, Taoism, Neo-Hinduism, Rastafarianism, and showed interest in Celtic Druidism, Siberian Shamanism, as well as other mystical teachings and magical practices. Moreover, the poet does it almost at the same time, emphasizing his transcendent universalism and pointing out that all these spiritual teachings are just different forms of understanding the transcendent. In the song “Sycamore” we hear: *I drink to loyalty to all the gods without names*. The transcendent position of Grebenschikov, and to an even greater extent the position of the poet BG (we tend to distinguish between these two personalities functionally), is much broader than any religious stance; and it is not inductively dialogical, but deductively universal, generalizing. He calls this worldview mystical. However, as always, one should carefully read the meaning of the used terms, without relying on their encyclopedic meanings: “There are no restrictions in the life of a mystic person; everything in him is balance, reason, love, and harmony. The mystic person accepts any religion, and yet he is above what people call religion”.¹ The concepts of the mystical and the sacred entities in Boris Grebenschikov’s artistic worldview are much broader than those used in individual religious teachings.

D. Rumyantsev (2008) quite accurately captured this feature of the poet’s worldview, calling it the “concept of love”:

BG does not adhere to a specific creed, as he, himself has repeatedly said in interviews. He is interested in all the ‘non-everyday manifestations of life’. Hence, such a religious eclecticism. [...] That is, the rock musician has long gone beyond confessional limits and developed a universal concept for himself, which is especially vividly implemented in the latest albums of ‘Aquarium’. This idea is the key to Grebenschikov’s special [...] worldview. I would call it the ‘concept of love’ (Rumyantsev 2008).

The sacred entities in BG’s texts are not only divine, as we have already noted above, but also any otherworldly, mystical, magical, fairy-tale, i.e., transcendent as such. At the same time, the phenomena and entities of different religions or transcendent images of the world in these texts quite organically coexist in a single sacred space, and the latter are closely connected with the natural world and often penetrates the ordinary world of the profane, i.e., in the public sphere.

¹ <http://aquarium.ru/misc/aerostat/aerostat62.html> (accessed 18.12.2020).

This last circumstance complicates the recognition of BG's artistic image of sacredness. The semantic representation of the sacred sphere, in contrast to the analogous representation of all the other cognitive spaces, also presents the complexity that, when it comes to nature, human feelings and thoughts, or about social relations, the subject of artistic representation in BG's works operates with more or less explicit markers in the form of lexical nominates of natural facts, artifacts, or info-facts indicating the anthropic character of the depicted. In the case of the sacred-spiritual sphere, there are relatively few such markers. These are, first of all, nominees of sacred and mythical entities (the God, the Lord, an angel, an archangel, a cherub, a devil, a demon, a mermaid, a faun, a unicorn, a sirin, etc.), as well as nominees of various religious persons, mystical objects and phenomena (saints, Buddha, Bodhisattva, Mahasiddha, Bodhidharma, Moses, Seraphim, Brahman, a hermit, a priest, a patriarch, a pope, a lama, a guru, heaven, Eden, Hell, a church, an altar, a cross, Mahamudra, Kagyu, nirvana, samsara, etc.).

Still, much more often and more profusely, BG uses ordinary vocabulary or descriptive techniques to depict transcendental phenomena. Many such presentations have the character of implicit explications and require an appeal to the subtext meaning, and, in some cases, also a special interpretation. In general, it should be emphasized that the peculiarity of Russian rock is that it is not so much music as poetry, requiring a close attention paid to the text. S. McGrane in a BBC Culture article noted: "Tending towards the literary, rock in Russia is an art form practiced by intellectuals" (McGrane 2014).

The last thing one can say about BG's texts or Grebenschikov's work is that it is "firstly, Orthodoxy and only secondly, art" (Solovyov 1990), even if you use "religious" instead of the word "Orthodoxy". Religious and confessional differences in BG's vision or understanding of the divine become unimportant, cf. in his song: "Buddha wanders round Golgotha and exclaims 'Allahu Akbar'" ("The Great Railway Symphony"). At the same time, God and transcendent being, in the works of the poet, appear precisely as proper human values, characteristics, and essential properties of the spiritual sphere of experience. Life ceases to revolve around God. There is an opportunity to fully focus on human happiness – on the human soul because "It is known that the soul has the power of a nuclear bomb, but around it dance the Lama, priest, and Rabbi of the hopeless steppes" ("Zoom Zoom Zoom"). To the question "is the Soul for God or is God for the soul?", BG's answer is clearly in favor of the second solution. This is anthropocentrism, but one of the believers. All Boris Grebenschikov's public activities consist of his artistic work (as a poet, composer, musician, singer, showman, novelist and artist), translation activities in the field of Eastern philosophical teachings, and economic activities in the field of show business. What Grebenschikov has not been noted for was the creation of religious cults, the organization of religious meetings and rites, as well as the creation of religious teachings or doctrines, and the writing of religious texts. BG's

song lyrics are not suitable for performing during worship services in churches or pagodas. This is art in its purest form, intended for aesthetic perception.

Moreover, it is not just art, but verbal art, literature, poetry, in which playing with language (Russian) is the dominant technique. BG attempted to write in English (he even released two English-language records), but his adventure with the English language, as well as with Western show business, ended in a complete failure. His poems primarily focus on the Russian word. Schabner remarked this BG's feature:

When he was lured to the United States in the late 1980s to record an album with Dave Stewart and was touted across the country as the next megastar, the experience left him disillusioned with the American music business and confirmed for him that the Russian language is central to his art (Schabner 2006).

J. R. Barton expressed the contrast between the linguistic nature of BG's rock songs and the American style of presenting rock as follows: "Able to express everything from sarcasm to hope to despair in a single word of his native tongue, Grebenshikov's voice was now lost in a din of synthesizers" (Barton 1998). This is also noticed by an Australian researcher of BG's creativity H. Vyhnal:

In Russia, Grebenshikov's popularity was due not only to his great musicianship, inexhaustible creativity, and personal charisma but especially for his pioneering work in the use of the Russian language as a rock voice. Asking Grebenshikov to sing his songs in English was like asking Bob Dylan to sing his in Russian (Vyhnal 2018).

However, that is not all. It is not the Russian language itself and not the words themselves that are important in BG's texts, but precisely the game the poet plays, the sense of what is behind these words, what he does not say with these words. Barton caught it pretty accurately: "Grebenshikov's voice has a beauty and intensity that transcends language" (Burton 1998)

3.2. Lingual concepts of sacral entities in BG's artistic worldview

The sphere of sacredness (containing, inter alia, transcendental lexical concepts, conceptual motives and images, as well as conceptual judgments about the transcendent) is, in our opinion, one of the key components of the BG's artistic image of the world, both from the semantic and pragmatic side. Most of the linguoconceptual units that make up BG's cognitive sphere of sacredness are expressed in his texts implicitly – through lexical units with the meaning of natural phenomena and various kinds of substances.

The sacred realities depicted in BG's works can be divided into two groups: on the one hand, they are various kinds of transcendent circumstances, on the other

hand, divine and mythologized beings and objects. To the first-order transcendental entities, we refer the description of everything impossible in the profane world – the existence of non-existent, miracles, mystical places, and events, as well as the image of secrets, secret knowledge, and signs.

3.2.1. Lingual concepts of impossible reality (space and time)

BG's texts often mention the presence or possibility of the impossible (here and below we provide only some examples from the general data corpus including over 200 texts with hidden semantics of sacredness):

- (1) Нарисуй на стене моей то, чего нет (Сталь), Ты видишь то, чего нет (Король подсознания), Я слышу плеск волн, которых здесь нет (Электричество), Мы продолжаем петь, не заметив, что нас уже нет (Пока не начался джаз), Ветер качает над ним ветви, хотя ветра сегодня нет (Наблюдатель), Научи оправданиям твоим, которых нет (Пыль), С одной стороны свет; а другой стороны нет (Ласточка), А там сумрак и бесконечный путь, который никуда не ведет (Красная река), etc.

On the contrary, the idea can also be represented in the absence or illusory nature of the real:

- (2) Действительность по-прежнему недостижима (Ветка), Я правда стою, но непонятно на чем (Слегка пьян), Я стою пред пейзажем, где всё как всегда, но на ощупь непрочно, как дым (Прикуривать от пустоты), [...] всё как всегда, но на ощупь непрочно, как дым (Прикуривать от пустоты), Останусь то ли быть, то ли небыль. Фрагментом между тенью и светом (Фавн) etc.

One of the markers of inexistent (or unreal) reality is the motive of the presence in things, phenomena, and events of something more than just what we think:

- (3) Благодарю тебя за этот дар, уметь спать и видеть сны, сны о чем-то большем (Сны о чем-то большем), Спойте мне что-нибудь, что больше, чем слава, что-нибудь, что больше, чем смерть (Парусный флот), Иногда это странно, иногда это больше, чем я (Двигаться дальше), Их корабль разобрала на части охрана, но они уплывут, королева, есть вещи сильнее (Рождественская песня) etc.

The concepts of impossible/mystical time (curved, stopped, reversed, or forming a so-called “time loop”) are also significant in this sense:

- (4) Завтра не придет, у нас опять идет вчера (Дуй), [...] и полдень длился почти что тринадцатый час (День первый), Который день подряд в моем дворе

стоит вторник (Голубой дворник), И день, наступающий завтра, две тысячи лет как прожит (Рождественская песня), Так и живем, не пропустив ни дня, но каждый день проходит как бы дважды (Орел, телец и лев), И время идет; но, по-моему, то туда, то сюда (Письмо в захолустье), etc.

It can also be an impossible/mystical place:

- (5) [...] есть две земли, и у них никогда не бывало общих границ (Сельские леди и джентльмены), В еще не открытой земле [...] идет мальчик (Мальчик), Подо мной нет дна, наверху надо мной стекло (Луна, успокой меня), Небесный град Иерусалим горит сквозь холод и лед, и вот он стоит вокруг нас, и ждет нас, и ждет нас (Дубровский), Подо мной нет дна, наверху надо мной стекло (Луна, успокой меня), etc.

These places in BG's texts also include the Paradise | Eden, Hell, Tír na nÓg, Red river, streets of dreams, dungeons of green shadows, a delta nest, a rain house, a real sky, black water, a different world, a field in the morning, Golden blue or a place where gold is on blue, the place behind the doors of grass, behind a wall of ice, or behind the grasses and trees, the place in the hands of the wind, on the other side of the glass, or the other side of the mirror, and similar. The 1976 album by Aquarium is called "From the other side of the mirror glass". A special case of such a sacred place can also be the border of spaces, interpreted by the poet as the border of worlds: a wall (often glass), a door, a window, a threshold, a bank, a river, that side, etc.

In turn, the concept of illusory reality, which is opposed to the transcendent world as "this side", is often verbalized in BG's images of scenery, cardboard/paper, plywood, plastic, smoke, or toys as fragile or artificial materials and surrogate objects that create the appearance of reality:

- (6) Весь мир – это декорация (Козлы), Мы долго плыли в декорациях моря, но вот они – фанера и клей (Тень), Эта комната сделана из картона (Терапевт), В небесах из картона летят огни (Юрьев день), Наши руки привыкли к пластмассе, наши руки боятся держать серебро (Я прошу воду), Сквозь пластмассу и жесть Иван Бодхидхарма склонен видеть деревья (Иван Бодхидхарма), Непрístupные стены, в которых я бился, оказались дешевой игрушкой ума (Прикуривать от пустоты), Каменный пол, бумажные стены (Дикий мед), В пальцах его вода превращалась в дым (Почему не падает небо), etc.

3.2.2. Lingual concepts of miracle and esoteric knowledge

One of the most frequent precedents in the “sacred sphere” cognitive space, in BG’s artistic world, is the concept of an impossible/mystical event (act). In a highly simplified form, this kind of magical, fairy-tale or magical events could be summed up under the concept of a miracle:

- (7) Когда Восток станет Севером, и янтарь станет медь, когда немые на улицах начнут учить тебя петь (Там, где взойдет Луна), Трамвай уже шел там, где не было рельсов, выходя напрямую к кольцу (Трамвай), Он вышел в окно. И он сделал три шага – и упал не на землю, а в небо. (На ее стороне), Море расступилось передо мной, не выдержав жара огня [...] Я помню, как учился ходить, чтобы не слишком касаться земли (Я не могу оторвать глаз от тебя), Я был сияющим ветром, я был полетом стрелы, я шел по следу оленя среди высоких деревьев (Кад Годдо), etc.

The next cognitive precedent characteristic of BG’s sacred sphere is the concept of secret / esoteric knowledge. Usually, it is either something unknown or incomprehensible:

- (8) Мы шли далеко, шли за прекрасными тайнами, шли потому, что иначе нельзя (Небо цвета дождя), Как мы здесь живем – великая тайна (Время N), Иногда это странно, иногда это больше, чем я (Двигаться дальше), Меня бы не было здесь, когда бы не тайная милость Луны (Сердце из песка), etc.

Also, it is portrayed as something incomprehensible, preferentially secret, hidden from outsiders (the uninitiated):

- (9) Мне сказали, что к этим винам подмешан таинственный яд (Песня для нового быта), Вот путь, который я оставлю тайной (Сны о чем-то большем), я знаю много, о чем я хотел бы сказать, но есть то, чего никогда не доверить словам (Любовь – это все, что мы есть), Как жаль, что те, кто знал – молчат про свой секрет (Пионерская 38), А те, кто знают, в чём дело, знают и будут молчать (Тайный Узбек), Те, кто знает, о чем идет речь, похожи на тех, кто спит (Как движется лед), etc.

In other instances, secret knowledge about how things “really” are:

- (10) В книгах написано, что всё было зря. Но нет ни слова про то, что на самом деле (Темный, как ночь), Но мы знаем, что о главном не пишут в газетах и о главном молчит телеграф (Капитан Воронин), [...] есть неизвестный тебе язык, на котором сказано все, что ты хочешь знать (Терапевт) etc.

3.2.3. Lingual concepts of sacred substances

The last group of objects that should be considered is sacred objects and substances, i.e., various kinds of substances (water, air, fire, earth, stones, metals, etc.), which traditionally or by BG himself are assigned certain transcendental properties and potencies, including magical things depicted during the presentation of the sacred sphere.

First of all, we should recall the four elements (earth, water, fire and air) that the poet uses most actively, including them in his repertoire of cognitive precedents as artistic concepts. The use of the elements as sacred markers is one of the most characteristic methods of depicting the transcendent world in BG's texts:

- (11) Но ты ребенок воды и земли, а я, я сын огня (Дерево), [...] и пламя сожжет мне сердце (Иван-чай), Не было сил отделять огонь от воды (Как нам вернуться домой), Там, где мы шли, там лишь небо да земля, но ветер придет, и нас уже не жаль (Шары из хрусталя), etc.

In some cases, the concepts of traditional elements are introduced into the text through the related concepts of a star (associated with fire) and wind (associated with air):

- (12) Если падают звезды, подставит ли кто-то ладонь? (Древняя кровь), Я клянусь на упавшей звезде (Музыка серебряных спиц), Зарывший в землю ветер в итоге пожнет ураган (Рухнул), Это северный ветер. Мы у него в ладонях (Аделаида) etc.

There are a vast number of such examples in the corpus. It makes no sense to cite all the examples of sacred pragmatism concepts assigned to natural facts in the worldview of BG, for in his works, one can barely find a normal description of nature, it becomes rather mystical. However, even in those cases where the text content seems to be descriptions of natural phenomena, which means that they are more likely to be the image of some transcendental entity or event:

- (13) Там, где была вода, – пыль, там, где была земля, – пыль (Мы никогда не станем старше), А над полем стоит звезда – звезда без причины (Ты нужна мне), И в его ладонях был лед, а в ее ладонях вода (Возвращение домой), Отражения звезд на воде указывали путь (Ножи Бодхисаттвы) etc.

All kinds of stones are marked in the sacred relation of objects in the idiostyle worldview of BG. They contain secret knowledge, feelings and powers, as well as they can serve as mystical signs or magical tools:

- (14) [...] держали камни в ладонях (Искусство быть смиренным), Говорят, что камни рыдали, когда рвалась животворная нить (На ее стороне), Камни делают вид, что спят. Небезопасно иметь дело с ними или со мной (Народная песня из Паламоса), [...] камни в моих руках, камни, держащие мир, – это не одно и то же (Танцы на грани весны), etc.

While most of the material manifestations of the “classical” elements are positively connoted in the works of BG, the macro-concept of ice usually serves as a sign, or even an embodiment, of metaphysical (or moral) evil. Ice walls, floors, and ceilings are usually associated with the inability to escape from a closed profane space, but, at the same time, going under the ice is a clear sign of death:

- (15) И в оправе их глаз только лед и туман (Сталь), И в его ладонях был лед, а в ее ладонях вода (Возвращение домой), под юбкой ледяная броня (Царь сна), Когда воздух затмит чёрная пыль и кровь окажется схвачена льдом (Перед тем, как опять пойдет снег), Возьми в ладонь пепел, возьми в ладонь лед (Лебединая сталь), etc.

Nonetheless, the ice drift, the melting of ice, or the deliberate breaking of ice barriers is a sign of spiritual liberation and rebirth:

- (16) А чтобы пробиться к воде, нужно сердцем растопить этот лед (Красная река), (...) время учиться смотреть, как движется лед (Как движется лед), И я не знаю, что будет со мной, когда в реках двинется лед (В этом городе снег), И лед на реке, текущей снаружи, тает в точности так, как лед, что внутри (Песнь весеннего восстановления), etc.

The exact opposite of ice is pragmatically silver and salt. Moreover, if the concept of silver is a direct attribute of God, allusively referring to the Bible, then salt in the conceptual space of the studied artistic worldview is understood as the center of spiritual power:

- (17) Нам опять не хватает тебя, Серебро Господа Моего (Серебро Господа Моего), И когда наступит день серебра (Каменный уголь), Мы танцуем удивительные танцы, превращая серебро в медь (Нами торгуют), Возьми меня в пламя и выжги пустую породу, и оставь серебро (Охота на единорогов), etc.
- (18) Соленая вода разрешила мне молчать. Соленая вода знает меня наизусть (Мертвые матросы не спят), Ты можешь называть меня «соль» (Соль), Когда соль теряет силу – она становится яд (Пришел пить воду), etc.

The title of the eighth album by Aquarium released in 1984 also refers to the sacred concept of silver: “Day of Silver” and the album of 2014 is called “Salt”.

A somewhat more complex sacred substance in the idiostyle picture of the artistic world of BG is ashes. The macro-concept of ashes, on the one hand, contains the semantics of destruction, the state “after the end”, but, on the other, it is a substance of pure spiritual existence (a trace of purifying fire), devoid of any connection with the life and vanity of the “worldly”. As noted by O. Sushchinskaya,

Lao Tzu wrote that a perfect heart is burnt like coal. Like in Road 21, your eyes are like ash. You only see what’s there. You can’t see the good or the bad anymore. You’re all burned up like a tree. Before the ashes. There is no judgment in the ashes. It has no substance. So you see things as they are again. But you went this way (Sushchinskaya 1998).

Ashes (especially in the heart, eyes, or hands) in BG’s texts become a symbol of the attainment of mystical knowledge (beyond good and evil, life and death) or the attainment of a transcendent:

(19) Сердце, как старый пепел (Ткачиха), Твои глаза – словно пепел, ты видишь только то, что есть (Дорога 21), Но греет меня пепел в чужой руке (Всем, кого я люблю), И мне снится пепел (Пепел), Дай руки – я покажу тебе, как живое дерево станет пеплом (Я – змея, [...]) и порою твой взгляд нестерпим для глаз, а порою он как зола (Пески Петербурга) etc.

3.2.4. Conceptualization of electricity

Directly adjacent to the sacred substances is another phenomenon conceptualized in BG’s work, which is electricity. Being not a visible substance, but energy associated with light, motion, and various transformations, electricity is the best suited for the role of a proper divine or spiritual quasi-substance. The concept of electricity (realized also through adjacent images of current, wire and cable) is one of the most characteristic features of Grebenschikov’s songwriting:

(20) Мы знаем электричество в лицо (Капитан Африка), Но электричество смотрит мне в лицо (Электричество), Но кто мог знать, что он провод, пока не включили ток (Дело мастера Бо), Положите меня между двух контактов, чтобы в сердце шел ток (Рухнул, [...]) чтобы здесь был свет, ток должен идти по нам (Тень), [...] я под током, пять тысяч вольт (Цветы Йошивары), etc.

Special attention should be given to the passage of one of the most iconic songs by BG named “2-12-85-06”, which many interpret simply as absurdist banter. If we analyze it, taking into account the fact that “electricity” is one of the key macro-concepts of the cognitive space of the sacred domain, we can see several quite logical and regular meanings for BG’s creativity.

(21) Если бы я знал, что такое электричество, я [...] зашел бы в телефон, набрал бы твой номер и услышал твой голос. Но я не знаю, как идет сигнал, я не знаю принципа связи и я не знаю, кто клал кабель [...] есть люди типа жив и люди типа помер, но нет никого, кто знал бы твой номер.	If I knew what electricity is, I would [...] go to the phone box, dial your number, and hear your voice. But I don't know how the signal goes, I don't know the principle of communication and I don't know who placed the cable [...] there are people like alive and people like dead, but there's no one who would know your number.

The significance of the concept of electricity for the poet's creativity is also emphasized by the titles of the third album by Aquarium – “Electricity. The history of the Aquarium –Volume 2” (1981), and the live album “Electroshock” (1982).

If we interpret “electricity” as a spirit (a spiritual or divine force), “you” – as a deity (God or Goddess), and a “phone call” as a spiritual connection with a deity, about which most people do not know, “the principle of communication,” “how the signal goes”, “who placed the cable”, or, especially, “your number”, everything in the song will fall into place. In addition to this, there are many hints about the sacred sphere in its text, for instance, “This body will not live long on the earth. Ask about this rider of the white horse”, where the first part is borrowed from the “Dhammapada” 3.41 (“Ere long, alas! This body will lie upon the earth”), and the second one is associated with a horseman from the Apocalypse (an angel of death). The phrase “In the world, there are seven and, in the world, there are three” also has a mythosymbolic meaning.

3.2.5. Lingual concepts of sacred things

Occasionally, certain objects (for example, images of a key, a candle, or an apple) are given sacred meanings in BG's texts. However, their sacralization is of a general cultural nature, sometimes only reinforced by the author's considerations:

- (21) [...] ключ к северу ждет между биениями сердца (Северный Цвет), [...] он даст вам ключи от завтрашних дней (Граф Диффузор), Его чело светло, но ключ дрожит в кармане плаща (Выстрелы с той стороны), Долго мы жили впотьмах, и там был потерян ключ (Крестовый поход птиц), etc.
- (22) В моем окне стоит свеча; свеча любви, свеча безнадежной страсти (Голубой дворник), Скоро Юрьев день, и все больше свечей у заброшенных царских врат (Юрьев день), Неси меня, как свечку, в горсти (Перед тем, как опять пойдет снег), etc.
- (23) Я – мальчик золотое кольцо, пришел вернуть ваши яблоки в сад (Мальчик золотое кольцо), Отцу яблоч слышно движение корней во сне, зимы к весне (Отец яблоч), Я ожидаю наступления яблочных дней (Наступление яблочных дней), etc.

It is worth emphasizing that the concepts of artifacts are rarely conceptualized by BG. In addition to the already mentioned key and candle, such sacralized pre-nuns can also have a glass wall/mirror, door, train/tram, ship, arrow, clock, oar, and knife. Any appearance of the names of these things in the texts should be seen as an allusion to the transcendental and mystical world.

4. Conclusion

The cognitive space of sacredness is one of the key elements in the artistic worldview of Boris Grebenschikov. It is emphasized that the sacredness in the interpretation of the Russian poet does not relate to any specific religion. It is universal and mystical, but, at the same time, it is emphasized anthropocentrically. As we can see, the texts by BG are filled with sacred entities and phenomena, persons and objects, events, and circumstances. They are found in almost every other text by the poet. Often, their sacred nature becomes apparent only after a semantic and pragmatic analysis of the text or several texts (this sometimes requires an analysis of dozens of texts or even the entire work by the poet). Outwardly, such examples may seem like images of nature, interpersonal relationships, everyday descriptions, or events in public life. What is certain is that the sacred sphere is one of the main conceptual spaces in the work of the Russian poet and musician, represented in almost each of his works in an explicit or implicit way.

Among the most widely represented concepts in the poet's work are the concepts of a sacred place and time, a miraculous event, the possibility of the impossible, the unreality of the real, as well as the concepts of transcendent entities (persons and objects), among which there are the concepts of primary elements (earth, air, fire, and water), stone, ice, salt, silver, electricity, key, candle, and apple. The transcendent semantisation of all these sacred entities is not subject to any philosophical or religious system. On the contrary, Grebenschikov creates his own syncretic and deductive system of anthropocentrically significant transcendent, drawing equally from a wide variety of mystical and mythological traditions.

The linguoconceptual analysis of BG's lyrics has demonstrated a quite frequent usage of a focused profanity of sacred concepts, combined with sacralization of things and daily events, utilizing the sacred lexis to depict profane occurrences and events, as well as the other way round – through the description of transcendental entities, employing the lexis of lowered stylistics, often bad-mannered. We can quite agree with Schabner, who remarked:

One of the beauties of Grebenschikov's songs is his ability to move lightly between the transcendent and the mundane details of life on earth, as in 'Heaven Comes Closer' when he sings, 'All paths begin from our front door | but we only came out to bum cigarettes' (Schabner 2006).

We believe this also to be a consequence of BG's basic ideological attitude, thus, the anthropocentric knowledge of the sacred as transcendence is located in the very human soul.

References

- Aquarium. Handbook. In: <https://handbook.severov.net> (accessed 01.10.2021).
- BAYLIN, J. F. (2000), Territory. Aquarium. English site. September. In: http://www.planetaaquarium.com/eng/pub/doc_jfb1.html (accessed 03.10.2021).
- BOWDEN, M. M. (1998), The Long, Strange Trip of Boris Grebenshchikov. *Russian Life* 41. (7). In: <https://www.questia.com/read/1G1-21164145/the-long-strange-trip-of-boris-grebenshchikov> (accessed 10.12.2020).
- BARTON, J. R. (1998), Lost in Translation. *Chicago Reader*. 27 (30). 30 April. In: <https://www.chicagoreader.com/chicago/lost-in-translation/Content?oid=896171> (accessed 09.10.2021).
- EREMIN, E. M. (2011), Tsarskaya ribalka, ili strategii osvoeniya bibleyskogo teksta v rok-poezii B. Grebenshchikova. *Blagoveshchensk*. [Еремин, Е. М. (2011), Царская рыбака, или стратегии освоения библейского текста в рок-поэзии Б. Гребенщикова, Благовещенск.]
- GREBENSCHIKOV, B. V. (2007), *Kniga pesen BG*. Moskva. [Гребенщикова, Б. В. (2007), Книга песен БГ. Москва.]
- LOGACHEVA, T. E. (1996), Suggestivnaya lirika Borisa Grebenshchikova. Neomifologizm i intertekstualnost. In: Skorospelova, E. B. | Kuchina, T. E. | Logacheva, T. E. (eds.), *XX vek. Proza. Poeziya. Kritika*: A. Belyi, I. Bunin, V. Nabokov, E. Zamyatin... i B. Grebenshchikov. I. Moskva, 119-137 [Логачева, Т. Е. (1996), Суггестивная лирика Бориса Гребенщикова. Неомифологизм и интертекстуальность. В: Скорospelова, Е. Б. | Кучина, Т. Е. | Логачева, Т. Е. (ред.), XX век. Проза. Поэзия. Критика: А. Белый, И. Бунин, В. Набоков, Е. Замытин... и Б. Гребенщикова, I. Москва 119-137].
- MCGRANE, S. (2014), Boris Grebenshchikov: "The Bob Dylan of Russia". *BBC Culture*. 21 October. In: <https://www.bbc.com/culture/article/20141013-meet-the-bob-dylan-of-russia> (accessed 03.10.2021).
- RUMYANTSEV, D. (2008), Mi ravni pered nebom. Boris Grebenshchikov i Andrey Makarevich. *Oktyabr* 5. [Румянцев, Д. (2008), Мы равны перед небом. Борис Гребенщикова и Андрей Макаревич. Октябрь. 5.] In: <https://magazines.gorky.media/october/2008/5> (accessed 08.10.2021).
- SCHABNER, D. (2006), Russian Rocker Plays With God, *abc NEWS*. 6 January. In: <https://abcnews.go.com/Entertainment/story?id=101299&page=1> (accessed 03.10.2021).
- SHOGENTSUKOVA, N. A. (2000), Miri za granu taunix sfer, *Russkaya rok-poeziya: tekst i kontekst* 4, Tver, 86-96 [Шогенцукова, Н. А. (2000), Миры за гранью тайных сфер. Русская рок-поэзия: текст и контекст. 4. Тверь, 86-96].
- SMIRNOV, I. (1999), *Prekrasnii diletant Boris Grebenshchikov v noveyshey istorii Rossii*. Moskva. [Смирнов, И. (1999), Прекрасный дилетант Борис Гребенщикова в новейшей истории России. Москва.]
- SOLOVYOV, V. (1990), *Zanaves ne opusshen. Vorokh starikh gazet*. [Соловьев, В. (1990), Занавес не опущен. В: Ворох старых газет.] URL: <http://garson.lipetsk.ru/vvs.spb.ru/oldspapers/1990/1990-c.htm>. (accessed 04.03.2021).
- SUSHCHINSKAYA, O. (1998), *Lilit*. 3. Vektor. *Planeta Akvarium*. [Сушинская, О. (1998), Лилит. 3. Вектор. Планета Аквариум.] In: http://www.planetaaquarium.com/library/lilit_chas1180.html (accessed 03.10.2021).
- VYHNAL, H. (2018), The Ballad of Boris Grebenshchikov. *The Music Trust*. 5 February. In: <https://musictrust.com.au/loudmouth/the-ballad-of-boris-grebenshchikov/> (accessed: 11.09.2021).

DOI: 10.31648/pw.8471

ANNA PAVLOVA | АННА ПАВЛОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4843-5778>

University of Mainz, Germany

СТРУКТУРНО-ПОЛЕВОЙ ПОДХОД К СИНТАКСИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ РУССКОГО ЯЗЫКА. ЧАСТЬ I

Structural-field approach to syntactic phraseology of Russian. Part I

ABSTRACT: The paper deals with the problems of the structural-field approach to the study of linguistic phenomena. The foundations for building a field theory in the grammatical structure of language were laid by V. G. Admoni in his works on the theoretical grammar of German. Effectively, the same approach can be applied to any language phenomenon as it has a number of advantages over classifications involving the distribution of objects in systems of level hierarchy. The paper demonstrates the advantages and possibilities of the structural-field approach. It aims at studying the field of syntactic phraseological phenomena (phraseme constructions), identifying its core, centre, periphery, and adjacent fields. Phraseme constructions belong to the linguistic system and occupy an important place in construction grammar. They are constantly reproduced in spoken language and filled in with concrete vocabulary. They are stable syntactic models of idiomatic character that are retrieved from memory as whole entities rather than by separate units (the meaning of a filled model cannot be deduced without prior knowledge of its structure and its semantics per se). The properties, namely polyelementality, reproducibility, stable syntactic structure, idiomaticity, fillability in speech, are indispensable characteristics of the phenomenon described herein: deprived of at least one of them, a construction ceases to be a phraseme. However, phraseme constructions have a larger, typical set of characteristics. In this paper, they are viewed from the perspective of an increase and decrease of these characteristics, making the study of phraseological constructions as a field whose structure is determined by multiple axes possible. The structural-field approach waives the need to make clear distinctions between linguistic phenomena with similar functionality at different levels. The use of the field approach and its methodological advantages are explained through the example of the field of syntactic phraseology.

KEYWORDS: syntactic idiomatics, syntactic pattern, illocution, prosody, structural-field approach

Введение

Статья посвящена проблематике структурно-полевого подхода к изучению языковых явлений на примере фразеологизмов-конструкций (ФК)¹. Целью автора является изучение поля ФК, выделения в нем ядра, периферийных областей и смежных с ним полей, а также выявление преимуществ подобного метода описания языковых явлений по сравнению с иными методами. Помимо структурно-полевого подхода к языковому материалу, в исследовании используются такие научные методы, как корпусный анализ, семантический анализ, категориальный анализ, компонентный анализ, контекстный анализ, метод интроспекции.

Исследование строится на основе корпусного анализа ФК и построенных на их основе примеров. Корпус создавался в течение примерно двадцати лет и насчитывает порядка 1200 синтаксических фразеологизмов на русском и немецком языках². Некоторые примеры заполненных ФК приводятся на основании данных Национального корпуса русского языка.

1. Фразеологизмы-конструкции – многомерное явление синтаксической фразеологии

Д. Н. Шмелёв (1977, 327) предложил называть «фразеосхемами» структуры, которые «обладают фиксированной и неизменной схемой построения, включая сюда обязательный порядок слов и наличие строго определённых, сильно ограниченных в варьировании грамматических форм, а иногда и определённых служебных слов [...]». В. Фляйшер дал этому явлению название *фразеошаблоны* (*Phraseoschablonen*) (Fleischer 1997, 131). Фляйшер характеризует фразеошаблоны как синтаксические структуры, «лексическое наполнение которых изменчиво, но которые демонстрируют своего рода синтаксическую идиоматичность»³ (*ibidem*, 131). И. А. Мельчук называет такие модели *синтаксическими фраземами* или просто *фраземами*:

Фразема АВ – это несвободное словосочетание АВ, т. е. словосочетание, которое не может быть построено Говорящим из отдельных слов по общим правилам языка; иначе говоря, 1) компоненты А и В не могут быть свободно выбраны

¹ Термин *фразеологизм-конструкция* был предложен Д. О. Добровольским. Имеются и другие обозначения для данного явления: *фразеосхема*, *синтаксическая фразема*, *синтаксический фразеологизм*, *идиоматическая конструкция*. Мы будем придерживаться здесь терминологии Добровольского. Аббревиатура *ФК* употребляется в женском роде.

² Корпус находится в личной собственности автора и публиковался до сих пор лишь фрагментарно в различных статьях и монографиях автора настоящей статьи.

³ Здесь и далее перевод оригинальных цитат с немецкого языка на русский мой – А. П.

им независимо друг от друга (парадигматические ограничения) и/или 2) эти компоненты не могут быть соединены регулярным образом (синтагматические ограничения) (Mel'chuk 2017, 68)⁴.

Иными словами, фразеологизм-конструкция – это синтаксическая модель, воспроизводимая в речи непоэлементарно, а целиком, именно как готовая модель, наполняемая определенными лексическими элементами непосредственно в речи и имеющая идиоматическую природу. Часто данная модель уже изначально заполнена некоторыми языковыми элементами – якорями⁵ (обычно это служебные или мелкие, так называемые дискурсивные слова, но встречаются и полнозначные лексемы). Кроме того, модель характеризуется определенным просодическим контуром. Идиоматичность отличает ФК от иных типов конструкций, интенсивно изучаемых в последнее десятилетие лингвистами в рамках направления, получившего название грамматика конструкций (Construction Grammar, CxG). Однако именно грамматика конструкций обеспечивает теоретическую основу и методологию для понимания фразеологического характера языка и речевой деятельности.

Рассмотрим в качестве примера ФК *всем N^{д р} N^н* (*всем мастерам мастер, всем художникам художник, всем книгам книга*), где *N^{д р}* обозначает существительное в дательном падеже мн. ч., а *N^н* то же существительное в именительном ед. ч. Эта ФК выполняет в тексте функцию суперлатива: она означает высокую оценку, похвалу. Фразовое ударение падает на *N^{д р}*, на этом же слове мелодика резко понижается, а последующее слово произносится на низкой частоте основного тона. Местоимение *всем*, повтор следующего после него существительного, употребление его сначала в дательном множественного, а затем в именительном единственного числа, место фразового ударения и описанная выше мелодическая конфигурация – величины для данной ФК постоянные, в то время как *N* – слот, заполняемый существительным по выбору говорящего.

Идиоматичность подобных синтаксических моделей очевидна: их смысл не выводим из суммы грамматических и лексических значений их элементов. Например, чтобы адекватно понять выражение *всем руководителям руководитель*, недостаточно знать возможные грамматические значения дательного падежа и лексические значения слов *все, руководитель*; требуется воспринимать и понимать конструкцию как нечто целое – несмотря на то, что

⁴ A syntactic phraseme is a surface-syntactic tree containing no full lexical nodes (its nodes are labeled with either lexemic variables or structural words) but possessing a specific signified, having as its signifier a specific syntactic construction, and a specific prosody, and featuring as well a specific syntactics' (Mel'čuk 1995, 215).

⁵ Термин *якорь* заимствован из работ Добровольского (см. Dobrovol'skiy 2016).

существительные в дательном множественного и в именительном единственного числа в этой конструкции в зависимости от контекста могут меняться.

Фляйшер отмечал, что при заполнении фразеошаблона соответствующим лексическим материалом возникает словосочетание или фраза, значение которых заранее определено значением самой заполняемой модели (Fleischer 1997, 131). Иными словами, синтаксическая модель сама по себе уже обладает значением, которое при заполнении слотов конкретизируется, уточняется, включается в ситуацию.

Свобода выбора наполнителей слотов далеко не абсолютна. Например, в ФК *кто-л. такой же Nⁿ, как я Xⁿ*, где X^n – не совпадающее с N существительное или группа существительного (например: *Он такой же профессор, как я балерина; Она такая же модель, как я английская королева*) – наполнителями слотов являются существительные, которые имеют лишь определенную семантику: N^n чаще всего передает род занятий или распространенную положительную оценку персоны или объекта, а в X^n заключено какое-либо «экзотическое» содержание, противоречащее представлениям окружающих о говорящем. ФК означает ироническую критику некоего общепризнанного стандарта или мнения относительно персоны или объекта, обозначенных N^n , например: *Из них такая же семейная пара, как из меня блондинка*. (НКРЯ). Аналогично обстоит дело для рассмотренной выше ФК *всем N^d р¹ Nⁿ*. Интуитивно понятно, что свобода выбора заполнителя слота для нее ограничена определенными семантическими областями, в то время как другие в этот выбор не включаются (например, вряд ли возможны варианты **Всем детям ребёнок* или **Всем зубам зуб*).

Если ФК служит для построения ответной реплики или реплики-реакции на какое-либо действие, в ней может потребоваться слот-антоним (уже в самой модели заложена антонимия будущих заполнителей)⁶. Ср.: *Смеётесь? Как бы потом плакать не пришлось! Или: Зачем ему килька! Ему сёмгу подавай!*

Минимум свободы наблюдается в ФК, слот которых представляет собой практически прямой повтор слова предыдущей реплики контрагента и предопределён ею заранее. Ср. примеры из НКРЯ: *А вас попрошу ещё раз: ближе к делу. – Куда уж ближе!* Единственное отступление от предыдущей реплики, допускаемое данной ФК, – превращение положительной степени прилагательного или наречия в сравнительную, как в другом примере из того же источника: *«Разговор-то у меня, правда, серьёзный». Я думаю: «Куда уж серьёзней».*

⁶ В статье используются уже заполненные модели для большей наглядности изложения; такой способ представления материала позволяет до некоторой степени экономно расходовать отпущенный на статью лимит объема. Элементы, входящие в ФК, маркированы здесь полужирным шрифтом.

Есть ФК, в которых слот может быть заполнен только повтором только что прозвучавшего слова или его дериватом: *Врёшь, это ты... – Сам ты врёшь!* (НКРЯ); *Прекратите истерику! – Сами вы истеричка!*

Кроме семантических ограничений для свободы заполнения слотов имеются морфологические. Некоторые слоты ограничивают свои наполнители определенной частью речи – ср.: *Всем мастерам мастер* или *Она ещё та портниха* (вариант: *Она та ещё портниха*). Другие предполагают значительно бóльшую свободу в выборе части речи для наполнителя, например – прилагательное, глагол или глагольная группа, существительное: *Глухой – а туда же. В физике не разбирается – а туда же. Пигалица – а туда же.*

Наконец, есть ФК, в которых слот может быть заполнен целым предложением или частью предложения: *Хуже нет, когда у человека начинает развиваться комплекс неполноценности; Умеете вы настроение испортить!*

В целом вопрос о мере свободы заполнения слотов решается пока с трудом. Отсутствие каких-либо примеров для определенной ФК в Национальном корпусе русского языка нельзя рассматривать как неопровержимое доказательство наличия конкретных ограничений в свободе выбора наполнителей для слотов. Например, модель N^x на N^x не приходится, где N^x обозначает номинации временных отрезков в именительном падеже (*Раз на раз не приходится; День на день не приходится; Год на год не приходится*), судя по личному языковому опыту автора настоящей статьи, допускает лишь ограниченное количество наполнителей слотов: варианты *неделя на неделю не приходится* или *сутки на сутки не приходятся* вряд ли соответствуют литературной норме⁷. В НКРЯ имеются два (на данный момент) примера той же модели со словом *месяц*. Примеров с существительными *неделя, сутки* в НКРЯ нет. Однако это обстоятельство нельзя рассматривать как неопровержимое доказательство относительной закрытости данной модели: вполне возможно, что по мере расширения НКРЯ появятся и иные варианты. В вопросе о том, «как можно» и «как нельзя сказать по-русски», по-прежнему определяющими являются интуиция и «чувство языка» исследователя. Это создает определенные препятствия на пути объективного описания семантических и морфологических ограничений для заполнения слотов.

В любом случае, ФК являют собой область, где грамматика напрямую переплетается с лексикой, образуя нерасторжимое единство:

Возможно, применительно к речи грамматика и лексика являются вовсе не двумя системами, а прежде всего аспектами организации значения. [...] Рассматривая языковую реальность синхронно, лингвисты сталкиваются с задачей

⁷ По замечанию одной из участниц конференции, на которой обсуждался этот пример, в данной модели, возможно, существенную роль играет такой фактор, как ритм; возможно, именно поэтому среди вариантов наполнителей представлены только односложные слова.

теоретического моделирования континуума языковых явлений в области напряжения между синтаксической структурой и идиоматическим характером соответствующих конструкций. Но идея о том, что отношение между грамматикой и лексикой является континуумом, грамматистами почти никогда явно не формулируется (Feilke 1994, 306).

Этот упрек Г. Файльке несправедлив как минимум для изучения языковой системы под углом зрения «грамматики конструкций». Принципиальное стирание границ между грамматикой и лексиконом как раз лежит в основе этого подхода, при котором синтаксические модели начинают рассматриваться как элементы языковой системы (Dobrovol'skiy 2017).

Однако понимание того, что между лексикой и синтаксисом имеется теснейшая связь в виде некоторой «переходной зоны», присутствовало в лингвистике и ранее, до появления сравнительно нового в ней направления под названием «грамматика конструкций». Идея переходной зоны проистекала из осознания языковых знаков не только как слов, а как любых воспроизводимых из памяти одно- или многословных образований, как идиоматических, так и неидиоматических. Центральным пунктом в таком понимании языковой системы является человеческое сознание, память, хранящая и воспроизводящая в процессе речи единицы разных форм и разной длины как «строительный материал» для синтагматики (Pavlov 1996). Тем не менее, до появления грамматики конструкций такое – психолингвистическое по своей сути – толкование языковых знаков не приобрело общепринятой характер⁸. Сегодня ситуация в лингвистической науке изменилась: произошла смена парадигмы, а именно резкий поворот к человеческому сознанию, к антропоцентризму, психологизму, когнитивной деятельности. Категории сознания, памяти, воспроизводимости моделей и свободы выбора языковых знаков в синтагматике оказались в фокусе интереса большого количества лингвистов в самых разных странах.

Фразеологизмы-конструкции принадлежат к языковой системе и занимают в грамматике конструкций важное место. Это постоянно воспроизводимые и заполняемые в речи конкретной лексикой, устойчивые синтаксические модели, извлекаемые из памяти не поэлементно, а целиком, и имеющие идиоматический характер (смысл наполненной модели невозможно вывести, если не знать структуру модели и ее значение ещё до ее заполнения).

⁸ Несмотря на то, что грамматика конструкций зародилась ещё в 80-е годы XX века в работах Fillmore | Kay | O'Connor 1988; Goldberg 1995, 2006, до уровня получившего широкую популярность в мировой лингвистике направления эти идеи были доведены и развиты сравнительно недавно. В настоящее время данное направление переживает бурный расцвет.

Данные свойства – полиэлементность, воспроизводимость, устойчивая синтаксическая структура, идиоматичность⁹, вариативная заполняемость в речи – являются неотъемлемыми характеристиками описываемого здесь феномена: будучи лишена хотя бы одной из них, ФК перестает быть таковой. Однако ФК обладают бóльшим набором типичных для них признаков, а именно:

- неграмматикализованность;
- принципиальная открытость модели (наличие слотов);
- относительная свобода выбора при заполнении слотов лексикой;
- наличие у модели семантики (чаще всего иллокутивной) и возможность ее описать;
- преобладание служебных и дискурсивных слов в роли постоянных элементов модели (якорей);
- конкретный, имманентный модели просодический контур;
- стилевой регистр чаще разговорный и экспрессивный. С этим связана высокая степень распространенности ФК в первую очередь в бытовой диалогической речи;
- неограниченность синтаксических ролей (наполненная ФК может выступать в предложении как подлежащее, предикат, обстоятельство, модальная «вставка», придаточное, часть главного);
- высокая степень вовлеченности в контекст: многие ФК служат, например, в качестве синтаксического остова только ответных реплик диалога; другие, хотя и могут употребляться в начальных фразах какого-либо диалога или монолога, тем не менее, «утоплены» в конкретную ситуацию речи и только в ней могут быть интерпретированы; третьи выступают как важные элементы логической связи между отрезками текста.

Как видим, фразеологизмы-конструкции – явление многомерное. Как показывает материал, собранный в корпусе ФК, многие из приведенных здесь характерных признаков могут быть выражены в той или иной степени, вплоть до их полного исчезновения. (И нужно полностью убрать постраничную сноску!). Неизбежно возникает вопрос: как рассматривать какие-либо образования, в которых один из типичных признаков выражен слабо или вовсе не выражен? На этот вопрос отвечает подход, который принято называть структурно-полевым методом изучения языковой системы.

⁹ Идиоматичность присуща ФК в разной степени, что позволяет классифицировать их по шкале идиоматичности (ср. три категории в работе: Melikyan 2004, 45 и др.). Однако в настоящей статье свойство «идиоматичность» рассматривается как единый параметр.

2. Структурно-полевой подход к языковой системе

Такой подход опирается на идею Ф. де Соссюра о значимости (ценности) языкового знака: идентичность знака познается только через его отношения с другими, сопоставимыми с данным, знаками. Знак постигается через его место в системе других знаков, с которыми у изучаемого знака есть что-либо общее (Saussure 1959, 117). Ср. в связи с этим высказывание В. М. Жирмунского:

Классификация объектов науки, существующих в реальной действительности, в природе или обществе, на самом деле вовсе не требует той формально-логической последовательности принципа деления, которая необходима для классификации отвлеченных понятий. Она требует только правильного описания системы признаков, определяющих тип явлений (1968, 8).

Первоначально идею континуума языковых знаков, образующих определенные поля согласно выделяемому в них основному признаку, была сформулирована в работах Г. Ипсена, Й. Трира, В. Порцига и ограничивалась изучением лексики. В. Г. Адмони перенес ее в сферу грамматики; ему же принадлежит заслуга в детальной разработке этой идеи:

Для структуры значения грамматической формы при его сложном составе типичны не дискретность, а образование некоего сложного континуума, который здесь и обозначается термином «поле». Этим не отрицается, естественно, что иногда подобная дискретность возможна. Но внутри отдельных синтаксических функций грамматической формы она является, скорее, исключением. [...] Задача дальнейшего исследования в соответствующих областях речевой деятельности с точки зрения грамматики состоит не в том, чтобы сместить границы между тем, что получило свою грамматическую фиксацию, и тем, что такую фиксацию не получило, а в том, чтобы показать, как разнообразные прагматические и текстовые явления широчайшим веером, обширной периферией располагаются вокруг определяемого грамматического ядра. Этим не отрицается, конечно, и наличие некоторой переходной постоянно сдвигающейся зоны между этим ядром и этой периферией, но ядро все же есть ядро, а периферия – периферия (Admoni 1979, 27).

Характеризуя какое-либо грамматическое явление, Адмони исследует полноту и максимальную интенсивность признаков данного явления (грамматической категории) в центре полевой структуры и их разреженность и ослабление на периферии. В этой же связи полезно напомнить известные слова Л. В. Щербы:

[...] Как и везде в языке (в фонетике, в «грамматике» и в словаре), надо помнить, что ясны лишь крайние случаи. Промежуточные же в самом первоисточнике

– в сознании говорящих – оказываются колеблющимися, неопределенными. Однако это-то неясное и колеблющееся и должно больше всего привлекать внимание лингвиста (1975, 64).

Щерба и Адмони были продолжателями идей Пражского лингвистического кружка, развившего представление о языке как о функциональной системе и определявшего язык как систему средств выражения, служащих конкретной цели.

Идеи Адмони были подхвачены и претворены в научную практику его учениками и соратниками. Так, А. В. Бондарко развил и конкретизировал понятие поля в грамматике, уделяя при этом особое внимание типологии полевых структур, а также аспектам полевого структурирования, наиболее существенным для анализа языкового материала, в особенности его трактовке в направлении от функции к форме (Bondarko 1983, 1984). Другим последователем Адмони был В. М. Павлов, всю жизнь придерживавшийся структурно-полевого подхода при изучении любых языковых явлений:

В языке трудно найти противопоставления пар классов явлений, границы которых, улавливаемые определениями, обобщающими признаки максимально специфических представителей соответствующих классов, не имели бы в тех или иных отношениях [...] «размытый», «текучий» характер. [...] Важнейшую роль в обеспечении континуальности языковой (парадигматической) системы играют в ее структуре «промежуточные» звенья. [...] Полевой подход органически вращивает в себя принцип содержательных («естественных») классификаций и вместе с этим принципом устраняет препятствия на пути к логически непротиворечивой интерпретации промежуточных узлов в структуре языковой системы, осложненных объективной двойственностью, присущими им внутренними противоречиями (Pavlov 1998, 32-33).

Попробуем применить данный подход к исследованию признаков ФК.

3. От центра к периферии. Примеры невыраженности или ослабленности выражения типичных признаков

Фразеологизмы-конструкции, как и все прочие феномены и категории языковой системы, представляют собой полевою структуру, в ядре которой располагаются те модели, где наличествуют в интенсивной степени все перечисленные в разделе 1 типичные черты (признаки). По мере ослабления того или иного признака ФК, согласно структурно-полевому подходу, отходит от ядра поля и приближается к его периферийной области по оси, заложенной

данным признаком, а возможно, и к самой границе или даже оказывается за пределами данного поля, перемещаясь в смежное с ним.

Рассмотрим по порядку ослабление или отсутствие каждого из перечисленных в предыдущем разделе признаков.

3.1. Неграмматикализованность

ФК составляют только часть общей массы конструкций, значение которых непрозрачно, не выводимо из суммы составляющих их элементов. Идиоматичность является неотъемлемой чертой любой ФК. Однако определенной степенью идиоматичности обладает любая конструкция¹⁰.

Так, если не знать, что конструкция «дательный существительного или личного местоимения + инфинитив» (*Тебе водить! Сергею Николаевичу принимать лекарство?*) обладает модальным значением (долженствование, пожелание, неизбежность и др.), то ее невозможно понять адекватно (Падучева 2017). Конструкции, включающие дательный существительного или личного местоимения, предикативные отрицательные местоимения с «не» и инфинитивы (*Улица корчится безъязыкая – ей нечем кричать и разговаривать*), имеют также определенное грамматическое значение, поддающееся описанию в учебниках и справочниках по грамматике (см. Падучева 2011). Аналогичное ограничение на возможность понимания без предварительного знакомства с заполненной конкретной лексикой конструкцией наблюдается для огромного количества полилексемных структур, которыми мы пользуемся в речи.

Попытка отграничить поле ФК от остальной массы конструкций¹¹ проходит по критерию «грамматикализованность»: в отличие от конструкций типа рассмотренных выше, ФК чаще всего не поддаются обобщению и абстрагированию до уровня выражения определенных грамматических категорий; они в этом отношении нестандартны, индивидуальны, им не находится места в пособиях по грамматике.

Однако между ФК и грамматикализованными конструкциями есть и области пересечения: ведь многие ФК имеют значения, совпадающие с грамматическими категориями (уступительность, модальность неуверенности, модальность пожелания и др.). Правда, обычно эти грамматические значения отягощены ещё какими-либо иллокутивными со-значениями, а также экспрессивностью, однако факт пересечения полей грамматических конструкций

¹⁰ Any linguistic pattern is recognized as a construction as long as some aspect of its form or function is not strictly predictable from its component parts or from other constructions recognized to exist. In addition, patterns are stored as constructions even if they are fully predictable as long as they occur with sufficient frequency (Goldberg 2006, 5).

¹¹ В статье (Avgustinova | Iomdin 2019) предлагается классификация различных явлений, называемых конструкциями.

и ФК налицо. Например, конструкция с инфинитивом совершенного вида и с частицей *бы* (*Узнать бы его имя!*) входит в аферу пересечения грамматикализованных структур для выражения модальности желания и ФК, обладающих всеми типичными чертами этого класса языковых явлений.

3.2. Наличие vs. отсутствие слотов

При отсутствии слотов, но при наличии всех прочих перечисленных в разделе 1 признаков, мы получаем «готовые» идиоматические фразы-формулы типа: *С лёгким паром! Приятных снов! Не на того попал! Не тут-то было!* Здесь уже заканчивается поле ФК и начинается соседствующее с ним поле фразеологических высказываний-формул. С ФК их роднят прежде всего идиоматичность, разговорность, экспрессивность, иллокутивная семантика, важная роль просодического контура. Однако отсутствие свободы при заполнении структуры (и, следовательно, отсутствие слотов) не позволяет признать их ФК, а заставляет рассматривать как ближайших «соседей», за пределами изучаемого поля.

Между ФК и готовыми фразами-формулами наблюдаются и пересечения: имеется некоторое количество конструкций, которые могут выступать и как постоянная составляющая больших синтаксических образований (и в этом смысле представляют собой постоянный элемент ФК, за которым следует некоторый открытый для свободного заполнения слот), и как самостоятельные фразы-формулы, семантико-прагматически «утопленные» в контекст. Например, (*вот*) *то-то и оно*: данное образование можно рассматривать и как начало ФК, если за ним следует придаточное (*Вот то-то и оно, что ничего от этого не изменится*), и как самостоятельную фразу-формулу: *Вот то-то и оно*. Аналогично ведут себя конструкции *и на том спасибо, так-то оно так, ну и ладно* и многие другие: они могут выступать и как самостоятельные формульные фразы, и как часть более сложных синтаксических построений¹².

Пересекаются и следующие явления: имеется несколько фраз с одинаковым началом и одинаковым смыслом, но с различными наполнителями, например: *Спасибо на хлеб не намажешь | Спасибо не булькает | Спасибо в карман не положишь*. Эти фразы служат ответными репликами на выражение благодарности и по своей текстовой функции являются завуалированным требованием материального выражения благодарности (впрочем, часто в живой речи требование оборачивается шуткой). Можно считать, что перед нами принципиально открытая структура-схема *Спасибо* [подлежащее] + ... [предикат с отрицанием]¹³, но можно рассматривать все эти вариан-

¹² Ср. у Александра Галича: *Схлопотал он строгача – ну и ладушки* (текст песни «Красный треугольник»).

¹³ Примечательно, что наречие *спасибо* в подобных ответных репликах субстантивируется.

ты и как готовые, синонимичные по иллокуции (,материальное выражение благодарности было бы предпочтительнее', шутливо) фразы-формулы, число которых конечно.

3.3. Мера свободы в заполнении слотов

Мера свободы в выборе наполнителей слотов варьирует от двух-трёх вариантов до поистине неограниченного количества, хотя обычно и в рамках какого-либо семантического поля, позволяющего реализовать соответствующую иллокуцию и организовать коммуникативную связность текста. Предположительно ядро поля по параметру «мера свободы заполнения слотов» располагается в области, позволяющей относительно свободно заполнять слоты, но при этом эта свобода ограничена определенными семантическими, а часто и морфологическими параметрами. Например, ФК [Ну] *кто так V наст.? (Кто так паркуется? Ну кто так моет посуду?)* допускает на роль заполнителя слота, с одной стороны, большое количество различных глаголов, с другой обнаруживает ограничение на их семантику: обычно это глаголы, обозначающие какое-либо практическое действие, которое можно оценивать по шкале «хорошо / плохо» в соответствии со стандартами или ожиданиями. ФК обозначает критику качества выполнения деятельности. Есть и морфологическое ограничение: глагол должен употребляться в настоящем времени (ср.: **Ну кто так припарковался?*).

Дальше от ядра поля располагаются ФК, слоты которых могут быть заполнены почти без ограничений. Так, говорящий свободен выстроить придаточное предложение по модели *Хорошо ещё, что ...*, пользуясь практически неограниченной свободой творчества¹⁴, но будучи при этом вынужденным сохранять логическую связь с ситуацией речи, а также с обыденной логикой и с общепринятыми стереотипами. Ведущим фактором при выборе вариантов для заполнения слота является значение: в придаточном должно быть выражено содержание, не противоречащее семантике ФК, которую можно сформулировать как: ,что-л. вызывает отрицательные эмоции, но на этом фоне есть некоторое явление, которое радует; надо помнить, что могло быть гораздо хуже'.

По мере ограничения свободы выбора ФК также покидает область центра поля и перемещается ближе к периферии, расположенной на другом конце той же оси. Например, крайне мало возможностей для заполнения модели *хоть + Imperativ* со значением ,положение отчаянное': *хоть плачь, хоть волком вой, хоть караул кричи, хоть застрелись, хоть стреляйся, хоть задавись, хоть топись, хоть вешайся, хоть руки на себя наложи, хоть в петлю лезь.*

¹⁴ В НКРЯ обнаруживается около 750 примеров, построенных на основе данной ФК.

Свобода заполнения этой схемы с данным значением ограничена определенным набором лексем, обозначающих крайнее эмоциональное напряжение или способ добровольно уйти из жизни. В то же время другие лексемы из того же семантического поля были бы неуместны, ср.: **хоть рыдай*, **хоть самоубийство совершай*, **хоть вены вскрывай*, **хоть яд принимай*. Наличие целого набора наполнителей не позволяет отнести какое-либо из приведенных выражений к традиционной идиоматике: слишком много однородно построенных ФК с одинаковым значением имеется в языке. Однако периферийное, особое положение подобных конструкций в поле ФК не вызывает сомнения¹⁵.

В некоторых моделях, выступающих в функции ответных реплик, свобода полностью отсутствует, так как ответ предопределен предыдущей репликой: *Дурак! – От дурака слышу!*; *Мазурик! – От мазурика слышу!* и т. д. Тем не менее, перед нами ФК (*От N^{ng} слышу!*, где *N^{ng}* – повторенное из реплики контрагента существительное в родительном падеже, обычно бранной, уничижительной семантики), так как это принципиально открытая модель, заполнение которой предопределено не на уровне языковой системы, а на уровне конкретного диалога.

Высокая степень несвободы заполнения слотов не лишает нас права рассматривать данную модель как ФК, но такого рода модели явно не располагаются в центре изучаемого поля.

Проблематика ограничения ФК от смежных с ними явлений волнует многих исследователей. Об этом пишет, например, Добровольский:

Континуум между фразеологизмами-конструкциями и свободными сочетаниями с трудом поддается классификации. Так, некоторые из клефтообразных структур русского языка интуитивно хочется включить в класс фразеологизмов-конструкций, а другие – нет. Ср.: *только и X, что Y (только и говорят, что об этом происшествии)* – фразеологизм-конструкция, а *X что, Y? (Он что, вернулся?)* – нет. Одна из причин заключается, видимо, в том, что одного лишь служебного слова *что*, хотя и употребленного здесь в особом значении, в качестве лексического «якоря» недостаточно для отнесения всей структуры к сфере фразеологии. Другая причина видится в том, что на заполнение «пустых мест» во фразеологизмах-конструкциях обычно существуют семантические ограничения (2016, 12-13).

¹⁵ Вообще подобные явления для фразеологии представляют особый интерес. С одной стороны, продуктивность конструкции не вызывает сомнений: не случайно по той же схеме построены некоторые лексические фразеологизмы (*хоть шаром покати*), а также ФК со значением, чего-л. очень много' (*хоть завались, хоть залейся*), а также ФК со значением 'непрерывно нужно что-л. сделать' (*Хоть умри, а план выполни; Хоть сдохни, но работу сделай*), что дает основания считать данную схему многозначной. С другой стороны, и в области приведенных здесь значений есть лишь определенный конечный набор возможных наполнителей слотов, а их синонимы не допускаются. Получается, что схема продуктивна и непродуктивна в одно и то же время. Имеются и другие схемы подобного рода.

Представляется, что применяя структурно-полевой подход, можно вести речь о том что по критерию «свобода заполнения слотов» конструкция *только и X, что Y* составляет ядро поля, в то время как модель *X что, Y?* располагается на его периферии.

Библиография

- ADMONI, V. G. (1979), *Struktura grammaticheskogo znacheniya i yego status v sisteme yazyka*. In: Admoni, V. G. (ed.), *Struktura predlozheniya i slovosochetaniya v indoevropayskikh yazykakh*. Leningrad, 6-36. [Адмони, В. Г. (1979), Структура грамматического значения и его статус в системе языка. В: Адмони, В. Г. (ред.), Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. Ленинград, 6-36.]
- AVGUSTINOVA, T. | ЮМДИН, Л. (2019), *Towards a Typology of Microsyntactic Constructions*. In: *Computational and Corpus-Based Phraseology. Third International Conference, Europhras 2019*. Malaga, 15-30.
- BONDARKO, A. V. (1983), *Printsipy funktsional'noy grammatiki i voprosy aspektologii*. Leningrad. [Бондарко, А. В. (1983), Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград.]
- BONDARKO, A. V. (1984), *Funktsional'naya grammatika*. Leningrad. [Бондарко, А. В. (1984), Функциональная грамматика. Ленинград.]
- DOVROVOL'SKIY, D. O. (2016), *Grammatika konstruksiy i frazeologiya*. In: *Voprosy yazykoznanija*. 3, 7-21. [Добровольский, Д. О. (2016), Грамматика конструкций и фразеология. В: Вопросы языкознания. 3, 7-21.]
- DOVROVOL'SKIY, D. O. (2017), *Grammatika i frazeologiya: tochki peresecheniya*. In: *Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka*. 76 (1), 5-14. [Добровольский, Д. О. (2017), Грамматика и фразеология: точки пересечения. В: Известия РАН. Серия литературы и языка. 76 (1), 5-14.]
- FEILKE, H. (1994), *Common-sense-Kompetenz: Überlegungen zu einer Theorie des „sympathischen“ und „natürlichen“ Meinens und Verstehens*. Frankfurt am Main.
- FILLMORE, C. J. | KAY, P. | O'CONNOR, M. (1988), *Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of 'let alone'*. In: *Language*. 64 (3), 501-538.
- FLEISCHER, W. (1997), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.
- GOLDBERG, A. (2006), *Constructions at Work: The Nature of Generalization in Language*. New York.
- GOLDBERG, A. (1995), *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago.
- MEL'CHUK, I. A. (2017), *Как...так и...: chto eto za?* In: *Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii*. 1 (33), 67-85. [Мельчук, И. А. (2017), Как... так и...: что это за? В: Русский язык в научном освещении. 1 (33), 67-85.]
- MEL'ČUK, I. (1995), *Phrasemes in Language and Phraseology in Linguistics*. In: Everaert, M. et al. (eds.), *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*. Hillsdale, 167-232.
- MELIKYAN, V. Y. (2004), *Sovremennyurusskiy yazyk. Sintaksis nechlenimogo predlozheniya*. Rostov-na-Donu. [Меликян, В. Ю. (2004), Современный русский язык. Синтаксис нечленимого предложения. Ростов-на-Дону.]
- PADUCHEVA, Y. V. (2011), *Otritsaniye. Materialy dlya proyekta korpusnogo opisaniya russkoy grammatiki*. In: <http://rusgram.ru>. [Падучева, Е. В. (2011), Отрицание. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики. In: <http://rusgram.ru>.]
- PADUCHEVA, Y. V. (2017), *Konstruktсии s nezavisimym infinitivom. Materialy dlya proyekta korpusnogo opisaniya russkoy grammatiki*. In: <http://rusgram.ru>. [Падучева, Е. В. (2017),

- Конструкции с независимым инфинитивом. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики. In: <http://rusgram.ru>]
- PAVLOV, V. M. (1996), *Polevyuystruktury v stroe yazyka*. St.-Peterburg. [Павлов, В. М. (1996), Полевые структуры в строе языка. Ст.-Петербург.]
- PAVLOV, V. M. (1998), *Polevoy podkhod i kontinual'nost' yazykovoy sistemy*. In: Bondarko, A. V. (ed.), *Obshcheye yazykoznanie i teoriyagrammatiki: Materialy chteniy, posvyashchennykh 90-letiyu so dnya rozhdeniya Solomona Davidovichakatsnel'sona*. Sankt-Peterburg, 22-27. [Павлов, В. М. (1998), Полевой подход и континуальность языковой системы. В: Бондарко, А. В. (ред). *Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Соломона Давидовича Кацнельсона*. Санкт-Петербург, 22-27.]
- SAUSSURE, F. de (1959), *Course in general linguistics*. New York.
- SHCHERBA, L. V. (1975), *Izbrannyye raboty po russkomu yazyku*. Moskva. [Щерба, Л. В. (1975), *Избранные работы по русскому языку*. Москва.]
- SHMELEV, D. N. (1977), *Sovremennyurusskiy yazyk. Leksika*. Moskva. [Шмелев, Д. Н. (1977), *Современный русский язык. Лексика*. Москва.]
- ZHIRMUNSKIY, V. M. (1968), *O prirode chastey rechi i ikh klassifikatsii*. In: Zhirmunskiy V. M. | Sunik, O. P. (eds.), *Voprosy teorii chastey rechi (na materiale yazykov razlichnykh tipov)*. Leningrad, 7-33. [Жирмунский, В. М. (1968), *О природе частей речи и их классификации*. В: Жирмунский В. М. | Суник, О. П. (ред). *Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов)*. Ленинград, 7-33.]

DOI: 10.31648/pw.8472

AIMGUL KAZKENOVA | АИМГУЛЬ КАЗКЕНОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5169-1548>

Narxoz University

GALINA KADYROVA | ГАЛИНА КАДЫРОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3825-4423>

Satbayev University

AMIRKUL AMANOV | АМИРКУЛ АМАНОВ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9122-500X>

Al-Farabi Kazakh National University

НАРУШЕНИЕ СОГЛАСОВАНИЯ ПО РОДУ В РУССКОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-КАЗАХОВ: ОПЫТ КОРПУСНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ¹

Gender disagreement in the Russian language used by Kazakh students: a corpus-based study

ABSTRACT: The studied examples of attributive phrases are cases of gender disagreement in written Russian of Kazakh students. The article shows that the gender disagreement is due to the absence of a gender category and the limited agreement in Kazakh, as well as the formal nature of the distribution of nouns by gender and the hardness of agreement in Russian. The material for the research was extracted from the Kazakh subcorpus of the Russian Learner Corpus. An attempt was made to conduct a quantitative analysis. The article describes the dependence of gender disagreement on the formal characteristics of the noun – the controller of the agreement, the case of the attributive phrase and partly the structure of the utterance.

KEYWORDS: agreement, gender disagreement, Russian Learner Corpus, Kazakh-Russian bilingualism, attributive phrase, written text

Введение

В этой статье мы хотим обратить внимание на то, каким образом и почему казахско-русские билингвы нарушают такую важнейшую грамматическую стратегию русского языка, как согласование.

¹ Исследование осуществлено при поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08955417 «Корпусное исследование русской речи студентов-казахов»).

Источником материала выбран казахский подкорпус Русского учебного корпуса (Russian Learner Corpus) [RLC]².

RLC создан в Лингвистической лаборатории по корпусным исследованиям Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Москва, Россия). Его своеобразие определяется самой коллекцией текстов, созданных не-носителями русского языка (в настоящее время в корпусе в разной степени представлены образцы русской речи носителей около 50 доминантных языков: английского, финского, японского, казахского, французского и др.), а также особой разметкой, позволяющей вести поиск по орфографическим, лексическим, грамматическим и др. отклонениям от стандарта русского языка.

В казахский подкорпус вошли тексты, написанные на русском языке студентами вузов г. Алматы. Эти авторы являются носителями доминантного казахского языка, а их уровень владения русским языком в среднем соответствует B1 и B2. Объем казахского подкорпуса по состоянию на начало 2021 года составляет более 120 тыс. словоупотреблений.

Согласование в русском языке имеет разные проявления (см. об этом ниже) – столь же разнообразны и его нарушения. В рамках статьи мы решили сосредоточиться только на одном из типов нарушения согласования – рассогласовании по роду в атрибутивных словосочетаниях, извлеченных из русских текстов студентов-казахов. Главным компонентом («контролером согласования») в отобранных нами словосочетаниях является имя существительное, а зависимым компонентом («мишенью», а точнее ее субститут) – прилагательное | порядковое числительное | причастие | притяжательное | указательное | определительное местоимение.

В первом разделе статьи мы опишем особенности согласования по роду в русском языке и предпосылки для его нарушения казахско-русскими билингвами. Во втором разделе покажем, как в разных лингвистических исследованиях описано рассогласование по роду в речи носителей и не-носителей русского языка. В третьем разделе мы попытаемся выявить факторы, вызывающие нарушение атрибутивного согласования по роду в текстах студентов-казахов. В последнем разделе подводятся итоги.

1. Согласование по роду в русском языке и предпосылки для его нарушения казахско-русскими билингвами

Согласование является частным случаем проявления уподобления в языке: в этом случае наблюдается уподобление формы зависимого слова форме слова господствующего (Shvedova 1982, 56). Как отмечает Я. Г. Тестелец, согласо-

² О казахском подкорпусе RLC см. также (Kazkenova | Rakhilina 2019).

ние – это «что-то вроде ассимиляции или сингармонизма в фонетике» (2001, 375). При этом говорить о тождестве граммем контролера и мишени нельзя (ср. род существительного и род прилагательного): они имеют разную природу, и мишень лишь отражает свойства контролера (Mel'chuk 1993, 32 и др.).

Согласование по роду имеет ряд особенностей. Во-первых, род как классифицирующая категория определяет внешнее согласование, при котором «все множество лексем некоторого класса разбивается на непересекающиеся группы, такие что элементы одной группы требуют одинакового оформления согласуемых словоформ» (Plungian 2011, 93). Во-вторых, формальный характер грамматического рода без надежной семантической основы для значительной части существительных сочетается с «жесткостью» согласовательных связей. Как следствие, о грамматическом роде судят прежде всего через согласование (Corbett 1991, 105).

В русском языке стратегия согласования обнаруживается в целом ряде синтаксических конструкций:

1. согласование по роду полных прилагательных, причастий, порядковых числительных, некоторых местоимений с именами существительными в атрибутивных сочетаниях;
2. координация по роду подлежащего и сказуемого – глагола прошедшего времени или сослагательного наклонения, а также именной части (в первую очередь полного или краткого имени прилагательного, страдательного причастия);
3. согласование местоимения с антецедентом (конгруэнтность);
4. согласование по роду числительных *один, два, оба* с именами существительными, в том числе в составе элективных конструкций (*один из...*) (см. также Zaliznyak 1967, 69).

Соблюдение правил согласования является важным показателем высокого уровня владения русским языком.

Как известно, в современном русском языке противопоставления по роду проявляются только в единственном числе. Кроме того, в косвенных падежах прилагательные мужского и среднего рода имеют общую парадигму склонения, а прилагательные женского рода – общее окончание *-ой(ей)* в косвенных падежах.

В казахском языке, родном языке авторов текстов, возможности согласования компонентов предложения сильно сужены. В атрибутивных словосочетаниях зависимое слово не имеет никаких формальных показателей своей зависимости – по сути, единственным показателем связи является препозиция этого слова по отношению к главному (Janpeyisov 2002, 606). В казахском языке стратегия согласования проявляет себя только в виде координации подлежащего и сказуемого в 1 и 2 лице единственного и множественного числа (внутреннее согласование – Plungian), а в 3 лице используется одна

форма для обоих чисел. Таким образом, согласование в целом плохо знакомо носителям доминантного казахского языка. Отсутствие категории рода в родном языке и слабая семантическая мотивированность распределения значительной части существительных по родам в русском языке затрудняют соблюдение согласования по роду для казахско-русских билингвов.

В казахском подкорпусе RLC нарушение согласования фиксируется регулярно. Так, рассогласование по роду (AgrGender³) в размеченной части корпуса встречается в 495, рассогласование по числу (AgrNum) – в 445, рассогласование по падежу (AgrCase) – в 95 случаях.

Надо отметить, что рассогласование по роду нередко сопровождается рассогласованием по падежу. Например:

(1) *После третьей встречи я отказала ему.*

В пределах одного высказывания возможно нарушение согласования в одном компоненте при сохранении согласования в другом:

(2) *Нашу школу на месяц закрыли потому что, там еще шла небольшой ремонт;*

а также сохранение согласования в одном атрибутивном словосочетании, но его нарушение – в другом | других:

(3) *Как говорится в казахском пословице «не будь сыном отца, а будь сыном народа» и это главная цель в каждой семье казахского народа.*

Наконец, некоторые отклонения в силу омонимии русских флексий допускают двойную интерпретацию:

(4) *Но решение суда было другой.* (форма женского рода творительного падежа = нарушение согласования по роду *или* форма мужского рода именительного падежа = нарушение согласования по роду и ошибка в выборе падежной формы?).

Среди корпусных примеров рассогласования по роду мы отобрали 142 примера, соответствующих следующим условиям: контролер согласования – имя существительное, а субститут мишени – полное прилагательное, причастие, порядковое числительное, местоимение в составе атрибутивного словосочетания. Наша выборка показывает следующее распределение случаев рассогласования по роду:

³ AgrGender, AgrNum, AgrCase – тэги, с помощью которых в RLC отмечаются эти типы рассогласования и по которым в дальнейшем можно вести поиск корпусных примеров.

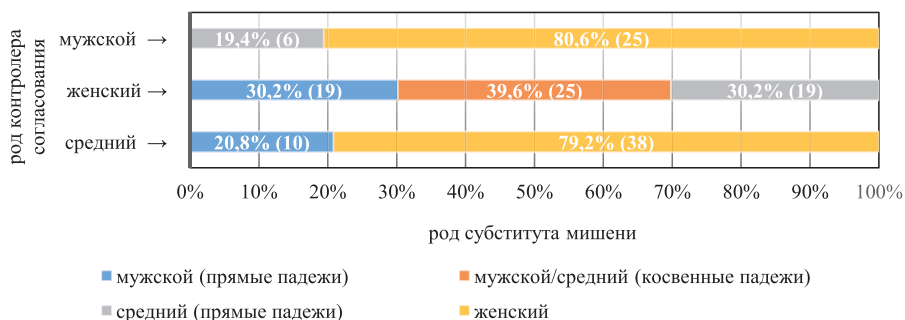

Рисунок 1. Атрибутивное рассогласование по роду: наша выборка

2. Рассогласование по роду в речи носителей и не-носителей русского языка как объект лингвистических исследований

Рассогласование по роду наблюдается в речи представителей разных категорий «русскоговорящих», ср. типологию носителей и не-носителей русского языка в (Mustayoki 2013). Как известно, распределение существительных по родам и типам склонения в русских говорах может иметь свои отличия, не совпадая с аналогичным распределением в русском литературном языке. В частности, диалектологи отмечают следующие тенденции: типы склонения сближаются друг с другом по принципу родовой принадлежности существительных; в акающих говорах существительные среднего рода (вообще считающегося «слабым звеном» в системе грамматических родов) с безударным окончанием тяготеют к 1-ому типу склонения (Pozharitskaya 2005, 106-109; Bulatova 2001, 29). Колебания в роде у имен существительных оказывают влияние на склонение прилагательных и их согласование с существительными, ср.:

[...] Сложился особый тип склонения прилагательных среднего рода: в прямых падежах – такие же окончания, как у прилагательных женского рода, а в остальных такие же, как в мужском роде (независимо от ударности или безударности окончаний) (Bulatova 2001, 32).

Исследователи русской детской речи также обращают внимание на становление навыка согласования в онтогенезе. Так, уже в одном из ранних описаний грамматического строя детской речи отмечается, что согласование приобретает достаточно устойчивый характер уже к третьему году жизни ребенка, продолжая совершенствоваться и в дальнейшем (Gvozdev 1949, 177). Установлено, что категория рода существительных осваивается параллельно с родом «адъективов» и глаголов, соответственно, в овладении родовых харак-

теристик существительных важную роль играет именно «согласовательный контекст» (Tseytlin 2005, 375). Среди интересных проявлений этого процесса – формальное согласование при помощи созвучия окончаний прилагательного и существительного, изменение флексии существительного под влиянием флексии прилагательного, в целом «штучное» усвоение согласования (Voyeykova 2000, 167).

Рассогласование по роду наблюдается и в устной речи носителей русского языка. Отмечается, что этот тип ошибок является весьма частотным: «Основная масса рассогласований адъективных словоформ с существительными – это рассогласование в роде» (Rusakova 2013, 386). Анализируя причины этих отклонений, автор исследования приходит к выводу, что главной причиной сбоев в выборе формы предшествующего согласуемого слова является «несвоевременное извлечение определяемого существительного из лексикона» (там же, 406).

Надо сказать, что в русском литературном языке есть целый комплекс «трудных случаев» определения родовой принадлежности существительных, соответственно, и согласования по роду. К ним относятся трудности определения рода несклоняемых существительных, аббревиатур, использования существительных мужского рода, обозначающих лиц женского пола, и др. (Graudina | Itskovich | Katlinskaya 1976, 65-109). В настоящее время некоторые из этих «участков» системы русского языка нестабильны: ср. сферу существительных мужского рода, обозначающих женщин, где конкурируют разные стратегии согласования – грамматическое и прагматическое (Gerasimova | Lyutikova 2020) и существенную роль играет фактор падежа (Magomedova | Slioussar 2021).

Исследование рассогласования по роду в речи и н о ф о н о в осуществляется, как правило, в лингводидактическом ключе. Безусловно, это одна из сложных проблем методики преподавания русского языка как иностранного | неродного. В контексте казахско-русского билингвизма и практики преподавания русского языка в казахской аудитории проблема согласования по роду ранее рассматривалась в (Коруленко 1980; Demesinova 1987; Altynbekova 2009).

Между тем накоплен опыт лингвистического описания рассогласования по роду в нестандартных разновидностях русского языка.

Среди исследований такого рода отметим работу (Polinsky 2008), в которой описывается языковое поведение носителей э р и т а ж н о г о р у с с к о г о я з ы к а , проживающих в США. Автор отмечает гетерогенность этой категории говорящих с точки зрения их умения определять грамматический род существительных. На основе экспериментов устанавливается корреляция между темпом речи носителей эритажного русского и тем, как они распределяют существительные по родам. Большое внимание уделяется, в частности, грамматической интерпретации существительных среднего рода.

Важные для нас наблюдения о нарушении согласования по роду также содержатся в описаниях русской речи носителей коренных языков России. В частности, жители Дагестана «приписывают» существительным 3-его склонения значение мужского рода, производят изменение флексий, влекущее за собой переход слова в иной морфологический класс (Daniel | Dobrushina | Knyazev 2010, 73-74), а в русской речи носителей языков Сибири и Дальнего Востока отмечается в целом высокий уровень рассогласования по роду для прилагательных, устойчивость мужского рода, более частое рассогласование по роду при неличных существительных (Stoynova 2019, 24-25).

Наконец, проблема морфологического оформления русских слов (в том числе прилагательных) в смешанной казахско-русской речи рассматривается в (Muhamedowa 2005, 281-285). В статье, в частности, указывается, что в составе атрибутивных сочетаний преобладает форма мужского рода единственного числа именительного падежа прилагательных как результат своеобразной нейтрализации по роду.

Этот краткий обзор исследований о рассогласовании по роду позволяет уточнить характер и границы нашего описания. Во-первых, в качестве источника материала мы используем корпус текстов, написанных на русском языке носителями доминантного казахского. Во-вторых, анализируется именно письменная речь, соответственно, фактор спонтанности полностью исключен. В-третьих, в нашем описании нет привязки материала к авторам текстов и не учитывается соотношение правильных и неправильных атрибутивных словосочетаний.

3. Факторы, вызывающие нарушение атрибутивного согласования по роду в текстах казахско-русских билингвов

Любая форма существования языка имеет внутренние закономерности. В частности, отклонения от стандарта в речи билингвов отражают некоторую «альтернативную» систему, складывающуюся на стыке систем родного и изучаемого языков.

Рассмотрим, под влиянием каких факторов нарушается согласование по роду в корпусных примерах.

3.1. Фактор финали существительного

Как показывает материал, нарушение согласования чаще всего происходит по причине того, что билингвы абсолютизируют формальные показатели рода, «укрупняют» морфологические классы и тем самым значительно упрощают систему грамматических родов русского языка. Так, из 21 случая сбоя согласования при существительных женского рода 3-его склонения в 17 были

использованы прилагательные мужского рода. Получается, что существительные с мягким согласным в конце основы и нулевым окончанием объединяются в одну категорию. Ср. пример (5):

(5) Она получила Алтын алка (*золотой медаль*) мать героини.

Аналогично в 29 примерах из 36 существительные среднего рода 2-ого склонения, имеющие безударные окончания, сопровождаются прилагательными женского рода:

(6) *Каждая новая правила* – это новая игра.

В этом плане показательны и попытки согласовать существительное *время* с прилагательными женского рода (в 8 случаях из 10):

(7) Вот доказательство вам что весна *лучшая время* года.

В казахском подкорпусе также зафиксированы примеры, в которых сбои в согласовании, вероятно, связаны с колебаниями в выборе рода существительного и неверного оформления финальной части слова. Искажение финали в свою очередь ведет к переносу слова в другой морфологический класс:

(8) Желаю всем дружбу не до гроба, а *до последней поколени* вашего рода.⁴

(9) *Собака честный, умный и храбрый домашние животный*.

(10) Я не сожалею, что я *заболела этим болезнем*.

Эти явления не уникальны в речи казахско-русских билингвов: как было отмечено в разделе 2, они наблюдаются и в речи носителей диалектов, и в речи «эритажников» и других билингвов.

Между тем в корпусе находится немало примеров, которые демонстрируют рассогласование, не связанное с учетом финальной части существительного. Совершаются сбои в обоих направлениях: при существительных женского рода 1-ого склонения используются прилагательные мужского | среднего рода (26 примеров), при существительных мужского рода 2-ого склонения – прилагательные женского рода (20 примеров). Ср. типичные примеры (3), (11) – (12):

(11) Я учила *в казахском школе*, была активисткой.

(12) Когда мы прогуляемся *в этой парке* нам становится спокойно.

Вероятно, эта значительная часть случаев рассогласования подчиняется действию других факторов.

⁴ Не исключено, что в этом примере выбор окончания существительного автором мог был «отложен».

3.2. Фактор падежа

На наш взгляд, отчасти такие случаи можно объяснить с учетом падежа атрибутивного словосочетания.

В ряде примеров рассогласование по роду накладывается на проблемы выбора модели управления:

- (13) Для современного школу все сделаны и так: бесплатный Интернет, компьютеры, хорошие книги.

Тем не менее рассогласование по роду в разных падежах представлено в разной степени.

Таблица 1. Рассогласование по роду в разных падежах

Падежи	Именительный	Родительный	Дательный	Винительный	Творительный	Предложный
Количество примеров	56	14	8	32	6	26

Обратим внимание на именительный, винительный и предложный падежи, на которые приходится более 80 % случаев рассогласования по роду.

Рассогласование по роду в атрибутивных словосочетаниях в именительном падеже отражено в таблице 2.

Таблица 2. Рассогласование по роду в именительном падеже

Род контролера согласования	Тип склонения	Род субститута мишени	Количество примеров	Общее количество примеров
мужской	1	женский	1	7
	2	средний	6	
женский	1	мужской	3	29
	3	мужской	9	
	1	средний	15	
	3	средний	2	
средний	2	женский	11	20
	2	мужской	6	
	разносклоняемое (время)	женский	3	

Таблица наглядно показывает, что мужской род в меньшей степени подвергается рассогласованию (из 6 примеров сочетания с согласуемыми словами среднего рода – трижды встретилось *мое день рождение*). При этом форму мужского рода принимают компоненты, зависимые от существительных женского рода (41,4%) и среднего рода (30%). Устойчивость мужского рода в именительном падеже коррелирует с особенностью, характерной для

казахско-русского смешения кодов, когда русские прилагательные внедряются именно в «застывшей» форме этого рода (Muhamedowa 2005).

Существительные женского и среднего рода, напротив, чаще рассогласованы с зависимыми словами. Если сочетания существительных 3-его склонения с определениями в мужском роде и сочетания существительных 2-ого склонения с определениями женского рода можно объяснить стремлением «нейтрализовать» родовые различия у существительных, имеющих общие финальные части, то стремление согласовать существительные женского рода с определениями среднего рода требует дополнительных комментариев. Во-первых, 7 из 15 существительных 1-ого склонения сочетаются с субститутом *это* (ождается форма *эта*). Вероятно, этот факт – следствие смешения указательного местоимения и указательной частицы *это*. Во-вторых, можно предполагать, что средний род ассоциируется с неличными существительными, т.е. становится актуальным семантический фактор (это действительно для 16 примеров из 17⁵).

Распределение субститутов согласуемых слов в винительном падеже отражает следующая таблица 3.

Таблица 3. Рассогласование по роду в винительном падеже

Род контролера согласования	Тип склонения	Род субститута мишени	Количество примеров	Общее количество примеров
мужской	2	женский	7	8
	разносклоняемое (<i>путь</i>)	женский	1	
женский	1	мужской	2	8
	3	мужской	5	
	3	средний	1	
средний	2	женский	9	16
	разносклоняемое (<i>время</i>)	женский	3	
	2	мужской	1	
	разносклоняемое (<i>время</i>)	мужской	1	
	несклоняемые	мужской	2	

В винительном падеже главным «донором» оказывается средний род: половина случаев рассогласования наблюдается при существительных среднего рода, причем в большинстве случаев (75%) в пользу женского рода. В общем форма женского рода в винительном падеже выбирается в качестве формы субститутов в 59,4%:

⁵ Из 6 существительных мужского рода, рядом с которыми употребляются прилагательные среднего рода, 5 – тоже неличные существительные.

- (14) Но я думаю главное достижение в этой жизни это остаться человеком, и сохранить *свою достоинство*.
- (15) В будущем я со своей командой доведём до совершенство *нашу проект*.

Иногда наблюдаются сбои и в выборе окончания существительного:

- (16) Думаю что каждый человек должен испытывать *такую чувство*.

Тенденция к объединению существительных среднего рода с безударными окончаниями и существительных женского рода, свойственная и диалектам, и нестандартным формам русского языка, объясняет также бóльшую часть примеров нашей выборки. Однако нельзя исключать и косвенного влияния родного казахского языка, в котором аффиксы винительного падежа не совпадают с показателями других падежей, как это наблюдается в русском языке у существительных мужского и среднего рода. Как известно, в русском языке именно винительный падеж существительных и прилагательных (и других тождественных им слов) женского рода не совпадает с формами именительного и родительного падежей. Поэтому можно предполагать, что привычка противопоставлять винительный падеж также подталкивает билингвов к выбору форм женского рода.

Наконец, заслуживает внимания и рассогласование по роду в предложном падеже:

Таблица 4. Рассогласование по роду в предложном падеже

Род контролера согласования	Тип склонения	Род субтитута мишени	Количество примеров	Общее количество примеров
мужской	2	женский	9	9
женский	1	мужской средний	12	14
	3	мужской средний	2	
средний	2	женский	3	3

В предложном падеже наблюдается довольно симметричная картина: у 14 существительных женского рода определения имеют окончания *-ом|-ем*, у 12 существительных мужского и среднего рода – определения с окончаниями *-ой|-ей*, см. примеры (3), (11) – (12).

Такой свободный выбор грамматических форм интересен уже тем, что в выборке преобладают существительные мужского рода 2-ого склонения с твердым согласным в конце, не имеющие в начальной форме общих с существительными женского рода финалей, и существительные женского рода 1-ого склонения с «типичными» окончаниями женского рода (*-а|-я*). Вероятно, влияние начальной формы существительного на определение его рода

и согласование с прилагательным в косвенных падежах для не-носителей русского языка может быть ослаблено, но гораздо сильнее может влиять «действующая» падежная форма существительного. Как известно, в предложном падеже существительных используются омонимичные флексии: *-e* – для слов всех 3 родов (*о школе, о море, о доме*), *-и* – аналогично (*о критерии, о согласии, о ситуации*). Такие совпадения могут переноситься билингвами и на окончания зависимых слов.

3.3. Другие факторы

Если говорить о возможностях семантического согласования, то в целом корпусные примеры показывают, что они довольно ограничены. Ср. пример (17), в котором студентка – обладательница имени, оканчивающегося на твердый согласный, – пишет о себе, используя прилагательное мужского рода:

- (17) Сейчас вспоминая те счастливые моменты *маленького Жаныла* хочется остановиться время.

В корпусном материале обнаружилась небольшая группа однотипных примеров, в которых употребляется притяжательное местоимение в форме женского рода рядом с существительными мужского рода:

- (18) Она с *моей дедушкой* прожили 45 лет.
 (19) *Моей папе* 54 лет, он работает в городе Атырау.
 (20) Но летом меня познакомила с *моей* будущим *мужем* старшая сестра папы.

Можно предположить, что в (18) – (19) наблюдаются колебания по роду внутри 1-ого типа склонения и решающим оказывается фактор финали. Но для примера (20), где используется существительное 2-ого склонения и местоимение включено в правильно построенное сочетание *с... будущим мужем*, такое объяснение уже не подходит. Вероятно, важно учитывать то, что это высказывание составлено студенткой, и выбор форм женского рода обусловлен полом автора⁶. Если это так, то здесь можно говорить о довольно оригинальной попытке согласования притяжательного местоимения (*мой*) с личным (*я*) не только по лицу и числу (как в русском литературном языке), но и по роду: *я* (жен.) → *моя*.

Наконец, рассогласование по роду может быть вызвано еще одним фактором, связанным со структурой высказывания, – расположением определения: чем дальше оно от главного слова, тем вероятнее сбой в согласовании:

⁶ Похожее явление – нестандартная координация сказуемого с полом говорящего, а не с субъектом действия – отмечается в речи таджиков (Kasymova 1985, 137-138).

- (21) Ведь главное это воспитать *умную* и здоровое *поколение*.
(22) Когда люди повзрелеют они будут иметь общее понятие о правах человека и могут защитить себя *в том* или иной *ситуации*.

Аналогичный вывод был сделан относительно случаев рассогласования по числу, также обнаруженных в казахском подкорпусе (Rakhilina | Kazkenova 2018, 618).

Заключение

Несмотря на очевидное противоречие нормам русского языка, отклонения в атрибутивном согласовании по роду в письменных текстах казахско-русских билингвов не случайны.

С одной стороны, эти отклонения обусловлены формальным характером самого грамматического рода и «жесткостью» согласования в русском языке.

С другой стороны, в родном языке авторов текстов нет категории рода и атрибутивного согласования. Но косвенное влияние родного языка все же имеет место – в преимущественной препозиции атрибутивных слов по отношению к существительному-контролеру (конечно, здесь нет противоречия с русским порядком слов) и, вероятно, в случаях рассогласования по роду в винительном падеже.

Атрибутивное рассогласование по роду в большей степени зависит от формальных факторов: грамматических (типа склонения) и фонетических (безударной позиции окончаний существительных среднего рода) признаков существительного – контролера согласования, а также от падежа атрибутивного сочетания и особенностей структуры высказывания.

Описание выявленных тенденций в рассогласовании по роду важно для практики преподавания русского языка в казахской аудитории, а также, надеюсь, оно дополняет общую картину рассогласования по роду в неисконной русской речи.

Библиография

- ALTYNBEKOVA, O. B. (2009), Kategoriyaroda russkogo yazyka kak potentsial'naya oblast' interferentsii. In: Russkiy yazyk v sovremennom mire. 1, 12-16. [Алтынбекова, О. Б. (2009), Категория рода русского языка как потенциальная область интерференции. В: Русский язык в современном мире. 1, 12-16.]
- BULATOVA, L. N. (2001), Izuchaya dialektnyuyu morfologiyu. In: Kuz'mina, S. M. (ed.), Zhizn' yazyka. Moskva, 28-34. [Булатова, Л. Н. (2001), Изучая диалектную морфологию. В: Кузьмина, С. М. (ред.), Жизнь языка. Москва, 28-34.]

- CORBETT, G. (1991), *Gender*. Cambridge.
- DANIEL, M. | DOBRUSHINA, N. | KNYAZEV, S. (2010), Highlanders' Russian: Case Study in Bilingualism and Language Interference in Central Dagestan. In: *Slavica Helsingiensia*. 40, 65-93.
- DEMESINOVA, N. Kh. (1987), *Leksicheskaya imorfologicheskaya interferentsiya v russkoy rechi kazakhov*. Alma-Ata. [Демесинова, Н. Х. (1987), *Лексическая и морфологическая интерференция в русской речи казахов*. Алма-Ата.]
- GERASIMOVA, A. A | LYUTIKOVA, Ye. A. (2020), *Kprobleme variativnosti yazykovykh dannykh: rassoglasovaniye po rodu v russkom yazyke*. In: *Vestnik MGU. Ser. 9. Filologiya*. 2, 25-37. [Герасимова, А. А | Лютикова, Е. А. (2020), *К проблеме вариативности языковых данных: рассогласование по роду в русском языке*. В: *Вестник МГУ. Сер. 9. Филология*. 2, 25-37.]
- GRAUDINA, L. K. | ITSKOVICH, V. A. | KATLINSKAYA, L. P. (1976), *Grammaticheskaya pravil'nost' russkoy rechi*. Moskva. [Граудина, Л. К. | Ицкович, В. А. | Катлинская, Л. П. (1976), *Грамматическая правильность русской речи*. Москва.]
- GVOZDEV, A. N. (1949), *Formirovaniye u rebenka grammaticheskogo stroya russkogo yazyka*. Ch. 1. Moskva. [Гвоздев, А. Н. (1949), *Формирование у ребенка грамматического строя русского языка*. Ч. 1. Москва.]
- JANPEYISOV, E. (2002), *Qazaq grammatikasy. Fonetika, sözjasam, morfolojiya, sintaksis*. Astana. [Жанпейісов, Е. (2002), *Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис*. Астана.]
- KASYMOVA, S. D. (1985), *Grammaticheskaya interferentsiya v russkoy rechi tadjhikov (na materiale glagola)*. Moskva. (dissertatsiya). [Касымова, С. Д. (1985), *Грамматическая интерференция в русской речи таджиков (на материале глагола)*. Москва. (диссертация).]
- KAZKENOVA, A. K. | RAKHILINA, E. V. (2019), *Russkaya pis'mennaya rech' studentov-kazakhov v zerkale Russkogo uchebnogo korpusa: glagol'naya prefiksatsiya*. In: *Przeglad Wschodnioeuropejski*. X (1), 389-398. [Казкенова, А. К. | Рахилина, Е. В. (2019), *Русская письменная речь студентов-казахов в зеркале Русского учебного корпуса: глагольная префиксация*. В: *Przeglad Wschodnioeuropejski*. X (1), 389-398.]
- KOPYLENKO, M. M. (1980), *Optimizatsiya prepodavaniya russkogo yazyka v kazakhskoy auditorii*. Alma-Ata. [Копыленко, М. М. (1980), *Оптимизация преподавания русского языка в казахской аудитории*. Алма-Ата.]
- MAGOMEDOVA, V. | SLIOUSSAR, N. (2021), *Gender and Case in Russian Nouns Denoting Professions and Social Roles*. In: *Computational Linguistics and Intellectual Technologies Papers from the Annual International Conference "Dialogue"*. 20, 483-491.
- MEL'CHUK, I. A. (1993), *Soglasovaniye, upravleniye, kongruentnost'*. In: *Voprosy yazykoznaniiya*. 5, 16-58. [Мельчук, И. А. (1993), *Согласование, управление, конгруэнтность*. В: *Вопросы языкознания*. 5, 16-58.]
- MUNAMEDOVA, R. (2005), *Kasachisch-russisches Code-mixing: ein Fall von morphologischer Vereinfachung*. In: *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. 24, 263-309.
- MUSTAJOKI, A. (2013), *Raznovidnosti russkogo yazyka: analiz i klassifikatsiya*. In: *Voprosy yazykoznaniiya*. 5, 3-27. [Мустайоки, А. (2013), *Разновидности русского языка: анализ и классификация*. В: *Вопросы языкознания*. 5, 3-27.]
- PLUNGIAN, V. A. (2011), *Vvedeniye v grammaticheskuyu semantiku: Grammaticheskiye znacheniya i grammaticheskiye sistemy yazykov mira*. Moskva. [Плунгян, В. А. (2011), *Введение в грамматическую семантику: Грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Москва.]
- POLINSKY, M. (2008), *Gender under incomplete acquisition: Heritage speakers' knowledge of noun categorization*. In: *Heritage Language Journal*. 6 (1), 40-71.
- POZHARITSKAYA, S. K. (2005), *Russkaya dialektologiya*. Moskva. [Пожарицкая, С. К. (2005), *Русская диалектология*. Москва.]

- RAKHILINA, E. V. | KAZKENOVA, A. K. (2018), Zametki o russkom chisle. In: Russian Journal of Linguistics. 22 (3), 605-627. [Рахилина, Е. В. | Казкенова, А. К. (2018), Заметки о русском числе. В: Вестник Российского университета дружбы народов. 22 (3), 605-627.]
- RLC, Russian Learner Corpus. URL: <http://www.web-corpora.net/RLC> (accessed 21 I 2021).
- RUSAKOVA, M. V. (2013), Elementy antropotsentricheskoy grammatiki russkogo yazyka. Moskva. [Русакова, М. В. (2013), Элементы антропоцентрической грамматики русского языка. Москва.]
- SHVEDOVA, N. Yu, (1982), Russkaya grammatika. T. II. Moskva. [Шведова, Н. Ю. (1982), Русская грамматика. Т. II. Москва.]
- STOYNOVA, N. (2019), Russian in contact with Southern Tungusic languages: Evidence from the Contact Russian Corpus of Northern Siberia and the Russian Far East. In: Slavica Helsingiensia. 52, 9-36.
- TESTELETS, Ya. G. (2001), Vvedeniye v obshchiy sintaksis. Moskva. [Тестелец, Я. Г. (2001), Введение в общий синтаксис. Москва.]
- TSEYTLIN, S. N. (2005), Kategoriya roda v detskoj rechi. In: Bondarko, A. V. | Shubik, S. A. (eds.), Problemy funktsional'noy grammatiki. Polevyye struktury. Sankt-Peterburg, 346-375. [Цейтлин, С. Н. (2005), Категория рода в детской речи. В: Бондарко, А. В. | Шубик, С. А. (ред.), Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. Санкт-Петербург, 346-375.]
- VOYEKOVA, M. D. (2000), Formal'nyye osobennosti paradigmy prilagatel'nogo i yeye usveniye det'mi. In: Tseytlin, S. N. (ed.), Rech' rebenka: ranniyeetapy. Vyp. 1. Sankt-Peterburg, 147-168. [Воейкова, М. Д. (2000), Формальные особенности парадигмы прилагательного и ее усвоение детьми. В: Цейтлин, С. Н. (ред.), Речь ребенка: ранние этапы. Вып. 1. Санкт-Петербург, 147-168.]
- ZALIZNYAK, A. A. (1967), Russkoye imennoye slovoizmeneniye. Moskva. [Зализняк, А. А. (1967), Русское именное словоизменение. Москва.]

